

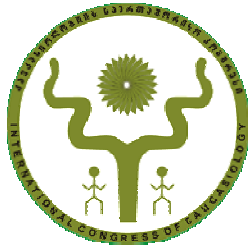

**კავკასიოლოგთა II
საერთაშორისო კონგრესის
მასალები**

**PROCEEDINGS
OF II INTERNATIONAL
CONGRESS OF CAUCASOLOGISTS**

**МАТЕРИАЛЫ
II МЕЖДУНАРОДНОГО КОНГРЕССА
КАВКАЗОВЕДОВ**

2010

Tbilisi Ivane Javakhishvili State University Faculty of
Humanities Institute of Caucasiology
Arnold Chikobava Institute of Linguistics

Институт кавказоведения факультета гуманитарных
наук Тбилисского государственного университета
им. Иванэ Джавахишвили
Институт языкознания им. Арнольда Чикобава

Proceetings
of II International Congress of Caucasiologists

Материалы
II международного конгресса кавказоведов

Tbilisi 2010 Тбилиси

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის
კავკასიოლოგიის ინსტიტუტი

არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების
ინსტიტუტი

კავკასიოლოგია II საერთაშორისო კონგრესის მასალები

თბილისი
2010

სარედაქციო კოლეგია: ლ. აზმაიფარაშვილი (პასუხისმგებელი მდივანი),
ც. ბარამიძე (მთავარი რედაქტორი), ი. გაგოშიძე, გ. გოცირიძე,
ს. ზედელაშვილი, ჯ. კვიციანი, ლ. მინაშვილი, თ. უჯუხუ,
რ. ფარეულიძე (რედაქტორი), ნ. ქავთარაძე, მ. ქურდიანი, ე.
ქურთიშვილი, რ. ჯანაშია

Editorial Board: L. Azmaiparashvili (Associated editor), Ts. Baramidze
(Editor-in-chief), I. Gagoshidze, G. Gotsiridze, R. Janashia, N. Kavtaradze,
M. Kurdiani, E. Kurtishvili, J. Kvitsiani, L. Minashvili, R. Pareulidze
(Editor), T. Udxuxu, S. Zedelashvili

Редакционная коллегия: Л. Азмайпарашвили (ответственный секретарь),
Ц. Барамидзе (главный редактор), Ю. Гагошидзе, Г. Гоциридзе,
Р. Джанашиа, С. Зеделашвили, Н. Кавтарадзе, Дж. Квициани,
М. Курдиани, Е. Куртишвили, Л. Минашвили, Р. Паретулидзе
(редактор), Т. Уджуху.

ლ. აბულაძე (მიუნსტერი)

რობერტ ბლაიხშტაინერი და საქართველო

ავსტრიელი ეთნოლოგისა და ენათმეცნიერის რობერტ ბლაიხშტაინერის შრომები მისი მოღვაწეობის ადრინდელ ეტაპზე ეხებოდა კავკასიაში მცხოვრები ხალხების ენებსა და ლიტერატურას, რელიგიებსა და ადათ-ჩვევებს, ისტორიას. შემდგომში მისმა სამეცნიერო ინტერესებმა აღმოსავლეთისაკენ – მონღოლეთისა და ტიბეტისაკენ – გადაინაცვლა, თუმცა საქართველო მუდამ რჩებოდა მისი განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრში.

რობერტ ბლაიხშტაინერის ხსენება კავკასიოლოგთა წრეში, პირველ რიგში, აცოცხლებს ცნობიერებაში მის ჰიპოთეზას კავკასიური ენების ბურჟუასკი ენასთან ნათესაობის შესახებ. შედარებით ნაკლებად არის იგი ცნობილი, როგორც ქართული ლიტერატურის მთარგმნელი და პოპულარიზატორი.

გარდა დანიელ ჭონქაძის „სურამის ციხის“ თარგმანისა (1940), ბლაიხშტაინერმა ვენაში გამოსცა კრებული სახელწოდებით „Neue georgische Dichter“ (1946), რომელშიც შესულია გალაკტიონ ტაბიძის, გიორგი ლეონიძის, ვაღერიან გაფრინდაშვილისა და სხვათა ლექსების თარგმანები. ქართველი პოეტების ლექსების თარგმანებზე მუშაობისას რობერტ ბლაიხშტაინერს ეხმარებოდა პოეტი, მთარგმნელი და ჟურნალისტი ბიძინა აბულაძე, რომელიც 1943-44 წლებში ვენაში იმყოფებოდა ქართველი ემიგრანტების ჟურნალ „ქართველი ერის“ რედაქციის დავალებით (მას დავალებული ჰქონდა ვენის არქივებში საქართველოს შესახებ XVI-XVII საუკუნეების ცნობების მოძიება). ბ. აბულაძეს შეუსრულებია ბლაიხშტაინერისათვის 3000 ბჭკარედის თარგმანი.

1947 წელს ბლაიხშტაინერმა საქართველოში იმოგზაურა და ამ მოგზაურობების შთაბეჭდილებები 1950 წელს გამოაქვეყნა.

ეს წიგნი საინტერესოა იმ თვალსაზრისითაც, რომ ჩვენ თვალწინ აცოცხლებს საქართველოს, როგორც საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის არც ისე შორეულ წარსულს, დანახულს ხელისუფლებისა და სისტემის მიმართ კეთილგანწყობილი უცხოელის თვალთ.

ე. ავალიანი (თბილისი)

**კავკასიური ძიებანი: ბრიტანელი მეცნიერის მიერ
კავკასიური სასაზღვრო მიწის
ისტორიული მიმოხილვა**

კავკასიის უძველესი ცივილიზაციის საწყისებით ბევრი ევროპელი მეცნიერი მოხიბლულა. განსაკუთრებულ ყურადღებას კავკასიური ცივილიზაციის მიმართ ავლენდნენ ბრიტანელი მეცნიერები - *ბრიტანეთის ანტიკვარიული საზოგადოების* წევრები: დუგლას ფრეშფილდი, ლორდ ბრაისი, ჯონ ბედლიფი, ჰეინრიხ ლინჩი და სხვ. კავკასიოლოგიისა და მცირე აზიის ისტორიული პრობლემების შესწავლაში განსაკუთრებული წვლილი შეიტანა ბრიტანელმა მეცნიერმა, დიპლომატმა, ბიზნესმენმა და საზოგადო მოღვაწემ ვილიამ ედუარდ დევიდ ალენმა, თუმცა ბრიტანულმა საზოგადოებამ იგი გაიცნო, როგორც სამხრეთ კავკასიის ისტორიის უბადლო ექსპერტი.

ალენი რუდუნებით იკვლევდა კავკასიისა და ანატოლიის ხალხის ისტორიას, როდესაც მეორე მსოფლიო ომის დაწყების წინ ის აღმოჩნდა ამ რეგიონში, როგორც ბრიტანეთის სახელმწიფოს საგარეო მისიის აღმასრულებელი ოფიცერი. მოგვიანებით, 1937 წელს, ალენისა და ოლივერ უორდროპის მეცადინეობით დაარსდა *საქართველოს ისტორიული საზოგადოება* და გამოიცა პერიოდული ჟურნალი *გეორგია*. ალენმა გამოსცა შესანიშნავი მონოგრაფიები კავკასიის პრობლემებზე და ერთი ნაშრომი მთლიანად დაუთმო საქართველოს ისტორიას.

ჩვენ მიერ წარმოდგენილ მოხსენებაში ვაშუქებთ მის ერთ-ერთ ნაშრომს *The Caucasian Borderland*, რომლითაც იგი წარსდგა 1942 წელს ბრიტანეთის ანტიკვარული საზოგადოების სხდომაზე. ამ მოხსენებაში ავტორმა წამოჭრა და განიხილა კავკასიოლოგიის სხვადასხვა საკითხი. ისტორიოგრაფიისა თვალსაზრისით ეს მოხსენება უნიკალურია. მასში გადმოცემულია თვითმხილველი ბრიტანელი მეცნიერის მიერ დანახული იმდროინდელი კავკასიური საზოგადოება.

დ. ა ზ მ ა ი ფ ა რ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

ხუნძური სიტყვაწარმოების დიალექტოლოგიური შესწავლის საკითხისათვის

ხუნძური ენის სახელური სიტყვაწარმოების ბუნებისა და რიგ თავისებურებათა შესახებ საყურადღებო მოსაზრებები გამოთქმულა მეკლევართა მიერ (პ. უსლარი, ლ. ჟირკოვი, არნ. ჩიქობავა, ი. ცერცვაძე, ტ. გუდავა, ზ. მაჰომედბეკოვა, ყ. მიქაილოვი, გ. მაღიევა, ს. ალიხანოვი...). დღეისათვის მოპოვებულია მნიშვნელოვანი ლექსიკური მასალა ამ ენის მრავალფეროვან დიალექტებსა და კილოკავ-თქმებში (ფ. საიდოვა), რისი წყალობითაც უკვე შესაძლებელი ხდება დავაკვირდეთ ისეთ მოვლენებს სიტყვაწარმოებაში, რომელთა გააზრებამ შემდგომში არაერთი სიტყვისა თუ აფიქსის ისტორიის აღდგენაში უნდა შეგვიწყოს ხელი.

მოხსენებაში, დიალექტური მასალის ანალიზზე დაყრდნობით, განხილულია ცალკეული ამდაგვარი მოვლენები.

ხუნძურ ენაში გამოიყოფა არსებითი სახელები, რომლებიც შესიტყვებისაგან არიან მიღებული. შესიტყვებები, ჩანს, ჯერ გაკომპოზიტებულან, ხოლო შემდეგ, ფონეტიკურ ნიადაგზე, გადასხვაფერებულან, კერძოდ, რედუქცია განუცდიათ; მაგ., ანწუხურ დიალექტში გვაქვს ჰ'ედე “პაპა, ბაბუა” (ტოხურსა და ჭადაქოლო-

ურ კილოკავებში) ← პ'ერა დედე, ზედმიწ. “მოხუცი მამა” (შდრ. პ'ადა “id.” ანწროს-უნჰადურ კილოკავში), ანწუხ. პ'აბა “ბეპია” (ანწროს-უნჰადურ კილოკავში), ყარახ. პ'ება “id.” (ტლესერუხის კილოკავში) ← პ'ერაჲ ბაბა, ზედმიწ. “მოხუცი დედა”... სალიტერატურო ხუნძურში დლესაც ფართოდ იხმარება ანალოგიური გზით მიღებული სიტყვა დაც'ი “ბიძა” ← *დადალ ვაც'ი, ზედმიწ. “მამის ძმა”, შდრ. დადავაც'ი “id.” (ანწუხური დიალექტის **ბოჰნოდურ** კილოკავში)...

ჭაჰ'აჟუ “სეტყვა” (ყვარლის რ-ნის სოფ. თივში მცხოვრებ ანწუხელთა ტოსურ-ჭადაქოლოურ მეტყველებაში) ← ჭაჰ'-ჰაჟუ ← ჭაჰ'-აბ ჰაჟუ “მსხვილი თოვლი” (ჭადაქ. ჰაჟუ “თოვლი”, ლიტ. ჰაზო)...

ლიტ. ბაჰან “გირჩა”, შდრ. ბეჰე-ქო “id.” (ყაჰიბურ ნარევე კილოკავში). წარმომავლობით სიტყვა ბაჰან “გირჩა” კომპოზიტი ჩანს, რომელშიც უნდა გამოიყოფოდეს **ჰენ** ფუძე; შდრ. ბეჰე-**ჰენ** “გირჩა” (ანდალალური დიალექტის სალთურ კილოკავში), გუქ'უ-**ჰენ** “id.” (იმავე დიალექტის სულრათლურ კილოკავში). მართალია, ხუნძურ ენაში ფუძე **ჰენ** “ვაშლს” ნიშნავს, მაგრამ, როგორც ჩანს, ცალკეულ შემთხვევებში იგი მცენარეული ნაყოფის ზოგად სახელწოდებადაც გამოუყენებია ენას, მაგალითად, ისეთ სიტყვებშიც, როგორიცაა დიალექტებში ღერწ'ილ-**ჰენ** “ქაცვი” (შდრ. ლიტ. ღარწ'ი) ან წ'ონო-**ჰენ** “id.”...

სიტყვის აგებულების ისტორიული თვალსაზრისით შესწავლისას ბუნებრივად დაისმის საკითხი, თუ რა წარმომავლობის შეიძლება იყოს ამ სიტყვაში გამონაწვევრებული ესა თუ ის მორფემა. ბევრ შემთხვევაში რთულია იმის დადგენა, როგორ უნდა გაჩენილიყო ენაში რომელიმე ახალი აფიქსი, მით უფრო, თუ ასეთ აფიქსს შესატყვისი ეკვივალენტი შეიძლება ვერც ეძებნებოდეს სხვა მონათესავე ენებში. შეიძლება ითქვას, რომ მონათესავე ენებში ცოტა რამ არის ისეთი, რაც საერთო მასალას არ ეფუძნება, ოღონდ განვითარების გზებია არაერთგვაროვანი და ამ საერთო მასალას თითოეული ენა თავისებურად მოიხმარს და გადაამუშავებს ხოლმე დროთა განმავლობაში ისე, რომ საგრძნობლად

უცვლის მას სახეს.

ეს დებულება თვალნათლივ შეიძლება შემოწმდეს დიალექტების მაგალითზეც. მონათესავე ენებში განვითარებისა და ცვლის პროცესი ამ მხრივ კიდევ უფრო შორს არის ხოლმე წასული.

მაგალითად, ხუნძური ენის ზოგ დიალექტსა თუ კილოკავში, შეიძლება ითქვას, უკვე ცალკე დერივატებად ჩამოყალიბებულან მორფემები **-ჭო**, **-ჭუ**; ასეთ დერივატებს კი სალიტერატურო ხუნძური (resp. ჩრდილოური ხუნძური) არ იცნობს, მაგ., ქიქი-ჭო “ნოხი, რომელზეც ნამაზი სრულდება” (ჰიდურში), მაღა-ჭუ “საძუე” (ხემო ყარახულში), მიგრი-ჭუ “თითისტარის შესადგამი” (ჭარულში), მირგი-ჭუ “id.” (ანწუხური დიალექტის ანწროს-უნჰადურ კილოკავში)...

როგორ გაჩნდნენ ეს დერივატები? შედარება ცხადყოფს, რომ ისინი ორი სხვადასხვა მორფემის შერწყმით არიან მიღებული ფონეტიკური ცვლილების შედეგად: **-ჭო** ← **-ტ^{3/4}-ჟო**, **-ჭუ** ← **-ტ^{3/4}-ჟუ** (**-ტ^{3/4}** III სერიის ლოკატიური ბრუნვის ნიშანია, ხოლო **ჟო // ჟუ** დამოუკიდებელი სიტყვაა მნიშვნელობით “ნივთი”, “რამე”); შდრ. ლიტ. ქაქი-ტ^{3/4} **ჟო** “სპეციალური ნოხი, რომელზეც ნამაზი სრულდება”, ზედმიწ. “ლოცვა ქვეშ რამ” (ქაქ “ლოცვა”), მაღა-ტ^{3/4} **ჟო** “საძუე”, ზედმიწ. “კუდქვეშ რამ” (მაღ “კუდი”), მერგი-ტ^{3/4} **ჟო** “თითისტარის შესადგამი”, ზედმიწ. “თითისტარის ქვეშ რამ” (მერგო “თითისტარი”)... დიალექტებში ლატერალურ მკვეთრ ტ^{3/4} აფრიკატს დაუმსგავსებია ელემენტი **ჟო**, კერძოდ, თავის შესაბამისად მოუხდენია მისი გამკვეთრება და გააფრიკატება: **-ტ^{3/4}-ჟო** → **-ჭო**.

ხუნძური ენის ცალკეულ დიალექტებში ამჟამად უკვე არაპროდუქტიულ დერივატად გვევლინება აგრეთვე ელემენტი **-ლა**, მაგალითად, არსებით სახელებში ჭანდა-ლა “ყბა” (ანწუხური დიალექტის ჭადაქოლოურ კილოკავში, შდრ. ლიტ. ჭანდე-რო “id.”, ზმნა ჭანდე-ზე “ღეჭვა”), ბუჰნა-ლა “ბეჭის ძვალი” (ჰიდურში), რუზი-ლა “მენჯის ძვლის ნაწილი” (ხემო ყარახულში)... ეს **-ლა** მოცემულ სახელებში წარმოადგენს ფონეტიკურად გამარტივებულ ვარიანტს სიტყვისა **ლაგა** “ორგანო, სხეულის ნაწილი”; შდრ. ლიტ. ბუჰნა-ლაგა “ბეჭი”, რუზი-ლაგა “მენჯი”... **-ლა** დაბოლოებიანი ერთი სიტყვა გვხვდება სალიტერატურო ხუნძურშიც (resp. ჩრდილოურ

ხუნძურში): ურპის'ა-ლა “თირკმელი” (← ურპის'ა ლაგა, ზედმიწ. “შიგნიდან ორგანო”, ურპის'ა “შიგნიდან”, შდრ. სალიტერატურო ხუნძურშივე ურპის'ა-ჟო “თირკმელი”, ზედმიწ. “შიგნიდან რამ”)...

ამავე დროს ცალკეულ არსებით სახელთა შემადგენლობაში შეიძლება გამოვყოთ ისეთი არაპროდუქტიული მორფემებიც, რომელთა წარმომავლობის შესახებ დაბეჯითებით რამის თქმა ჯერჯერობით ძნელია. აქ ჩამოვთვლით მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს:

-მეს: ურპი-მეს “შიგნეული”, შდრ. ურპი-ბ “შიგნით”; ჰოლო-მეს “მიწისქვეშეთი”, შდრ. ჰოლო-ბ “დაბლა, ძირს”;

-მო: ღაღდა-მო “კუტიკარი” (ანდალალური დიალექტის კუიადურ კილოკავში), შდრ. ლიტ. ღაღღუ “id.”;

-ტი: ხ¹/₂ონ-ტი “ჩანასახი”, შდრ. ხ¹/₂ონ “თესლი”;

-ხ'უ: მესე-ხ'უ “კაკლის გული”, შდრ. მესედ “ოქრო” (საინტერესოა “კაკლის გულის სახელწოდება ჭარულში – მესედ-ო);

-ჟმ: წედ-ჟმ “ციცინათელა” (ანწუხური დიალექტის ტოხურ კილოკავში), შდრ. წა “ცეცხლი” (← *წად, ნათ. წად-უ-ლ “ცეცხლისა”. ფუძის თავიკიდურ მარცვალში გამოწვეულია რეგრესული ასიმილაცია მახვილიანი ე ხმოვნის მიერ: წედ-ჟმ ← *წად-ჟმ);

-ოჰ: დიალ. ჭოტ-ოჰ “ჭია, რომელიც ყველს უჩნდება”, შდრ. ჭებ “რწყილი” (ყურადღებას იქცევს ამ მწერის სახელწოდება ზოგიერთ დიალექტში, მაგ., ანწუხური დიალექტის ანწროს-უნჰადურ კილოკავში: ჰ'ანილ ჭებ, ზედმიწ. “ყველის რწყილი”; ჰიდურში: ნუსულ ჭებ, ზედმიწ. “ხაჭოს რწყილი”. ჭოტ-ჟმ ← *ჭებ-ჟმ);

-წ: ყუნტრუ-წ “ძირმაგარა” (ანდალალური დიალექტის სულრათლურ კილოკავში), შდრ. ყუნტრუ “კობი” (იმავე კილოკავში). მსგავსი მორფემა გამოავლინა ყ. მიქაილოვმაც დიალექტურ სიტყვაში გვანგვა-წ “თავის ქალა”, შდრ. ლიტ. გვანგვა-რა “id.”;

-ჩო // -ჩუ: ჰ'ატი-ჩო “სამფეხი” (ანდალალური დიალექტის კუიადურ კილოკავში), შდრ. ჰ'ეტე “ფეხი, ტერფი” (ამოსავალია ირიბი ფუძე ამ სიტყვისა: ჰ'ატ-ი-); ჯარჯან-ჩო “ობობა” (ყაჰიბურ ნარევე კილოკავში) ← ჯანჯრა (მეტათეზისით: ჯარჯან) “ობობის ქსელი” (დიალექტებში ჯანჯრა, ხანხრა ხშირად თვით “ობობასაც” აღნიშნავს); ყამა-ჩო “ქონორი” (ანდალალური დიალექტის ბუხტიბის კი-

ლოკავში), ყამა-ჩუ “ფრინველის ბიბილო” (იმავე კილოკავში), შდრ. ლიტ. ყამა “ფრინველის ბიბილო”, ყამ-ურ “id.” (ანდალალური დიალექტის რუღუის კილოკავში)...

ბებე-ჩუ “მერცხალი” (ანწუხური დიალექტის ტომურულ კილოკავსა და ჭარულ დიალექტში), ბებე-ჩ “id.” (ანწუხური დიალექტის ტომური კილოკავის სოფ. მაზადას თქმაში); ანწუხური დიალექტის ანწროს-უნჰადურ კილოკავში კი სიტყვა ბებე-ჩ “დამურას აღნიშნავს”. მოცემულ სიტყვებში უნდა გამოვეყოთ ფუძე ბებე- (ბებე-ეჩუ, ბებე-ეჩ), რომელიც ბგერწერით სიტყვათა რიგს განეკუთვნება; ანალოგიისათვის შდრ. ქართ. პეპ-ელ-ა, ბეჟიტ. პიმპალა-პაპი “დამურა”, ჰუნზიბ. პაპი “id.”; შდრ. აგრეთვე რუს. баб-оу-к-а “პეპელა”...

-ჭ: ხარხ-ო-ჭ “ობობა” (ყელბურ ნარეკ კილოკავში), შდრ. ხანხრ-უ-ჩ “id.” (ჰიდურ დიალექტში) და ჯარჯან-ჩო “id.” (ყაჰიბურ ნარეკ კილოკავში);

-შ: ჯანჯურ-უ-შ “ობობა” (ყარახული დიალექტის რისიბულ კილოკავში)...

სიტყვათა მორფემულ აგებულებაში კიდევ არაერთი საყურადღებო ფაქტი შეიძლება გამოავლინოს ხუნძური დიალექტური ლექსიკის დაწვრილებითმა ანალიზმა. დიალექტური მასალის შესწავლა ამ ეტაპზე მიზნად ისახავს შეძლებისდაგვარად ვრცლად წარმოაჩინოს და აღნუსხოს მორფოლოგიური ინვენტარი, რაც ენას მოეპოვება. სიტყვაწარმოების საკითხთა შესწავლას მნიშვნელობა ენიჭება იმ თვალსაზრისით, რომ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-გენეზისური ურთიერთობის პრობლემათა ღრმად დამუშავებისათვის საჭიროა, საერთო ლექსიკის გამოკვლევა-დადგენასთან ერთად, სათანადო ყურადღება ექცეოდეს საერთო წარმომავლობის აფიქსთა თუ მორფოლოგიურ ელემენტთა გამოვლენასაც.

6. ანთელავა (თბილისი)

კავკასიური საქორწილო ანტაგონიზმის სოციალურ-რელიგიური საფუძვლები

კავკასიის ხალხთა ტრადიციულ საქორწინო წეს-ჩვეულებებში რელიქტის სახით უკანასკნელ დრომდე დაცული იყო რიტუალური ძალადობის ელემენტები, რაც მხარეთა შორის ურთიერთობათა მოწესრიგების ყველა ეტაპზე (დაწყებული მაჭანკლობიდან იჩნდა თავს. ამ ორმხრივ საწესო ანტაგონიზმში ჩართულნი იყვნენ როგორც საკუთრივ ნეფე-დედოფალი (შდრ.: მათი შეურაცხყოფის, გატაცებისა და დახსნა-გამოსყიდვის იმიტაცია; აგრეთვე სიძე პატარძლის რიტუალური ორთაბრძოლა და სხვ.), ისე მამრები (შდრ.: მათი ცემა, გათოკვა, სამოსისა და აღჭურვილობის წართმევა, სოფლის „დაწიოკება“ და ა. შ.).

საქორწილო ანტაგონიზმი უნივერსალური მოვლენაა და ფართოდ არის წარმოდგენილი მსოფლიოს მრავალი ხალხის შესაბამის რიტუალებში. არსებული მასალების ანალიზი საშუალებას იძლევა დავასკვნათ, რომ გარდა მთლიანად ქორწილის, როგორც საქონელგაცვლითი ურთიერთობის სიმბოლიზაციისა (ურვადი და მზითევი, ინდივიდუალური ორმხრივი საჩუქრები და ჯგუფური გამასპინძლება და სხვ.). ქორწილის ყველა ეტაპზე ხდება მექორწინე ოჯახთა შორის კავშირების სიმბოლიზაცია, რომელშიც ეს კავშირები ნეგატიურ ფორმებში მოდელირდება. სიმეტრიის კანონის (თანაბრობის პრინციპის) შესაბამისად, მხარეებს შორის არამარტო ტოლმნიშვნელოვან „ფასეულობათა გაცვლა“, არამედ „ძალთა გაცვლა“ მიმდინარეობს. ამრიგად, არქაულ საზოგადოებაში საქორწინო ურთიერთობები არაცნობიერად დაფუძნებულია აპრიორზე, რომ ნებისმიერი ფასეულობის „შექენა“ შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ გაცვლით (მათ შორის „ძალის გაცვლითაც“).

ჩვენთვის საინტერესო წესებში იკვეთება თვით სოციუმის შიგნით მოქმედი ძალადობაც (კერძოდ, ქორწილამდე და ქორწილის შემდგომ გარკვეული პერიოდის განმავლობაში ქალ-ვაჟის მამისეული სახლიდან წასვლა და დროებით სხვაგან ცხოვრება, ნე-

ფის გატაცება-გამოსყიდვა და სხვ.), რაც, ჩვენი აზრით, სქესობრივი ტაბუს დარღვევით უნდა იყოს მოტივირებული.

საქორწილო ანტაგონიზმის ფარგლებში პატარძლისა და ნეფის „გამოსყიდვების“ მთელი კომპოზიცია აგებულია ისე, რომ მასში თანმიმდევრულად არის აღნიშნული საცხოვრებელი სივრცის ყველა ძირითადი საკრალიზებული ნაწილი: კერა, დედაბოძი, ზღურბლი (მთავარი საცხოვრებლის შესასვლელი კარი, ჭიშკარი, სოფლის გზაგასაყარი და სხვ.).

საქორწილო ანტაგონიზმი სრული სახით ქორწინების დისლოკალური ფორმიდან ავუნკულოკალურზე გადასვლის პერიოდში უნდა ჩამოყალიბებულიყო.

ნ. ა რ დ ო ტ ე ლ ი (თბილისი)

ერგატიული ბრუნვის ნიშანთა გენეზისისათვის დაღესტნურ ენებში

1. ერგატიული ბრუნვა და ერგატიული კონსტრუქცია, რომელიც ნიშანდობლივია დაღესტნურ ენათა სინამდვილისთვის, რეკონსტრუირდება ამ ენათა ერთობის ეპოქისთვისაც. მართალია, ერგატივის საწარმოებელმა ფუძემ და მისმა ნიშნებმა ფორმობრივი მოდიფიკაციისა და სემანტიკური (ფუნქციური) რეინტერპრეტაციის შედეგად მეტ-ნაკლები სახეცვლილება განიცადეს, მაგრამ მათი აღდგენა შესაძლებელი ხდება როგორც ლეზიური და ლაკურ-დარგული ენების, ისე ხუნძურ-ანდიურ ენათა მონაცემების საფუძველზე. რაც შეეხება დიდოურ ენებს, ამ ენებში ერგატივის ისტორიული ნიშანი **-დ**, გადააზრიანების (ფუნქციათა გამიჯვნის) საფუძველზე, უგონო ცოცხალ არსებათა და ნივთთა გამომხატველი სახელების ინსტრუმენტალისის საკუთრება გამხდარა, თუმცა იგი რელიქტის სახით (**-დი>-ტი**) ერგატივის ნიშნადაც შემონახულა ხვარშიულსა და ბეჟიტურ ენებში.

2. დაღესტნურ ენათა თანამედროვე ერგატივის ფორმანტების სტრუქტურაზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ ყველაზე არქაული ნიშანი არის -დ-ს შემცველი, რასაც სპეციალურ ლიტერატურაში სავსებით სამართლიანად აღნიშნავენ [ჩიქობავა 1948: 111-112; გიგინეიშვილი 1976: 37; ალექსეევი 1988: 173; თოფურია 1995: 144-148...].

თვალსაჩინოებისათვის, დაღესტნურ ენათა ყველა ქვეჯგუფის მიხედვით, წარმოვადგენთ ერგატიული (ინსტრუმენტალისი/ნათესაობითი) ბრუნვის ნიშანთა სინოპტიკურ ტაბულას.

ენა	ერგატივი	ინსტრუმენტალისი	ნათესაობითი
ხუნძური	-დ, -ც'ა (< -თ-ს'ა < -დ-ს'ა)		-
ანდიური	-დ, -დი, -ნი (< -დი)		-
ბოთლიხური	-დი		-
ჭამალური	-დ (პაქვ), -დი (პიპ), -დუ (პად)		-
ბაგვალური	-დ/>-რ		-
კარატაული	-უ/>-ლ(<-რ), -დი		-
ახვახური	-დჟ-ე (<-დჟ)		-
დიღორი	-	-ღ	-
პინუსური	-	-ღ	-
ხვარშიული	-დი/>-ტი	-დ, -ზ (< -დ)	-
ბეჰიტური	-დი/>-ტი, -ლი, -ლ/-ლო	-დ/-დო	-
ლაკური		-ლ	
დარგუული	-ლ/-ლი, -ნი		-
ლეზგიური	-დი, -ნი	-	-
თაბასარანული	-დი/-რი, -ჯი, -ი, -ლი, -ი...	-დი, -ჯი, -რი...	-
აღულური	-დი, -ი, -ნი...	-დი	-
რუთულური	-რა	-	-დ/-დ', -და
წახური	-ნ	-	-ნ, -დი
არჩიბული	-დჟ/>-თჟ, -რი, -ლი, -ნი...		-
კრიწული	-რ, -ლ	-ჯ/-ჯი	-
ბუღუსური	-რ	-	-დ, -რ
ხინალულური	-ი	-	-ი
უდიური		-ნ	

3. ზემომოყვანილი ტაბულა ცხადყოფს, რომ საკვლევ ენათა აბსოლუტურ უმეტესობაში -დ (resp. მისი შემცველი) ფორმანტი სისტემებში ან სპორადულად დასტურდება და არქტიპადაც სწო-

რედ ის გვევლინება. -დ ფორმანტიანი ფუძე, როგორც ცნობილია, საფუძველად ედება პალეოერგატიულ ფუძეფორმას (= ერგატივ-გენეტივ-ინსტრუმენტალისის ფორმას), რომელიც, თავის მხრივ, სემანტიკური გადააზრებებით ერგატივისა და ირიბ ბრუნვათა საწარმოებელ ოდენობად იქცევა. აქედან გამომდინარე, **-(V)C** სტრუქტურის „ძველი ფორმაციის“ ერგატივის ნიშანი, რომელსაც ნივთა კლასის გამომხატველ კლასიფიკატორს უკავშირებენ, ფონეტიკურად კლასის ექსპონენტის ანალოგიურად მოდიფიცირდება:

	-ჯი	-ლი → -ნი
-დი	-რი	-დი → -ფი
	-ტი	

თუ გავითვალისწინებთ კლასოვან ბრუნებას, უღვლილებაში შესაბამის ნიშანთა ცვლილებების თანხვედნასა და ზოგი ენის თავისებურებას, მაშინ „დიფუზური“ ბრუნებისას პალეოერგატიული ფუძეფორმის გრამატიკული კლასის ნიშნებით მარკირების ვარაუდი საფუძველს არ უნდა იყოს მოკლებული.

4. დადესტნურ ენათა ბრუნების სისტემის ჩამოყალიბებისას ჩვენს ყურადღებას იქცევს ბრუნვის ნიშანთა ფონემური შედგენილობა, რაც დამოუკიდებელი ერგატივის (resp. ნათესაობითის, ინსტრუმენტალისის) ფორმირებასთან ჩანს დაკავშირებული. რამდენიმე ენის (ხუნძ., საკ. დიდ., პინ., ლაკ., უდ., ბუდ.) გამოკლებით, დამოუკიდებელი ერგატივის (resp. გენეტივის, ინსტრუმენტალისის) მორფემა **-CV** სტრუქტურისაა, რისი დამატებითი სეგმენტაცია სავსებით შესაძლებელია [თოფურია 1995: 95]. ენა ცდილობს პალეოერგატიული ფუძეფორმის დიფერენციაციისას ცალკეულ ბრუნვას დამატებითი მორფემა დაურთოს, რითაც ამ უკანასკნელს გაგვარჩევინებს დიფუზური გრამატიკული ოდენობისაგან. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ხუნძურის ჩვენება, რომელშიც ერგატივის არქაული მორფემა ლოკატიური ბრუნვის ნიშნებით არის გართულებული: **-ლ'-ა < -ლ'-ა** [ცერცვაძე 1962: 280], **-ც'ა < -თ + ს'ა < -დ + ს'ა** [მიქაილოვი 1968: 199].

უნდა ვივარაუდოთ, რომ ერგატივის ნიშანი **-დი**, რომელიც

ენათა მიხედვით ფუნქციური რეინტერპრეტაციისა და ფონეტიკური მოდიფიკაციის სხვადასხვა საფეხურს ასახავს, ორი კომპონენტისაგან შედგება: -დ პალეოერვატივის ნიშანი + -ი დამოუკიდებელი ერვატივის ნიშანი. ერთი მხრივ, საგულისხმო ჩვენებას ლაკური, ხოლო, მეორე მხრივ, სინალულური ენები იძლევიან, მაგ.: ლაკ. დიკ „ხორცი“ – ერგ., ნათ. დიკ-უ-ლ, ხინ. ქი „ცხვარი“ – ერგ. ქი-ი...

რაც შეეხება დილოურ ენებს, ამ ენებში არქაული ერვატივი ინსტრუმენტალისად გადააზრიანებულა (ხვარ. ზენ „დათვი“ – ინსტრ. ზენ-ზ...), ხოლო დამოუკიდებელი ერვატივი რელიქტურადლა შემონახულა (ხვარ. ობუ „მამა“ – ერგ. ობუ-დი...).

ე. ა ს ლ ა ნ ო ვ ა (თბილისი-ბაქო)

აზერბაიჯანული ენის კონსონანტთა ადაპტაციისათვის სინალულურ ენაში

სინალულური ენა იბერიულ კავკასიურ ენათა ოჯახის ლეზგიურ ქვეჯგუფში შემავალი ერთი სოფლის უმწერლო ენაა. სინალულურ ენაზე მეტყველნი აზერბაიჯანის რესპუბლიკის ფირსადან ალი-ბაირამლის და ყუბის რაიონების სინალულურ სოფლებში ცხოვრობენ.

სინალულურს, როგორც უმწერლო ენას, განსაზღვრული გამოყენების სფერო აქვს იგი მხოლოდ ყოფა-ცხოვრებაში იხმარება. სინალულში საქმეთწარმოების, განათლების, მასმედიის ენა არის აზერბაიჯანული. შესაბამისად, ყველა სინალულელი ორენოვანია, ხოლო ეს ბილინგვიზმი ნათლად გამოხატული დიგლოსიურობით ხასიათდება, ანუ აზერბაიჯანულსა და სინალულურ ენებს სოციალური იერარქიის სხვადასხვა საფეხური უკავიათ.

მოსხენებაში განხილულია სინალულურ ენაში გამოვლენილი თურქიზმები. სინალულურზე ძლიერ ზემოქმედებას ახდენს აზერბაიჯანული და ლეზგიური ენები, რომელთა გარემოცვაშიც ის იმყოფება.

ფება. ხინალულურ ენაში მრავლადაა ნასესხობა აზერბაიჯანული ენიდან. აზერბაიჯანული ამავე დროს ასრულებს გამაშუალებელი ენის ფუნქციას სხვა ენებიდან (არაბული, სპარსული...) სესხების დროს.

ნასესხობანი აზერბაიჯანული ენიდან ძირითადად ცალმხრივი ხასიათისაა: როდესაც საქმე ეხება სახელმწიფო და რელიქტურ უმწერლო ენებიდან ერთ-ერთს, მაშინ აუცილებელი პირობაა დიდი სისშირე და ნასესხები ერთეულის გამოყენების საყოველთაობა. აზერბაიჯანულ ენაში ნასესხობანი ხინალულური ენიდან არ დასტურდება.

სესხების დროს ზოგიერთი ლექსიკური ერთეული განიცდის ფონეტიკურ ცვლილებას.

ხინალულური ენის ფონემატური სტრუქტურა მთლიანობაში ლეზგიური ენის ფონემატურ სტრუქტურას შეესაბამება. მასში 65 ფონემაა (9 ხმოვანი და 56 თანხმოვანია).

ხინალულური ენის თანხმოვანთა სისტემა, აზერბაიჯანული ენისაგან განსხვავებით, რთულია.

განვიხილავთ აზერბაიჯანულიდან ნასესხებ ლექსიკაში კონსონანტთა ცვლილებების შემთხვევებს.

1. ხინალულურ ენაში ზოგიერთ ხშულს, აფრიკატსა და სპირანტს თავიანთი გრძელი ვარიანტი მოეპოვებათ: **ც, მმ, ნნ, ფფ, ბბ, თთ, გ, ვვ, ჩჩ, ჯჯ, ლლ**. თანხმოვნის გემინაცია ნასესხებ სიტყვებშიც შეინიშნება. მაგალითად: ჩაა ‘ალ ← ჩაგგალ „ტურა“, იჩქი ← იჩქი „სპირტიანი სასმელი“, ბახჩა ← ბახჩა „ბაღი“, მქთაბ ← მქთაბ „სკოლა“.

2. აბრუბტივების არსებობა ხინალულური ენის ძირეულ ლექსიკაში უეჭველია. რაც შეეხება აზერბაიჯანული ენიდან ნასესხებ სიტყვებს, მათშიც არის აბრუბტივები. მაგალითად, პაპახ ← ფაფახ „ქული“, ნოხუტ ← ნოხუდ „ბარდა“, წგმბგლ ← ჯგმბგლ „ბავშვი, ბიჭუნა“, წგრტან ← ჯგრტან „მცირე“.

3. [ჯ] ფონემის შემცველ ლექსემათა ხინალულურში სესხებისას ხდება დეზაფრიკატიზაცია, ფონემა [ჯ] → [ქ]: აქი ← აჯღ „მწარე“, ვიქდან ← ვიჯდან „სინდისი, ნამუსი“, ჟმმიჟად ← ჟმბუჯაგ „სა-

მკუთხედი“.

4. შეინიშნება ბოლოკიდურ თანხმოვანთა გამჟღერების პროცესი: [გ] → [ღ] და [ქ] → [კ]. მაგალითად: ჩირად ← ჩვრავ „სანათი“, ბილიგ ← ბილიქ „ცოდნა“, ყარმად ← გარმავ „ღუგმა, ანკესი“, გვრვგ ← გვრვქ „უნდა, სჭირდება“.

5. თვალსაჩინოა ფონემათა ჩართვის პროცესი როგორც თანხმოვნის, ისე ხმოვნისა: ბჰჰი ← ბჰი „ზოგიერთი, ზოგი“, ჭჰჰი ← ჭჰჰი „ყურადღება“, ჯჰჰჰთ ← ჯჰჰათ „საზოგადოება“, შჰჰი < შჰი „ბრძანება“, ხმოვნის დაკარგვა და სიტყვის თავკიდურში თანხმოვანთკომპლექსების წარმოქმნა: ხსუსგ ← ხუსუსი „საკუთარი“, სთჰლჰჰი ← სთჰლჰჰი „გაციება“.

6. სესხებისას ზოგიერთ ლექსემათა ვარიანტებში შესამჩნევია სონორული [ნ] ს დაკარგვა, წინამავალი ხმოვანი კი გრძელდება. მაგალითად: ჩიგინ/ჩიგნ ← ჩიჰინ „მხარი“, ზინდან/ზინდნ ← ზინდან „გრდემლი“.

7. საყურადღებოა ის შემთხვევები, რომლებშიც აზერბაიჯანული ენის მჟღერი ინტენსიური კონსონანტები ხინალულურ ენაში სესხებისას იცვლება ყრუ ინტენსიური თანხმოვნებით. მაგალითად: ჯიჰი ← ჯიდი „სერიოზული“, აჰჰი ← ადიდი „ნაბიჯი“.

8. დასტურდება აგრეთვე მეტათეზისი: ნაკატ ← ნოქთჰ „წერტილი“, სჰჰი ← სჰჰი „პატრონი“, აღჰ ← აღჰ „პირი“.

9. შესამჩნევია ასიმილაციის პროცესი ძირისა და აზერბაიჯანული სადერივაციო აფიქსის -ლჰ/-ლი ს მორფემათგანსაყარზე: აბერ-რგ ← აბერ-ლჰ „წესიერი, ზრდილობიანი“, ჰურმჰი (ჰურმჰთი) ← ჰურმჰთი ლი პატივცემული, დათჰ (დათ-თჰ) ← დად-ლჰ „გემრიელი“.

ენობრივი კონტაქტების პირობებში მხედველობაშია მისაღები ის ფაქტი, რომ ორენოვან კოლექტივს გამოუმუშავდება ხოლმე მეორე ენისათვის დამახასიათებელი საწარმოთქმო ჩვევებიც, რაც ასახვას პოეზებს მშობლიური ენის ფონეტიკურ სისტემაში.

ჟ. ა ფ ა ქ ი ძ ე (თბილისი)

ძველკოლხური კერამიკის ახალი ქრონოლოგია

ძველკოლხური პერიოდის კერამიკა არსებობას ძვ. წ. XVII ს-ში იწყებს. ამ კერამიკის განვითარება სამ ეტაპად იყოფა: A, B და C. ძველკოლხური I პერიოდის დასასრული ძვ. წ. XII ს.-ითაა განსაზღვრული. კოლხური კერამიკის ჩამოყალიბების ადგილად დასავლეთ საქართველოს ცენტრალურ ნაწილს მივიჩნევთ, რადგანაც მისი უძველესი ნიმუშები სწორედ აქაა აღმოჩენილი. სადღეისოდ არსებული მონაცემების საფუძველზე კოლხური კულტურის წარმოშობისა და ჩამოყალიბების არეალად მდინარეების ენგურის, ხობისა და რიონის ქვემო წელის – აუზები უნდა ჩაითვალოს. ამ მოსაზრებას ადასტურებს ასევე ურეკში აღმოჩენილი კოლხური კულტურის უძველესი განბი, რომელიც კოლხური ცულების პროტოტიპებს შეიცავს. ძველკოლხური კერამიკის არსებობის მეორე ეტაპს ძვ. წ. XI-VIII სს. ვათარიღებთ. ეს პერიოდი ორ ეტაპად იყოფა: ძვ. წ. XI-X სს. და ძვ. წ. IX-VIII ს. დასასრული. ძვ. წ. VIII ს.-ის დასასრულისა და ძვ. წ. VI ს.-ის დასაწყისის კერამიკას ვახსიათებთ, როგორც რკინის ფართო ათვისების ადრეული საფეხურის კერამიკას. სპეციალურ ლიტერატურაში ამ პერიოდის კერამიკა წინარე ანტიკური ხანის კერამიკის სახელითაცაა ცნობილი.

ახალი ქრონოლოგიის თანახმად, ძველკოლხური (ძკ) კერამიკის ეტაპობრივი განვითარების სურათი ასეთია:

ცხრილი	
ძკ IA პერიოდი	ძვ. წ. XVII-XVI სს.
ძკ IB პერიოდი	ძვ. წ. XV-XIV სს.
ძკ IC პერიოდი	ძვ. წ. XIII-XII სს.
ძკ IIA პერიოდი	ძვ. წ. XI-X სს.
ძკ IIB პერიოდი	ძვ. წ. IX-VIII ს. დასასრული.
ძკ IIC პერიოდი	ძვ. წ. XVIII ს. დასასრული – VI ს. დასაწყისი.

დ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი (თბილისი)

კოლხეთისა და პონტოს სამეფოს ურთიერთობის საკითხისათვის

1. არსებობს მოსაზრება, რომლის თანახმადაც მითრიდატე VI-ის პონტოს სამეფოს წარმოშობა იყო განპირობებული არა მხოლოდ წარმატებული სამხედრო და დიპლომატიური ოპერაციებით, არამედ იყო შავიზღვისპირეთის ქვეყნების ისტორიული განვითარების შედეგი. კერძოდ, მათ შორის სულ უფრო და უფრო მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობათა დამყარებით, რომელიც კულმინაციას მითრიდატე პონტოელის წინამორბედ ხანაში აღწევს. ამ დებულებას მოწინააღმდეგენიც პყავს.

2. ზემოთ აღნიშნული საკითხის შესასწავლად ორი ასპექტი უნდა განვიხილოთ: 1. კოლხეთ-სინოპეს ურთიერთობა (ეს უკანასკნელი ძვ. წ. 182 წლიდან პონტოს სამეფოს დედაქალაქად იქცა); 2. კოლხეთის ურთიერთობები ძვ. წ. II საუკუნეში, ანუ მითრიდატე VI-ის ოკუპაციამდე.

3. კოლხეთ-სინოპეს ურთიერთობა შეისწავლება კოლხეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სინოპური მონეტებითა და კერამიკული ნაწარმით. ამ მასალის თანახმად, ამ ორი სახელმწიფოს ურთიერთობა ძვ. წ. VI ს.-ის ბოლოს იწყება, კულმინაციას ძვ. წ. IV ს.-ის მეორე ნახევარსა და III ს.-ის დასაწყისში აღწევს, ხოლო ძვ. წ. II ს.-ში საერთოდ წყდება.

4. ძვ. წ. II ს.-ში კოლხეთის ტერიტორიაზე იმპორტული ნაწარმიდან ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანი როდოსული ამფორებია. რაც შეეხება მონეტებს, ამ პერიოდში ჭარბობს ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ფული.

5. მოყვანილი მონაცემებით, ძვ. წ. II ს.-ში კოლხეთი სინოპესა და პონტოს სამეფოს კი არ უახლოვდება, არამედ პირიქით, წყვეტს მათთან კავშირს და უფრო ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთთან და მისი გავლით როდოსთან ამყარებს ურთიერთობას, რაც ქვეყნის დაშლისა და მოსახლეობის შემცირების ფონზე ხდება. ამდენად,

ჩვენ უფრო იმ მკვლევართა შეხედულებას ვემხრობით, რომლის თანახმადაც, მითრიდატე VI-ის სამეფოში შავიზღვისპირეთის გაერთიანება (მათ შორის, კოლხეთის) მოხდა არა მათი განვითარების შედეგად, არამედ პირიქით, მათი დასუსტების გამო, როდესაც მრავალ დამპყრობელს შორის გამარჯვებული გამოვიდა უძლიერესი პონტოს სამეფო.

ნ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი (ბათუმი)

კერძო კოლექციაში დაცული რამდენიმე ოსმალური დოკუმენტური წყარო

საქართველოში გვარსახელი დიდი სოციალური ერთეულის, რამდენიმე ათეული და ხშირად ასეული ოჯახის, სახელწოდებაა, რომლებიც თავიანთ წარმომავლობას ერთ პიროვნებას უკავშირებენ, აქვთ საერთო თვითშეგნება ნათესაობის შესახებ, მიეკუთვნებიან ერთ გვარს.

მოხსენებაში გავაანალიზებთ რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წწ.-ის ომის პოლიტიკურ ისტორიას და მის შედეგებს საქართველოსთვის, კერძოდ, აჭარაში თურქეთისა და რუსეთის დამპყრობლურ პოლიტიკას. წარმოვადგენთ ამ მხარეში მცხოვრები ერთი გვარის ისტორიის აქამდე უცნობ საბუთებს.

თურქეთში ე. წ. “თანზიმათის” რეფორმის პერიოდში (მე-19 ს.-ის 40-70-იანი წლები) თურქეთის მთავრობამ დაპყრობილ ქართულ მხარეებში გააუქმა ძველი ქართული მიწის მფლობელობა, სტამბულში გაითხოვა ქართველ თავად-აზნაურთა საგვარეულო დოკუმენტები და უკან აღარ დაუბრუნებია [საქ. ცსსა, ფ. 1438, საქმე 839; ფ. 4].

თურქეთის მსგავს პოლიტიკას ატარებდა რუსეთიც. იგი ცდილობდა აჭარის სანაპირო ზოლიდან აეყარა ადგილობრივი მკვიდრნი და რუსეთის გუბერნიებიდან ხალხი აქ გადმოესახლებინა [ახვლედიანი-კირისილოვლი ხ-1944:221:223].

რაც შეეხება ჩვენს ხელთ არსებულ ოსმალურ დოკუმენტურ წყაროს, რომელიც უკვე 100 წელზე მეტია ინახება კერძო კოლექციაში, რამდენადმე ეხმიანება საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალურ არქივში დაცულ საბუთებს.

ც. ბ ა რ ა მ ი ძ ე (თბილისი)

არეალური ლინგვისტიკის რამდენიმე საკითხი კავკასიის ენათა სინტაქსიდან

კავკასიაში გავრცელებულ იბერიულ-კავკასიურ და სხვა ენათა კომპლექსური შესწავლა, აგრეთვე ამ ენათა წინა აზიის ძველ და ინდო-ევროპულ ენებთან მიმართების შესწავლა თანამედროვე ლინგვისტიკის მნიშვნელოვანი პრობლემაა. ამ კუთხით არსებით მნიშვნელობას იძენს საკუთრივ იბერიულ-კავკასიური ენების ინდო-ევროპულ ენებთან და წინა აზიის უძველეს ენებთან ისტორიული ურთიერთმიმართება. ამგვარი შესწავლა საინტერესოა როგორც ერთი, ისე მეორე ენათა ოჯახისათვის. მაგალითად, ერთი მხრივ, კავკასიურ არეალში გავრცელებული ინდო-ევროპული ენის რიგი განსაკუთრებული ენობრივი მონაცემების ინტერპრეტაცია მხოლოდ მონათესავე ენების მონაცემთა გათვალისწინებით არასაკმარისია; მეორე მხრივ, ბევრი იბერიულ-კავკასიური ენა, რომლებიც არსებობდნენ და იცვლებოდნენ ინდო-ევროპულ ენებთან მიმართებაში, თავის მხრივ, წარმოგვიდგენს თავისებურებებს, რომლებიც სხვა სუბსტრატის თვისებაა. ამასთან ერთად, ჰეტეროგენურ ენებს ახასიათებს ძნელად ასახსნელი ტიპოლოგიური პარალელები, თავისებურებების ერთობა ვლინდება არა მხოლოდ ფონეტიკაში, მორფოლოგიაში, ლექსიკაში, არამედ, რაც ძალზე მნიშვნელოვანია, სინტაქსშიც.

მოხსენებაში მოცემულია შედარებით-ტიპოლოგიური იზოგლოსების დადგენის მცდელობა და სინტაქსის საკითხები განხილ

ღულია ზოგადლინგვისტური თვალსაზრისით (მაგალითად, ერგატისა და ჰიპოტაქსის ჩამოყალიბების საკითხები), ერგატის, უძველესი ენობრივი მოვლენა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, არეალურ ლინგვისტიკაში კი ყველაზე სუსტი რგოლია. აფხაზურ-ადიდურ, ნახურ და დაღესტნურ ენებში ჰიპოტაქსი სუსტადაა განვითარებული. ჰიპოტაქსის ჩამოყალიბებაში არსებით როლს ასრულებს მიმღეობები და აბსოლუტივის ფორმები, აგრეთვე უძველესი სამწერლობო ენები, რომლებიც შეუწყვეტლად ახდენენ გავლენას უმწერლობო ან ახალი დამწერლობის მქონე ენებზე. თანდათანობით ყალიბდება ჰიპოტაქსის ჰიპოტაქტიკური აგებულების ტიპი (მაგალითად, ზაქათალაში გავრცელებულ ხუნძურ და წახურულ ენებში აზერბაიჯანული ენის ზეპირმეტყველებითი და წერითი გავლენის შედეგად).

მოხსენებაში განხილულია კავკასიაში გავრცელებულ სხვადასხვა სისტემის ენათა სინტაქსური მოდელების ტრანსფორმაცია და სტრუქტურული თავისებურებანი.

ც. ბ ა რ ა მ ი ძ ე (თბილისი)

საერთო ბასკურ-ქართველური ლექსიკიდან. I.
(ბასკური ჩონ- : ქართველური ჭაჭა-ა)

მოხსენებაში განხილულია ბასკურ-ქართველური საერთო ლექსიკური ფონდიდან ბასკური ჩონ- : ქართველური ჭაჭა-ა ფუძეები. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ (ბასკური ჩონ- "ვაშლის ღვინო" ეტიმოლოგიურად და სემანტიკურად დაკავშირებულია ქართველურ ჭაჭა-ა ფუძესთან. ბასკური ჩონ- "ვაშლის ღვინო" (მოყვითალო, ჩალისფერი სასმელი, არყის მსგავსი) ნაზმნარი სახელია ქართული ჭაჭა-ა-ს მსგავსად და ასახავს მისი დამზადების თავისებურებას. მოხსენებაში გაანალიზებულია ჭაჭა- : ჩონ- ფუძეებთან დაკავშირებული ლექსიკური ერთეულები.

ს. ბ ა ხ ი ა - ო ქ რ უ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

ოსური „ირადის“ საკითხისათვის

ძველად დაქორწინების მსურველი ოსი ახალგაზრდა მამაკაცი მეგობრის თანხლებით ქორწინების სურვილის განდობის მიზნით თავისი რჩეული ქალის სახლში მიდიოდა. უხუცესების თანხმობის შემთხვევაში იგი ვალდებული ხდებოდა საცოლის ოჯახისათვის მცირე წინდი (ფულის სახით) დაეტოვებინა. შემდეგ ეტაპზე ოჯახებს შორის მოლაპარაკებაში ვაჟისა და ქალის უახლოესი მამაკაცი ნათესავები მონაწილეობდნენ, რომლებიც „ირადზე“ თანხმდებოდნენ. ქალის შესასყიდი საფასური – ირადი, ქალის „გვარის სისხლის ხარისხის ზომით“ დგინდებოდა. ჩვეულებითი სამართლის თვითნებურად შეცვლა შეუძლებელი იყო. ღირებულების ერთეულად გამოყენებული იყო მსხვილფეხა (ხარი, ძროხა...) საქონელი. გვარის სოციალურ მდგომარეობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მდიდარ კაცს ვერ აიძულებდნენ ქალიშვილი ღარიბისათვის მიეთხოვებინა. ამიტომ, რაც უფრო ძლიერი გვარისა იყო გასათხოვარი ქალი, სასიძოს მით მეტი ირადის გადახდა უწევდა. სუსტი გვარის წარმომადგენელი 30 ძროხაზე მეტად არ ფასობდა, ხოლო ძლიერი გვარისა – 100 ძროხამდე.

XIX საუკუნეში გადასახადით ხარი 10, ძროხა 5, ხოლო ირადის სიდიდე 105-დან 300-500 მანეთს ვერცხლით აღწევდა. ირადის გარკვეული ნაწილი ნატურით იხდებოდა, ხოლო ნაწილს სასიძო ფულით ფარავდა. გარდა ამისა, ვაჟი ვალდებული იყო პატარძლის უახლოესი ნათესავებისთვის ორი ცხენი საჩუქრად მიერთმია, ხოლო ქორწილში პატარძლის ახლო ნათესავების დასაჩუქრება ზოგჯერ 100 და მეტ ვერცხლად უჯდებოდა.

ოსურ საზოგადოებას კარგად ესმოდა ირადის დამანგრეველი შედეგი. იგი უმეტესად საფუძველშივე ასუსტებდა და ეკონომიკურად სრულიად ანადგურებდა ოჯახს. თითოეულ ოჯახს ირადი ტვირთად აწევებოდა და მტკივნეულიც იყო. მიუხედავად ამისა, მტკიცე ტრადიციების ოსები ამ ჩვეულებაზე უარს არ ამბობდნენ.

იგი გამდიდრების იოლ წყაროს წარმოადგენდა, თუმცა, ისინი მეზობელი ხალხების თარეშის ხარჯზე იუმჯობესებდნენ ეკონომიკურ მდგომარეობას. ყოველივე დაკავშირებული იყო ოსის ცნობიერებაში არსებულ დიფერენციაციასთან – აღდარებად, კავდასარდებად, ფარსაგლაგებად და სხვ., რომლებშიც განსხვავებული სოციალური ურთიერთობა იკვეთებოდა. ოსურ ოჯახში თავს იყრიდნენ ოჯახის უფროსის მთავარი ცოლი და მისი შვილები, რომლებიც საზოგადოების სრულუფლებიან წევრებად ითვლებოდნენ. მათი „სისხლი“ და „ირადი“ კარგად ფასობდა; ოჯახის უფროსის მეორეხარისხოვან ცოლს – „ნომულუსს“ და მის შვილებს ე. წ. კავდასარდებს ანუ ტუმიკებს დაქორწინება მხოლოდ მათსავე მსგავსზე შეეძლოთ. კავდასარდის ქალიშვილი უფრო დაბალ ფასად იყიდებოდა. კავდასარდები კანონგარეშედ ითვლებოდნენ, მაგრამ ისინი მამის სახლში ბოსელში ცხოვრობდნენ; რაც შეეხება უკანონი ვაჟებსა და ქალიშვილებს, რომლებიც ოჯახის უფროსს ტყვე ქალებისაგან (მონისაგან) უჩნდებოდნენ, ისინი იმდენად უუფლებონი იყვნენ, რომ მამას მათი გაყიდვა ან გაჩუქება უპრობლემოდ შეეძლო.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ საქართველოს ოსებში, სადაც ქრისტიანული და ქართული წეს-ჩვეულებების გავლენა დიდი იყო, ოსურმა მრავალცოლიანობამ, სოციალურმა დიფერენციაციამ, და მასთან ერთად ირადმა ტრანსფორმაცია განიცადა. საქართველოში ჩამოსახლებულ ოსებში თანდათანობით ადაპტაციისა და ინტეგრაციის შედეგად უარყოფითი დამოკიდებულება დამკვიდრდა სყიდვითი ქორწინების მიმართ, ამიტომ, ჯერ ირადის გადახდა გამარტივდა, ხოლო შემდეგ თითქმის მოიშალა.

6. ბ ე კ ი ე ვ ი (თბილისი)

**თანდებულთა ზოგიერთი ფუნქციისათვის
ქართულსა და ოსურში**

ოსურში დასტურდება როგორც წინდებულები (ოს. pazëvërdtë), ისე უკუდებულები, ანუ თანდებულები (ოს. fëcëvërdtë, fëcdzërdtë). ორივე მათგანი წარმოადგენს დამხმარე სიტყვას, რომელიც „დაერთვის სახელის ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმას, რომ აღნიშნოს მდგომარეობა, მიმართულება, დანიშნულება ან სხვა რაიმე დამოკიდებულება დასახელებულ საგანთან“ (ა. შანიძე).

უკუდებულებთან შედარებით წინდებული ოსურში მხოლოდ რამდენიმეა, კერძოდ:

1. **ბდ** – ქართულში მას შეესატყვისება **-იან** სუფიქსიანი ვითარებითი ბრუნვის ფორმა, შდრ. მაგალითები:

ოსური	ქართული
ბд-гëpзтë	– იარაღ-იან-ად
ბд-дзаума	– ნიეთებ-იან-ად. . .

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სუფიქსებს **-იან**, **-ოსან**, **-ოვან**, **-იერ**, რომლებიც ქონების სახელების მაწარმოებელი სუფიქსებია ქართულში, ოსურში შეესატყვისება სუფიქსი **джын**; შდრ.:

дур-джын	– ქვ-იან-ი
фьд-джын	– ხორც-იან-ი
ном-джын	– სახელ-ოვან-ი, სახელ-იან-ი . . .

2. ოსურში წინდებულია, აგრეთვე **ბნë**, რომელსაც ქართულში შეესატყვისება უქონლობის ცირკუმფიქსი **უ** – **-ო**;

ბнë-зëнëг	– უ-შვილ-ო
ბнë-гъдау	– უ-წესრიგ-ო . . .

3. გარდა ამისა, ოსური ენის ზოგი მკვლევარი გამოყოფს მესამე წინდებულსაც **фëйнë** **თითო** (თუმცა ამ ფორმას სხვა მნიშვნელობაც აქვს).

ერთმარცვლიანი თანდებულები **-ვით**, **-თან**, **-ზე**, **-ში**, **-თვის**, -

გან (-დან), -კენ ქართულში სახელთან არის შერწყმული. ამ თანდებულთა ფუნქციას ოსურში სხვადასხვა ბრუნვის ფორმები ასრულებენ (და არა – თანდებულები), შდრ.:

хадзѣр-ау – სახლი-**ვით**

хадзѣр-ѣн – სახლი-**დან**

хадзѣр-мѣ, хадзѣр-ы – სახლ-**ში** . . .

-გან თანდებულიან (ნათ. ამხანაგისა-გან) და **-დან/-იდან** თანდებულიან (მოქმ. წყარო-დან) სახელებს ქართულში განსხვავებული კითხვები დაესმით: ვისგან? საიდან?

ორივე ეს თანდებული ოსურში ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით არის გადმოცემული, როდესაც ქართულის **-ში** თანდებულს ოსურში, პირიქით, ორი შესატყვისი ფორმა აქვს:

მაგ.: სოფელ-**ში** წავედი – **хъаутам ацыдтан**, სოფელ-**ში** ვარ – **хъѣуты дѣн**. **-ში** თანდებული უცვლელია ქართულში სტატიკის დროსაც და დინამიკის დროსაც. ოსურში ეს ფორმები სხვადასხვა ბრუნვის ფორმებით გადმოიცემა.

ხშირ შემთხვევაში ქართულსა და ოსურში განსხვავებულია თანდებულთა მართლწერა სახელთან. ზოგი ქართული შერწყმული თანდებულის შესატყვისი ოსურში იწერება ცალკე. მაგ.:

სახლ-**თან** – хадзѣры **цур**

სახლი-**დან** – хадзѣры **рдге**

სახლის-**კენ** – хадзѣры **рдѣм** . . .

საფიქრებელია, რომ ოსურში, მისი განვითარების ადრეულ საფეხურზე, დღევანდელთან შედარებით, უფრო მეტი წინდებული და თანდებული უნდა ყოფილიყო. ამ ვარაუდს ადასტურებს ოსური ენის დიგორულ დიალექტში შემორჩენილი ზოგიერთი ფორმა, რომელთა ნაწილიც სალიტერატურო ენაში არის დამკვიდრებული. მაგ.: **раз-дарѣн** (წინსაფარი); **дѣл-базыр** (ფრთებს ქვეშ); **дѣл-дарад** (დამოკიდებულება); **уѣл-арв** (ზეცა); **уѣлѣ-дарѣс** (ზედა საცმელი); **фѣс-хох** (მთას უკან); **мид-нылты** (ბაგეებს შუა) და სხვ.

ამრიგად, ქართული თანდებულის (უკუდებულის) ფუნქციას ოსურში თანდებული და რამდენიმე წინდებული ასრულებს. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ზოგ შემთხვევაში ქართული თანდებულიანი ფორმა (ძირითადად სახელთან შერწყმული) ოსურში ბრუნვის ფორმით არის გადმოცემული. ქარ-

თულსა და ოსურ ენებში განსხვავებულია თანდებულთა მარ-
თლწერაც.

ლ. ბერი აშვილი (თბილისი)

რელიქტები კავკასიის ხალხთა სამიწათმოქმედო კულტურაში

(„სანაყავი ქვა“ მესხეთიდან)

კავკასია კულტურულ მცენარეთა წარმოქმნისა და კულტივირების უძველესი კერაა. ბინადარ მიწათმოქმედთა დასახლებანი ამ ტერიტორიაზე ძვ. წ. V ათასწლეულით თარიღდება. კავკასიაში შემონახულია მარცვლეული კულტურების ინიციალური ფორმები. „პურეულის გენეზისის საკითხის, მათი ევოლუციის გასარკვევად, კავკასიის განუზომლად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება“ (Вавилов, 1957).

კავკასიაში შემავალი ქვეყნებიდან საქართველოში მიწათმოქმედებას უხსოვარი დროიდან მისდევენ. ქართველი ხალხის მრავალი კულტურული ტრადიცია კანონზომიერად არის მიჩნეული მის ტერიტორიაზე მოსახლე ქართველთა წინაპარი ტომების მემკვიდრეობად. საქართველო ხორბლებისა და წმინდა პურების სამშობლოდ ითვლება (მენაბდე, 1968, 9-10). პურეულობის დღემდე ცნობილი 19 სახეობიდან მის ტერიტორიაზე წარმოდგენილია 14. (Синская 1978), მათ მიეკუთვნება ასლის კულტურაც. ნ. ვავილოვის დასკვნით, ასლის ნეოლითური კულტურა დამოწმებულია ძველი ბაბილონის, ეგვიპტის, კავკასიის უძველესი ცივილიზაციების მიწათმოქმედებაში. ჯერ კიდევ ისტორიამდელ ეპოქაში წარმოიქმნა მისი გაერცვლების გეოგრაფიული არეები – ევროპული, აღმოსავლური, მაროკანული და ქართული.

ქართული წყაროებიდან ასლი მოხსენიებულია „დაბადების“ ქართულ თარგმანში (მცხეთური ხელნაწერი). ქსენოფონტეს აღწერით, ასლის მოყვანას მისდევდნენ ჭანეთში და იქ მისი დიდი სიუხვე ყოფილა. გ. ჩიტაია კომპლექსში განიხილავს ქართული კილიანი მარცვლეულის ორ უძველეს წარმომადგენელს **მასასა და ზანდურს** და მათთან დაკავშირებულ სამუშაო იარაღს **შნაკეს**. მტკრევალი ღეროსი და ჩაბნევისადმი მიდრეკილების გამო ამ მარცვლეულის უდანაკარგოდ აღება მხოლოდ **შნაკის** მეშვეობით იყო შესაძლებელი (ჩიტაია 1969).

ანალოგიური მიდგომით, ჩვენ მიერ მესხეთში გამოვლენილი ეთნოგრაფიული მასალების საფუძველზე შესაძლებელი ხდება, დადგინდეს იქნეს ფუნქციონალური ურთიერთდამოკიდებულება ამ კუთხეში საყოველთაოდ გავრცელებულ ასლის კულტურასა და მისთვის განკუთვნილი საცხეველ მოწყობილობას – „სანაყავ ქვას“ შორის. ასლი კილიანი ხორბალია. სხვა პურეულის მსგავსად, მას ცელით თიბავდნენ და ლეწავდნენ კალოზე, მაგრამ ამის მერე მარცვალი არ იყო ვარგისი საკვებად, რადგან საჭიროებდა კილის, ბუდის მოშორებას. ამისათვის მესხეთში გამოყენებული იყო საცხეველი, ე. წ. „კორკოტის სანაყავი ქვა“. იგი წარმოადგენს ოვალური ფორმის, 95-100 სმ. დიამეტრის ქვის „ჯამს“, რომელსაც „გული“ აქვს ჩაზნექილი. მასზე ძვეს ბურთისებური მოყვანილობის 105 სმ გარშემოწერილობის ქვისავე დისკო. „ქვედა ქვაზე“ იყრება წინასწარ დანამული ასლის მარცვალი. ხელების მეშვეობით წრიული მიმართულებით მოძრაობაში მოყავთ „ზედა ქვა“, რომლითაც წარმოებს ცხვის პროცესი. ამის შემდგომ ქვისავე როდინში დანაყილი მარცვალი მოიხმარება დანიშნულების მიხედვით. არსებული ცნობით, საქართველოში არსებობდა „საკორკოტე დღე“, როდესაც ხდებოდა ასლის თესვა (კეცხოველი, 1957). მესხეთში დამოწმებულ იქნა „საკორკოტე დღე“, რომელსაც საკრალური დანიშნულება მიეწერებოდა: ამ დღეს, რომელიც მოდის თებერვლის, ადგილობრივ „სულთა თვეს“ უწოდებენ თებერვლის ერთ-ერთ შაბათზე, ყველა ოჯახში უნდა მომზადდეს ასლის კორკოტი მიცვალებულთა მოსახსენებლად. ამისათვის „სანაყავ ქვაზე“ გაცხეხილი როდინში დაროშილი ასლის მარცვალისაგან იხარშებოდა კორკოტის ფაფა, რომლითაც ოჯახი უმასპინძლდებოდა მოკეთე-მეზობლებს.

მოტანილ განხილვასთან დაკავშირებით ყურადღებას იმსახურებს გერმანულ ჟურნალში მოთავსებული ე. ჰენინგის პუბლიკაცია: Egon Henning, Beobachtungen zum Mablvorgang an ur und Frungeschi-echtliche Wet Reidemuhfen, EAZ, 1975, რომელშიც განხილულია ევროპაში შემონახული „წინაისტორიული“ სანაყები. სპეციალურ არქეოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობით იგი გამოყოფს ორ სახეობას

უნაგირისმაგვარს და დისკოსმაგვარს. მისი ვარაუდით, ეს სანაყები გამოყენებული იყო მარცვლის დასაფშვნელად და მისგან საკვების მოსამზადებლად. დისკოსმაგვარ (ბურთისმაგვარ) სანაყში

ეს პროცესი ქვის ჩაღრმავებულ ლოდზე მოთავსებული ბურთის ფორმის ქვისავე დისკოს მოძრაობით იყო მიღწეული, უნაგირისმაგვარ სანაყში კი – ბრტყელი ქვის ლოდზე ბრტყელი ქვის სასრესის ჰორიზონტალური მოძრაობით. ავტორს მოაქვს ამ სასრესებში მარცვლეულის დამუშავებისათვის შრომის ნაყოფიერების მაჩვენებლები: 1 კგ. მარცვლეულის დაქუცმაცებას უნაგირისმაგვარ სასრესში ესაჭიროება 40 წთ; ბურთისებურ სასრესში იგივე შედეგი მიღწეულია 3 სთ-ის შრომით, რის მერეც მხოლოდ ნაწილობრივ დამსხვრეულ მარცვალს ვღებულობთ. ავტორი ეჭვს გამოთქვამს დისკოსებური სასრესების მარცვლეულის საფქვადად გამოყენების მიზანშეწონილობის გამო, რომლებიც უნაგირისმაგვარ სასრესებთან ერთად თანაარსებობენ; თუმცა ავტორი ვერ უძებნის ახსნას აღნიშნულ გარემოებას.

ჩვენ მიგვაჩნია, რომ მესხეთში დამოწმებულმა საველე-ეთნოგრაფიულმა ცნობებმა შესაძლებელია, ნათელი მოჰფინოს ამ საკითხებს კერძოდ, ის ანალოგი, რომელიც იკვეთება ჰენინგის „ბურთისებრ“ სასრესსა და მესხურ „კორკოტის სანაყავ ქვას“ შორის, უფლებას გვაძლევს, ორივე იარაღის მთავარ ფუნქციად მივიჩნიოთ არა ფქვა, არამედ კილიანი მარცვლეულის ცეხვა; მითუმეტეს რომ „ბურთისებური“ საცეხველებისა და კილიანი ხორბლების გავრცელების გეოგრაფია ქრონოლოგიურად ერთ სიბრტყეში უნდა იყოს გააზრებული.

ი. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

ადრექრისტიანული სანათლავეები დასავლეთ საქართველოდან

დღეისათვის დასავლეთ საქართველოში (აფხაზეთის ჩათვლით), რომელიც ადრექრისტიანულ ხანაში ვერისის, ანუ ლაზიკის, სამეფოს წარმოადგენდა, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად 11 სანათლავეა გამოვლენილი. ამ ძეგლთა ქრონოლოგიური ჩარჩო IV-VIII საუკუნეებია. აღმოჩენილი სანათლავეები ოთხ ჯგუფად შე-

იძლება დაიყოს: 1. სანათლავი, როგორც ცალკე მდგომი ნაგებობა, 2. სანათლავი, როგორც ცალკე სათავსო ეკლესიაში; 3. სანათლავი და ემბაზი, რომელიც ტაძრის ინტერიერში ნებისმიერ ადგილას შეიძლება იყოს განთავსებული და 4. მდინარეზე გამართული სანათლავი, ბუნებრივ ემბაზში. სანათლავებზე დაკვირვება გვაძლევს საშუალებას, აღვადგინოთ და უკეთ გავიგოთ ადრექრისტიანული ტაძრების ლიტურგიული მოწყობის წესი. დასავლეთ საქართველოს სანათლავი ემბაზები ხასიათდება მცირე ზომით, აქ ნათლობის რიტუალი არა წყალში შთაფვლით, არამედ წყლის პკურებით ტარდებოდა. ყველა ამ სანათლავს ძალზე საინტერესო პარალელები ეძებნება ძველ აღმოსავლურ თუ დასავლურ ქრისტიანულ სამყაროში.

სანათლავი და ნათლობის რიტუალი ძალზე ხშირად საეპისკოპოსო კათედრას და ეპისკოპოსს უკავშირდება, მაგრამ ხშირად ქრისტიანულ ძეგლებზე გამოვლენილი სანათლავები პატარა ქალაქებსა თუ სოფლებშია გათხრილი. ეს იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ნათლობის რიტუალის ჩატარების უფლება მხოლოდ ეპისკოპოსის პრეროგატივას არ წარმოადგენდა, დაბალი რანგის სასულიერო პირებსაც გააჩნდათ ეს უფლება. მაშინ, როცა ქრისტიანობა ძალებს იკრებდა და კათაკმეველთა რიცხვიც მნიშვნელოვნად იზრდებოდა, შესაბამისად, იზრდებოდა მოთხოვილება სანათლავებზეც, რომლებითაც ნათლობის რიტუალს როგორც ეპისკოპოსი, ისე რიგითი სასულიერო პირი ატარებდა.

დ. ბ ი თ ა ძ ე (თბილისი)

კავკასიონის ტიპის გენეზისი ანთროპოლოგიური მონაცემების მიხედვით

საქართველოსა და კავკასიის მთის მოსახლეობა დიდი ხანია იპყრობდა და ახლაც იპყრობს მკვლევართა ყურადღებას თავისი ეთნიკური შემადგენლობით, ლინგვისტური და სარწმუნოებრივი თავისებურებებით. ამ მოსახლეობის ანთროპოლოგიური თავისებურება პირველად შენიშნული იყო ვ. ბუნაკის მიერ, რომელმაც პრო-

ვიზორულად მიანიშნა მაღალმთიანი ანთროპოლოგიური ტიპის გამოყოფის შესაძლებლობა (Бунак, 1946). მან ხევესურები, მოხევეები, სვანები, მთის რაჭველები განასხვავა სამხრეთ ჯგუფებისაგან შედარებით ღია პიგმენტაციით, მესამეული თმოვანი საფარვლის სუსტი განვითარებით და თავის მაღალი მაჩვენებლით. საკვლევი ჯგუფების უკმარისობამ მას საშუალება არ მისცა, ეს ტიპი ცალკე გამოეყო.

მოგვიანებით მთის ჯგუფების ფართო მორფოლოგიური შესწავლის საფუძველზე ა. ნათიშვილმა და მ. აბდუშელიშვილმა ეს მოსახლეობა მიაკუთვნეს კავკასიონის ტიპს, რომელიც სხვა ქართველური ვარიანტებისაგან განსხვავდება ფართო, საშუალოზე მაღალი სახით, საშუალოზე განიერი და სწორი ცხვირით, თვალების ღია ფერის საშუალოზე მაღალი პროცენტით, თვალის ქუთუთოს ნაოჭის საშუალო რაოდენობით, ქვედა ყბის სიდიდით, ფართო და გრძელი თავით და სხეულის სიმაღლით (Натишвили, Абдушелишвили, 1953).

ტიპის გამოყოფისთანავე გამოითქვა სხვადასხვა მოსაზრება მის გენეზისთან დაკავშირებით. გ. დებეცის აზრით, ეს ტიპი არის „ყველაზე კავკასიური კავკასიის ტიპებს შორის“ (Дебец, 1956). ამავე დროს, ამ ტიპის მქონე მოსახლეობის უფრო ღია პიგმენტაციამ და სახის სიგანემ აიძულა იგი, ეძებნა პარალელები კავკასიის ჩრდილოეთით ბრინჯაოს ხანის პროტოევროპეიდულ მოსახლეობაში (Дебец, 1956). ნ. მიკლაშევსკაია თვლიდა, რომ კავკასიონის ტიპის გენეზისი დაკავშირებულია სარმატთა ბრაქიკრანულ ტომებთან (Миклашевская, 1960), ხოლო ვ. ალექსეევის მიხედვით ამ ტიპის წარმომავლობა არის იზოლაციისა და კონსერვაციის შედეგი (Алексеев, 1963). მისი აზრით, კავკასია არ შედიოდა გრაცილიზაციის მოქმედების არეალში და, ამრიგად, კავკასიონის ტიპი ჩამოყალიბდა იმავე ტერიტორიაზე, რომელიც მას ახლაც უკავია უძველესი მოსახლეობის ანთროპოლოგიური თავისებურებების შენარჩუნებით და, შესაძლოა, აღმოცენებულია ნეოლითის ან ზემოპალეოლითის ევროპეიდული რასის პალეოევროპეიდული ტიპისაგან. იზოლაციამ მძიმედ გასაველელ მაღალმთიან რეგიონში ხელი შეუწყო ამ თავისებურებების კონსერვაციას. მოგვიანებით ვ. ალექსეევი

მა (Алексеев, 1974) გამოთქვა მოსაზრება, რომ კავკასიის მოსახლეობის ტიპების ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ევროპეიდულმა ტიპმა მასიურმა და ფართოსახიანმა, რომელიც შეიცავდა პროტომორფული ნიშნების საგრძნობ რაოდენობას და ვიწროსახიანმა, რომელიც მიეკუთვნებოდა სამხრეთევროპეიდულ რასას. ეს მასიური და ფართოსახიანი მოსახლეობა ძირითადად კავკასიონის ქედზე იყო გავრცელებული და ამიტომაც დღემდე შემორჩა იზოლაციისა და კონსერვაციის პირობებში.

კავკასიონის ტიპის გენეზისი, თავისი არსით, მთლიანად არის დაკავშირებული კავკასიის უძველეს მოსახლეობასთან. საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული კრანიოლოგიური მასალა ცხადყოფს, რომ უძველესი დროიდან საქართველოს ტერიტორიაზე არ ბინადრობდა ორი განსხვავებული ევროპეიდული ტიპის მქონე მოსახლეობა. რა თქმა უნდა, მოსახლეობა მნიშვნელოვანწილად პოლიმორფული იყო და კარგად იყო ადაპტირებული გარემო პირობებთან, რადგან დიდი დროის მანძილზე შეინარჩუნა ერთიანი ანთროპოლოგიური იერი. გარდა ამისა, საწყისი მასიური ტიპის მოსახლეობის არსებობა ბრინჯაოს ხანაში ჩვენს ხელთ არსებულ მასალაში არ იკვეთება. გამოვლენილია თავის ქალისა და სახის სხვადასხვა ფორმები, ხოლო რასის პოპულაციური კონცეპციიდან გამომდინარე, ეს ფაქტი არ გამოდგება განსხვავებული ტიპების არსებობის დასტურად. ჩვენი აზრით, წინა მკვლევარებისაგან განსხვავებით, რომლებიც თვლიდნენ ერთი (მ. აბდუშელიშვილი) ან ორი ტიპის არსებობას (ვ. ალექსეევი), მოსახლეობის ანთროპოლოგიური ერთობა პირობითი იყო.

ახალი სისტემების ჩართვამ (დერმატოგლიფიკა, იზოანტიგენური სისტემები, დისკრეტულად ვარირებული ნიშნები) ნათლად აჩვენა კავკასიის მოსახლეობის საერთო სუბსტრატის არსებობა, რომელიც თავს იჩენს დღესაც.

კანის რელიეფის ნიშნების განაწილებამ და მათ საფუძველზე გამოთვლილმა მსგავსების კოეფიციენტებმა აჩვენეს ძალიან მაღალი მსგავსება არა მხოლოდ კავკასიონის ტიპში გაერთიანებულ ჯგუფებს შორის, არამედ კავკასიის აბორიგენ მოსახლეობას შორისაც, რაც ამ სისტემას უპირატესობას ანიჭებს ძველი კავშირე-

ბის გამოვლენისას. მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის მოსახლეობაში გამოყოფილია რამდენიმე მეტ-ნაკლებად განსხვავებული ანთროპოლოგიური ტიპი, ზოგადად შეიძლება მაინც ვილაპარაკოთ კავკასიის მოდგმაზე, რომელზეც ჯერ კიდევ ა. ჯავახიშვილი (1923) წერდა.

მაშასადამე, კავკასიონის ტიპში გაერთიანებული ჯგუფების მორფოლოგიური ტიპი მსგავსი ფაქტორებით – საერთო სუბსტრატით, მაღალმთიანი გეოგრაფიული გარემოთი (მკაცრი პირობები, მცირე მიწიანობა, მოსახლეობის მცირერიცხოვნობა, ქორწინებათა მიგრაციის შეზღუდული წრე და ა. შ.) – არის განპირობებული, რაც მათი მორფოლოგიური ტიპის ცვალებადობას გარკვეულ წილად განაპირობებს, თუმცა ყოველ ეთნიკურ ჯგუფს თავისი სპეციფიკური ნიშან-თვისება ჩამოუყალიბდა.

შ. გ ა ბ ე ს კ ი რ ი ა (თბილისი)

ხეთური და ხათური ენების მნიშვნელობის შესახებ ქართველური ონომასტიკისა და ქართული ენის ისტორიისათვის

ხეთური და ხათური (პროტოხეთური) ენების მონაცემები მეტად ფასეულია ქართველური და აფხაზურ-ადიღური ენების ისტორიის, ქართველთა ეთნოგენეზისა და საქართველოს ძველი ისტორიის თვალსაზრისით. მოხსენებაში ეჭვის ქვეშაა დაყენებული ხეთოლოგიაში მიღებული მოსასაზრება იმის შესახებ, რომ წინა აზიაში მცხოვრები არაინდოევროპელი ხალხი ხათები, რომელთა ენაც (*hattili*), მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით, აფხაზურ-ადიღური ენების ჯგუფს მიეკუთვნება, ძვ. წ. II ათასწლეულში ინდოევროპელებთან იქნენ ასიმილირებულნი, ხოლო მათი ენა შეერწყა ხეთურსა და ფალაურს. ხათურისა და ქართველური ენების საერთო ლექსიკური მასალა ახსნილია, როგორც მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ რაიონებში ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ძვ. წ. XIII-XVII

საუკუნეებამდე მიმდინარე ამ ენათა კონტაქტების შედეგები.

ხეთების სახელმწიფოსა და ისტორიულ საქართველოში დასტურებულ ტოპონიმებს შორის დიდი მსგავსებაა როგორც ამოსავალი ფუძეების, ასევე ტოპოფორმანტების თვალსაზრისით, ხეთ.: -s, -nd, -uva (ქართ. ოვ), -ia და სხვ. გასათვალისწინებელია, რომ ხეთების მეზობელი ქაშქების გეოგრაფიული სახელები დასავლურ ქართული წარმომავლობისაა (ვრ. გიორგაძე). ქაშქების ეთნიკური სახელწოდება, რომელსაც ჩერქეზთა ავტოეთნონიმ ქაშაგს უკავშირებენ, ეთნონიმ კოლხის გადმოცემას უნდა წარმოადგენდეს (ლურსმულ დამწერლობაში ო ხმოვანი არ აღინიშნება და ლ > შ).

სახელწოდება მდინარე ჰალისი, რომლის დელტაში ცხოვრობდნენ ხეთები და ქაშქები, ქართველური პოტამონიმი-ჰიდრონიმია (შდრ., ქართ. დელე : ზან. დალი), ისევე, როგორც ტოპადა (ტბა კაპადოკიაში) (ქართ. ტბა : ზან. ტობა).

ძველი საქართველოს წარმართული ღვთაებები, რომელთაგან, მეცნიერთა ერთი ნაწილის თვალსაზრით, ზოგი ძველი ირანულია: არმაზი (Ah(u)ramazda) და ზადენი (Yazatan), გაიმი კი – სემიტური (ნ. მარი), მოხსენების ავტორის აზრით, ოდენ ქართულია. ამ ვარაუდს მხარს უჭერს ტოპონიმებიც: არმაზი, ზადენგორა. ხეთური თეონიმები საქართველოში დარჩა, როგორც: 1. წარმართულ ღვთაებათა სახელები: არმაზი, ზადენი, ტელეფია; 2. პირის სახელები, რომელთა ნაწილი თეოფორული ანთროპონიმებია: თარხუნი, დათა, გონა (გაცის ზანური ფორმა); 3. საზოგადო სახელები: ხათ. Tar-u „ამინდის ღვთაება“ – ქართ. “დარი”. ზოგი ხეთური თეონიმი აფხაზურ-ადიღურ სამყაროშია შემორჩენილი.

გამოვლენილია იდენტური ხეთურ-ქართული ანთროპონიმები მსგავსი სტრუქტურული ტიპებით. ზოგი ხეთური ანთროპონიმი საზოგადო სახელადაა დარჩენილი. შდრ.: Piust ქ. ხათუსას მმართველის სახელი და სვან. ფუსდ “ბატონი”, “მეუფე”. ხეთურ სახელებში პირის სახელების მაწარმოებლები გამოიყოფა: ხეთური -il : ქართული -ელ, ხეთური -ia : ქართული -ია. ზოგიერთ ხეთურ ანთროპონიმს ქართული ეტიმოლოგია მოეპოვება : Hattia, Huzziia, შდრ., ხატია, ხუცია.

ხეთური (ნესიტური) ენის და ნაწილობრივ ხათურის მონაცე-

მების შედარება ქართულთან ავლენს ყველა ენობრივ დონეზე არსებულ თანხვედრებს, რომლის ნაწილი ხათური (პროტოსხეთური) წარმომავლობისაა.

მორფოლოგიაში აღსანიშნავია: საერთო ბრუნვის ნიშნები: ხეთ. მოქმ. ბრ. -it : ქართ. -ით, მიმართულების აღმნიშვნელი ხეთ. -ta : ძვ. ქართ. -დ(ა); ქართ. ნაცვალსახელების ხეთური ზმნის უღლებაში გამოყენება: ქართ. მე : ხეთ. მი, ქართ. შენ : ხეთ. -ში (-სი), ქართ. -ის : ხეთ. -ცი; გარდა ამისა, ხეთური ზმნის მრ. რ. I და II პირის დაბოლოებები თითქმის იდენტურია ქართული ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა: ხეთ. -weni : ქართ. ჩვენი, ხეთ. -teni : ქართ. თქვენი (გ. გიორგაძე), წარმომავლობის მორფემები : ხათ. სუფ. -el > ხეთ. ili : ქართ. ელ, ხეთ. -umna : ქართ. -ოვან და სხვ.

ხათურ და ხეთურ ტექსტებში დადასტურებულია ქართული (resp. ქართველური) სიტყვები. ამ ლექსემების ქართველურად მიჩნევისათვის გათვალისწინებულია: სიტყვის გავრცელება (მათი უმრავლესობა ქართველურ ენებში გვხვდება, მაშინ, როდესაც ხეთურ-ლუვიური ჯგუფის გარდა სხვა ინდო-ევროპულ ენებში არაა დამოწმებული), სტრუქტურა, ეტიმოლოგია; გამოყვანადობა – ხეთური ფორმის მიღება ქართულიდან დასაშვებია, პირუკუ კი წინააღმდეგობას აწყდება: ქართ. ”პირი” > ხეთ. puri “ტუჩი”, ქართ. არმაზ-ი > ხეთ. arma ”მთვარე”, რომელშიც ქართ. თეონიმის ბოლოკიდური თანხმომავანი ხეთურის სახელობითი ბრ. ნიშნად იქნა გააზრებული; ლექსიკურ-სემანტიკური ჯგუფების ორიგინალურობა. ქართველიზმები შეინიშნება იმ სფეროებში, რომლებშიც ინდო-ევროპულ ხეთებზე ხათების გავლენა ეჭვს არ იწვევს (რელიგია, მეტაფიზიკა, მედიცინა, სოციალური ტერმინოლოგია): უერცხლ > ხეთ. arzil, ქართ. ღუინოს არქეტიპი *უინ უნდა იყოს ხათ. კომპოზიტის windukaram-ის (“მედიცინათუხუცესი”) პირველი წევრი win.

ხათ. sama : ქართ. ”სმ”, ”მოსმენა”, ხათ. tumail (tuma-il) : ქართ. ”წვიმა” ხათ. (va) zar : ქართ. “ცხვარი”, ხათ. ures “მჭედელი” : ქართ. “ურო”, ხათ. tete (< *ტიტი) : ქართ. “დიდი”, ხეთ. tekan “მიწა” : ქართ. “თიხა”, მეგრ. დიხა “მიწა”; ხეთ. ta : ქართ. “და” (კავშირი); ხეთ. kakkapa “კაკაბი” : ქართ. “კაკაბი”.

ძვ. წ. III ათასწლეულში ცნობილი ხათის სამეფოს სახელწოდება

დება ძვ. წ. XVIII ს. ხეთურ ტექსტებში სხვადასხვა ფორმითაა დამოწმებული, მათ შორის *HATTI* აქადოგრაფის სახით. ტერმინ ხათიდან (ხათის სამეფო და მისი დედაქალაქი) არის მიღებული ოიკონიმი ხათუსა, რომლის ხათურსა და ძველ ასურულ ტექსტებში დადასტურებული ფორმაა *Hattus*, ხეთური ვარიანტი *Hattusa* კი ძვ. წ. 1800 წლით არის დამოწმებული. ხათი, რომელსაც ზოგიერთი ხეთოლოგი ძველ ეგვიპტურში, კობტურში, უგარიტულში “ვერცხლის” მნიშვნელობით ცნობილი სიტყვიდან წარმოქმნილად მიიჩნევს, ეთნონიმ ქართის აქადური ენის ფონეტიკური ნორმების მიხედვით გადმოცემას უნდა წარმოადგენდეს: ქართ. ქ > აქად. ხ და რთ > თთ. ქართული ეთნონიმი სემიტურ ენებში „ვერცხლის“ აღმნიშვნელ სიტყვებს დაედო საფუძვლად. საგულისხმოა, რომ ქ. ხათუსა “ვერცხლის ქალაქად” იწოდებოდა.

ტერმინ ხათიდანაა ნაწარმოები ასევე ლინგვონიმი *hattili* “ხათურად, ხათური ენა”. შდრ. -ელ სუფიქსი, რომელიც რელიქტურად ძველ ქართულშიც ენის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა, მაგ. : ებრაელი ენა.

ხეთური *Hattu*, შესაძლოა, ეთნო-ტოპონიმ ქართუს (“ქართველი”, “ქართველთა ქვეყანა”), რომლის ზანური შესატყვისია ქორთუ (“აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრი”, “ქართველი”), აღნიშნავს. ქართუდან მიღებული ტოპონიმის ქართუსის (ქართუს ქალაქი) სემიტური გადმოცემა უნდა იყოს ხეთების დედაქალაქის ხათური ფორმა *Hattus*. ტერმინის წინასახის აღსადგენად გასათვალისწინებელია ხურიტული *Hattuhi* (“ქ.ხათუსა”) და ქსენოფონტესთან დამოწმებული ეთნონიმი კარდუხი (შესაძლოა, ქორთუსის ბერძნ. გადმოცემა იყოს) “ქართველი”. ქართუდანაა მიღებული ქართველთა თვითსახელწოდება ქართველი (V–VI სს.).

ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია წინა აზიაში ქ. მაზაკა, რომელიც აქ მცხოვრებ მესხთა სატომო სახელს ატარებდა. ჩრდილოეთისკენ გადმოსახლებული ქართველის ჰეგემონი ტომის – მესხების სახელწოდება ქართლის დედაქალაქის სახელშიცაა ასახული: * მესხთა > მცხეთა.

მოსხენებაში გაკეთებულია დასკვნა, რომ ქართველთა განსახლების არეალი ძვ. წ. II-I ათასწლეულებში ისტორიულ საქარ-

თველოზე უფრო სამხრეთით, ხეთების საცხოვრისშიცაა საგულვე-ბელი. ამ მოსაზრებას ადასტურებს ქართველურ-სემიტური ენობ-რივი კონტაქტებიც, რომელსაც ხეთების განსახლების არეალშიც, მათ შორის ჩრდ. სირიაში, ჰქონდა ადგილი.

ხეთური ენისა და ხათურის მონაცემების ამ ეტაპზე შესრუ-ლებული კვლევა გვაფიქრებინებს, რომ უძველესი ინდო-ევროპული ენა ხეთური (ნესიტური) ნარევი ენაა, რომლის არაინდოევროპული ფენის ძირითად კომპონენტს ძველი ქართული წარმოადგენს. ხსენ-ებული ძველადმოსავლური ენებისა და ხეთური ონომასტიკის გა-თვალწინებით, სავარაუდოდ, მეტი არგუმენტი დაიძებნება იმის სა-ჩვენებლად, რომ ქართველური და ჩრდილო კავკასიური ენები, გან-საკუთრებით კი აფხაზურ-ადიღური ენები, ძვ. წ. I-II ათასწლეუ-ლებში უფრო ახლოს იდგნენ ერთმანეთთან. შესაძლოა, საერთო წარმოშობის ეთნონიმები იყოს ქართ. ბეს : ზან. ბას-ისგან მიღე-ბული დას. ქართული თემონიმი *ბას//ფას (ქართ. ბეს) და აფხაზთა თვითსახელწოდება აფსუა (< *ა-ფას-უა).

ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე (თბილისი)

არქეოლოგია და ბასკურ-ქართველური პრობლემა

ბასკური და ქართველური ენების ნათესაობის პრობლემა, რომელსაც მრავალსაუკუნოვანი წინაისტორია გააჩნია, დღეს ენათმეცნიერთა რამდენიმე თაობის გამოკვლევათა შედეგად საბო-ლოდ დადებითად არის გადაწყვეტილი. ამასთან ბასკების წინაპ-რების კავკასიიდან მიგრაციას ათარიღებენ ქრისტეს წინ III ათას-წლეულის მეორე ნახევრით (რენე ლაფონი), ქ. წ. 5000-3000 წლე-ბით (იან ბრაუნი), ან ქ. წ. V ათასწლეულით (მიხეილ ქურდიანი).

ცხადია, რომ მიგრანტთა რაოდენობა მცირე არ უნდა ყოფი-ლიყო, რამდენადაც მათ უცხო გარემოში, ასე შორს სამშობლო-

დან და მასთან კონტაქტის გარეშე შეძლეს ენის შენარჩუნება. მაგრამ მრავალრიცხოვანი ჯგუფის მიგრაცია უთუოდ უნდა ასახულიყო მიმღების ქვეყნის არქეოლოგიაშიც, რადგანაც კულტურა, ენასთან ერთად, ეთნოსის მნიშვნელოვანი მარკერია.

ადრეული ბრინჯაოს ხანის *მტკვარ-არაქსის კულტურა* ერთადერთია კავკასიაში გავრცელებული არქეოლოგიური კულტურებიდან, რომლის ნაკვალევი დასავლეთ ევროპაშიც (დუნაისპირეთი, კარპატები, პირენეის ნახევარკუნძული და სხვ.) არის დადასტურებული (იან მახნიკი). მტკვარ-არაქსის კულტურა კავკასიაში ქ. წ. IV ათასწლეულის ბოლო მეოთხედით და III ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება და იგი ცნობილია ბრინჯაოს განვითარებული მეტალურგიით და ბორბლიანი ტრანსპორტის კავკასიაში პირველი გამოჩენით. ასე რომ, ლითონებთან და ბორბლიან ტრანსპორტთან დაკავშირებული ტერმინების ბასკურ-ქართველური შესატყვისების არსებობაც კიდევ ერთი დამატებითი არგუმენტია იმ ვარაუდის სასარგებლოდ, რომ ბასკების წინაპართა ევროპისაკენ მიგრაცია მტკვარ-არაქსის კულტურის წიაღიდან შეიძლებოდა განხორციელებულიყო.

ბასკების წინაპართა მიგრაციის პროცესი ხანგრძლივი უნდა ყოფილიყო: თუკი ეს მოძრაობა ქ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში დაიწყო, მიგრანტებმა პირენეებს ქ. წ. II ათასწლეულში მიაღწიეს.

ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე (თბილისი), ი. ბ ა ბ ა ე ვ ი (ბაქო)
ფ. კ ნ ა უ ს ი (მიუნხენი)

აქემენიდები კავკასიაში

პეროდოტე წერს, რომ „კოლხებმაც დაიწვესეს საჩუქრები და ასევე მათმა მეზობლებმა კავკასიის მთებამდე, რადგან ამ მთებამდე ვრცელდება სპარსეთის მმართველობა“, ხოლო აქემენიანთა სატრაპიებში შემავალ ხალხთა ჩამოთვლისას ზოგიერთ კავკასიელ

ტომსაც მოიხსენიებს (მაგ., სასპერებს), მაგრამ პლუტარქეს მიანიჩნია, რომ იბერია სპარსელებს არ დაუპყრიათ. ფაქტობრივად, სულ ამით ამოიწურება წერილობითი წყაროების პირდაპირი ცნობები აქემენიდურ ხანაში სპარსელების კავკასიაში შესადლო ყოფნის შესახებ. ასე რომ ამ საკითხის კვლევა, ძალაუნებურად, უნდა დაეფუძნოს სხვა სახის წყაროებს, რომელთა შორის უმნიშვნელოვანესი არქეოლოგიური წყაროებია.

მაგრამ არქეოლოგიური მასალის ინტერპრეტაციაშიც არ არის თანხმობა მკვლევარებს შორის. ზოგიერთს მიანიჩნია, რომ აქემენიდური წარმოშობის ნივთიერი მასალის არსებობა კავკასიაში უნდა აიხსნას მხოლოდ ვაჭრობით და კულტურული გავლენით, თუმცა ზოგი ასეთი გავლენის შესაძლებლობასაც კი უარყოფს. ისინი რატომღაც იფიქრებენ ჯერ კიდევ 1956 წელს აზერბაიჯანში (ყაზახში) სარი-თეფეს გათხრის შედეგებს.

ვითარება შეიცვალა საქართველოში (კახეთში) გუმბათის სასახლის, ხოლო დასავლეთ აზერბაიჯანში ყარაჯამირლის გრანდიოზული სურთომოდვრული კომპლექსის აღმოჩენის შემდეგ: გუმბათშიც და ყარაჯამირლიშიც, ისევე როგორც სარი-თეფეზე, გაითხარა ტიპიური სპარსულ-აქემენიდური ნაგებობები, კლასიკური აქემენიდური ზარისებრი ბაზისებით, როგორც მანამდე მხოლოდ აქემენიანთა იმპერიის დედაქალაქებიდან და ცენტრალური რეგიონებიდან იყო ცნობილი.

არქეოლოგიური მონაპოვრის ანალიზი, ენისა და წერილობითი წყაროების მონაცემთა გათვალისწინებით, უფლებას გვაძლევს ვამტკიცოთ, რომ აღმოსავლეთი კავკასია, დღევანელი საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილის ჩათვლით, ქრისტეს შობამდე V ს-ის პირველი ნახევრიდან მაინც, თუ უფრო ადრე არა, უშუალოდ იყო მოქცეული აქემენიანთა იმპერიის ფარგლებში. ვფიქრობთ, რომ სწორედ აქემენიანთა სატრაპიების ასეთმა სიახლოვემ აიძულა კოლხები და მათი მეზობლები, ხუთ წელიწადში ერთხელ „ნებაყოფლობით“ მიერთმიათ ძღვნად 100 ყმაწვილი და ამდენივე ქალწული ირანის დიდი მეფისათვის.

ქართლის სამეფო (იბერია) აქემენიანთა იმპერიის ნანგრევებზე შეიქმნა და კანონზომიერია, რომ ფარნავაზმა იგი (სამეფო) მოაწყო

„მომსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“.

ქ. გ ა დ ი ლ ი ა (მოსკოვი)

განსაზღვრულობა და განუსაზღვრელობა

კავკასიურ ენებში –

არეალური თუ ტიპოლოგიური მოვლენა?

ცნობილია, რომ ძველ ქართულ ენას აქვს განსაზღვრული არტიკლი, თუმცა ამ მოსაზრებას არ იზიარებს ყველა ენათმეცნიერი. ქართულ ენაში არსებობს სპეციალური ტერმინი, რომელიც აღნიშნავს ამ არტიკლს და რომელიც ეკუთვნის აკაკი შანიძეს – **ნაწევარი**. ასევე მიღებულია ისიც, რომ ქართული ენის ბრუნვის ნიშნები წარმოიშვა პოსტპოზიციური არტიკლებისაგან. არსებობს მოსაზრება, რომ ქართულში არტიკლის ხმარების გაზრდის პროცესი XI საუკუნემდე, განპირობებული ჩანს ბერძნულის გავლენით და მისი ხმარების შესუსტება, XII ს-ის დასაწყისიდან შედეგია ბერძნულის გავლენის შესუსტებისა. (ორტმანი, კიღურაძე, 2008: 4).

ძველ ქართულში განსაზღვრულობა აღინიშნება ჩვენებითი ნაცვალსახელებით:

1. **ესე** – I სერია; მოქმედიდან უახლოესი მანძილი.
სახლ-ი ესე – განსაზღ. „ეს სახლი“.
2. **ეგე** – II სერია; მოქმედიდან საშუალო მანძილი.
სახლ-ი ეგე განსაზღ. „ეგ სახლი“.
3. **იგი** – III სერია; მოქმედიდან უშორესი მანძილი.
სახლ-ი იგი – განსაზღ. „ის სახლი“.

ყველაზე მნიშვნელოვანი აზრია რომელიც გამოითქვა ქრისტოფერ ლაიონსის მიერ, რომ „უბრალო განსაზღვრულობის აღნიშვნა არის „არეალური თვისება“. ცნობილია, რომ გეოგრაფიულად მომიჯნავე ენებსა და გენეტიკურად არამონათესავე ენებსაც, შეუძლიათ განავითარონ საერთო თვისებები“ (ლაიონსი, 1999: 48).

თუ ჩვენ გავიზიარებთ ამ ფორმულას ქართულში განსა-

ზღვრული არტიკლის შესახებ, მაშინ ფორმალური თვალსაზრისით, ის მიეკუთვნება იმ ჯგუფს, სადაც არტიკლი წარმოდგენილია პოსტპოზიციური განსაზღვრული ნიშან-არტიკლით. ამ შემთხვევაში, ძველი ქართული არტიკლი მიეკუთვნება იმავე ჯგუფს, როგორც ინდონეზიური ენა ნაცვალსახელური იტუ-თი ან ქუშიტური ენის სომალური დიალექტი განსაზღვრულობის ენკლიტიკური ნიშნით: -კა, -კი, -კუ; -გა, -გი, -გო; -ჰა, -ჰი, -ჰუ (მამრ.) და -თა, -თი, -თუ; -და, -დი, -დუ (მდედრ.). ერთადერთი არტიკლის თეორიის თვალსაზრისით, ძველი ქართული ენის განსაზღვრული არტიკლი ტიპოლოგიურად უნდა ჩაითვალოს ხაუსა ენასთან ერთად განსაზღვრული პოსტპოზიციური არტიკლით -ნა(-ნ) (მამრ.) და -თა (-თ, -რ, -ლ) (მდედრ.).

მხედველობაში ვიღებ რა განსაზღვრულობის და განუსაზღვრელობის კატეგორიის „არეალური თვისების“ ფორმულას, ვფიქრობ, რომ ძველი ქართული არტიკლი უნდა შეისწავლოს კავკასიური „სტრუქტურული პარალელიზმის“ თვალსაზრისით. ამ იდეას ფართოდ იყენებდა გ. კლიმოვი (კლიმოვი, 1986) და მეტად სასარგებლო ჩანს, რათა შევისწავლოთ განსაზღვრულობისა და განუსაზღვრელობის კატეგორია კავკასიურ ენებში.

საუკუნეების განმავლობაში კავკასიურ ენებს (ქართველური, ნახურ-დაღესტნური და აფხაზურ-ადიღური) კავშირი აქვთ თურქულ (აზერული, კუმუხური, ბალყარული, ნოღაიური), ინდო-ევროპულ (სომხური) და განსაკუთრებით ირანულ (ოსური, ტატური, თალიშური და ქურთულ (კურმანჯულ) ენებთან ერთ გეოგრაფიულ და კულტურულ არეალში.

კავკასიურ ენებში წარმოიშვა როგორც სპარსული და თურქული ნასესხობების მდიდარი საერთო ლექსიკური ფენები (იზოგლოსები) ასევე ნასესხობები ავტოქტონურ ენებს შორის.

წინამდებარე ნაშრომში მე არ ვცდილობ დავადგინო ტიპოლოგიური მსგავსებების ფაქტები ამ არეალში. მხოლოდ ვასახელებ იმ ცნობილ ლინგვისტურ მონაცემებს, რომლებიც შეიძლება გახდნენ ბაზისები შემდგომი კვლევებისთვის.

ყაბარდულ ენაში არსებობს განსაზღვრულობისა და განუსაზღვრელობის კატეგორია. განსაზღვრულობის ნიშანია -რ, -მ, რომე-

ლიც გამოხატავს განსაზღვრულობის მნიშვნელობას აბსოლუტივისა და ერგატიული ბრუნებებთან კომბინაციაში:

1. Мы-р ма-жә

კაცი აბს. განსაზღვ. **გარბენა** (კუმახოვი, : 12).

კაცი გარბის.

განუსაზღვრელობა გამოიხატება Ø და განუსაზღვრელი ნაწილაკით ...

2. Пшаше-гуэр ма-тхе (კუმახოვი : 13)

გოგო განუსაზღვ. **წერა**

გოგო წერს.

სომხურში (როგორც ძველ ისე თანამედროვე სომხურში) არსებობს განსაზღვრული და განუსაზღვრელი არტიკლები. აღმოსავლეთ სომხურში განუსაზღვრელი არტიკლია **მი**, რომელიც არსებითი სახელის წინაა:

3. mi girk^h „წიგნი“ სახ.

mi grik^hi „წიგნის“ ნათ.

განსაზღვრული არტიკლი არის სუფიქსი, რომელიც ერთვის არსებით სახელს. იგი გამოიხატება ორი ფორმით ან **-ე** ან **-ნ**, დამოკიდებული იმაზე თუ როგორია ბოლო ბგერა– ხმოვანი თუ თანხმოვანი ან წინა სიტყვა იწყება ხმოვნით თუ თანხმოვნით.

4. mard-^h „კაცი“ სახ.

gari-n „ქერი“ სახ.

მე ვთვლი, რომ ძველი ქართული არტიკლი თავისებური ქართული ფენომენია. უცხოური გავლენა უნდა ჩაითვალოს ზედმეტ დამატებით ფაქტორად იმ შემთხვევაში, თუ არტიკლის გამოყენება უცხოური რელიგიური ტექსტების გავლენაა, მაშინ სომხური და სირიული გავლენაც გათვალისწინებულ უნდა იყოს.

ქართული არტიკლის სპეციალური შესწავლა კავკასიური „სტრუქტურული პარალელიზმის“ კონტექსტში და ზოგადი ტიპოლოგია შესაძლოა გახდეს მნიშვნელოვანი საფუძველი წარმატებული ენათმეცნიერული დისკუსიის.

ა. განიჩი (მოსკოვი)

განუხორციელებელი პროექტები: ჩრდილო კავკასიის მუფტიატის ისტორიიდან

რუსეთის იმპერიაში ისლამური ინსტიტუტების ფორმირება XVIII საუკუნის ბოლო მესამედში დაიწყო. იმპერატორი ეკატერინე II-ის მიერ წმინდა სინოდისთვის 1773 წელს გამოცხადებულმა რჯულშემწყნარებლობის პოლიტიკამ იმპერიის მაჰმადიან მოსახლეობას საკულტო ნაგებობათა შენების საშუალება მისცა და გარკვეულწილად დაიცვა იგი მართლმადიდებელი ეკლესიის მხრიდან მის საშინაო საქმეებში ჩარევისგან. 1789 წელს გაიხსნა ორენბურგის მაჰმადიანური სასულიერო საკრებულო. ყირიმის დაპყრობის შემდეგ მიღებულ იქნა ტავრიული მაჰმადიანური სასულიერო მმართველობის დაფუძნების გადაწყვეტილება, რომელიც მუშაობას 1831 წლიდან შეუდგა. XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დასაწყისის ტერიტორიულმა შენაძენმა კავკასიაში განაპირობა იმპერიის ახალ ქვეშევრდომთა მართვის ადმინისტრაციული და სამხედრო აპარატების გართულება. XIX საუკუნის პირველ მესამედში სამხრეთკავკასიის მაჰმადიანურ სახანოთა შემოერთებამ და ახალ პროვინციებში მეტ-ნაკლებად დამკვიდრებულმა მშვიდობამ შესაძლებელი გახადა 1872 წელს შიიტური და სუნიტური სწავლების სამხრეთკავკასიურ მაჰმადიანურ სასულიერო მმართველობათა გახსნა, რომელთა იურისდიქცია ტფილისის, ერევნის, ელიზავეტოპოლისა და ბაქოს გუბერნიათა მაჰმადიან მოსახლეობაზე ვრცელდებოდა. იმავდროულად, მაჰმადიან კულტის მსახურთაგან იქმნებოდა განსაკუთრებული იერარქია თანადაქვემდებარების მკაცრი სისტემით, რაც უცხო იყო ისლამისათვის.

სამხრეთ კავკასიის მაჰმადიანთა სასულიერო მმართველობათა იურისდიქციის ფარგლებს მიღმა დარჩა ჩრდილოეთ კავკასიაში (დაღესტანში, თერგისა და ყუბანის ოლქებში, შავი ზღვის გუბერნიასა და სტავროპოლის მხარეში) მცხოვრები სუნიტური მიმართულების ისლამის მიმდევართა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი. ჩრდილო-

ეთ კავკასიის სუნიტ-მაჰმადიანთა მართვის მოწესრიგების საკითხი მრავალჯერის წამოჭრილა არა მხოლოდ სახელმწიფო ადმინისტრაციის მოხელეთა, არამედ საზოგადო მოღვაწეთა მხრიდანაც, რაც დაწვრილებით აქვს შესწავლილი რუს მკვლევარს დ. არაპოვს წიგნში “ისლამის სახელმწიფო რეგულირების სისტემა რუსეთის იმპერიაში (XVIII საუკუნის ბოლო მესამედი – XX საუკუნის დასაწყისი)” (მოსკოვი, 2004). “მაჰმადიანურ” პოლიტიკას აღნიშნული რეგიონის მიმართ მნიშვნელოვანწილად განაპირობებდა ხანგრძლივი სამხედრო მოქმედებები როგორც საკუთრივ ჩრდილოეთ კავკასიაში (კავკასიური ომები 1817 – 1864 წწ.), ისე მეზობელ სახელმწიფოებთან – ოსმალეთის იმპერიასა და ირანთან. მიუხედავად ჩრდილოკავკასიური მუფტიატის ფორმირების მცდელობის წარუმატებლობისა, აღნიშნული საკითხის შესწავლა ყურადღებას ისეთი ფართო თემების ფარგლებში იმსახურებს, როგორც რუსეთის იმპერიის რელიგიური პოლიტიკა იმპერიის მაჰმადიანი მოსახლეობის მიმართ და რუსეთის იმპერიის ძალაუფლების კავკასიაში დამკვიდრების ისტორია.

ჩვენს ნაშრომში განხილული იქნება “საკანონმდებლო წინადადება” ჩრდილოეთ კავკასიაში მუფტიატის დაწესების შესახებ, რომლითაც 1913 წლის დეკემბერში გამოვიდა IV სახელმწიფო სათათბიროს (15 ნოემბერი 1912 წ. – 25 თებერვალი 1917 წ.) 39 დეკრეტი. ეს იყო განსაკუთრებული ჩრდილოკავკასიური მაჰმადიანური სასულიერო სამმართველოს დაფუძნების ინიციატივათა შორის ერთ-ერთი უკანასკნელი ინიციატივა მეფის რუსეთში. 1917 წლის თებერვლის რევოლუციამ და შემდგომმა მოვლენებმა შეცვალა რუსეთის ისტორიის მსვლელობა. დაიწყო ისლამის რეგულირების სისტემის ტრანსფორმაციაც, რომლის ანალიზიც ცალკე კვლევის საგანი უნდა იყოს.

დეკრეტების საკანონმდებლო ინიციატივა გასაცნობად გაიგზავნა კავკასიის სამეფისნაცვლოში. პროექტი ითვალისწინებდა ქ. ვლადიკავკაზში ჩრდილოკავკასიური სასულიერო სამმართველოს დაფუძნებას თერგისა და ყუბანის ოლქებისა და სტავროპოლის გუბერნიის მაჰმადიანთა სასულიერო საქმეთა გამგეობისათვის, რომლის სათავეშიც მუფტი უნდა ყოფილიყო. მისი სტრუქ-

ტურა და საქმის წარმოების ორგანიზების ფორმირება უნდა განხორციელდებულყო სამხრეთ კავკასიური მუფტიატის მოდელის მიხედვით. ცალკეული მუფტიატის შექმნის აუცილებლობის არგუმენტირებისას დეპუტატები აპელირებას აღნიშნულ ოლქებში მოსახლეს მაჰმადიანთა რაოდენობაზე ახდენდნენ. 1897 წლის აღწერის მონაცემების მიხედვით, თერჯის ოლქში ცხოვრობდა 486.462 მაჰმადიანი, ყუბანის ოლქში 103.313, სტავროპოლის მხარეში 38.395. აღნიშნეს რა, რომ მოცემული ტერიტორიები უკვე ნახევარ საუკუნეზე მეტია რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაშია, დეპუტატებმა გამოხატეს შემფოთება იმის თაობაზე, რომ “აქამდე რუსეთის მთავრობას არ მიუღია სერიოზული ზომები ამ ხალხების სასულიერო-რელიგიური ცხოვრების მოსაწესრიგებლად და მიგდებული ჰყავს აღნიშნული თვალსაზრისით . . . ქაოტურ მდგომარეობაში” [ЦГИАГ, ф. 13, оп. 11, д. 233, л. 10]. ორენბურგის მუფტიატზე 1788 წლიდან ფორმალური დაქვემდებარება არ იყო რაიმე ხელშესახები შედეგის მომტანი. ორენბურგის მუფტი არ ერეოდა ჩრდილოეთ კავკასიის მაჰმადიანთა საქმეებში, გარდა იმ გამონაკლისი შემთხვევებისა, როდესაც საიმპერატორო ადმინისტრაციის ჩინოვნიკების თხოვნით საჭირო იყო ამა თუ იმ საკითხის შარიათის შესაბამისად განმარტება.

დეპუტატების აზრით, სასულიერო მმართველობისა და რელიგიური განათლების საკითხებისადმი კავკასიაში საიმპერატორო ხელისუფლების უგულისყურო დამოკიდებულებამ განაპირობა მოლდებისა და ყადების “გაუნათლებლობა” და დაკავებულ თანამდებობათათვის მათი ცოდნის შეუსაბამობა. და ყოველივე ეს იმ ვითარებაში, სადაც ყველას მოეხსენებოდა მაჰმადიანური საზოგადოების ყოველდღიურ ცხოვრებაში კულტის მსახურთა მნიშვნელობა. ყადები იყვნენ მთიელთა ზეპირსიტყვიერი სასამართლოების წევრები და სასულიერო თანამდებობის დაკავების მსურველთა გამომცდელები. ისინი შარიათის საფუძველზე განიხილავდნენ განქორწინების, მემკვიდრეობისა და მეურვეობის საქმეებს. მოლდები, რომელთაც გარდა იმისა, რომ ღვთისმსახურების აღსრულება და მოსახლეობის სულიერ მოთხოვნილებათა რეალიზება ევალებოდათ, წარმოადგენდნენ აგრეთვე “კულტურის ერთადერთ შესაძლო გამ-

ტარებელს . . . მთიელთა სოფლებში რუსული სკოლების თითქმის სრული არარსებობის პირობებში” [იქვე, გვ. 10]. მაჰმადიანურ სკოლათა სისტემის სრულ რეფორმირებას ითხოვდა მეჩეთებთან არსებულ სკოლა-მაკტაბებში სწავლების ტრადიციული მეთოდის, რომელიც შემოიფარგლებოდა ყურანის ტექსტების გახეპირებითა და არაბული ენის სუსტი ცოდნით. სწორედ ამიტომ მუფტიატის შექმნის ფარგლებში დეკრეტები ვარაუდობდნენ მაჰმადიანური სასულიერო სემინარიის გახსნას კულტის მსახურთა მომზადების მიზნით, რომელშიც, საღვთისმეტყველო საგნების გარდა, უნდა ყოფილიყო საერო დისციპლინებისა და რუსული ენის სწავლებაც.

მეორე მხრივ, “უმდაბლესი სამღვდელოების” ეკონომიკური უზრუნველყოფის არარსებობა და საიმპერატორო ადგილობრივი ხელისუფლების წინაშე სამართლებრივი დაუცველობა ართმევდა მათ დაინტერესებას და ინიციატივას საკუთარ მოვალეობათა შესრულებისას. საზოგადოებასთან დადებული ხელშეკრულების გაუქმების შემთხვევაში მოლა კულტის მსახურიდან ჩვეულებრივ მოსახლედ იქცეოდა, რომელიც თავს ირჩენდა ხელოსნობითა და ვაჭრობით. შემოსავლის შენარჩუნების აუცილებლობა იწვევდა ცრურწმენათა, “თილისმებისა და მოლას მიერ შედგენილი შელოცვებისა და საკითხავების მხსნელობის რწმენის” [იქვე, გვ. 10 იტ.] გავრცელებას.

გარდა ამისა, საერთოიმპერიულ კანონებზე დაქვემდებარებული სასულიერო მმართველობის საქმიანობის მეშვეობით დეკრეტები ვარაუდობდნენ კავკასიის ტრადიციულ საზოგადოებებში არსებული მნიშვნელოვანი ყოფითი პრობლემების, როგორცაა სისხლის აღება, აბრაგობა, საპატარძლო გამოსასყიდი და ა. შ. გადაწყვეტას.

მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის მეფისნაცვალმა გრაფმა ი. ვორონცოვ-დაშკოვმა (1905–1915 წწ.) გამოხატა შესაბამისი კანონპროექტის შედგენისათვის მუშაობის დაწყების მზაობა, მთავრობამ პეტერბურგში მისი რეალიზაცია მიუღებლად მიიჩნია. კავკასიაში ტერიტორიებს, სადაც მაჰმადიანთა სასულიერო მმართველობა არ არსებობდა, განეკუთვნებოდა არა მხოლოდ ყუბანისა და თერგის ოლქები და სტავროპოლის გუბერნია, არამედ, დაღესტნისა და ბა-

თუმის ოლქები და ზაქათლისა და სოხუმის ოკრუგები.

იმპერიის ხელისუფალნი უფროსოდნენ ჯადიდიზმს (მოძრაობა ისლამის რეფორმირებისათვის), რომელმაც რუსეთის იმპერიის მაჰმადიანი საზოგადოება შეძრა და პანისლამისტური პროპაგანდის გაძლიერების ტალღაზე, “სამღვდელოების” მეთაურობით, ჩრდილოკავკასიელ მაჰმადიანთა შესაძლო ანტისამთავრობო კონსოლიდაციას. ჩრდილოეთ კავკასიის მაჰმადიანთა სასულიერო მმართველობის შექმნის საკითხის გადაწყვეტა კვლავ გადადებულ იქნა.

ლ. გ ე გ უ ჩ ა ძ ე (თბილისი)

თ უ მ ც ა კავშირიან რთულ კონსტრუქციათა შესახებ ქართულში

თუმცა კავშირი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების სამივე საფეხურზე გვხვდება. ცნობილია, რომ იგი თავდაპირველად პირობითი კავშირი იყო (შ. ძიძიგური). **თუ** კავშირის მნიშვნელობა ჰქონდა მას ძველ ქართულსა და საშუალო ქართულის აღმდგენ პერიოდში: „ესედა **თუმცა** მეცნა, არამცა შემოგიტყვე შენ“ („შუშანიკის წამება“); „**თუმცა** დიდის ხელმწიფისაგან გამოგზავნილი არა იყვენით,... თავებს დაგჭრიდი“ („ამირანდარეჯანიანი“)...

აღორძინების ხანის ენაში **თუმცა** ს პირობითობის ფუნქცია ფაქტობრივად აღარ აქვს: ის იშვიათი ფორმები, რომლებიც აქა იქ ჩნდება მომდევნო პერიოდის მწერალთა თხზულებებში, არქაიზმებადაა მიჩნეული.

საშუალო ქართულიდან მოყოლებული **თუცა/თუმცა** კავშირი მყარად მკვიდრდება იმ ტიპის კონსტრუქციაში, რომელსაც, ტრადიციულად, დათმობით წინადადებას უწოდებენ და ქვეწყობის ფარგლებში განიხილავენ (შ. ძიძიგური უმჯობესად მიიჩნევდა ტერმინს „გამორიცხვითი წინადადება“, საანალიზო კონსტრუქციას

კი პარატაქსულ ჰიპოტაქსურად თვლიდა).

აღნიშნულ კონსტრუქციაში „მთავარ წინადადებასა და დამოკიდებულში გამოთქმული აზრები ერთმანეთის პირისპირ საერთოდ შეუძლებელია, მაგრამ აღებულ კონკრეტულ შემთხვევაში შესაძლებელი (ა. შანიძე): „**თუცა** ჰმართებს დედაკაცსა მამაცისა დიდი კრძალვა, მაგრა უფრო უარეა არა-თქმა და ჭირთა მალვა“ (რუსთაველი); „**თუმც** იყვნენ ხუცეს-ბერები, მათაც კარგი ქნეს ვერები“ (დ. გურამიშვილი); „თვლა **თუმცა** მაგრე-რიგად არ იცოდა,... მაგრამ ანგარიში ძნელად შეეშლებოდა“ (ილია); „მამაჩემი **თუმცა** არ იყო ხელგაშლილი,... სტუმარი მაინც უყვარდა“ (ვაჟა) და ა. შ.

მაშასადამე, დათმობითი დამოკიდებული წინადადების მიხედვით ლოგიკურად მართლაც არ ივარაუდება ის, რაც მთავარი წინადადებითაა გადმოცემული. მაგრამ თანამედროვე ქართულში ძალიან ხშირად ეხვედებით **თუმცა**კავშირიან კონსტრუქციებს, რომლებშიც რთულის კომპონენტებს შორის არაა დათმობითი წინადადებისათვის ნიშანდობლივი აზრობრივი მიმართება: „ურთიერთნართვის ახალი განაკვეთი აგვისტოდან ამოქმედდება, **თუმცა** სასაუბრო წუთის ღირებულებას უფრო ადრე შეამცირებენ“; „იცით, როგორი გოგო იყო? საოცრად ლამაზი, ძლიერი, **თუმც** ძალზე სევდიანი“; „კარგი დრო იყო, **თუმცა** ომის პერიოდმა ბევრი რამ შეცვალა“; „ის კივილით გავარდა გარეთ, **თუმცა** ჭიშკრამდე ვვღარ მიადწია“... და ა. შ.

წარმოდგენილ მაგალითებში **თუმცა** ს მაერთებელი, კერძოდ, მაპირისპირებელი **მაგრამ** კავშირის მნიშვნელობა აქვს. მას რუსული **однако** შეესაბამება, რომელიც მაპირისპირებელი კავშირია (იგივეა, რაც **но**, შეიძლება ნიშნავდეს, აგრეთვე, **вместе с тем**). შდრ.: Уже старик, **однако** бодр душой – უკვე მოხუცია, **მაგრამ** სულით მხნე.

ამგვარ **თუმცა** კავშირიან კონსტრუქციებს, ცხადია, სხვაგვარი (დათმობითისაგან განსხვავებული) კვალიფიკაცია უნდა მიეცეს. მოხსენებაში ამ და ამასთან დაკავშირებულ საკითხებზე გვექნება მსჯელობა.

რ. გერსამია, მ. ლომია (თბილისი)

ტაბუ ქართულ ეთნოკულტურაში „გველის“ ეთნოლინგვისტური ანალიზის საფუძველზე

უძველესი კულტურის ხალხთა წარმოდგენით, სიტყვას შეეძლო როგორც სიკეთის, ასევე ბოროტების მოტანა. ჩვენი წინაპრებიც, სიტყვასთან განსაკუთრებულ სიფრთხილეს იჩენდნენ. ამგვარი დამოკიდებულება გრძელდება დღესაც, როცა „პირდაპირ არ ლაპარაკობენ სიკვდილზე, მძიმე ავადმყოფობაზე, არ ახსენებენ ზიანის მომტან ცხოველებს და სხვა“ (ი. ყიფშიძე).

აკრძალვის ფენომენი უნივერსალურია. იგი ყველა ერის კულტურაზე შეიძლება აისახოს, თუმცა რეალიზაციის გზები არის განსხვავებული; აკრძალვა ჩნდება მაშინ, როცა ადამიანებს მიაჩნიათ, რომ რაღაცის არქმნა და ართქმა მათ არასასურველ შედეგს ააცილებს, თუმცა, აკრძალული ყოველთვის არ არის მიუღებელი. პირიქით, იგი შეიძლება იყოს განსაკუთრებული ხიბლისა და საიდუმლოების მატარებელი; ხშირ შემთხვევაში კი, ორივე თვისებას მოიცავს.

ქართული ცნობიერებისთვის აკრძალვის კერძო გამოვლენაა „გველი“, რომელიც, ერთი მხრივ, **ვერაგი მტრის** სახე-სიმბოლოა, მეორე მხრივ კი, გველთან **ჯადოსნობა, მისნობა** და **სიბრძნე** არის ასოცირებული.

ადრინდელი და შემდგომი პერიოდის აღქმა „გველის“ ხატისა ქართულ ეთნოკულტურაში ორგვარად გამოიხატება - დადებითად და უარყოფითად.

აკრძალვის გამომხატველი ლექსიკური ერთეული ქართველურ ენათაგან (ქართული, სვანური, მეგრული, ლაზური) შემორჩენილია მეგრულში და მას „ვაშინერს“ ეწოდება.

ე. გ. უნაშვილი (თბილისი)

სასანური თეოფორული სახელების კვლევისათვის ქართულ წყაროებში

ისლამამდელ ირანსა და ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიულ-კულტურულ ურთიერთობებს მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია აქვს.

ეს კონტაქტები განსაკუთრებით მრავალმხრივი და მნიშვნელოვანი ხდება სასანელთა მმართველობის ხანაში (III-VII სს. ჩვ.წ.). სასანური ირანის ღრმა გავლენამ ქართულ ცივილიზაციაზე სათანადო ასახვა პოვა იმ დროის (ისევე როგორც გვიანდელი პერიოდის) ქართულ სულიერსა და მატერიალურ კულტურაში.

სასანელთა დომინირებას საქართველოში თან ახლდა მათი ოფიციალური, რელიგიური და სალიტერატურო ენის – საშუალო სპარსულის ფართო გავრცელება (იხ. J. Gippert, *Zum Status des Mittelpersischen im südlich Kaukasus, Proceedings of the conference “Bilingualism in Iranian Cultures”*, Bamberg 1992).

უძველეს ქართულ წერილობით ძეგლებში გამოვლენილია სასანური ლექსიკის მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ნიმუშები, რომლებიც წიგნური ან ზეპირი გზით იყო შეთვისებული.

საშუალო სპარსული ნასესხობებიდან მეტად მნიშვნელოვანია სასანური ონომასტიკა (ანთროპონიმები, ტოპონიმები და ეთნონიმები), რომლის სისტემური შესწავლა აუცილებელია (ძველ) ირანულ-ქართული ენობრივი ინტერფერენციის ღრმა კვლევისათვის. ზოგიერთი მათგანი განხილული იყო მ. ანდრონიკაშვილის მონოგრაფიასა (*ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან*, 1966, გვ. 417-517) და თ. ჩხეიძის ცალკეულ შრომებში.

ირანულ ენათა ისტორიული გრამატიკისა და დიალექტოლოგიის, ასევე ქართველოლოგიური კვლევების თანამედროვე დონე ამ საკითხების ახლებური გააზრებისა და განსხვავებული თეორიული განზოგადების საფუძველს ქმნის.

მოსხენებაში წარმოდგენილია სასანური რელიგიურ-თეოლო-
რული ანთროპონიმების (*ადარზანი, ბუზმირი, ბურზო, გრი-ორმიზ-
დი, პანაგუშნასპი, ხუარა* და სხვ.) სისტემური ეტიმოლოგიური, სე-
მანტიკური და სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ანალიზი, მათი არქე-
ტიპებისა და ქართულში ავთენტური გადმოცემის ჩვენების ცდით.

ნ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

კოლხური და ყობანური არქეოლოგიური კულტურების სიტულათა ტიპოლოგიური თავისებურებანი

სიტულები კოლხური და ყობანური კულტურების ერთ-ერთი
სიმბოლმატური და მრავალმხრივ საყურადღებო მასალაა, რომე-
ლიც ნათელს ჰფენს გვიან ბრინჯაოს ხანის მხატვრული ხელოს-
ნობის განვითარების რთულ პროცესს. სიტულა ლათინური სი-
ტყვაა და ქართულ ენაში მისი შესატყვისია სარწყული, თუმცა იგი
უფრო ფართო გაგებით იხმარება სამეცნიერო ლიტერატურაში და
ტორეგტიკის სხვადასხვა ნიმუშებს აერთიანებს. კავკასიაში კოლ-
ხურ და ყობანურ სიტულათა გავრცელების არეალი ფართოა, მაგ-
რამ მათი ძირითადი დისტრიბუციის ცენტრი მაინც ცენტრალური
კავკასიაა, განსაკუთრებით კი დღევანდელი რაჭა-ლეჩხუმის, ისტო-
რიული დვალეთის, ოსეთისა და ყაბარდო-ბალყარეთის ტერიტორია.

სიტულათა გამოყენება საქართველოს ტერიტორიაზე შუაბ-
რინჯაოს ხანიდან მტკიცდება, რისი საუკეთესო მაგალითიცაა
ცნობილი ვერცხლის სარწყული თრიალეთიდან. იგი თავისი ორი-
გინალურობით და ორნამენტის მრავალფეროვნებით გამოირჩევა.
უფრო ადრეული მტკვარ-არაქსის კულტურის ბრინჯაოს ჭურჭელი
დღესდღეობით ჩვენ არ მოგვეპოვება, მაგრამ ძვ. წ.-ით III ათას-
წლეულში კავკასიაში მათ გავრცელებას მოწმობს მაიკოპის კულ-
ტურის მდიდარი მასალა, რომელშიც ტორეგტიკის უბრწყინვალესი
ნიმუშებია წარმოდგენილი. აქაური ნივთები ახლო კავშირს ავლე-

ნენ მახლობელი აღმოსავლეთის მოწინავე კულტურის ნიმუშებთან, პირველ რიგში კი მესოპოტამიისა და ანატოლიის ტორეგტიკის ნიმუშებთან. რაც შეეხება შუაბრინჯაოს ეპოქის საქართველოს ტორეგტიკის ნიმუშებს, ისინი მრავალფეროვანია და, ძირითადად, თრიალეთიდან მომდინარეობს.

ლითონის ჭურჭლის დასამზადებლად უმეტესად ოქროსა და ვერცხლს გამოიყენებდნენ, რაც ძვ. წ.-ით III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან დაწყებული ოქრომჭედლობის, ლითონის დამუშავების მაღალ დონეზე მეტყველებს. თასებს, სიტულებსა თუ სხვა ნივთებს ამკობდა ორნამენტი, რომლითაც ხშირად რიტუალური სცენები იყო გამოსახული. ამ ნივთებზე გამოსახული სცენები მათ საკრალურ დანიშნულებაზე მიგვითითებს. ამ სცენების ახსნას ხშირად ქართული და კავკასიური მითოლოგიის მოშველიებით ცდილობენ.

სურათი მკვეთრად იცვლება ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან, როდესაც გვიანი ბრინჯაოს ეპოქის ორი ძირითადი კულტურული კერა ყალიბდება საქართველოში, კოლხური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიური, ხოლო ჩრდილოეთ კავკასიაში – სამი.

კოლხურ და ყობანურ კულტურებში წინარე ეპოქებისგან განსხვავებით არაა გავრცელებული ძვირფასი ლითონების გამოყენება ჭურჭლის დასამზადებლად, ძირითად მასალას აქ ბრინჯაო წარმოადგენს, რომლის მიღებისა და დამუშავების მასშტაბები ამ ეპოქაში პიკს აღწევს და ძვირფას ლითონს მეორე პლანზე სწევს. ეს შეიძლება აიხნას მხოლოდ ბრინჯაოსგან დამზადებული ნივთების უფრო მეტი პრაქტიკულობითა და დამზადების სიმარტივით. გამონაკლისს არც სიტულები წარმოადგენენ, რომელთა მეშვეობითაც შეიძლება საუბარი იმ ეპოქის სოციალური, ეკონომიკური, რელიგიური თუ ბრინჯაოს მხატვრული ხელოსნობის განვითარების დონის შესახებ.

ე. გ. გ. ი. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. (თბილისი)

მორალური ღირებულებები ვაინახურ ზღაპრებში

საერთოკავკასიური საზღაპრო სიუჟეტები, მოტივები და პერსონაჟები კავკასიის ყოველი ხალხის ფოლკლორში მათთვის დამახასიათებელი ეროვნული თავისებურებებით გამოირჩევა. ვაინახურ ფოლკლორში, კერძოდ, ნარატიულ ჟანრებში, მრავალფეროვანია მორალური ღირებულებების გამოხატვის ფორმები.

მოსვენებაში განხილულია ვაინახური ზღაპრები, რომლებშიც ღირსების გრძნობა სხვადასხვა ასპექტშია წარმოდგენილი:

1. მტრის ადამიანური ღირსების პატივისცემა სტუმარმასპინძლობის ტრადიციის კონტექსტში („მასპინძლობის ვალი“);
2. თავმოყვარეობა და სიამაყე ქალ-ვაჟის სასიყვარულო ურთიერთობაში („ქალის არჩევანი“);
3. ღირსება, როგორც პერსონიფიცირებული მხატვრული სახე მითო-პოეტურ ცნობიერებაში („ღირსება“).

ვაინახური ფოლკლორის ნარატიული ჟანრების თავისებურებების კვლევამ აჩვენა, რომ ყოფითი რეალიები საზოგადოებრივი ცხოვრების მორალური კანონები, ადათობრივი სამართალი თუ ქალ-ვაჟის ურთიერთობები სხვადასხვა მხატვრული ხერხით (საყოფაცხოვრებო ზღაპრის, არაკისა და მითო-პოეტური ფორმით) არის ასახული თხრობით ტრადიციაში. ამავე დროს, მათში საგრძნობია მისწრაფება ისეთი საზოგადოებრივი წესრიგისკენ, რომელშიც მაღალი ზნეობრივი ღირებულებები გადამწყვეტ როლს ასრულებენ. გამონაკონი ამბავი, ფიქცია საზოგადოებრივი ურთიერთობების იდეალურ მოდელს გვთავაზობს.

თ. გოგოლაძე (გორი)

**კავკასიის კულტურული სამყარო და
ნიზამი განჯელის სიყვარულის
ზნეობრივ-ესთეტიკური მოდელი**

კავკასიის კულტურული გარემოცვა XII საუკუნისათვის მეტად მრავალფეროვანია, რაც ამ სივრცეში დაბადებულ მოღვაწე პროეტთა და შემოქმედთათვის როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ კულტურებთან ურთიერთობაში ყალიბდება. ამ გარემოცვაში უხდება მოღვაწეობა შუა საუკუნეების ცნობილ პროეტსა და მოაზროვნეს ნიზამი განჯელს (1141-1209 წ.წ.) იგი შირვანის ლიტერატურულ სკოლას განეკუთვნება და განჯის საკმაოდ ჭრელი მოსახლეობის (ირანელები, სომხები, არაბები, ქართველები, ქურთები) წიაღში ცხოვრობდა თუ მოღვაწეობდა. ნიზამისა და საქართველოს ურთიერთობაზე არაერთი გამოკვლევაა შექმნილი (კ. კეკელიძე, დ. კობიძე, ა. ბარამიძე, ალ. გვახარია, მ. თოდუა, მ. ქურდიანი და სხვ.), რომლებიც ცხადყოფენ აღნიშნული კავშირების სიმყარესა და გავლენა-გაზიარების უამრავ პერიპეტიას.

სიყვარულის თემა შუა საუკუნეების ეპოქაში სხვადასხვანაირად ვითარდება დასავლურ და აღმოსავლურ ლიტერატურაში. ამას განაპირობებდა, ერთი მხრივ, ეროვნული თავისებურებანი, მეორე მხრივ, განსხვავებული რელიგიური (ქრისტიანობა და ისლამი) პრინციპები აქედან გამომდინარე განსხვავებულია სიყვარულის ზნეობრივ-ესთეტიკური მოდელიც. თუ ისლამამდელი ტრადიცია სიყვარულის საკითხში შედარებით თავისუფალია, მუსლიმანურ სამყაროში იგი მხოლოდ ხორციელი განცდის დაკმაყოფილებით მის შეზღუდვას უზრუნველყოფდა და უარყოფდა წინამორბედ თეზას: სიყვარული ან სიკვდილი. შუა საუკუნეების აღმოსავლეთის ქვეყნების ლიტერატურულ (ირანულ, თურქულ) სივრცეში ალი იბნ-სინას (ავიცენა 980-1032) ტრაქტატში სიყვარულზე („უმადლესი შეიხის სიყვარულზე, მისი სული განათლდეს“) უკვე ყურადღება მახვილდება სიყვარულის, როგორც გამაკეთილშობილებელი გრძნობის, სპეციფიკაზე.

ნიზამისათვის სიყვარულის თემა ერთი წარმმართველი ძალაა მის შემოქმედებაში („ლეილეო მაჯუნუნ“, „ხოსროვ ო შირინ“). ამიტომ, თუმცა ფაბულად იგი იყენებს უამრავ თქმულებასა თუ ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“, „ხოსროვ ო შირინ“-ში სხვაგვარად ავითარებს სიყვარულის თემას და პოემის შესავალშივე გვთავაზობს ერთგვარ ტრაქტატს სიყვარულზე.

არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ნიზამი სწორედ ისლამის პრინციპებიდან გამომდინარე წერს და აზროვნებს, თუმცა მისი ნააზრევი სიყვარულზე ქმნის ერთგვარ სპეციფიკურ მოდელს, რომლის მიხედვითაც სამყაროს ცენტრი, მისი მამოძრავებელი ძალა სწორედ რომ სიყვარულია, სულიერი და ხორციელი სიყვარულიც პოემაში სწორედ ამ თეზას ექვემდებარება: უსიყვარულოდ ადამიანის ყოფიერება მკვდარია, ბუნების ყველა შვილი სიყვარულითაა ურთიერთკავშირში, სიყვარული უსულო საგნებსაც აკავშირებს და უმორჩილებს ერთიმეორეს და, ბოლოს, თავად პოემაში განვითარებულია სიყვარულის ალტერნატიულობა: სიყვარული ან სიკვდილი.

ნიზამის პოეტური ტრაქტატი სიყვარულზე უმაღლეს ადამიანურ ზნეობრივ პრინციპებს ქადაგებს და საოცარი ესთეტიზმით განსხვავდება მისი მიმბაძველების „ხოსროვშირინიანის“ თემაზე შექმნილი თხზულებებიდან (მაგ: ა. დეჰლევი).

გ. გოცირიძე (თბილისი)

კავკასიის ხალხთა ტრადიციული კულტურული ურთიერთობების ეთნოსოციალური ასპექტები
(ყონაღობის ინსტიტუტი)

კავკასიის ხალხთა კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობების საფუძვლები შორეულ წარსულშია საძიებელი. პრობლემა აქტუალურია და მისი კვლევა ანთროპოლოგიური და ეთნოლოგიური მეცნიერების ერთ-ერთ ძირითად მიმართულებას წარმოადგენს.

მოსხენებაში ვსაუბრობთ ყონალობის ინსტიტუტზე, რომელიც ზოგადკავკასიურ ფენომენადაა მიჩნეული.

სიტყვა **ყონალი** თურქული წარმოშობისაა და ნიშნავს მეგობარს, ხელოვნურად დანათესავებულ პირს, განურჩევლად სქესისა და კონფესიური კუთვნილებისა. ისტორიულად „ყონალები“ ხდებოდნენ კავკასიის მეზობელი ხალხები, რომლებიც ერთმანეთს ხვდებოდნენ საერთო საძოვრებზე, დღესასწაულებზე, სტუმრობის დროს, დაქირავებული სამუშაოს (საშოვარზე წასულები) შესრულებისას და სხვ.; თვლიან, რომ ეს ინსტიტუტი სტუმართმოყვარეობის საკრალური ტრადიციიდან იღებდა სათავეს (რეხვიაშვილი, 1977; აზიკური, 1998). კავკასიაში არსებობს ასეთი გამოთქმა: „სტუმარი ღვთისაა“. ყონალობაც საკრალურია, ის თაობიდან თაობაში გადადის. ამ ჩვეულების სიმტკიცეში დიდ როლს ასრულებდნენ თემის უხუცესები, „აქსაკალები“ – სამართლის მედიატორები და დამცველები. ყონალის თავისუფლებას, მის სოციალურ სტატუსს ადათი იცავს. ყონალები ერთმანეთის მიმართ განსაკუთრებულ პატივისცემას იჩენდნენ, ურთიერთობებს უფრო ხილდებოდნენ, შესაბამისად, დადგენილ აკრძალვებსაც არ არღვევდნენ. მაგ., ქორწინება მათ შორის დაუშვებელი იყო.

ფართოა ყონალობის გავრცელების გეოგრაფიული არეალიც. იგი კავკასიაში სასაზღვრო ზოლის თითქმის ყველა რეგიონს მოიცავს. მაგ., რაჭველები, სვანები, ლეჩხუმელები მამისონის უღელტეხილით ყაბარდო-ბალყარეთში გადადიოდნენ და იმათთან მეგობრობდნენ. ასევე იქცეოდნენ თუშები, მოხევეები ადიღელებისა და დაღესტნელების მიმართ, მეგრელები და სვანები აფხაზებთან ნათესავდებოდნენ და სხვ.

ფოლკლორულ და ეთნოგრაფიულ მასალებში არაერთი ფაქტია აღწერილი კავკასიელ მთიელთა ყონალობის უნიკალური შემთხვევებისა. მაგ., როგორ ზრდიდნენ ისინი თავიანთი ყონალის შვილებს და, ზოგჯერ, მემკვიდრეებიც კი ხდებოდნენ.

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით დგინდება, რომ ურთიერთობისა და ხელოვნური დანათესავების ეს ფორმები (ყონალობა, გაძიძავება, ძმადნაფიცობა, „სხვის შვილობა“ და სხვ.) ხელს უწყობდა არა მხოლოდ ამ ხალხების (კავკასიელების) სოციალურ-

ეკონომიკური და კულტურული კავშირების შენარჩუნებასა და გან-
მტკიცებას, არამედ მიგრაციული პროცესების რეგულირებასაც.
მაგ., რაჭველები, რომლებიც ბალყარეთში სამუშაოდ მიდიოდნენ,
არაერთ შემთხვევაში სამუდამოდ რჩებოდნენ იქ. ესენი იყვნენ
ახალგაზრდები, იქაურ ქალებზე რომ ქორწინდებოდნენ. მეორე შე-
მთხვევაში ეს ესემა ვაჭრებსა და ხელოსნებს. ისინი ჩრდილო კავ-
კასიაში ოჯახებით გადადიოდნენ და იქ ხსნიდნენ თავიანთ დუქ-
ნებს, სახელოსნოებს. მათი შთამომავლები დღემდე ცხოვრობენ შე-
ცვლილი გვარებით, მაგრამ შემონახული აქვთ ეროვნული იდენტუ-
რობისა და თვითშეგნების ნიშნები. ბალყარეთში მთელი რიგი
სოფლებია, სადაც ქართველები კომპაქტურად არიან დასახლე-
ბულნი: ესენი არიან ერისტოვები (იგივე ერისთავები), ლობჯანიძე-
ბი, გობეჯიშვილები, ჩაგელიშვილები და სხვ. (რეხვიაშვილი, 1977,
მუსუკაევი, 2003). ჩვენ ხელთ გვაქვს ამ ურთიერთობის ამსახველი
ერთი საბუთი (წერილი რევაზ ერისთავს), რომელიც სტუმრად იმ-
ყოფებოდა ბალყარეთის ერისთავებთან. წერილის შინაარსი და კო-
მენტარები გამოქვეყნებულია ჩვენ მიერ (გოცირიძე 2010).

გ. გ რ ი გ ო ლ ი ა (თბილისი)

ეგრის-ლაზიკის სამეფოსა და რომის იმპერიის საზღვრები II-V საუკუნეებში

როგორც ცნობილია, ეგრის-ლაზიკის სახელმწიფო აღმოცენ-
და ლეგენდარული კოლხეთის სამეფოს ნანგრევებზე. თავდაპირვე-
ლად (II-III სს.) იგი მცირე სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი უნდა
ყოფილიყო, რომლის სამხრეთი საზღვარი, სავარაუდოდ, მდინარე-
ების – სუფსა-ნატანების – ხეობებს ემთხვეოდა.

IV-V საუკუნეები ეგრის-ლაზიკის სამეფოს ძლიერების ხა-
ნაა, როდესაც მან შეძლო მთელი დასავლეთ საქართველოს გაერ-
თიანება. მისი ძლიერება კულმინაციას აღწევს V ს.-ის მეორე ნა-

ხევარში, როდესაც მან, როგორც ჩანს, ძალის გამოყენებით აიძულა რომის (ბიზანტიის) იმპერია, უკან დაეხია და მისივე დასტურით სახელმწიფოს პოლიტიკური საზღვარი მდ. ხოფას სექტორში გადაეტანა, დაახლოებით იქ, სადაც მოგვიანებით რომი აშენებს კარგად ცნობილ ციხე-ქალაქ პეტრას.

ზ. გ უ მ ა შ ვ ი ლ ი (თელავი)

თანამედროვე რუსეთ-ჩეჩნეთის ურთიერთობები ისტორიის ფალსიფიკატორთა თვალთახედვით

სსრკ-ის დაშლის შემდეგ ჩეჩენმა ხალხმა დაიწყო ეროვნული მოძრაობა თვითგამორკვევისათვის. ამისათვის XX საუკუნის 90-იანი წლების დასაწყისში ჩეჩნეთის სოციალურ-პოლიტიკური ელიტა და საზოგადოება მთლიანად საჭიროდ თვლიდა, რომ თავი დაედო ფიქტიური სახელმწიფოებრიობისაგან, რომელიც ჩეჩნებს ჰქონდათ „ავტონომიის“ სახით საბჭოთა იმპერიის ფარგლებში. მათი აზრით, ჩეჩნეთის რეალური თვითგამორკვევა შეიძლებოდა განხორციელებულიყო დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრიობის მიღწევის შემთხვევაში. ამრიგად, ჩეჩნეთის რუსეთის ფედერაციიდან გამოყოფა 90-იანი წლების მთავარ ამოცანად დღემდე რჩება.

განსაკუთრებული ისტორიული მნიშვნელობის სამხედრო-პოლიტიკური მოვლენები განვითარდა ჩეჩნეთში XX საუკუნის 90-იანი წლებში. მტკივნეულად მიმდინარეობდა ჩეჩენი ხალხის ბრძოლა რუსეთის შეიარაღებულ ძალებთან. ჩეჩნეთში მიმდინარე პირველ და მეორე ომში მომხდარი სამხედრო ოპერაციები დაკვირვებულ, ობიექტურ შესწავლასა და შეფასებას საჭიროებს.

2004 წელს ქ. მინსკში დაიბეჭდა ნ. გროდნენსკის ნაშრომი „დაუმთავრებელი ომი (ჩეჩნეთში სამხედრო კონფლიქტის ისტორია)“. ნ. გროდნენსკის 668 გვერდიანი ნაშრომი განმსჭვალულია სუბიექტივიზმისა და კაცთმოძულეობის იდეით, მცდელობით, რომ

გამართლოს რუსული აგრესიული კურსი ჩეჩენი ხალხის გენოციდის მოწეობის საქმეში. ნ. გროდნენსკი ჩეჩენი ხალხის ბრძოლას ეროვნულობის შენარჩუნებისათვის განიხლავს უაღრესად მცდარი ტენდენციურობით.

1994-1996 წლების ომი ჩეჩნეთში არ იყო სამოქალაქო ომი, ამ ომში ჩეჩენი ხალხი იცავდა თავის მომავალს. ჩეჩნეთში მიმდინრე საომარი მოქმედებების ისტორიული მნიშვნელობის შესწავლის ცალმხრივი მიდგომა, რეალური ვითარების გაყალბება, გამოჩენილ პიროვნებათა დამცირება და ხალხის შეურაცხყოფა ჩანს თუნდაც შესავალ ნაწილში დასმულ კითხვაში: „შეიძლება იყოს ბანდიტი ხალხი?“ – ამ საკითხზე ავტორის აზრი დადებითია, რაშიც ვლინდება მისი დამოკიდებულება ჩეჩენი ერის მიმართ. ნ. გროდნენსკის მთელი იდეოლოგია მიმართულია ჩეჩენთა მებრძოლი სულის შეურაცხყოფისაკენ, რაც სრულიად მიუღებელია ისტორიული მოვლენების მეცნიერული განზოგადებისას. საბრძოლო თავგადასავლები და ნებისმიერი ხალხის მისწრაფება დამოუკიდებლობისაკენ უაღრესად ფრთხილ, ზომიერ, კეთილსინდისიერ მიდგომას საჭიროებს. ნ. გროდნენსკის „ისტორიული ხასიათის მასალა“ ნიმუშია იმისა, თუ როგორ არ უნდა იწერებოდეს ისტორია.

დ. გ უ ნ ი ა (თბილისი)

**სატადრო რელიეფური ფიგურული გამოსახულებები –
მათი როლი და მხატვრული ხასიათი კავკასიის
ხუროთმოძღვრულ სკოლათა კონტექსტში**

სხვადასხვა ქვეყნის არქიტექტურული სკოლა სხვადასხვა სახეს ატარებს, იგი წარმოაჩენს ქვეყნის კულტურასა და მის ეთნიკურ ხასიათს.

ქართული ხუროთმოძღვრული სკოლა მყარად ჩამოყალიბებულ თვითმყოფად სახეს წარმოადგენს. მისი ნიშან-თვისებები მკა-

ფილა როგორც არქიტექტურული ტიპოლოგიის გადაწყვეტის თვალსაზრისით, ისე მისი საფასადო გაფორმების მხრივ. კავკასიის სხვა რეგიონებშიც (მაგ., სომხეთი, ინგუშეთი) შემორჩენილია ძეგლები, რომელთა მშენებლობაშიც ქართველებს განსაკუთრებული როლი უნდა ენიჭებოდეთ. საინტერესოა, რამდენად ინარჩუნებს მეზობელ ქვეყნებში არსებული ეს ნაგებობები ქართული ხუროთმოძღვრებისა და დეკორატიული შემკულობის სახასიათო თვისებებს.

ისტორიამ, ავად თუ კარგად, მნიშვნელოვანი არქიტექტურული ნიმუშები შემოგვინახა (ინგუშეთში – თხაბა-ერდი თუ ისტორიული სომხეთის ქალაქ ანისის დარბაზული ტაძრის ნაშთები ამჟამად თურქეთის ტერიტორიაზე და სხვ). ჩვენთვის ცნობილია მათზე გამოსახული ღირსშესანიშნავი რელიეფური კომპოზიციები, იქნება ეს კტიტორთა ფიგურები თუ სახარებისეული სიუჟეტები. მათი სტილისტური ანალიზი გვიჩვენებს იმ განმასხვავებელ ნიშნებს, რაც ადგილობრივ და ქართულ სკოლებს ახასიათებთ და წარმოაჩენს მქანდაკელობის განვითარების იმ მნიშვნელოვან ეტაპს, როდესაც მოცულობითობა და ექსპრესიულობა ფიგურათა გამოსახვაში პრიორიტეტულ ამოცანად დგას.

ქართული ხუროთმოძღვრების საფასადო გაფორმების სისტემის ჩამოყალიბების ევოლუციის გზაზე დიდი ადგილი ეთმობა ორნამენტულ მოტივებს, ფიგურული რელიეფური გამოსახულებები იდეურ-შინაარსობრივ ხასიათს ატარებს, მათ განსაკუთრებული როლი ენიჭება და მხატვრული გაფორმების აქცენტებად გვევლინება.

ჩვენთვის საინტერესოა ფიგურული რელიეფური გამოსახულებების როლი საერთო დეკორატიულ სისტემაში, მათი ადგილი და მხატვრული ხასიათი. მოსხენებაში ჩრდილო კავკასიასა და სომხეთში არსებული ძეგლები განიხილება ქართულ ნიმუშებთან შედარების კონტექსტში.

თ. ვ ა შ ა კ ი ძ ე (თბილისი)

იდიომათა ერთი სახეობისათვის ძველ ქართულში

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში (ორიგინალურსა თუ ნათარგმნში) დასტურდება ერთი ტიპი იდიომებისა, რომლებიც გრამატიკულად ანალიზურ ზმნებს უტოლდებიან. მათთვის (ისევე როგორც პერიფრასტული ზმნებისათვის) დამახასიათებელია ორკომპონენტიანობა. ზმნური წევრი ამ შემთხვევაშიც მეშველი ზმნის ფუნქციას ასრულებს.

აღნიშნული ტიპის შესიტყვებათა შემადგენელი კომპონენტების ჯგამი (აღწერითი ზმნებისაგან განსხვავებით, როგორიც არის, მაგ., გვრგვინოსან-ყო, ურწმუნო-ყო, კაც-იქმნა, ბოროტი-იქმნა...) არ უდრის ამ ერთეულებით წარმოჩენილ შინაარსს. სახელურ წევრად ძირითადად ადამიანის სხეულის ნაწილთა აღმნიშვნელი სიტყვები დასტურდება. ხატონად გამოთქმული შესიტყვებანი უპირატესად ადამიანის განცდათა თუ ქცევათა გამოსახატავად მოიხმობიან მწერლის ან მთარგმნელის მიერ. მაგ.: გულს-დგმა „მტრობა“; ჰეროდოტის გულს-ედგა მისი; გულს-დადგმა „სწრაფვა“, „ცდა“; გულსა დაიდევით და მოჰჰადეთ ყოველი ხარკი მათი და ზუერი; გულს-მოკდომა „განზრახვა“, „ფიქრი“; არა ესრეთ გულსა მოუტდა; გულს-დგმა „სურვილი“, „ნდობა“; რომელსა გულს-ედგა მიცემად მისი; ენის-ყოფა „ძვირის მეტყველება“; მრავალ არს ენისა-ყოფად; ბაგის-ყოფა „დაცინვა“; ბაგეს მიყოფდენ მე; ყურად-ხუმა „სმენა“, „გაგონება“; ყურად-ისუენით სიტყუანი ჩემნი; მუცლად-დგმა „მიდგომა“, „დაფეხმძიმება“; ქალწულმან მუცლად-იღოს და შეეს ძმ; პირის-დაკრვა „ღუმილი“; მან პირი დაიკრა; პირის დასხმა „მიმართვა“; რომელთა დასხნეს პირნი მათნი შესლვად ეგუპტედ დაშწნებად მუნ; ფერკის-დაპყრობა „დადგომა“; ფერკი დაიპყრა იესუ; კელის-აღპყრობა „შეწვენა“; შენ თანა კელი აღუპყრა მას, ვითარცა მწირსა და მსხემსა; თავის-ყოფა „პატივი“, „განდიდება“; არცა კშუენის თავის-ყოფად კაცისად მის ცოდვილისად; თავს-სხმა „ტვირ-

თვა“, „აკიდება“, „დათმენა“: მან ცოდვანი ჩუენნი **თავს-ისხნა**; **თუ-
ალთ-ღება** „რიდი“, „ხათრი“, „პირფერობა“: არა არს **თუალთღება**
წინაშე ღმრთისა; **თუალთ-ყოფა** „თვალით ნიშნება“, „თვალის
კვრა“: **თუალთ-უყვნეს** ნიკოდიმოზს სიტყუად მისა; **სახედ-დადება**
„ნიმუშად გახდომა“: ხოლო ესე **სახედ დავიდევ** თავისა ჩემისა...

იდიომთა სახელური კომპონენტი წარმოშობით შეიძლება
იყოს: ა) სუბიექტი (**ნათელ-ილო** იგი „მონათლა“), ბ) პირდაპირი
ობიექტი (**პირი დაიკრა** მან „დადუმდა“), გ) ირიბი ობიექტი (**ჯვარს-
ეცუა** იგი „ჯვარ-ზე გაეკრა“), დ) უბრალო დამატება (**მუცლად-ილო**
„დაფეხმძიმდა“), ე) პირდაპირი ობიექტის მსახღვრელი (მან **გულ-
სავსე-ყო** იგი „დააჯერა“).

ოთხთავის ტექსტის სხვადასხვა რედაქციაში ორკომპონენტია-
ნი იდიომების პარალელურად დასტურდება ორგანული წარმოების
ვარიანტებიც (ეს უკანასკნელნი, რა თქმა უნდა, იდიომებს არ
წარმოადგენენ), მაგ.: ხოლო იგი **დუმნა**, შდრ. ხოლო მან **პირი და-
იკრა**; რამეთუ არა **თუალ-აღებ** პირსა კაცისასა, შდრ. რამეთუ არა
ხედავ პირსა კაცისასა; ჰეროდისას **გულს-ედგა** მისი და უნდა მო-
კლვად მისი, შდრ. ჰეროდე **ჰემტერა** მას და უნდა მოკლვად მისი;
რომელსა **გულს-ედგა** მიცემად მისი, შდრ. რომელსა **ეგულებოდა**
მიცემად მისი; აჰა, ესერა შენ **მუცლად-ილო**, შდრ. აჰა **მიუდგე; და-
დგა** იესუ, შდრ. **ფერვი დაიპყრა** იესუ; უკუეთუ ვინმე ვიდოდის
დღესა, არა **წარჰსცეს ფერვი**, შდრ. უკუეთუ ვინმე ვიდოდის დღი-
სი, არა **უბრკუმეს**...

იდიომებისა თუ ორგანული წარმოებისათვის უპირატესობის
მინიჭება მთარგმნელის გემოვნებას უკავშირდება. გასათვალისწი-
ნებელია უცხო ენის (დედნის) გავლენაც.

ს. ზ ე დ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

**ადათობრივი სამართალი კავკასიის მთიელ
ხალხთა კონსოლიდაციაში (XIX ს.)**

მოსხენებაში განხილულია კავკასიური ტრადიციული კულტურის, ცივილიზაციის ერთ-ერთი საბაზისო კომპონენტის – ადათობრივი ინსტიტუტების როლი კავკასიელი ხალხების კონსოლიდაციაში; განხილულია, აგრეთვე, კავკასიური ცივილიზაციის, როგორც ერთიანი სისტემის, გეოგრაფიული, აგრარულ-კულტურული და პოლიტიკური ქვესისტემების მიმართება საზოგადოებრივ-ადათობრივ ინსტიტუტებთან. როგორც ცნობილია, ადათობრივ-სამართლებრივი ინსტიტუტები საზოგადოების ყველა ფენისათვის განსაზღვრავდა უფლება-მოვალეობებს, მოქმედებისა და არსებობის წესებს. ქონების დაცვის, ადმინისტრაციულ-სამართლებრივი, სისხლის აღების, პიროვნების დაცვისა და საზოგადოების ზნეობრივი ინსტიტუტები – ადათობრივი სამართალი – დემოკრატიულობის გამოსატყულება იყო. ადათობრივი სამართალი უპირატესობას ანიჭებდა ადამიანს და იცავდა მას. კავკასიის მთის საზოგადოებებმა დემოკრატიულობას, პიროვნების დაცვის სახით, გაცილებით ადრე მიაღწიეს, ვიდრე თანამედროვე დემოკრატიულმა საზოგადოებებმა. ადათობრივი სამართალი ცივილიზაციური სისტემის ქვესისტემებს შორის იერარქიულად ყველაზე მაღლა იდგა და გავლენას ახდენდა დანარჩენ ქვესისტემებზე.

კავკასიური ცივილიზაცია, კულტურული სივრცე – ერთიანობა, აგებული ადათობრივ მენტალობაზე, ტრადიციულ კულტურაზე, დროდადრო განიცდიდა სხვადასხვა ჯურის დამპყრობელთა მიერ რყევას. ამგვარი რყევა, საბოლოო ჯამში, კავკასიური ცივილიზაციის კრიზისში გადაიზარდა. ამ კრიზისმა შეაჩერა ტრადიციული კულტურის განვითარება. დეფორმირებული, მაგრამ ჯერ კიდევ ცოცხალი, ადათობრივი ნორმები კავკასიური ტრადიციული კულტურის თანამედროვეობაში ტრანსფორმაციის ერთ-ერთი ძირითადი კომპონენტი უნდა გახდეს.

რ. ზექალაშვილი (თბილისი)

**თავაზიანობა, როგორც უნივერსალურ და ეროვნულ
ფასეულობათა სისტემის ანარეკლი და მისი
გამოხატვის ენობრივი საშუალებები ქართულში**

კულტურათაშორისი კომუნიკაციის აუცილებლობამ განაპირობა ეროვნული თვითმყოფადობის შეცნობისკენ სწრაფვა, რისთვისაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება სამეტყველო ქცევის მოტივაციის კვლევას. ამიტომ თანამედროვე ლინგვისტიკისათვის აქტუალური გახდა თავაზიანობის ფენომენის თავისებურებათა შესწავლა სხვადასხვა ენობრივ გარემოში.

თავაზიანობა ადამიანის სოციალური ქცევის განუყოფელი ნაწილია, რომელიც გამოიხატება როგორც ლინგვისტური, ისე არალინგვისტური საშუალებებით. ის მოიცავს ადამიანის ქცევათა კომპლექსს, დაფუძნებულს ისტორიულ გამოცდილებაზე, რწმენაზე, ტრადიციებსა და სამყაროს ენობრივ მსოფლადქმაზე. თავაზიანობა ეროვნული კულტურის შემადგენელი ნაწილია და მისი წესების ცოდნა გარკვეულწილად კულტურასთან ზიარებას გულისხმობს. მისი გაგება კი შეუძლებელია სამეტყველო ეტიკეტის თავისებურებათა გაუთვალისწინებლად.

ქართულ სინამდვილეში თავაზიანობის საფუძვლად აღიარებულ ფასეულობათა სისტემაში გამოიყოფა სამი შრე:

- ა) უნივერსალური (ზოგადსაკაცობრიო);
- ბ) საერთოკავკასიური;
- გ) ეროვნულ-სპეციფიკური (საერთოქართველური).

თავაზიანობა, როგორც სოციალურ და სამეტყველო ქცევათა კომპლექსი, ქართულ ენობრივ სივრცეშიც ეყრდნობა უნივერსალურ ფასეულობებს (სხვა ადამიანის პატივისცემა, დაფასება და მისი ღირსებების აღიარება, ყურადღებისა და თანაგრძნობის გამოვლენა, მოსაუბრის მოკრძალება-თავმდაბლობა...), რომელთა იერარქია სხვადასხვა კულტურაში განსხვავდება ერთმანეთისაგან და გამოხატვის ენობრივ-არაენობრივი ფორმებიც ეროვნულ-სპეციფი-

კურია. საერთოკავკასიურ ფასეულობებში შეიძლება ჩაითვალოს ხანდაზმული ადამიანების, მშობლების, ოჯახის უფროსის, სტუმრის განსაკუთრებული პატივისცემა-დაფასება, უანგარო თავდადებისთვის მზადყოფნა, რაინდული თვისებები, ჭირსა და ღვინის თანადგომის, თანაგრძნობის სურვილი, ხელგაშლილობა, მიმტევებლობა... რაც შეეხება საერთოქართველურ ღირებულებებს, აქ წინ წამოიწევეს ენის, ქვეყნის სიყვარული და სხვ. ამიტომაც მართებულია, რომ ცალკე გამოყოფენ ეთნოეტიკეტს, რომელიც მჭიდროდაა დაკავშირებული ეთნოსის ტრადიციებსა და თვითმყოფად კულტურასთან.

ქართული კომუნიკაციის დომინანტური მახასიათებლებია: განსაკუთრებული კომუნიკაბელობა, ემოციურობა, მიდრეკილება გულახდილი საუბრისა და ახლო კონტაქტისკენ, მაგრამ ამას გარდა, თვითკონტროლის დაქვეითება და კომუნიკაციური ეგოცენტრიზმი. ქართულ სოციუმში უფრო გავრცელებულია ე. წ. პოზიტიური თავაზიანობა (ბრაუნისა და ლევენსონის კლასიფიკაციის მიხედვით) ანუ ერთობისა, სოლიდარობის დემონსტრირება და არაფორმალური ურთიერთობები, ნაკლებად ვლინდება ნეგატიური თავაზიანობა (სოციალური დისტანცია, სხვა ადამიანისთვის თავისუფლების მინიჭება, თვითშეზღუდვა).

თავაზიანობის ენობრივი საშუალებები ქართულში ქმნის ერთიან სისტემას, რომელიც მოიცავს როგორც ლექსიკურ-გრამატიკულ ერთეულებს (ეფემიზმებს, მიმართვებს, მოდალურ სიტყვებსა და ნაწილაკებს, შენ/თქვენ ნაცვალსახელებს, პირში მონაცვლე ზმნებს, ირიბ სამეტყველო აქტებს), ისე ფატიკური კომუნიკაციის მყარ გამოთქმებს, ფრაზებს, პარემიებს.

ფატიკური კომუნიკაციის გამოყენების მრავალგვარ სიტუაცი-აში (მისალმება-გამომშვიდობება, მადლიერების გამოხატვა, ბოდიშის მოხდა, თხოვნა, დალოცვა, მილოცვა, საჩუქრის მირთმევა-მიღება, თანაგრძნობის გამოხატვა, ჭირისა და ღვინის გაზიარება, მიპატიუება, სტუმარმასპინძლობა, სუფრის ეტიკეტი) ქართველები იყენებენ უამრავ ენობრივ ფორმულას, რომელთა ფესვები მჭიდროდაა გადაჯაჭვული საქართველოს ისტორიულ წარსულთან, ტრადიციებთან, ყოფა-ცხოვრებასთან, რწმენა-წარმოდგენათა სისტემას-

თან. მაგალითად, მისაღმება-გამომშვიდობებისა და დალოცვის ფორმულებში მშვიდობასა და გამარჯვებასთან დაკავშირებული მყარი ფორმულების სიჭარბე მოწმობს, რომ საქართველოს მუდამ მტერი ჰყავდა და მოსვენებულ ცხოვრებას იყო დანატრებული, რამაც ხელი შეუწყო ამ სიტყვების დამკვიდრებას.

თავაზიანობის გამოხატვის ენობრივ ფორმებში განსხვავება შეინიშნება თვით საქართველოს კუთხეებში (სვანეთში, სამეგრელოში, იმერეთში, გურიაში, ქართლში, თუშ-ფშავ-ხევსურეთში...). მთლიანად ქართული სამეტყველო ეტიკეტი გამოირჩევა განუმეორებელი ეროვნული კოლორიტით და მასში ვხვდებით როგორც ადმოსავლური, ისე დასავლური კულტურის ელემენტებს.

ი. კ ა პ ა ნ ა ძ ე (თბილისი)

სულიერისა და უსულოს ცნება რუსულ ენაში და გრამატიკული კლას-კატეგორია მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში

სულიერისა და უსულოს კატეგორიების თავისებურებებისა და განვითარების კვლევა ისეთი სხვადასხვაგვარი სტრუქტურის მქონე ენებში, როგორც არის რუსული და იბერიულ-კავკასიური ენები, უდაოდ დიდ სამეცნიერო ინტერესს იწვევს. მის ჩამოყალიბებაში სხვადასხვა ტიპოლოგიის ენებში, ონტოლოგიურთან ერთად, წამყვანი როლი ენიჭება გნოსეოლოგიურ საფუძველს, რომელიც ასახავს ამ ენებზე მეტყველთა ჩვეულ წარმოდგენებს. აღნიშნულ ენებში სულიერი და უსულო სუბსტანციები გამოხატავენ არა მარტო სულიერ და უსულო საგნებს, არამედ საგნებს, რომლებიც გააზრებულია როგორც ცოცხალი და არაცოცხალი. რუსულ ენაში სულიერი (უსულო) ცნების ნიშნები, რომლებიც ვლინდება გნოსეოლოგიურ დონეზე და წარმოადგენენ სიტყვის კონსტრუქციულ ელემენტებს, განსაზღვრავენ სუბსტანტივის სულიერ-

უსულო მნიშვნელობას. „სულიერ თუ უსულოს“ დაპირისპირების საფუძველში დევს ადამიანის მიერ ობიექტის ნამდვილობის სუბიექტური შეფასების ფაქტი: „სუბიექტური კლასიფიკაცია ... იშვიათად ემყარება ობიექტის ფიზიკურ თვისებებს, უფრო ხშირად ის დამყარებულია მოცემული ობიექტის (წარმოსახვითი ან რეალური) გამოსადეგობის ფუნქციის როლზე“ (ლ. ელმსლევი, 1972). შედარებისთვის: ზოგიერთ იბერიულ-კავკასიურ ენაში სიტყვა „თამბაქო“ მიეკუთვნება სულიერი არსებითი სახელების ჯგუფს, ხოლო სიტყვა „ჭიაღვა“ უსულოთა ჯგუფს (არნ. ჩიქობავა, 1979).

რუსულ ენაში სულიერის კატეგორიის ჩამოყალიბების პროცესი საკმაოდ ხანგრძლივი იყო. ბრალდებითი-ნათესაობითის ახალი ფორმის გამოყენება, უპირველეს ყოვლისა, რეგულირდებოდა სიტყვის სემანტიკით. სემანტიკის გრამატიკული განზოგადება ხელს უწყობდა მრავლობით რიცხვში არსებითი სახელების ბრუნვის ორი ურთიერთსაპირისპირო პარადიგმის ფორმირებას (ასევე მხოლობით რიცხვში მამრობითი სქესის არსებითი სახელებისათვის), რომელთაგანაც ერთ-ერთში ბრალდებითი ბრუნვა ემთხვევა ნათესაობითის ფორმას. ხოლო მეორეში სახელობითი ბრუნვის ფორმას (ბრალდებითი-ნათესაობითის).

ბრალდებით-ნათესაობითის ფორმაში იხმარებოდა მხოლოდ ის სიტყვა, რომელიც აღნიშნავდა თანასწორუფლებიან პირებს (თავადი, ბატონი); ხოლო სიტყვებს, რომლებიც აღნიშნავდნენ დამოკიდებულ პირებს (მონა, ყრმა, ტიუნი, ყმა, შინაყმა) ჰქონდათ ბრალდებითი ბრუნვის ძველი ფორმა, რამაც ასახვა ჰპოვა უძველეს სლავურ ძეგლებში, მათ შორის ძველ რუსულში. (შეადარეთ სულიერის კატეგორიის არარსებობა მდედრობითი სქესის მხოლობითი რიცხვის სიტყვებში და ს.-ბ.-ის ძველი ფორმის არსებობა). ასევე შეადარეთ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში გრამატიკული კლასების სისტემის არსებობა, რომლებიც გამოხატავენ პატრიარქალურ ურთიერთობებს (მაგ. I გრამატიკული კლასისადმი მამაკაცების სახელების მიკუთვნება და ქალების სახელების აღნიშვნა ნივთების კლასის ფორმანტიით (არნ. ჩიქობავა, 1979).

რუსულ ენაში ახალი ფორმა ბრალდებით-ნათესაობითი. XI ს.-ში ჩნდება საეკლესიო ძეგლებში (ამასთანავე, სხვადასხვა სოციალუ-

რი კვალიფიკაციის მქონე პირებისა და სხვადასხვა უძველესი ფუძის მქონე არსებითი სახელების აღსანიშნავად). ფორმა ბრალდებით-ნათესაობითი ვრცელდება რელიგიური ტექსტების მუდმივ პერსონაჟებზეც; მაგ. ღმერთი, მამა, ძე და სულიწმინდა, ანგელოზი და სხვ. (შესადარებლად, ხუნძურ ენაში არსებითი სახელები ღმერთი და ანგელოზი მიეკუთვნება I გრამატიკულ კლასს – 3 ნიშნით) (არნ. ჩიქობავა, 1979).

ამგვარად, არსებითი სახელების დაყოფა სულიერად და უსულოდ ისეთი სტრუქტურის ენებში, როგორცაა რუსული და იბერიულ-კავკასიური ენები, განპირობებულია ამ ენებზე მეტყველთა მიერ რეალობის აღქმის სპეციფიკით და ასახავს მრავალი თაობის ცნობიერების სტერეოტიპებს, ენის სისტემაში დაფიქსირებულ „გულუბრყვილო“ წარმოდგენას სამყაროზე. როგორც მსგავსება, ისე განსხვავება, რომელიც არსებობს საანალიზო ენების საშუალებით ერთი და იმავე აზრის გადმოცემაში, ატარებს სისტემურ ხასიათს და ექვემდებარება მოდელირებას. ეს კი საშუალებას იძლევა ენების საფუძვლიანი ტიპოლოგიური და სტრუქტურული შედარებისათვის, რაც აუცილებელია ენისა და აზროვნების არაერთი პრობლემის გადასაჭრელად და, ასევე, ენობრივი ნომინაციის მექანიზმის შესასწავლად, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს თარგმანის პრაქტიკისა და ენის შესწავლის თვალსაზრისით.

ზ. კვიციანი (თბილისი)

**უძველესი ოქროს ფული კავკასიაში:
„კოლხური სტატერები“**

მსოფლიოში ოქროს მოპოვება ყოველწლიურად იზრდება. ვაშინგტონის ე. წ. ოქროს ინსტიტუტი ტრადიციულად წლის დასაწყისში აქვეყნებს სტატისტიკურ ანგარიშებს. მის შედგენაში მსოფლიოს სამასამდე კომპანია და სპეციალიზირებული ფირმა

მონაწილეობს. ოქროს მწარმოებელ ქვეყანათა შორის საქართველოც არის წარმოდგენილი; მას ოქროს მოპოვებისა და გადამუშავების უძველესი ტრადიციები გააჩნია. უკანასკნელ წლებში დასავლეთ საქართველოში ისტორიულ კოლხეთში, ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა რეალური გახადა ბერძნული მითოლოგიის “ოქრომრავალი კოლხეთი”. კავკასია სამართლიანად ითვლება კეთილშობილი ლითონების მოპოვებისა და დამუშავების ერთ-ერთ უძველეს კერად მსოფლიოში, რისი დასტურიცაა დღემდე შემორჩენილი უცხოელი ისტორიკოსებისა და მკვლევრების წერილობითი წყაროები, რომლებშიც პირდაპირი თუ არაპირდაპირი მნიშვნელობით არის მოცემული ცნობები კოლხეთის ტერიტორიაზე ოქროს არსებობის შესახებ. ასევე მოცემულია კონკრეტული ცნობები ოქროს მოპოვების ხერხებზე და ქართველი ხელოსნების მიერ ხალასი ოქროს ნედლეულისგან საიუველირო ნაკეთობების დამზადების ტექნოლოგიაზე. ადრეული დროიდან ოქროს მოპოვება ხდებოდა, როგორც მდინარეული ნალექებიდან უმცირესი ნაწილაკების სახით (ოქროს სილა), ასევე სამთო გამონამუშევრებიდან.

XIX ს.-ის II ნახევრიდან, არსებული ცნობების თანახმად, რუსეთის იმპერია განსაკუთრებულ დაინტერესებას იჩენდა სვანეთის ოქროს საბადოების მიმართ. სვანეთის ოქროთი დაინტერესებული იყვნენ გეოლოგები – შოსტაკი, გილევი, კასტენგი, ერნსტი ბანისლავსკი, ვინგენშტეინი, თავადი შერვაშიძეები და სხვ.

ოქროს მოპოვება ენგურის ხეობაში დღემდე მიმდინარეობს სოფ. აცში (წვირმის თემი). ნაპოვნია ოქროს თვითნაბადი ზოდები, ასევე მოიპოვებენ სხვადასხვა ტრადიციული ხერხებით სოფლების: იელის, წვირმის, პარაშის, ლატალის, ლენჯურის, ცხუმარის ტერიტორიაზე. ამ კანიონებში ახლაც ჩანს ნაგვირაბალები, საიდანაც ოქროსნარევი სილა გამოჰქონდათ.

დღეისათვის ჩვენს მიწა-წყალზე აღმოჩენილ 400 ცალ ალექსანდრე მაკედონელის სტატერიდან 390 სვანეთშია აღმოჩენილი! მათმა ტოპოგრაფირებამ ნათლად გვაჩვენა, რომ ისინი კონცენტრირებულია საგაჭრო გზებსა და უღელტეხილებთან.

ბოლო დროინდელი არქეოლოგიური გამოკვლევებით დოკუმენტურად მტკიცდება ადგილობრივი ოქროს სარეწების არსებობის

ფაქტი მდინარეების – ენგურისა და ცხენისწყალის ხეობებში. ჩვენ მიერ მიკვლეულია ე. წ. ზარაფხანის ნაშთები დასავლეთ საქართველოში, ისტორიული კოლხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში, კერძოდ, სვანეთში.

კოლხეთის (სვანეთის) ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ალექსანდრე მაკედონელისა და ლისიმაქეს ოქროს სტატერების მინაბაძების შესწავლამ მათი დამზადების ტექნიკის (ჩამოსხმა-გამოკვერვის, დეტალების დარჩილებისა და სხვ.) საყურადღებო და მრავალფეროვანი ვარიაციები გამოავლინა „კოლხური სტატერების” დეტალურმა მიკრორენტგენოსპექტრალურმა ანალიზმა და მისმა შედეგებამ თვითნაბადი ოქროს ქიმიურ შედგენილობასთან მრავალი საგულისხმო ფაქტი მოგვცა, ასეთი სახით დამზადებულ ნაკეთობებში იდენტური მინერალური ჩანართები და ქიმიური ელემენტების მიკროკომპონენტები ისეთივე რაოდენობით, ფორმითა და განაწილების თავისებურებებითაა, როგორც თვითნაბად ოქროში.

ამგვარად, შესწავლილი ნიმუშების ქიმიურ-ტექნოლოგიური ანალიზის შედეგები დოკუმენტალურად ადასტურებენ სამონეტო საქმის მაღალ დონეს კოლხეთში. აპრიორი მიღებულია, რომ ალექსანდრესა და ლისიმაქეს ე. წ. “კავკასიური მინაბაძები” (ქართული) ადგილობრივი ნედლეულისაგან მზადდებოდა, რადგან ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ოქროს საფასეებს შეჩვეული გახლდათ და მათ ნდობით ეკიდებოდნენ. როგორც აღნიშნავენ სპეციალისტები, ასეთი ე. წ. “ბარბაროსული მონეტები” სავაჭრო ურთიერთობაში ჩართული ტომის ბელადებს უნდა მოეჭრათ, ან ინიციატივიან კერძო პირებს, “ვაჭრებს”. საინტერესოა, რომ საქართველოს მეზობლად, ისტორიულ ალბანეთში ადგილობრივი მიბაძვის ობიექტი ალექსანდრე მაკედონელის ვერცხლის დრაქმები და ტეტრადრამები წარმოადგენდა. ოქროს სტატერების მინაბაძები, ალბათ, საქართველოდან შედიოდა ისევე, როგორც ჩრდილო კავკასიაში. სვანეთის ნუმიზმატიკური და სინქრონული არქეოლოგიური ძეგლების ტიპოლოგიური, ქრონოლოგიური კლასიფიკაციისა და ცალკეული ნივთების ქიმიურ-მეტალოგრაფიული და მხატვრულ-სტილისტიკური ანალიზი. კავკასიის, წინა აზიისა და სხვა ქვეყნე-

ბის არქეოლოგიურ კულტურებთან მათი შეჯერების შედეგები ცხადყოფს, რომ მასალების პირველ წყაროს მნიშვნელობა აქვთ კავკასიის მთიანეთის მოსახლეობის სავაჭრო ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობის ძველი და უძველესი ისტორიის სურათის აღსადგენად. არ არის გამორიცხული, რომ ანტიკურ ხანაში საქართველოს ერთ-ერთი კუთხე – სვანეთი თავისებურ ზარაფხანას წარმოადგენდეს.

ჟ. კვიციანი (თბილისი)

მემკვიდრეობის პრობლემა კავკასიურ ცივილიზაციაში

ცივილიზაციურმა პარადიგმამ თანამედროვე გლობალიზებული სამყაროში სულ უფრო მეტი აღიარება პოვა. კულტურათა დიალოგს ინტენსიური ხასიათი აქვს ერთიან ზოგადსაკაცობრიო ცივილიზაციაში, რომელშიც ლოკალური (რეგიონული), მათ შორის კავკასიური, ცივილიზაციები ამგვარი მთლიანობის სტრუქტურული ერთეულებია. კავკასია ცდილობს, აქტიური მონაწილეობა მიიღოს ევრაზიულ საინტეგრაციო პროცესში, თუმცა, ვფიქრობ, მისი ძალისხმევა ამ მხრივ ნაკლებ ეფექტურია. ამის მიზეზი კი მემკვიდრეობის პრობლემაა კავკასიურ ცივილიზაციაში.

დღეს კავკასიის ცივილიზაციის საბაზო ღირებულებები ეთიკურ და კომუნიკაციურ-ტრადიციულ ხასიათს ატარებს. მათმა ახლებურმა გააზრება-რეკონსტრუქციამ გვიჩვენა, რომ ადამიანის უფლებების, ღირსების, საკუთრების პატივისცემა და კანონის უზენაესობის აღიარება (სამოქალაქო საზოგადოების ფუძემდებლური ნიშნები) სხვადასხვა ფორმით ვლინდება კავკასიის აგრარულ ცივილიზაციაში. ამ უკანასკნელმა ადგილობრივ კულტურულ-ცივილიზაციურ საფუძველზე ვერ შეძლო აგრარული, ტრადიციული ცივილიზაციიდან თანამედროვე ინდუსტრიულ, ხოლო შემდგომ სა-

ინფორმაციო ცივილიზაციაზე გადასვლა. კავკასიაში ბოლო ორი საუკუნის განმავლობაში დიდი ქვეყნების მიერ (რუსეთის იმპერია, სსრ კავშირი) ინდუსტრიული სტრუქტურების ინდუცირებამ ადგილობრივი ეთნოკულტურული რეალობიდან მოწყვეტით სსრ კავშირის დაშლის შემდეგ ეთნიკურის გააქტიურება გამოიწვია, რამაც ერთგვარად დააზარალა სამოქალაქო იდენტურობა. პოსტსაბჭოთა პერიოდში ამ უკანასკნელის კონტურები ხელოვნური აღმოჩნდა და, ამდენად, არაეფექტური, რამაც გამოიწვია რეგიონში დეზინტეგრაცია და კონფლიქტები.

გასათვალისწინებელია, რომ ბოლო ოცი წლის განმავლობაში საზოგადოების ტრანსფორმირებისა და თვითორგანიზაციის პროცესში (ძირითადად მაღალი საგანმანათლებლო დონისა და ტრადიციულ კულტურაში დემოკრატიული საწყისების გამო) ფლუქტუაციის ტენდენციებმა იჩინა თავი. ცალკეულმა პოლიტიკურმა ელიტებმა ძველი ორგანიზაციებიდან – სოციალური სტრუქტურებიდან მოძრაობა დაიწყო საზოგადოების ფუნქციური დიფერენციაციისკენ. მათი აქტიურობა ამ მიმართულებით გზას უხსნის საზოგადოებას, დაეუფლოს ინტეგრალურ აზროვნებას და სამოქალაქო იდენტურობის ზემოაღნიშნულ პრინციპებს. ელიტების აქტიურობა გარკვეულ პირობებში იმდენად ძლიერია, რომ ბიფურკაციის მომენტებში შეიძლება გადამწყვეტი გავლენა იქონიოს კავკასიური კულტურის თანამედროვე კულტურად გარდაქმნაზე.

კავკასიაში დემოკრატიზაციის გამოცდილებამ ბოლო ოცი წლის განმავლობაში გვიჩვენა, რომ პლურალისტური სამოქალაქო საზოგადოების ჩამოყალიბებისას, სადაც გვერდიგვერდ იარსებებს ტრადიციული და თანამედროვე კულტურები, აგრეთვე საზოგადოებაში ფეხს მოიკიდებს სინერგია, მემკვიდრეობითობის პრობლემა სათანადო პირობებში საზოგადოების ბუნებრივი ცივილიზაციური განვითარების პროცესია.

ზ. კიკვიძე (ქუთაისი)

**რამდენიმე პოსტულატი ფარული სქესის
შესწავლისათვის გრამატიკული სქესის
არმქონე ენებში**

რადგანაც გენდერლინგვისტიკა გულისხმობს იმის კვლევას, თუ რა რეფერენციული მოდელებია პოვნიერი ამა თუ იმ ენაში მდებრისა და მამრის აღსანიშნავად, თავისთავად ღირებულია ფარული სქესის საკითხი გრამატიკული სქესის არმქონე ენებში. ამგვარ ფენომენს ვუწოდებთ სქესის კრიპტოტიპულ კატეგორიას (ბ. ლ. უორფის მიხედვით).

წინამდებარე მოხსენებაში წარმოდგენილია რამდენიმე ძირითადი მეთოდოლოგიური და კონცეპტუალური პოსტულატი, რომელთა გათვალისწინება აუცილებელია კრიპტოტიპული სქესის შესწავლის დროს:

ა) შესასწავლ ენას არ (ან აღარ) აქვს სქესის გრამატიკული კატეგორია საერთოდ ან ნაწილობრივ (ნაწილობრივ არმქონეთა შორის იგულისხმება, მაგალითად, ინგლისური, რომელსაც შემორჩენილი აქვს სქესის გაგება მესამე პირის მხოლოდობითი რიცხვის ნაცვალსახელებში);

ბ) კრიპტოტიპული სქესი არსებობს ისეთ ენებშიც, რომელთაც აქვთ გრამატიკული (ანუ ფენოტიპური) სქესი, მაგრამ მათში არ (ან აღარ) არის მდებრობითი და მამრობითი გრამემები;

გ) კრიპტოტიპული სქესი არსებობს ისეთ ენებშიც, რომელთაც აქვთ გრამატიკული (ანუ ფენოტიპური) სქესი, მაგრამ მათში მდებრობითი და მამრობითი სქესის გრამემების გარდა ასევე მოიპოვება საერთო (საზედაო) სქესის გრამემა;

დ) საანალიზო მასალა უნდა მოიცავდეს ვინ ჯგუფის სიტყვებს, რომელთაც არ ექნებათ რაიმე სიტყვათმაწარმოებელი ან სემანტიკური მარკერი, რომელიც რეფერენტის შესაძლო სქესზე მიუთითებს;

ე) ფარული სქესი ისტორიულად და კულტურულად სპეციფი-

კურ მოვლენას წარმოადგენს, რის გამოც კვლევა მკაცრად სინქრონიულ ხასიათს უნდა ატარებდეს;

ვ) ფარული სქესის მოდელების კვლევის ყველაზე ეფექტური საშუალება ცდისპირთა გამოკითხვაა, რისი გამოცდილებაც არსებობს როგორც საქართველოში, ისე უცხოეთში.

ცხადია, რომ ამ მხრივ საინტერესო მასალა შეიძლება მოვიპოვოთ როგორც იბერიულ-კავკასიური, ისე კავკასიაში გავრცელებული სხვა ენებიდან.

ბ. კ უ ტ ა ლ ა ძ ე, ბ. ჟ უ ჟ უ ნ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

სამხრეთ კავკასიის გეოპოლიტიკა –

საუკუნის ანალოგიები

(წერილი მეორე)

საბჭოთა კავშირის დაშლითა და „ცივი ომის“ დასრულებით პრაქტიკულად წერტილი დაესვა იდეოლოგიურ-პოლიტიკურ დისპოზიციას „დასავლეთი – აღმოსავლეთი“. ახალ ისტორიულ-პოლიტიკურ რეალობაში აშშ-ში გამოიკვეთა როგორც გლობალური პოლიტიკური სტაბილურობისა და ახლადგამოცხადებული ნაციონალური სახელმწიფოების ტერიტორიული მთლიანობისა და სუვერენულობის გარანტი. ახალ მსოფლიო წესრიგს განსაზღვრავს მეცნიერულ-ტექნიკური ცოდნის არნახული აფეთქება გასული საუკუნის ბოლო ათწლეულიდან, რაც, თავის მხრივ, პირდაპირ კავშირშია ტერორიზმის გაძლიერებასთან, უკეთ რომ ვთქვათ, ტერორისტული ორგანიზაციების საომარი არსენალის გამრავალფეროვნებასთან (მათ შორის, მასობრივი განადგურების იარაღითაც).

სამხრეთ კავკასიის გეოპოლიტიკა, თავისთავად, აღნიშნული ფაქტორებითაა განსაზღვრული. საბჭოთა კავშირის დაშლით დაირღვა ხელოვნური პოლიტიკური მყუდროება რეგიონში, რაც ნაციონალური ყაიდის რყევა-დაპირისპირებებში აისახა, მომრავლდა

ეთონაციონალური კონფლიქტური კერები.

ამჟამად საბოლოოდ გამოკვეთილია სამხრეთ კავკასიის სამივე სუვერენული სახელმწიფოს პოლიტიკური ორიენტირები. საქართველო ავბედითი, ტრაგიკულ აუცილებლობად ქცეული, სამოქალაქო დაპირსპირების შემდეგ ურყევად დაადგა დასავლურ კურსს. საბოლოო შედეგი აღნიშნულისა საქართველოს საერთაშორისო პოლიტიკის სუბიექტად ქცევაა, რაც ერეკის კონფლიქტისას დადასტურდა. ევროპისა და აშშ-ის მიერ საქართველოს ასეთად აღიარება ქვეყნის გეოპოლიტიკური კურსის მართებულობას ადასტურებს.

დასავლური მიმართულებისაა აზერბაიჯანის პოლიტიკური ვექტორიც, სადღეისოდ მხოლოდ სომხეთი რჩება ჩრდილოეთისაკენ მაცქერლად.

ფუნქციურად სახეცვლილი ნატო სამხრეთ კავკასიას განიხილავს, როგორც გეოსტრატეგიულ პარტნიორს. აქ კი ღერძულ ქვეყნად საქართველო რჩება, მით უფრო, რომ იგი შესაძლო ცივილიზაციის კონფლიქტის სასაზღვრო ზღუდედ მოიაზრება.

მოკლედ რომ ვთქვათ, სამხრეთ კავკასია (საქართველო) გლობალური უსაფრთხოების გეოსტრატეგიული კვანძია საინტერესო და საჭირო პერსპექტივების მომცველი. სპეციალისტები „საოკეანო სივრცეებისაკენ გაჭრის“ რამდენიმე „გეოპოლიტიკურ ვექტორალურ მიმართულებას“ გამოჰყოფენ:

შავი ზღვის აუზი – დარდანელი ეგეოსის ზღვა ხმელთაშუა ზღვა ატლანტის ოკეანე;

შავი ზღვის აუზი დარდანელი სუეცის არხი წითელი ზღვა აღენის ყურე ინდოეთის ოკეანე.

კასპიის ზღვა ვოლგის აუზი ჩრდილო ყინულოვანი ოკეანე. კავკასია ირანი (სამხრეთის გზით), სპარსეთის ყურე ომანი არაბეთის ზღვა ინდოეთის ოკეანე“

ეს და სხვა რიგის არანაკლებ მნიშვნელოვანი ფაქტორები განსაზღვრავს დასავლეთის, ნატოს ინტერესს სამხრეთ კავკასიის მიმართ.

ასეთ პირობებში გასარკვევია, რა წარმოადგენს მთავარ საფრთხეს რეგიონის პოლიტიკური სტაბილურობისათვის. რუსეთი? არამც და არამც. მისი აგრესიული გააქტიურება საქართველოს მი-

მართ სულაც არ ნიშნავს მის აღდგენას ზესახელმწიფოს სტატუსში, რითაც ის, ყოველ შემთხვევაში გასათვალისწინებელ მომავალში, ვერაფრით მოგვევლინება. როგორც ამბობენ: «Россия же-больше не участник забега» (ზ. ბჟეზინსკი). პირადად ჩვენ ამის მოწმობად ობიექტი "ბაქო ჯეიჰანი" მიგვაჩნია, რომლის ვექტორის განსაზღვრაში საქართველოს გადამწყვეტი როლი ეკისრება და ამაში ეჭვი არავის ეპარება.

საფრთხე ჩვენსავე ცხოვრებაშია საძიებელი, მისი „აღმოჩენა დაძლევა“ კი მეტად საშური.

კ. ლ ე რ ნ ე რ ი (იერუსალიმი)

ენობრივი „მოძრაობის“ ჰიპოთეზა

1. ყოველი ბუნებრივი ენა უნივერსალური სემიოტიკური სისტემის კონკრეტულ რეალიზაციად შეიძლება იყოს გაგებულნი. ამ უნივერსალურ სისტემას კი ზოგადად ადამიანის ენა შეიძლება ეწოდოს. შესაბამისად, კონკრეტულ ენაში აქტუალიზებული კატეგორიები ამ სემიოტიკური კატეგორიების რეალიზაციად შეიძლება განვიხილოთ.

2. უნივერსალური სემიოტიკური სისტემისათვის დამახასიათებელ აუცილებელ და საკმარის კატეგორიათა შინაგანი ტევადობა და თვით რაოდენობაც კი სისტემის გაშლის სხვადასხვა ეტაპზე შეიძლება სხვადასხვა იყოს. მიუხედავად ამისა, ენათა დიდი რაოდენობის ჩვენებათა საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს უნივერსალური სისტემა სულ ცოტა სამ შემეცნებით-საკომუნიკაციო კატეგორიას შეიცავს. ესენია: *სახელი (საგანი)*, *მოძრაობა თუ ქმედება* (თუმცა სტატიკური) და *ხარისხი*.

3. ამ კატეგორიებს ლექსიკური თუ გრამატიკული (ან ორივე პარალელურად) რეალიზაცია შეიძლება ჰქონდეს, თუმცა გრამატიკული (მორფოლოგიური) რეალიზაცია უფრო ნათელ სისტემურ გამოხატულებას იძენს.

4. *სახელის* ზოგადი კატეგორიის აქტუალიზაცია სხვადასხვა საკუთრივ ენობრივი ქვეკატეგორიების მეშვეობით ხდება: მაგ., სახელი სულიერი/უსულო, ადამიანისა/არაადამიანისა, გრამატიკული სქესი, კლასი და ა. შ. ამ ეკვივალენტური რეალიზაციების დასაშვები კომბინაციებისა და აკრძალვების აღნუსხვა თუ აღწერა ენათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაციების ახალ კრიტერიუმებს გვაძლევს. ზოგადად კი ამ ტიპის რეალიზაციას *დიფუზური* შეიძლება ვუწოდოთ.

5. *ხარისხის* კატეგორიას კი ვექტორული ტიპის რეალიზაცია ახასიათებს. ეს კატეგორია რეალიზაციის დონეზე ერთსაფეხურიანიდან დადებითი ხარისხი სამსაფეხურიანისაკენ მიისწრაფვის მორფოლოგიურ და ლექსიკურ საშუალებათა გამოყენებით.

6. უფრო რთული ტიპის რეალიზაცია *მოძრაობა-ქმედების* კატეგორიებში ვლინდება. კერძოდ, მოძრაობის გამოვლენის ასპექტუალური სისტემა სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა ქრონოლოგიურ ჭრილში დრო-კილოთა სისტემით იცვლება (რ. ენოხი); მაგ., ქართულში აღნიშნული სისტემის ჩამოყალიბება დღესაც არ არის დამთავრებული (იხ. უასპექტო ზმნები). ამავე დროს ზოგიერთი ენის ჩვენებით (მაგ., ირანული ენები) ირკვევა, რომ ამ სისტემას უკუქცევითი ტრანსფორმაციის უნარი აქვს: დრო-კილოთა სისტემის ფარგლებში ისევ ასპექტუალური სისტემა ყალიბდება. ამ ტიპის რეალიზაციას *წინსვლით-უკუქცევითი* შეიძლება ეწოდოს.

7. ამგვარად, ვლინდება ენობრივი ანუ ლინგვისტური *მოძრაობის* სამი ტიპი, რომლებიც სემიოტიკური კატეგორიების შინაგანი პოტენციით უნდა იყოს განპირობებული. ყოველი საბაზო კატეგორიის რეალიზაციას *არხისებური* მიმართულება ახასიათებს. თუმცა რეალიზაციისას ეს არხები ერთიმეორისაგან იზოლირებული არ უნდა იყოს, რის შედეგადაც, ალბათ, ჩნდება შუალედური კატეგორიები: სახელზმნა, ზმნიხედა და ა. შ., რომლებიც ნაწილობრივად ორივე მოძრაობის თვისებებს ინარჩუნებენ, მაგრამ ზოგიერთ თავიანთ თვისებას კარგავენ.

ვ. ლ ი ჩ ე ლ ი (თბილისი)

კულტურული ურთიერთობები ცენტრალურ ამერიკაგუასიაში (გრაკლიანი გორა)

გრაკლიანი გორის ნამოსახლარი და სამაროვანი მდებარეობს საქართველოში, კასპის რაიონის სოფ. იგოეთისა და სამთავისის ტერიტორიაზე, მდ. ლეხურას მარჯვენა ნაპირზე წამომართულ გორაზე, რომელიც გრაკლიანის სახელით არის ცნობილი.

ნამოსახლარისა და სამაროვნის ტერიტორიაზე მიკვლეული ძეგლები სხვადასხვა პერიოდს განეკუთვნება. ამჟამად არსებული მასალა იძლევა რთულ სტრატოგრაფიულ სურათს პალეოლითიდან ვიდრე ძვ. წ. I საუკუნის ჩათვლით.

გრაკლიან გორაზე აღმოჩენილ მასალაში გამოიყოფა იმპორტული ან იმპორტულის მიბაძვით დამზადებული ნივთების ჯგუფი. მათი გადანაწილება, დამზადების ადგილის მიხედვით, კულტურულ ურთიერთობათა შემდეგ მიმართულებებს იძლევა:

1. სამხრეთი მესოპოტამია. ეს მიმართულება წარმოდგენილია ორი საბეჭდავით. პირველი მათგანი, მონუმენტურ საკურთხეველიან ტაძარში აღმოჩნდა. ამ საბეჭდავის მესოპოტამიური წარმომავლობა და მისი ადრეული თარიღი (ძვ. წ. 3000 – 2800; დომენიკ კოლონი იძლევა ძვ. წ. 3000 – 2334 წლებს) ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. სრულიად განსაკუთრებულია მეორე საბეჭდავი, რომლის წრიული მარჯუნი მართკუთხა დაფაზეა ამოყვანილი. ნივთის ზედაპირი, იმდენად კარგადაა ათვისებული, რომ ეჭვს არ იწვევს მისი დამამზადებელი ხელოსნის ოსტატობის მაღალი დონე. კვეთა ღრმაა, ანაბეჭდზე კარგად ჩანს გასხვივოსნებული “ღმერთის სახლი.” იგი მხოლოდ ანალოგიების საშუალებით შეიძლება დათარიღდეს. ასეთი ანალოგიები კი მას ისევ ჯემდეთ-ნასრის პერიოდის მასალებში მოეპოვება და, შესაბამისად, ძვ. წ. 3000 – 2800 წლებს უნდა მიეკუთვნებოდეს.

2. კულტურული ურთიერთობების ქრონოლოგიურად მომდევნო საფეხური და სხვა მიმართულება განეკუთვნება ძვ. წ. VIII-VII სს.-ს.

ესაა დასაფლეთის – კოლხეთის მიმართულება. კოლხეთთან შესაძლო ანალოგიის თვალსაზრისით სრულიად განსაკუთრებულია ძვ. წ. VII საუკუნის ფენაში აღმოჩენილი ტერაკოტის ფიგურის ნაწილი პროტომა, უფრო ზუსტად, ცხენის თავი. ყურადღებას იქცევს მისი სრული იდენტურობა კოლხეთში გათხრილ კოლექტიურ სამარხში აღმოჩენილ მცირე პლასტიკის ერთ-ერთ ნიმუშთან. ესაა ცხენი, რომელზეც ქაღვთაება ზის.

უფრო აქტიური ურთიერთობა კოლხეთთან ჩანს ადრეანტიკურ და ელინისტურ ეპოქაში. პირველ რიგში, ესაა ვერცხლის სხივანა საყურეები/საკიდები.

3. საინტერესო მოვლენები განვითარდა I ათასწლეულის შუა ხანების კავკასიაში, რაც აქემენიდური ირანის გააქტიურებას გულისხმობს. გრაკლიანი გორის აქემენიდური აღმოჩენებიდან აღსანიშნავია მინის კოლტები, აგრეთვე გრაკლიანი გორის სამარხებში აღმოჩენილი ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს დისკოები აქემენიდური ტიპის ორნამენტით.

4. გარე სამყაროსთან კულტურული და სავაჭრო ურთიერთობების მეოთხე მიმართულება გრაკლიანი გორის აღმოჩენების მიხედვით ვლინდება ბერძნულ სამყაროსთან//ანატოლიასთან. გრაკლიანი გორაზე გაითხარა სამარხი, რომელშიც აღმოჩნდა ფარაკიანი ბეჭედი პანი-მუსიკოსის ფიგურის გამოსახულებით.

5. ასევე საყურადღებოა იეროგლიფურ წარწერიანი ეგვიპტური სკარაბეოიდისა (შესაძლოა, ფინიკიური წარმოების) და ფინიკიური მძივების აღმოჩენა.

ამგვარად, გრაკლიანი გორის აღმოჩენები ნათელი დასტურია იმისა, რომ ამიერკავკასიის ცენტრალურ მონაკვეთზე მისი შედარებით მარტივი და მოხერხებული, ამასთან სამეურნეო საქმიანობისათვის გამოსადეგი ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობების გამო – კონცენტრირებული იყო სავაჭრო აქტივობის ძირითადი მიმართულება, რასაც ახლდა ურთიერთშექცევადი პროცესი: ასეთი გარემო განაპირობებდა საკმაოდ აქტიური ეკონომიკური ბალანსის მქონე დასახლებების არსებობას, რასაც ახლდა გზის ამ სამოსახლოსთან მიახლოების ტენდენცია, ხოლო, მეორე მხრივ, ამ სამოსახლოს არსებობისათვის გარკვეულ ქრონოლოგიურ მონაკვეთებში პრიორი-

ტეტილი ხდებოდა ამავე გზის არსებობა. არ შეიძლება, რომ მესო-პოტამიური საბეჭდავების აღმოჩენა გრაკლიან გორაზე შემთხვევითი იყოს; არც ის შეიძლება, რომ გვიან-ბრინჯაო ადრე რკინის ხანის ერთმანეთისაგან განსხვავებული სატაძრო კომპლექსები აქ შემთხვევით იყოს თავმოყრილი და, ალბათ, არც ქვედა ტერასის უნიკალური სატაძრო („დასავლეთი ტაძარი“) კომპლექსია აქ შემთხვევით აგებული; სრულიად აშკარაა სამოსახლოს არაერთგზის დაკნინებისა და კვლავ აღზევების ფაქტიც, რაც ამ ადგილის მნიშვნელობას უსვამს ხაზს. ნებისმიერ შემთხვევაში, სამოსახლოს დიდ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში არსებობისა და აქ მიკვლეული არტეფაქტების ხასიათის გამო, გრაკლიანი გორის სამოსახლო და სამაროვანი ცენტრალური ამიერკავკასიის ეტალონურ ძეგლთა შორის უნდა იქნეს განხილული.

რ. ლ ო ლ უ ა (თბილისი)

კლასოვან-პიროვანი უღვლილების სისტემის რეკონსტრუქციის საკითხისათვის უდიურ ენაში

უდიური ენის პიროვანი შეთანხმების სისტემა პრინციპულად განსხვავდება არა მხოლოდ იმ იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან, რომლებშიც ზმნა იცვლება პირის მიხედვით, არამედ შესწავლილი ენების ანალოგიურ სისტემათაგან. როგორც უკანასკნელ პერიოდში ნაჩვენები იყო სამეცნიერო ლიტერატურაში [იხ.: ჰარისი 2002], უდიურში პირის ნიშნებად ე. წ. *ენდოკლიტიკები* გვევლინება, ანუ ისეთი კლიტიკები, რომლებიც ხშირად ერთიანი სიტყვაფორმის, ანდა მონომორფემული ზმნური (მარტივი ზმნების) ფუძის შიგნით გვხვდება.

უდიურ ენაში პირის ფორმანტთა ენდოკლიტიკებად ჩამოყალიბების ასახსნელად გამოითქვა რამდენიმე ჰიპოთეზა. ამის მიუხედავად, სამეცნიერო ლიტერატურაში არ იყო განხილული კლა-

სოვან-პიროვანი უღვლილების არსებობის შესაძლებლობა. ამ ვარაუდის სასარგებლოდ მეტყველებს: უდიურ ენაში მარტივი ზმნების უმრავლესობას ფუძეში შეიძლება გამოეყოს გრამატიკული კლას-კატეგორიის გაქვავებული ფორმანტი (ბ-, ბა-, ბე-, ბი-, ბო-, ბო', ბუ-, ბუ', დ-, დუ-, უ- [**ვუ-*], უ'- [**ვუ'-*]...), რომლის შემდეგაც ფიქსირდება პირის ნიშანთა ინფიქსური პოზიცია. წარმოდგენილი კლასოვანი პრეფიქსები სინქრონულ დონეზე ზმნის ძირთან ერთ მორფემას წარმოადგენს, თუმცა მათი გამოყოფა თვისტომი ენების მონაცემთა გამოყენებით ხერხდება. ეჭვი გვეპარება, რომ პირის ნიშნებს კლასოვანი უღვლილების მოშლის და, შესაბამისად, კლასოვანი პრეფიქსისა და ზმნური ძირის (დიაქრონიულ დონეზე – ფუძის) ერთ ფუძედ ჩამოყალიბების შემდეგ დაეკავებინათ ინტრამორფემული პოზიცია.

საყურადღებოა, რომ უდიურში პირის ნიშნებით გამოიხატება მხოლოდ სუბიექტის პირი, მაშინ როდესაც პირდაპირი ობიექტის აღნიშვნა უნდა იყოს პირველადი ყველა იბერიულ-კავკასიური ენისათვის [ჩიქობავა 1979].

ამის ახსნა შესაძლებელია, თუ დავუშვებთ, რომ კლასოვანი უღვლილებიდან პიროვან უღვლილებამდე უდიურმა გაიარა კლასოვან-პიროვანი უღვლილების საფეხური, რომელიც ობიექტის კლასისა და სუბიექტის პირის აღნიშვნას გულისხმობდა (როგორც ეს არის ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში, სადაც კლასოვან-პიროვანი უღვლილება გვაქვს). გრამატიკული კლას-კატეგორიის მოშლის შემდეგ ობიექტური პიროვანი უღვლილება, განსხვავებით ქართველური, ადიღური და თაბასარანული ენებისაგან, უდიურში, საფიქრებელია, რომ გარშემომყოფ არამონათესავე ენათა გავლენის გამო არ წარმოიქმნა.

ჩვენი აზრით, პირის ნიშნები ყალიბდებოდა არა “ინტრამორფემულ” (კლასოვან პრეფიქსსა და ზმნის ძირს შორის) პოზიციაზე, არამედ თანდათანობით ხდებოდა მათ მიერ ამ პოზიციის დაკავება. ჩვენი ვარაუდით, თავდაპირველად პირის ნიშანი ენკლიტიკურად ერთვოდა ზმნას, ხოლო მის მიერ ინფიქსური (/ინტერფიქსური) პოზიციის დაკავება და ფოკუსის მარკირება უნდა იყოს გამოწვეული სხვადასხვა სინტაქსური და მორფოლოგიური პროცესებით.

გამომდინარე იქიდან, რომ უდიურ ენაში ზმნური ძირებისა და მეშველი ზმნების უმრავლესობა ცალკეული თანხმონისაგან შედგება, პოზიცია ფუძის ბოლო თანხმონის წინ (რთულ ზმნებში – მეორე ინგრედიენტის წინ) აღქმულ იქნა როგორც პირის ნიშნის ადგილი. ამის შედეგად, ანალოგიით, პირის ნიშნებმა კომპოზიტურ ზმნებშიც ინტერფიქსური პოზიცია დაიკავეს, ხოლო ისეთ მარტივ ზმნებში, როგორიცაა: აკ-ეს “ხედვა”, აყ-ეს “აღება”, “აყვანა”, “ყიდვა”, ეს-უნ “მოსვლა”, ეწ-ეს “შენახვა”... – ინფიქსური პოზიცია, მდრ.: ა=ტუ=კ-სა “ხედავს”, ა=ნე=ყ-სა “იდებს”, “იყვანს”, “ყიდულობს”, ე=ნე=ს-ა “მოდის”, ე=ნე=წე-სა “ინახავს” (მოყვანილ ლექსემებში არ გამოიყოფა გაქვევებული კლასოვანი პრეფიქსი).

ჩვენი აზრით, წარმოდგენილი მოსაზრება არ ეწინააღმდეგება სხვა რამდენიმე ჰიპოთეზას, მაგ., ა. ჰარისის მიერ გამოთქმულ “პირის ნიშანთა გარშემორტყმის (*trapping*)” ჰიპოთეზას. ამასთან ერთად, უნდა აღინიშნოს, რომ შეუძლებელია დავეთანხმოთ გრამატიკული კლას-კატეგორიის ფორმანტთა პოზიციის ჩანაცვლების (ე. წ. მემკვიდრეობითი პოზიციის) ჰიპოთეზას. ჩვენი აზრით, „ენდოკლიზის“ (პირის ნიშანთა მიერ ზმნური ფუძეების გახლეჩის) მოვლენა აიხსნება მხოლოდ კლასისა და პირის ფორმანტთა პარალელური ფუნქციონირებით და არა კლასის აფიქსთა პირის ნიშნებით უბრალო ჩანაცვლებით.

მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე (თბილისი)

მეფე გიორგი მეორის ვეჯინისა და კარის ციხეთათვის ბრძოლის ისტორიიდან

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, რომელიც კარგადაა გათვითცნობიერებული მახლობელ აღმოსავლეთში მის დროს არსებულ პოლიტიკურ ვითარებასა და საკუთრივ მეფე გიორგის დროს საქართველოში მიმდინარე მოვლენებში, გიორგი მეორის მი-

მართ ტენდენციურია, რაც აშკარად ვლინდება მის დამოკიდებულებაში მეფე გიორგის მიერ ვეჯინის ციხისათვის (ფაქტიურად კახეთ-ჰერეთისათვის) სამთვიანი ბრძოლის შემდეგ ციხისათვის აღყის მოხსნასა და დასავლეთ საქართველოში გადასვლის შესახებ. ასევე, არასათანადოდ აფასებს ის მეფე გიორგის დამსახურებას კარის ციხისა და მისი მიმდგომი მხარის სელჩუკთაგან გათავისუფლების საქმეში.

ქ. ლორთქიფანიძე,

გ. ლორთქიფანიძე (თბილისი)

ჰუნები პიტიუნტში (IV ს.)

ჰუნები, თურქული მოდგმის მომთაბარე ტომები, ახ. წ. IV ს. სამოციან წლებში მოულოდნელად გამოჩნდნენ ე. წ. “სამხრეთ რუსეთისა” და კავკასიისპირეთის ველებში. მათ გაანადგურეს ალანთა გაერთიანება, ოსტგოთების სამეფო დონისპირეთში, ბოლო მოუღეს ირანულენოვანი ტომების ათასწლოვან ჰეგემონიას ევრაზიის სივრცეში. მიუხედავად მათი შედარებით ხანმოკლე ბატონობისა (360 – 453 წწ.), ევრაზიის სივრცეში მნიშვნელოვნად შეცვალეს გეოპოლიტიკური და ეთნოკულტურული ვითარება. შესაბამისად, აღნიშნულ ისტორიულ პერიოდს “ჰუნების ეპოქას” უწოდებენ. მან სათავე დაუდო “ხალხთა დიდ გადასახლებას”, ნომადების პოლიტიკურ გაერთიანებებსა და ახალი ეთნოკულტურების ფორმირებას. მიუხედავად ამისა, გარკვეულ სიძნელებებთან ჩანს დაკავშირებული თავად ჰუნების კულტურის იდენტიფიკაცია. მის დამახასიათებელ ელემენტებად მიჩნეულია: ცხენიანი სამარხები, ცხენის კულტი, ხელოვნურად დეფორმირებული, წაგრძელებული თავის ქალებისანი სამარხები, პოლიქრომული სამკაული.

ცნობილია დიდთავიანი, მომცრო ზომის ჰუნური ცხენი (შდრ., ქართული *ჰუნე*), რომელიც დიდი გამძლეობით გამოირჩეოდა. მარ-

თალია, ჩვენამდე არ მოაღწია არც ერთმა ჰუნურმა სიტყვამ, მაგრამ შემონახული ანთროპონიმები უეჭველად მათ თურქულ წარმოშობაზე მეტყველებენ. ატილას (434-453 წწ.), რომაელ-სპარსელთა რისხვის, ძმას – “ოქტორი” ანუ “დიადი” ერქვა, მამას კი “მუნ-ზდუკი” მარგალიტი; “ტერეკანი” ანუ უმშვენიერესი ეწოდებოდა მის თანამეცხედრეს. “ერნაკს” გმირს ეძახდნენ მათ პირმშოს. ადვილი შესაძლებელია, თავად ატილა სემანტიკურად თურქული “ატა – ათა”-დან (ათა "მამა") მომდინარეობდეს. თურქული წარმოშობისა ჩანს ჰუნების ცალკეულ ტომთა სახელები: “აკ ჰუნები” თუ “კარა (ყარა) ჰუნები”, “სარაგურები”, “აკატირები”, “უთურგურები”. არ არის გამორიცხული ზოგიერთი ქართული ანთროპონიმის “უთური”, “უთურგაული” პირდაპირი კავშირი ჰუნურ კულტურულ გარემოსთან. ჰუნები, რაც აისახა “ქართლის ცხოვრებაში”, ხშირად იყენებდნენ ჩრდილოკავკასიის ზეკარებს ბიზანტია – სპარსეთის პროვინციებისა და საქართველოს დასავლეთში. ახ. წ. 371 წ. ჰუნებმა გაანადგურეს ბერძნულენოვანი ბოსფორის სამეფო აზოვისპირეთსა და ჩრდილო შავიზღვისპირეთში, 375 წელს მდინარე დონის სტეპებში მდებარე ოსტგოთების სამეფო, ააწიოკეს რომის პროვინციები დაკია, პანონია (თანამედროვე რუმინეთი და უნგრეთი), შემოიჭრნენ ისტორიულ კოლხეთში, შეუტიეს პიტიუნტს, დღევანდელ ბიჭვინთას და ციხე-ქალაქი შტურმით აიღეს დაახ. 371-372 წწ. ამასთანავე, ჰუნების სტრატეგიული ინტერესების სფეროში შედიოდა საუღელტეხილო გზები, რომელთაც აკონტროლებდნენ სპარსელები და ბიზანტიელები (მეოტიდა კოლხეთის გზა). სწორედ ამ გზით, ბოსფორის სამეფოს განადგურების შემდეგ, შემოიჭრნენ ისინი პიტიუნტში (დღევანდელ ბიჭვინთაში). ბერძნულ რომაულ წყაროებში კარგად ცნობილი ეს ციხე-ქალაქი, მართალია, პროვინცია კაპადოკიის შემადგენლობაში შედიოდა, მაგრამ ისტორიული კოლხეთის მიწა-წყალზე მდებარეობდა. პროკოფი კესარიელის (IV ს.) თანახმად, კოლხები (ლაზები) რომაელთა (ბიზანტიელები) ქვეშევრდომები იყვნენ. ისინი იცავდნენ ამ ქვეყნის საზღვრებს, რათა მტრულად განწყობილი ჰუნები მოსახლურე კავკასიის მთებიდან ლაზიკაზე გამოვლით რომაელთა მიწა-წყალზე არ შემოჭრილიყვნენ. ისინი მტკიცედ იცავდნენ მათ, ისე რომ არც ფულს ღებულობდნენ

რომაელებისაგან, არც ჯარს (Pr. Ces. B.P., 11, 15; B.G. VIII, 4). ბიჭვინთის ნაქალაქარზე ჩატარებულმა გათხრებმა დაადასტურეს აქ ახ. წ. IV ს. მძლავრი საფორტიფიკაციო სისტემის, ქვის კვადრებით ნაგებ ციხე-კოშკებისა და საბრძოლო მოედნებიანი გალავნის, რომაული კასტელის, ფორტის არსებობა. აქ გამოვლენილია ციტადელი თავისი პრეტორიით, პრინციპიით, კეთილმოწყობილი ყაზარმებით, პროვიანტისა და საბრძოლო იარაღის საწყობებით, ლაზარეთით, აბანოთი, წყლის ავტონომიური მომარაგებით. ჰუნებმა შტურმით აიღეს ქალაქი, გაძარცვეს, მოსახლეობა გაწვევიტეს, ცეცხლს მისცეს იქაურობა და მიწასთან გაასწორეს. ამაზე მეტყველებს ნახანძრავი, 0,40 მ სისქის ნახშირნარევი, ნამუსრევი ფენა და პიტიუნტის სამაროვანზე გათხრილი კოლექტიური სამარხები დაჩეხილი, დანაწევრებული, უწესრიგოდ ჩაყრილი ძვლებით. პირველად საქართველოში, პიტიუნტის სამაროვანზე, გაითხარა IV ს. დათარიღებული მხედრის 10 ორმო სამარხი, რომლებიც ჰუნებს უნდა უკავშირდებოდეს. ჯერჯერობით უცნობია, პიტიუნტიდან ჰუნებმა შეუტიეს თუ არა ეგრისის სამეფოს.

ა. ლ უ დ ე ნ ი (მიუნსტერი)

ადოლფ დირი და კავკასია

ადოლფ დირს კავკასიის მკვლევართა შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. განათლება აღმოსავლური ენების განხრით მას ბერლინსა და პარიზში ჰქონდა მიღებული, თუმცა თავის დროზე გიმნაზიაც კი არ დაუმთავრებია. დირმა კავკასიაში 13 წელი (1900–1913) გაატარა, წლობით ცხოვრობდა თბილისში, თემირ-ხან-შურაში (ახლანდელი ბუინაქსკი). მოიარა სამხრეთი და ჩრდილოეთი კავკასია. იკვლევდა ენებს: ქართულს, უდიურს, აფხაზურს, უბიხურს, თაბასარანულს, ანდიურს, აღულურს, არჩიბულს, წახურულს . . . მისმა საენათმეცნიერო ნაშრომებმა მიიპყრო ცნობილი

მეცნიერების – სემიტოლოგ ჰომელისა და ინდოლოგ კუნის – ყურადღება, რომელთა წარდგინებითაც მიუნხენის უნივერსიტეტმა 1908 წ. დირს დოქტორის წოდება მიანიჭა ((honoris causa).

დიდია დირის დამსახურება კავკასიის ეთნოგრაფიულსა და არქეოლოგიურ კვლევებშიც. საკმარისია აღინიშნოს, რომ მიუნხენის ეთნოგრაფიული მუზეუმის კავკასიური განყოფილების მასალის (400 ობიექტი) დაახლოებით ორი მესამედი დირის მიერაა მოპოვებული.

მოსხნებებაში მე დაწვრილებით ვიხილავ დირის ქართული ენის გრამატიკას Theoretisch-praktische Grammatik der georgischen (grusinischen) Sprache (1904), ვუდარებ მას მისივე გვიანდელ გამონათქვამებს ამ ენის შესახებ, რომლებსაც 1928 წელს გამოქვეყნებული ფუნდამენტალური ნაშრომი Einfuhrung in das Studium der Caucasischen Sprachen შეიცავს და ვცდილობ, თანამედროვე ქართველოლოგიის თვალსაწიერიდან გაგაანალიზო პირველი გერმანულენოვანი ქართული გრამატიკის ავტორის ნააზრევი.

ხ. მ ა მ ი ს ი მ ე დ ი შ ე ი ლ ი (თბილისი)

ნართების ჰუბრისი

ნართების ეპოსის თითქმის ყველა ძირითადი ნაციონალური ვერსია ნართების დაღუპვით სრულდება. კვდებიან არა მხოლოდ ცალკეული გმირები და პერსონაჟები, რაც შესაძლოა ბუნებრივადაც მოგვჩვენებოდა, არამედ იღუპება მთელი საზოგადოება. ვფიქრობ, ეპოსში ნართების დაღუპვის ამბავი დაკავშირებულია მათ ჰუბრისთან. დღემდე ნართოლოგიაში მკვლევრები ამ საკითხით არ დაინტერესებულან და ნართების დაღუპვასაც სხვაგვარ ახსნას უძებნიან (ფორმაციათა ცვლილება, ძველი და ახალი რელიგიების დაპირისპირება და სხვა). ნართების ეპოსში სახეზეა გმირთა აღზევება და დაცემა.

სხვა ეპიკური გმირების მსგავსად ნართი გმირების სასწაულებრივ შობაში ხშირად ღმერთები და სხვა ზეციური არსებანი მონაწილეობენ. ღმერთებმა ნართ გმირებს ღვთაებრივი ძალ-ღონე და ზეადამიანური უნარები ამქვეყანაზე სიკეთის დასამკვიდრებლად მოამადლეს და ისინიც მონიჭებულ ძალას თავდაპირველად ქვეყნის საკეთილდღეოდ იყენებენ. მაგრამ მატერიალური დოვლათი, ფიზიკური სიძლიერე თუ რიცხოვრივი სიმრავლე (ნართები შვიდნი, ცხრანი ან ასნი ძმანი არიან) მათში სიამაყისა და ქედმაღლობის გრძნობას აღვივებდა. ნართ გმირებს ცალ-ცალკე და ერთად თანდათან ეუფლებათ ჰუბრისი, უძლეველობისა და ამპარტავნობის განცდა. ისინი ცდილობენ, გაუტოლდნენ ღმერთს (ოსური ნართების ეპოსი), არღვევენ ქცევის დადგენილ ნორმებს (აფხაზური ნართების ეპოსი), უპირისპირდებიან სოფელს, თანასოფლელებს და ამიტომაც მათ გარდაუვალი დაღუპვა ელით.

ნართების ოსურ ეპოსში ბათრადი დაუპირისპირდა საზოგადოებას, რომელსაც თვითონ ეკუთვნოდა. უფრო მეტიც, სირდონისგან გაბრიყვებულმა ბათრადმა მთელი თავისი ძალ-ღონე და რისხვა ანგელოზებისა და ღვთაებების წინააღმდეგ საომრად წარმართა, რის გამოც მან ზეციერთაგან გარდაუვალი სასჯელი, ნემეზისი, დაიმსახურა. ღმერთმა გაბუდაყვებული, ღვთის ურჩი ჭაბუკი მზის სიმხურვალით გააცამტვერა. ქედმაღლობისა და ამპარტავნობის მსხვერპლი ჯერ ცალკეული გმირები ხდებიან, ხოლო შემდეგ ჰუბრისი ნართების მთელ საზოგადოებას მოიცავს.

ნართებმა წარმოიდგინეს, რომ მათი ყველა წარმატების წყარო თავად იყვნენ და ღმერთთან შებმა გადაწყვიტეს. ნართებისთვის, ოსური ეპოსის მიხედვით, საბედისწერო აღმოჩნდა „ნართების ბოროტი გენიის“, ეშმაკი სირდონის რჩევაც, რომ მიეტოვებინათ ღმერთის ღოცვა, რაც ღმერთის უარყოფას გამოხატავდა. სწორედ მაშინ, როცა ნართები ჯერ კიდევ სრულ ძლიერებაში იყვნენ, როცა მათთვის ღია იყო გზა ზეცისაკენ... ნართებმა მიიღეს სირდონის რჩევა. მათ უარყვეს ზეცისკენ მიმავალი გზა, ღმერთი და დაჰყვნენ ეშმაკის ნებას, მიივიწყეს ღმერთის ღოცვა, სახლებსაც მაღალი კარები შეაბეს, რომ ღმერთს არ ეფიქრა, თავყანს მცემენო. „მაღალი კარები“ უკვე მიგვანიშნებს ნართების ამპარტავნობაზე.

ღმერთმა არ აპატია ნართებს გაბუდაყება, დაწვევლა ისინი – მოსავალი რომ ვერ აეღოთ. მათი ყანები დღისით მწვანედ დაღანებდა, ღამით კი მოსამკელი ხდებოდა. ბუნების ამგვარი ანომალია, ისევე, როგორც მთიულურ ცხრა ძმის ანდრეზში რძის, ნაწველ-ნადღვების გაყინვა – ბარაქის გაქრობა – მოძალადე გმირთა ცხოვრების ტრაგიკულ აღსასრულზე მიანიშნებს. ნართებმა თავიანთი ქცევით ღმერთი განარისხეს და წაერთვათ ის, რაც დაკარგა ადამმა სამოთხიდან გამოძევების შემდეგ – მინიჭებული უკვდავება.

ნართების აღსასრულის დრამატიზმს ოსურ ვერსიაში ისიც აძლიერებს, რომ ისინი თავიანთი ხელით თხრიდნენ საფლავებს და შიგ ცვიოდნენ. ნართებს, ამ მითიურ ხალხს, ჰქონდა თავისუფალი ადამიანური ნება, თავისუფალი არჩევანი, თუმცა ნემეზისი, ღვთიური შურისგება, გარდაუვალია.

ჩენსურ ნართულ გადმოცემებში ღმერთმა ნართებს თავს დაატეხა შვიდი მოუსავლიანი წელიწადი და შიმშილი. ზოგიერთი ჩენსური ვერსიით, ღმერთმა ისინი ბოროტი საქციელის გამო შიმშილით დახოცა.

ერთ-ერთი თქმულების მიხედვით, ნართ-ერსთხოველები ცუდ საქციელს არ თაკილობდნენ. თავიანთი საძრახისი საქციელის არ რცხვენოდან. ისინი თავს ესხმოდნენ უდანაშაულო ადამიანებს, ატყვევებდნენ, ძალადობდნენ. ამიტომ ღმერთებმა *დეღამ* და *სიეღამ* ისინი, როგორც მოძალადენი, გაანადგურა. ერთხელ, როცა ნართ-ერსთხოველები შეგროვდნენ და ბოროტების ჩასადენად მიდიოდნენ, მათ ფეხთა ქვეშ მიწა გაიპო და შიგ დაიმარხნენ.

გ. აბაევი ნართი გმირების (ბათრაძი, სოსლანი) ბრძოლასა და სიკვდილს, სავარაუდოდ, ძველი პრიმიტიული წარმართული ნატურალიზმის ახალ, ქრისტიანულ კულტთან ბრძოლის პოეტურ გამოხატულებად მიიჩნევდა. თუმცა ფაქტია, ღმერთმა სასიკვდილო განაჩენი გამოუტანა ნართებს, რადგან მათ შორის არ აღმოჩნდა ერთიც, რომელზეც დამყარებული იქნებოდა ხსნა და გადარჩენის იმედი. ღმერთმა მოსპო ნართების საზოგადოება, რომლის ცხოვრებაც სიამაყესა და ამპარტავნობას ეფუძნებოდა.

ქ. მ ა რ გ ი ა ნ ი - ს უ ბ ა რ ი,

ქ. მ ა რ გ ი ა ნ ი - დ ა დ ვ ა ნ ი (თბილისი)

ევიდენციალიზმის კატეგორია

სვანურ ენაში

1. ლინგვისტიკაში ფართო გაგებით ევიდენციალობა და ეპისტემიკურობა ერთ კატეგორიად განიხილება (ტ. გივონი), მკვლევართა ნაწილის (პ. დენდალე, ლ. ტასმოვსკი, ნ. კოზინცევა, ე. კორდი...) მოსაზრებით კი ისინი განსხვავებული კატეგორიებია: ევიდენციალობა ინფორმაციის წყაროსთან არის მიმართებაში, ეპისტემიკა კი ინფორმაციის უჭკველობასთან. უკანასკნელი ფორმულირების მიხედვით, პირდაპირ ევიდენციალობას სვანურ ენაში მოქმედების უნახაობის აქტი შეესაბამება, ამ თვალსაზრისით იგი (ისევე როგორც დანარჩენი ქართველური ენები) მიეკუთვნება იმ ენათარიცხვს, რომლებშიც ევიდენციალობის კატეგორიის მნიშვნელობები თავის გამოსატყულებას პოვებენ როგორც მორფოლოგიაში, ასევე სინტაქსში. აღნიშნული საკითხი სვანურში სათანადო დონეზეა შესწავლილი და მოქმედების აქტი კი – მორფოლოგიურ კატეგორიად მიჩნეული. მაგრამ, ეპისტემიკურობა რატომღაც დღემდე ნიშანდობლივად არავის ჩაუთვლია ამ ენისთვის. უფრო მეტიც, გამოთქმულია მოსაზრება (თ. ვილლეტი, ვ. სუმბათოვა), რომ სვანურს, ისევე როგორც ქართულს, ევიდენციალური ფორმების შემდგომი დეტალიზაცია-დიფერენციაცია (ეპისტემიკა, ინფერენცია...) არ ახასიათებს.

2. სვანურ ენაში არსებობს მყოფადუსრულად და პირობითუსრულად წოდებული ფორმები, რომელთა ბადალი მწკრივები ქართულს არ მოეპოვება. მათი სემანტიკა სწორედ ეპისტემიკურია, ქართულში მსგავსი შინაარსი მხოლოდ აღწერითად გადმოიცემა; მყოფადუსრული: **იდგარ...ნი** “კლავდეს იქნება, რომ კლავდეს”; **იდრუნი** “წერდეს იქნება, რომ წერდეს”; პირობითუსრული: **იდგარ...ნდე** “კლავდა იქნებ, რომ ეკლა”; **იდრუნდე** “წერდა იქნებ, რომ ეწერა...”;

3. ქართულში მყოფადი ძირითადად აწმყოს ზმნისწინიან ფორმას წარმოადგენს: წერს – დაწერს..., მსგავსი წარმოების მყოფადი სვანურსაც მოეპოვება: აწმყოს ფორმა + ე. წ. “წინდებულ-თანდებული”: **ადგ რი “კლავს” – ჩ...ადგ რი “მოკლავს”**; მათი სემანტიკა აბსოლუტურად შეესატყვისება ქართულისას: დრო – მომავალი, ასპექტი – სრული, არაევიდენციალური, უეჭველი, დამატებითი ქვენიუანსების გარეშე (“იდეალური ცოდნა”, ს. დელენსი). თუმცა მორფემული წარმოების მქონე მყოფადსრულის ფორმები (ამ უკანასკნელთაგან განსხვავებით და მყოფადსრულის მსგავსად) ცხადი, უეჭველი მოქმედების (მდგომარეობის) შინაარსს მოკლებულნი არიან, მათთვის პირობითობაა ნიშანდობლივი: **მ’ხ რ ჟ’დრი, მ’ხ რეჩხ ნ ჩუტ...ეხ...ნი** “ხვალ თუ ავალ, ზეგ ჩამოვბრუნდები (შდრ: **მ’ხ რ ჟიღური, მ’ხ რეჩხ ნ ჩუტ...ეხ...ნი** “ხვალ ავალ (უეჭველად, “იდეალური ცოდნა”), ზეგ ჩამოვალ”. ეპისტემიკური ელემენტი ასევე ნიშანდობლივია სვანურში პირობითის მწკრივის სახელით ცნობილ ფორმათათვის, რომელიც ფორმალურად მყოფადისგან ნამყოფსრულის სუფიქსებითა განსხვავდებიან, შინაარსობლივად კი მოქმედების დროით (წარსული): **იჭ...დუნდელ** “რომ (იქნებ) კითხულობდა”...

4. ინფერენციული ეპისტემიკურობა კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი მახასიათებელია გარდამავალ და მედიაოქტიურ ზმნათა ჩვენ მიერ ბოლო დროს დადასტურებულ და I და II პირობით-შედგობითად კვალიფიცირებულ ფორმათათვის. ეს ზმნები მხოლოდ დაუზუსტებლობის, მოქმედების პოტენციურობის ნიშნით ქმნიან სემანტიკურ ოპოზიციას I და II შედეგობითთან: შდრ. **ხოდგარა** “{მო}უკლავს” – **ხედგ რი** “იქნებ (შესაძლოა/აღბათ) მოუკლავს”, **ხოზელ ლა** “უკლია” – **ხეზელ’ლი** “იქნებ (/აღბათ) უკლია”; სვანურში.

5. ევიდენციალობა-ეპისტემიკურობის თვალსაზრისით სვანურის ვითარება ნაწილობრივ მოგვაგონებს ზოგიერთი ინდო-ევროპული ენისას; მაგალითად ფრანგულში “მოდალური კონდიციონალი (-rais სუფიქსიანი ფორმები) უმეტესად გამოხატავს არარეალურ ან პოტენციურ მოქმედებას, რომელიც დამოკიდებულია გარკვეული პირობის რეალიზაციაზე” (კორდი); შდრ. სვან. **მ’ხ რდ ლელ... ჩ... დფაჭ...ი** “ხვალამდე ხორცი გაფუჭდება (“შესაძლოა

გაფუჭდეს”) – ერთი მხრით ეპისტემიკურია, წყარო კი არის ინფერენცია (დასკვნა საკუთარი გამოცდილების, სამყაროს შესახებ ცოდნის ნიადაგზე: ხორცი მალფუჭებადი პროდუქტია...), მეორე მხრივ, ეს მოქმედება (გაფუჭება) პოტენციურია (შდრ. ნეიტრალური მყოფადი **ჩ...იფუჭ ...ი** “გაფუჭდება!” – გამოხატავს მოქმედების არა შესაძლებლობას, არამედ ნამდვილობას, ე. წ. “იდეალურ ცოდნას”); ევიდენციალურ ელემენტად ითვლება თავისი ფუნქციით გერმანულში კონიუნქტივი I (ბ. ხანზენი)...

6. საანალიზო ფორმები (მყოფადუსრული და სრული, პირობითუსრული და სრული, პირობით-შედგობით I და II) შესრულებული თუ შესასრულებელი მოქმედების შესახებ მხოლოდ სავარაუდო ცოდნას, ალბათობას გამოხატავენ; ამასთან, მათ ყოველგვარი მოდალური ლექსემისა თუ ნაწილაკის გარეშე შესწევთ პიპოტაქსის უნარი, სადაც დამოკიდებული წინადადება ხშირად სწორედ პირობითია; ამდენად, უცხოელ კოლეგათა შეხედულება, რომ სვანურში ევიდენციალური კატეგორია ოდენ უნახაობის აქტითა და “სხვათა სიტყვით” შემოიფარგლება, რეალობას არ შეესაბამება; როგორც **მოქმედების აქტი** (უნახაობა, **ევიდენციალობა**, მისი ფართო გაგებით), ასევე **ეპისტემიკა** (რომელიც ენათა დიდ ნაწილში მხოლოდ მოდალობაა, ან სულაც ვრცელ კონტექსტს საჭიროებს) **სვანურში დამოუკიდებელი მორფოსინტაქსური კატეგორიებია**.

ნ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი (თბილისი)

კითხვითობის -მა და უარყოფითობის -მ- მორფმათა ისტორიისათვის აფხაზურში და მათი საერთო ამოსავლის კავშირი ქართული ენის ანალოგიურ კატეგორიებთან

აფხაზურში კითხვითობის გამოხატვის ერთ-ერთი საშუალებაა **-მა** სუფიქსის გამოყენება დადებით-კითხვით წინადადებაში.

ზმნის დადებით-კითხვითი ფორმა კითხვითობის გამოსახატავად იყენებს **-მა** და **-ჟ** სუფიქსებს. ისინი დაერთვიან ზმნის ამა თუ

იმ დროის ინფინიტურ ფორმას: **ბ-ცო-მა?** < **ბ-ცაღა-მა?** „შენ (ქ) მიდიხარ?“, **ღ-ე-ბო?** < **ღ-ე-ბაღა-უ?** „შენ (კ) ხედავ?“ (ლომთათიძე, 1942).

უარყოფითობა აფხაზურში **-მ-** მორფემით გადმოიცემა. მისი ადგილი ზმნაში დამოკიდებულია ზმნის სხვადასხვა მორფოლოგიურ პირობაზე: დინამიკურობა-სტატიკურობაზე, ფინიტურობა-ინფინიტურობაზე, მწკრივზე.

მოსხენებაში გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ აფხაზურის კითხვითობის **-მა** ფორმანტი უარყოფითობის შინაარსის შემცველიც შეიძლება იყოს და ამით უნდა იყოს განპირობებული ამ ორი (**-მა** და **-მ-**) ფორმანტის მასალობრივი ერთიანობა. ამ მოსაზრების საფუძველს იძლევა შემდეგი გარემოება: იგი (**-მა** ფორმანტი) მხოლოდ იმ შემთხვევაში იხმარება, როდესაც წინააღიდეგა არ შეიცავს უარყოფით ნაწილაკს. სავარაუდოდ, ამ ნაწილაკით გადმოიცემა კითხვის, დაახლოებით ასეთი, შინაარსი: **ბ-ცო-მა?** < **ბ-ცა ა-მა?** „შენ (ქ)მიდიხარ? (არა?) ან: **ღ-ე-ბო?** < **ღ-ე-ბა ა-უ?** „შენ (კ) ხედავ?“ (არა?).

საფიქრებელია, რომ ეს ორი მორფემა (კითხვითობის **-მა** და უარყოფითობის **მ-** ერთი და იმავე მნიშვნელობის საერთო მორფოლოგიურ ოდენობას, სავარაუდოდ, უარყოფის აღმნიშვნელ სიტყვანაწილაკს წარმოადგენდა. (შდრ.: აფხ. **მამოღ** < **მაღმაღ**, „არა“, **მაპ** „უარი“, რომელიც ქ. ლომთათიძის აზრით, შესაძლოა შედგებოდეს **მ + აპ** < **აპ°** კოპულისაგან. (ლომთათიძე 1974: 133) შესაბამისად, მათი მატერიალური თანხვედრა არ უნდა იყოს შემთხვევითი.

აფხაზურის ვითარება ძველ ქართულში კითხვითი **ა-** ნაწილაკის გამოყენებას მოგვაგონებს: „იაკობ მანდა არსა?“ რაც ნიშნავდა: „იაკობი მანდ არის, არა?“

ა ნაწილაკის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია არაერთი მოსაზრება (ბაბუნაშვილი, შანიძე, უთურგაიძე...)

მიგვაჩნია, რომ ქართულის კითხვითობის **ა-ც** უარყოფითი „არა“ ნაცვალსახელიდან უნდა მომდინარეობდეს, რომელიც, თავის მხრივ, „არსებობა /ყოფნა“, ზმნასთან უნდა იყოს კავშირში... ეს **არა** ნაცვალსახელია და არა ნაწილაკი, მიღებული **არ+რა**-საგან ორი თანხმოვნის შეერთებით და შემდეგ ერთ-ერთის გაუჩინარებით (შანიძე 1980 : 103) (< **არა-რა**, **არ-რა**...) ეს ნაცვალსახელი დღეს

თანამედროვე ქართულში აღარ გვხვდება: შემორჩენილია მხოლოდ ზმნით გათიშულ სინტაქსურ კონსტრუქციაში: „იყო და არა იყო რა“ (შანიძე 1980 : 103).

ზოგადად „არსებობა/ყოფნა“ ზმნის შესახებ და მის ნაცვალ-სახელურ ძირებთან კავშირზე სამეცნიერო ლიტერატურაში მრავალი მოსაზრებაა გამოთქმული (შანიძე, იმნაიშვილი, აბულაძე, ჩიქობავა, ლომთათიძე, როგავა, ქურდიანი, არაბული, ოსიძე, ჭარაია, კლიმოვი, გამყრელიძე, მაჭავარიანი, სარჯველაძე, ფენრიხი, სოსელია, ერთელიშვილი, ქავთარაძე, გაჩეჩილაძე, შენგელია, სუხიშვილი, ბერიძე, ლოლაძე, მახარაძე, შმიდტი, დეეტერსი, ბოედერი, დლონტი, ხახიაშვილი...)

მათ რიგში შესაძლოა ჩადგეს ჩვენ მიერ შემოთავაზებული: $a < *არ$ „არმყოფი“... $*რა$ „მყოფი“ დაკავშირებაც... ერთი შეხედვით, ურთიერთსაწინააღმდეგო ცნებების არსებობა და არ არსებობა, შესაძლოა, ენაში ერთი და იმავე მორფოლოგიური ინვენტარით გადმოიცეს: $*ა+რა=არ+მყოფი$, ეს ლექსიკური ერთეული, შესაძლოა, ერთდროულად ასახავდა გონიერისა და არაგონიერის არმყოფობას, შესაბამისად, ადამიანისა და ნივთისათვის იგი ერთნაირად გამოყენებადი იქნებოდა. $არა$ / $რა$ ... დაპირისპირების სემანტიკური მოდელირება შეიძლება როგორც არმყოფი – მყოფი... ცხადია, ძირეულ ელემენტად $-რ-$ გამოდის.

აფხაზურში უარყოფითობის და კითხვითობის გამოსახატავად „აკ^oჰ“ < აკ^oზაარა „არსებობა / ყოფნა“ კოპულის შემცველი სიტყვა-ნაწილაკებიც გამოიყენება: ზაკუზი? „რა?“ მ-კ^oა... *„არ ყოფნით“ ამაზაარა / აკ^oზაარა ყოფნა / არსებობის სემანტიკის მქონე ზმნიდან...

აგებულების მიხედვით აფხაზური მ-კ^oა ქართული ა-რა-ს ეკვივალენტური გამოდის: აფხაზური მ- ისევე შეიძლება იყოს უარყოფითობისა, როგორც ქართულის ა-. ანუ ქართული არა < ა+რა, „არმყოფი“, ხოლო აფხაზური მ-კ^oა < მ+კ^oა „არმყოფი“...

თ. მ ა ხ ა რ ო ბ ლ ი ძ ე (თბილისი)

ინვერსია და ერგატივიზაციის პროცესი

ქართულ ნაწილობრივ ერგატიულობას აქვს ასიმეტრიული სისტემა. მისი ძირითადი საფუძველია ვინ-კატეგორიის მოაზროვნე სუბიექტი და გარდამავალი ზმნის პერფექტის ფორმები, რომლებიც, მეორე და მესამე სერიისგან განსხვავებით, პირველ სერიაში ნომინატიურ კონსტრუქციას ქმნის.

ქართული ერგატიული სისტემა სპეციფიკურია მესამე სერიაში, სადაც სუბიექტი მოცემული გვაქვს მიცემით ბრუნვაში და გვაქვს ინვერსია. ჩვენ გამოვყოფთ შესაბამის ლინგვისტურ უნივერსალიას **ინვერსია, როგორც ზმნის კატეგორია, მხოლოდ პოლიპერსონალურ ზმნებთან შეიძლება გვექნდეს**. უღლების ამ მწკრივებში ჩვენ გვაქვს ერგატივიზაციის პროცესის დინამიკური სურათი. ერგატიული კონსტრუქცია ცდილობს, წინა პლანზე წამოწიოს ობიექტი და ეს იწვევს მარკერების ცვლილებას, რის შედეგადაც ვიღებთ ინვერსიას სუბიექტი და ობიექტი ცვლიან რეფერენტებს. გარდამავალი ზმნების მესამე სერიაში შინაგანი სემანტიკური ვექტორი და მორფოლოგიური რეფერენტები სარკისებრ ასიმეტრიას გვიჩვენებენ.

ქართული ნაწილობრივი ერგატიულობა ახლაც ჩამოყალიბების პროცესშია:

მესამე სერიაში მიმდინარე პროცესები ემყარება სპეციფიკურ სემანტიკას და თემატური ნიშნები აქ არაობლივატორული ხდება;

გამოკვეთილია ტენდენცია, რომ პირველ სერიაში თემის ნიშნიანი ფორმებით გაფორმდეს ნომინატიური კონსტრუქცია მეორე და მესამე სერიათა საპირისპიროდ და აქ ადგილი აქვს უთემისნიშნო, ერთ-თემიანი ზმნური ფორმების ორ-თემიანად გარდაქმნას თემის ნიშანთა დამატებით;

თემის ნიშანთა დისტრიბუცია უჩვენებს კონსტრუქციის ჩამოყალიბების პროცესს.

ინერციის კანონის მიხედვით, გარდამავალ ზმნებში მეორე სერიის სრული და უსრული ყველა ფორმა გაერთიანებულია ერგატიული ნიშნით, ხოლო ზანურში ინერციის პროცესი უფრო ფართოა და აქ, საერთოდ, ყველა ზმნა (გარდამავალი და გარდაუვალი) ერგატიულ კონსტრუქციას აყალიბებს მეორე სერიაში.

ნ. მ გ ე ლ ა ძ ე, თ. ტ უ ნ ა ძ ე (ბათუმი)

ოსმალური გავლენები XIX საუკუნის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მემორიალურ კულტურაში

კავკასიის გეოპოლიტიკური მდებარეობა იმთავითვე განაპირობებდა და ხელს უწყობდა კულტურულ მრავალფეროვნებას საქართველოში. ეთნოკულტურული ურთიერთგავლენები, კერძოდ, ქართულ-ოსმალური წინააღმდეგობები და რელიგიური დაპირისპირება თავის გამოხატულებას პოულობდა ტრადიციული ყოფის სხვადასხვა სფეროში, მათ შორის ჩაცმულობაში, რაც სხვადასხვა სახის თავსაბურავის გავრცელებაშიც გამოიხატა.

ნაშრომი ეხება მაჰმადიანურ სამყაროსთან ასოცირებული მამაკაცის თავსაბურავებს, რომელთა გავრცელების გეოგრაფიულ არეალში მოექცა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოც. ამ რიგის თავსაბურავებია **ფესი** და **სარული**. აჭარის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ფესსა და სარულს არავინ ატარებს, მაგრამ მისი ანარეკლები შემორჩა მატერიალურ კულტურაში, კერძოდ, საფლავის ქვებზე.

საქართველოში ისლამის დამკვიდრება განაპირობებდა შესაბამისი წეს-ჩვეულებების გავრცელებას. ისლამის გავლენა აისახა მიცვალებულთან დაკავშირებული გლოვისა და დაკრძალვის პროცედურაშიც, მათ შორის, სასაფლაოს გაფორმებაში. საველე-ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, აჭარაში იმ მაჰმადიანურ სასაფ-

ლაოებს, რომლებზედაც აღმართულია ანთროპომორფული იერის საფლავის ქვები, **სარულიან ქვებს** ეძახიან. საფლავის ქვებზე ფესი სტანდარტული ფორმითაა მოცემული, ხოლო სარულის ფორმები სხვადასხვაა.

ფესი მუსლიმური სამყაროსათვის დამახასიათებელი ქუდია. ესაა წაკვეთილი კონუსის ფორმის ფუნჯიანი ქუდი, რომელიც გავრცელებული იყო მუსლიმურ ქვეყნებში, მაგალითად: მაროკოში, ეგვიპტეში, ალჟირში, თურქეთში, ... ქართულ გარემოში ფესის გავრცელება უკავშირდება ოსმალეთის იმპერიაში XIX საუკუნის 20-იანი წლებიდან დაწყებულ ე. წ. „ტანისამოსის რევოლუციას“.

სარული არაბული წარმომავლობის სიტყვაა, ჩვენში თურქული ენის მეშვეობით დამკვიდრდა და ნიშნავს „შემოხვევას“, „შემოხვეულს“. თავსაბურავის ეს სახე დამახასიათებელი იყო ასევე დერვიშებისათვის (ისლამის გამავრცელებელი მოგზაურ-მქადაგებლები). სარულს, გარდა თავსაბურავისა, სხვა დატვირთვაც გააჩნდა. კერძოდ, სიკვდილის შემთხვევაში დერვიშისათვის იგი სუღარასაც (ქეფინი) წარმოადგენდა. ქართულ გარემოში, როგორც საველე მასალებიდან და საფლავის სტელებიდან ჩანს, სარული სასულიერო წრის ზედაფენას ახასიათებდა. თანამედროვეობაში იგი მხოლოდ მაჰმადიანური მოსახლეობის წინამძღოლის იმამის ჩაცმულობის ძირითადი ელემენტია, თუმცა მნიშვნელოვნად განსხვავდება საფლავის სტელებზე მოცემული სარულის ფორმებისაგან.

ნაშრომში წარმოდგენილია შესაბამისი ვიზუალური მასალა; დახასიათებულია საფლავის სტელებზე ასახული ქუდები და ისინი შედარებულია თავსაბურავების ანალოგიურ კლასიკურ ვარიანტებთან; განსაზღვრულია ამ ტიპის ქუდების მატარებელი სოციალური ფენა; გამოყოფილია ის ხელშემშლელი ფაქტორები, რომელთა ძალითაც ქუდის ოსმალურმა სახეებმა ვერ პოვა ფართო დასაყრდენი ქართულ გარემოში.

ა. მესხი (გორი)

იბერიელები: კავკასია – ბრიტანეთი

ბრიტანეთის კუნძულებზე პირველ, ავტოქტონურ მოსახლეობად მიიჩნევიან იბერიელები, რომლებიც იბერიის ნახევარკუნძულიდან ნეოლითის ხანაში გადმოვიდნენ და თან მოიტანეს ამ ტერიტორიაზე (ირლანდიის ჩათვლით) დღესაც გასაოცარ მონუმენტებში აღბეჭდილი მაღალი განვითარების მქონე ცივილიზაცია.

უძველესი ცნობები იბერიელთა ბრიტანეთში მოსვლის შესახებ, რომლებიც ბერძნულ და რომაულ წყაროებშია დაფიქსირებული, დღეს ამ მოსახლეობის გენეტიკური კოდის შესწავლითაც დასტურდება. უკანასკნელი კვლევების მიხედვით (Bryan Sykes, ოქსფორდის უნივერსიტეტი), ბრიტანეთის პრაქტიკულად მთელი მოსახლეობა, და არა მისი უკიდურესი დასავლეთის, ჩრდილოეთისა (შოტლანდია) და ირლანდიის მცხოვრებნი (როგორც ეს აქამდე იყო მიჩნეული), ატარებს იმ იბერიელი მეთევზეების გენეტიკურ „ანაბეჭდს“, რომლებმაც ბისკაის სრუტე 6000 წლის წინ გადაცურეს.

აღნიშნული გარემოება ფრიად მნიშვნელოვანია ქართველებისთვის, ვინაიდან ქართველთა და თანამედროვე ესპანეთის ჩრდილოეთში (ასევე საფრანგეთში) მცხოვრებ ბასკებს ერთმანეთთან აკავშირებდნენ როგორც ძველი ბერძენი და რომაელი მწერლები (აპოლოდორე, ვარონი, აპიანე, მაქსიმე აღმსარებელი, მეგასტენე...), ისე მოგვიანო ხანის მოგზაურები თუ განსწავლული ადამიანები (იოანე მთაწმინდელი, ტიმოთე გაბაშვილი, შარდენი, ტრომბეტი...). ენათმეცნიერული გონის ისეთი გამორჩეული მკვლევარების აზრით, როგორებიც იყვნენ ფ. პეტრიე და ე. ჰუბნერი, უძველეს ხანაში არსებობდა ერთი იბერიული რასა, რომელიც გავრცელებული იყო არა მხოლოდ ხმელთაშუა ზღვის კუნძულებზე (სიცილია, სარდინია, კორსიკა), არამედ ევროპაშიც (საფრანგეთი, ესპანეთი) და ბრიტანეთის კუნძულებზეც და რომ ბასკები ამ უდიდესი რასის ნარჩენია დღეს.

თანამედროვე ენათმეცნიერებაში დღეს უკვე დადგენილია ბასკურის ნათესაობა ქართველურთან, რაც კრავს წრეს: ესპანეთი

(იბერიელი ბასკები) – ბრიტანეთი (იბერიელი ბრიტანელები) – ქართველები (კავკასიის იბერიელები). აღნიშნული იბერიელებისგან ყველაზე წმინდად მშობლიური ენა შენარჩუნებულია კავკასიის ანუ ქართველთა იბერიაში, რომელმაც აღნიშნული სამკუთხედის ერთობა სწორედ ენობრივი რაკურსით უნდა გახსნას და გაშიფროს. საკითხის ამგვარი დაყენების სამართლიანობის საილუსტრაციოდ ნაშრომში განხილულია უძველესი იბერიული ცივილიზაციის მიერ ბრიტანეთის კუნძულებზე დატოვებული ორი არტეფაქტი: მოცემულია მსოფლიოში ცნობილი მეგალითური ნაგებობის **Stonehenge** სახელის ლინგვისტური ანალიზი, რომლის საფუძველზეც გამოვლენილია სახელის მეორე კომპონენტის (**henge**) ქართველური წარმომავლობა და, აგრეთვე, მზის შუქზე გამოტანილია მთელი ბრიტანეთის მასშტაბით გავრცელებული და უძველესი დროიდან შემორჩენილი ტერასული მიწის დამუშავების ქართველური ბუნება.

ლ. მ ი ნ ა შ ე ი ლ ი (თბილისი)

კავკასიის ხალხთა ერთობის იდეა ილია ჭავჭავაძის მხატვრულ შემოქმედებაში

ილია ჭავჭავაძის პირველი ეპიკური ქმნილება პოემა “აჩრდილი” თავისი შედგენილობითა და ჟანრობრივი ხასიათით სცილდება პოემის ტრადიციულ გაგებას და თანამედროვე უსიუჟეტო პოემებს უახლოვდება. “აჩრდილში” წამოჭრილი პრობლემები პოეტის მრწამსისა და ეროვნული იდეალების უშუალო გამოხატულებას წარმოადგენს.

პოემა “აჩრდილი”, ისევე როგორც მოთხრობა “მგზავრის წერილები”, ილია ჭავჭავაძის საპროგრამო ნაწარმოებია, რაც იმას გულისხმობს, რომ მასში გამოხატული აზრები, იდეები შემდეგ აღარ იცვლებიან მწერლის მთელი მოღვაწეობის მანძილზე და მომდევნო თხზულებებში პოულობენ გაშლასა და გაღრმავებას.

სხვა საკითხთა გვერდით, ჭაბუკი ილია ქვეყნის ბედზე, მის მომავალზე მოფიქრალი, პოემაში თვალნათლივ წარმოადგენს კავკასიის ხალხთა ერთობის, თავისუფლებისათვის ერთად ბრძოლის იდეას. ილია ჭავჭავაძეს საქართველოს თავისუფლების პირობად “მძღაერ კავკასის” ხალხთა ერთიანი სულისკვეთებით გამსჭვალვა და ბრძოლა და ამ საღვთო ბრძოლაში ქართველი ხალხის წარმართველი როლი მიაჩნია.

პოემა “ანრილში” ზოგადობის ასპექტში განცდილი ეს სანუკვარი იდეა კონკრეტულ ფორმაში განხორციელებას პოულობს დრამატულ პოემაში „ქართველის დედა“, სადაც იგი უკვე თხზულების პერსონაჟთა – დედა-შვილის – სამოქმედო იდეალად არის ქცეული.

ნ. მ ი ნ დ ა ძ ე (თბილისი)

დაავადებათა პრევენციის ტრადიციული საშუალებები საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიაში

ჯანმრთელობის დაცვის ხალხური სისტემა, სამკურნალო პრაქტიკასთან ერთად, დაავადებათა პრევენციასაც ითვალისწინებს. დაავადებათა პრევენცია გულისხმობს სნეულებათა თავიდან აცილებას როგორც ნატუროპათიური, ისე მაგიურ-რელიგიური საშუალებებით. ნაწილი ამ რიტუალებისა ადამიანის ჯანმრთელობის შენარჩუნებას ემსახურებოდა, ნაწილი კი – რომელიმე კონკრეტული დაავადების თავიდან აცილებას.

დამცავ საშუალებათა შორის ფართოდ იყო გავრცელებული ამულეტები. ცნობილია, რომ ამულეტები ყოველგვარი უბედურების, მათ შორის სნეულებათა, თავიდან აცილებას ემსახურებოდა. ამულეტები პოპულარული იყო საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიაში.

ამულეტების ერთ ნაწილს წმინდა აპოთროპეული ფუნქცია ჰქონდა – ავსულთა წინააღმდეგ იყო მიმართული. ასეთი ამულეტები იყო ლითონის ბასრი საგნები: დანები, ხანჯლები, ცხოველის ნაწილები (კბილი, ეშვი); ეკლიანი მცენარეები და ა. შ. ზოგიერთი ამულეტის ფუნქციას უარყოფითი ზემოქმედების საკუთარ თავზე მიღება და ამ ზემოქმედებისაგან მისი მფლობელის განთავისუფლება წარმოადგენდა. ასეთი ამულეტები მეტწილად ავი თვალის ზემოქმედების – “გათვალვის“ გასანეიტრალებლად გამოიყენებოდა. ესეთია, მაგალითად, ნიჟარებისგან, ნახევრად ძვირფასი ქვებისგან აკინძული თუ უბრალო შუშის ფერადი მძივები. ეს ამულეტები სილამაზითა და მიმზიდველობით გამოირჩეოდა. მნიშვნელობა ჰქონდა ქვის სახეობასაც. ავი თვალისაგან დამცავ ქვებს შორის ყველაზე ეფექტურად გიშერი ითვლებოდა. მიანდათ, რომ ავი თვალის ზემოქმედებისაგან გიშერი იზარებოდა.

ქრისტიანობა და ისლამი კრძალავდა ამულეტების ტარებას, მაგრამ ერთი სპეციფიკური სახის ამულეტის – ავგაროზის ტარება ეკლესიის მიერ დაშვებული იყო. უფრო მეტიც, ავგაროზს ხალხში ეკლესიის მსახურნი ავრცელებდნენ.

ავგაროზი ეწოდება ქალღმერთს დაწერილ სამკურნალო ლოცვას ან ლოცვის ტექსტის ფრაგმენტს. ატარებდნენ უმეტესად მკერდზე დაკიდებულს – სამკუთხედის ფორმის ხავერდის ქსოვილში თუ ტყავში გამოკრულს ან პატარა გრაგნილის სახით.

ავგაროზი დაკავშირებულია ედესის მთავრის ავგაროზ I-ის სახელთან. ლეგენდის მიხედვით, ავგაროზი უკურნებელი სენით ყოფილა დაავადებული. მას წერილი მიუწერია იესო ქრისტესთვის და დახმარება უთხოვია. ქრისტეს პასუხი გამოუგზავნია. ავგაროზმა ქრისტეს წერილი უბეში ჩაიღო და სასწაულებრივად განიკურნა. დაწერილი ამულეტების ტარების ტრადიცია ფართოდ იყო გავრცელებული სხვადასხვა ხალხში, ეს ჩვეულება დამახასიათებელი იყო სხვადასხვა რელიგიისთვის.

მუსულმანური რელიგიის აღმსარებელთა შორის ასეთი ამულეტი უმეტესწილად ნუსხის სახელით არის ცნობილი. ნუსხა წარმოადგენს ქალღმერთს დაწერილ ყურანის სათანადო სურას ან ფრაგმენტს ამ სურვიდან.

ნუსხა ფართოდ იყო გავრცელებული ჩრდილო კავკასიის მოსახლეობაში. ნუსხას ადგილობრივ მკვიდრთა შორის უმეტესწილად მოლები ავრცელებდნენ.

ჩრდილო კავკასიის მუსულმან მოსახლეობას სჯეროდა, რომ ნუსხა მას ავი თვალისა და ბოროტი ძალების ზემოქმედებისაგან დაიცავდა.

ავგაროზი და ნუსხა არა მარტო ფუნქციით, ფორმითაც ერთმანეთის მსგავსია. განსხვავება მხოლოდ მათზე დაწერილ ტექსტებშია. ავგაროზის ტექსტი ქრისტიანულ ღოცვას ან მის ფრაგმენტს წარმოადგენს, ნუსხის ტექსტი კი – ყურანის სურას ან მის ფრაგმენტს.

ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ ერთი და იმავე ფუნქციის მატარებელ, დაავადებათა პრევენციის ტრადიციული საშუალებანი საზოგადოების რელიგიური აღმსარებლობის მიხედვით შესაბამის გააზრებას იძენდა.

გ. მ ი ნ დ ი ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

სიახლეები გუდაბერტყის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარიდან

გუდაბერტყის მრავალფენიანი გორა-ნამოსახლარი ქ. გორის ჩრდილო-აღმოსავლეთით შვიდი კილომეტრის დაცილებით მდებარეობს. მის ჩრდილოეთ კალთას თბილისი-ქუთაისი-ფოთის ავტომაგისტრალი კვეთს.

ნამოსახლარს 1956 წლიდან 1989 წლამდე სხვადასხვა ინტენსივობით ს. ნადიმაშვილი თხრიდა. 2005 და 2009 წლებში ჩვენ მოგვეცა საშუალება, არქეოლოგიური გათხრები გვეწარმოებინა. საველე სამუშაოების დაწყებამდე შევეცადეთ, ქ. გორის ს. მაკალათიას სახელობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში მოგვეკვებნა ს. ნადიმაშვილის მიერ მრავალი წლის განმავლობაში ამ ძეგლზე წარმოებული საველე სამუშაოების დოკუმენტაცია და მასალები.

გათხრებმა დაადასტურა, რომ გუდაბერტის ნამოსახლარი შეიცავს ე. წ. ურარტული პერიოდისა (ძვ. წ. IX – VI სს.) და ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსული კულტურის ფენებს (ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარი – ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევარი), რომლებიც, თავის მხრივ, შედგება არაერთი სამშენებლო ჰორიზონტისაგან. მათი სიმძლავრე ნამოსახლარის სხვადასხვა ნაწილში განსხვავებულია და მერყეობს 2,5 – 4,0 მ-ის ფარგლებში.

გათხრებისთვის შეირჩა ფართობი, რომელზეც აღებული იყო ურარტული პერიოდის ფენა, რის გამოც თხელი კორდოვანი საფარის მოცილებისთანავე გამოჩნდა შევრილებიანი მტკვარ-არაქსული კერა. აქვე გამოვლენილ და გაწმენდილ იქნა ოთხი სამშენებლო პერიოდის ნაგებობათა ნაშთები.

ყველაზე ადრეული ნაგებობა წარმოდგენილია წრიული გეგმის მქონე, სავარაუდოდ, ბანურსახურავიანი სახლით (ნაგებობა №2), რომელსაც შესასვლელზე მიშენებული ჰქონია დიდი, სწორკედლიანი დერეფანი (წინკარი).

ხანძრით გადამწვარი ამ სახლის ნანგრევების მიწით გადასწორების შემდეგ, იქვე აუშენებიათ უკვე სწორკედლიანი ნაგებობები (№1, რომლის ნანგრევებიც, №2 ნაგებობის ნაშთებთან ერთად, ჩაუჭრიათ №3 ნაგებობის მშენებლობისას, ეს უკანასკნელი კი №4 ნაგებობით არის დაზიანებული).

ყველაზე კარგად შემორჩენილი უძველესი №2 ნაგებობა, შესაძლოა, მოულოდნელი თავდასხმის გამო, უცაბედად მიტოვებულის შთაბეჭდილებას ტოვებს, რადგან ის დიდი რაოდენობით შეიცავდა კერამიკულ მასალას – ჭურჭელს, რომელიც დიდ სიასლოვეს ამჟღავნებს ქვაცხელის ნამოსახლარის C დონის წრიულ შენობებში აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელთან.

სხვადასხვა დონეზე მოპოვებულ კერამიკაზე დაკვირვება გვაჩვენებს, რომ მოგვიანებით ის თანდათან უფრო თხელკედლიანი ხდება და მატულობს ამოღარვით შესრულებული ორნამენტაცია. მატულობს ასევე ზედმიწევნით გაკრიალებული და შავად გამომწვარი ეგზემპლარების რიცხვიც.

გუდაბერტყის და ქვაცხელის ნამოსახლარების ქრონოლოგიურ და კულტურულ სიახლოვეზე მეტყველებს გორის მუზეუმში დაცული, გუდაბერტყის მტკვარ-არაქსულ ფენაში ნაპოვნი და ადრე სარტყლებად მიჩნეული, ბრინჯაოს ორი დიადემაც. ეს დიადემები, ასევე, დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებენ სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიაში (თურქეთი), არსლან თეფეზე, ე. წ. სამეფო სამარხში აღმოჩენილ დიადემებთან, რომელშიც მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი და კავკასიური წარმომავლობის არაერთი ნივთი იქნა დაფიქსირებული.

ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ გვიჩვენებს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი მოსახლეობა, მიუხედავად კავკასიისა და წინა აზიის დიდ სივრცეზე განსახლებისა, განსაკუთრებული ერთგულებით ხასიათდება თავისი, რიგ შემთხვევაში, ტექნოლოგიებისა, რწმენა-წარმოდგენებისა და ესთეტიკის მიმართ.

ლ. მ ი რ ი ა ნ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

ქართულ-სომხური კონფესიური ლიბერალიზმი შუა საუკუნეებში

გარეჯის მრავალმთის უდაბნოების სხვადასხვა დანიშნულების ქვაბების შელესილობამ მომლოცველთა უამრავი ნაკაწრი წარწერა შემოგვინახა, მათ შორის – სომხურ ენაზეც. ლეონ მელიქსეთ-ბეგს, რომელიც პირველი იყო, ვინც გარეჯის სომხური ნაკაწრი წარწერები გამოაქვეყნა, მიაჩნდა, რომ ისინი იმ სომეხ მოქალაქეთა მიერ იყო შესრულებული, რომლებიც ბაგრატუნიანთა სომხეთის სამეფოს დაცემისა და, აგრეთვე, 1319 წლის დამანგრეველი მიწისძვრის შემდეგ სომხეთიდან საქართველოში გადმოსახლდნენ.

გარეჯში გვხვდება უფრო გვიანდელი პერიოდის წარწერებიც. მათ შორისაა ორსტრიქონიანი სომხური წარწერა, რომელიც უდაბნოს მონასტრის მთავარ ეკლესიაში იყო ამოკაწრული (ამჟამად ეს

წარწერა აღარ არსებობს): „მე ჰოვანეს ტფილელმა დავწერე ეს, წელსა 916 (=1467)“. იმავე ეკლესიაში, ოღონდ სხვა კედლებზე, ჰოვანესს კიდევ სამი წარწერა ამოუკაწრავს, ამჯერად ქართულ ენაზე და, რაც ყველაზე უფრო საყურადღებოა, ერთი წარწერა მხედრულითაა შესრულებული, ორი კი – ასომთავრულით. წარწერები გამართული ხელითაა ამოკაწრული. ანუ, კონკრეტულად, ეს სომეხი ეროვნების მომლოცველი, სომხურთან ერთად ქართულ ენასა და ორი სახის ქართულ ალფაბეტს სრულყოფილად ფლობდა. მოგვყავს მხედრული წარწერის ტექსტი, რომელიც დანარჩენ ორ წარწერაზე უფრო ვრცელია და მეტ ინფორმაციას შეიცავს: „ქ. მე. ცოდვილი იოვანე ხუცესი, მოქალაქე სომეხთა, ვედირსე წმიდა დავითის საფლავს. ვინცა ერთი პირი შენდობა ბრძანოთ, მისითა მადლითა ცხონდებით. დაიწერა ქრონიკონს **რწმ** (=1467)“. თ. ჯოჯუამ სპეციალურად შეისწავლა იოვანე ხუცესის ვინაობა და კონფესიური კუთვნილება. აღმოჩნდა, რომ იოვანე განსწავლული მწიგნობარი და კალიგრაფი იყო. იგი თბილისის ერთ-ერთ სომხურ ეკლესიაში მოღვაწეობდა. ამ ფაქტისა და იოვანეს მიერ გადაწერილი ხელნაწერების ანდერძ-მინაწერების შინაარსის გათვალისწინებით, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ იგი მონოფიზიტი ხუცესი იყო. ამგვარად, თ. ჯოჯუამ ფაქტებით შეამაგრა მანამდე პარუირ მურადიანის მიერ არგუმენტების მოყვანის გარეშე გამოთქმული მოსაზრება იოანეს მონოფიზიტობის შესახებ. მონოფიზიტი ხუცესის მიერ ქართული სიწმინდის მოლოცვის ფაქტიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ XV საუკუნისათვის (და გაცილებით ადრეც) დავიწყებული იყო ის აკრძალვა, რომელიც 608/609 წელს სომეხთა კათალიკოსმა აბრაამმა თანამორწმუნე სომხებს დაუდგინა: მონოფიზიტ სომხებს ეკრძალებოდათ ქართველებთან ერთად ერთობლივი ღოცვის აღვლენა, მათ შორის, მცხეთის ჯვრის ტაძრის მოლოცვა, ქართველი მართლმადიდებლების სომხურ ტაძრებში შეშვება, მათთან ქორწინება, მეგობრობა, დედა-მძუძეობა და ერთად პურის ჭამა. აკრძალვებში მცხეთის ჯვრის ცალკე მოხსენება სომეხთა მხრიდან მისდამი განსაკუთრებული მოწიწებით იყო განპირობებული. ამასთან დაკავშირებით გავიხსენებთ ისტორიულ ფაქტს, რომლის თანახმად სმბატ ბაგრატიონი, ვრკანის მარზპანი,

მრავალწლიანი უშვილობით დაღონებულ მშობლებს მხოლოდ მას შემდეგ შესძენიათ, როცა მცხეთის ჯვარს შევედრებიან და მისთვის შესაწირავი უბოძებიათ.

მონოფიზიტი სომხების სურვილი, მოელოცათ მართლმადიდებლური სიწმინდეები, ვერ განხორციელდებოდა, რომ არ ეარსება კეთილ ნებას ქართველ მართლმადიდებელთა მხრიდანაც. ასეთი ნება კი ნამდვილად არსებობდა. ამაზე მიუთითებს რუსეთის იმპერიის სახელმწიფო პოლიტიკის გამტარებელი სასინოდო კანტორის მიერ გამოცემული განკარგულება, რომელიც ქართველ ბერებს მათ ეკლესიებში სომეხთა მიერ ღოცვის აღვლენასა და, მით უფრო, წირვის დაყენებას უკრძალავდა. სომხების მიერ გარეჯის უდაბნოების მოღოცვის ფაქტი იშვიათი გამონაკლისი რომ არ იყო, მეტყველებს უდაბნოს მონასტერში 1682 წელს შესრულებული სომხური წარწერა, რომელიც ვინმე ბარსელმა ამოკაწრა: „მე ცოდვილი [და] უღირსი უფალი ბარსელი მოვედი [ამ] წმინდა ადგილს ასეული კრებულითა სალოცავად. ვინც წაიკითხოთ, ერთი პირი შენდობა თქვით. წელსა 1131 (=1682)“. იგივე ბარსელი სხვა ქვაბში სომხურადვე წერს: „მე, უფალი ბარსელი, მოვედი აქ მრავალ მლოცველებითურთ, წელსა 1131 (=1682)“. ასი სომეხი მომლოცველის გარეჯში ერთად სტუმრობა რიგითი მოველენა არ უნდა იყოს. ამ ბოლო შემთხვევაში სომეხ მომლოცველთა კონფესიური კუთვნილება სპეციალურად არავის შეუსწავლია. ისინი, შესაძლოა, დიოფიზიტებიც ყოფილიყვნენ.

ჩვენთვის ცნობილია იმის მაგალითიც, როცა, განსაკუთრებულ შემთხვევაში, ქართველი მართლმადიდებლები სომხურ ტაძრებს მოილოცავდნენ. ეს ცნობა ნიკო ნიკოლაძის მოგონებებშია დაცული. როგორც ავტორი წერს, ბაბუის ღოგინად ჩავარდნის შემდეგ, რჩევის საკითხავად მოწვეულ „საპატიო ხუცესსა“ და მკითხავს ოჯახის წევრებისთვის ურჩევიათ, ავადმყოფთან ერთად ჩხარის, სკანდეს, ცხინვალისა და გორის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიები მოელოცათ. გორიჯვრის ეკლესიაში ასვლამდე ოჯახის წევრებს გორის ყველა ქართული და სომხური ეკლესია მოულოცავთ და იქ დაბრძანებული წმ. გიორგის ხატებისთვის ძღვენიც მიუერთმევიათ.

ზემოთ მოყვანილი მაგალითები საშუალებას იძლევა დავასკვნათ, რომ სომხებისა და ქართველების გვერდიგვერდ ცხოვრებამ და მტრის შემოსევების ერთობლივმა მოლოდინმა მათში კონფესიური ლიბერალიზმი ჩამოაყალიბა. ეს არა მხოლოდ მონოფიზიტების მიერ ქართული სიწმინდეების მოლოცვის დაშვებაში, არამედ სომეხ მონოფიზიტ მოხელეთა საქართველოს სამსახურში ჩაყენების ფაქტებშიც მჟღავნდება. კარგადაა ცნობილი, რომ კონფესიურმა განსხვავებამ ხელი არ შეუშალა მეფე თამარს ამირ-სპასალარობა ზაქარია მხარგრძელისთვის ებოძებინა, ისევე როგორც სომეხთა მონოფიზიტობა არ გამხდარა ბარიერი დავით აღმაშენებლისა და ერეკლე II-ისათვის, რათა „მწვალებლები“, ხელოსნობისა და ვაჭრობის გასაცხოველებლად, საქართველოში დაესახლებინათ. სომხებსა და ქართველებს შორის არსებული კონფესიური ლიბერალიზმი ცხოვრებისეული აუცილებლობით იყო განპირობებული.

მ. მ შ ვ ი ლ დ ა ძ ე (თბილისი)

ქრისტიანობის გავრცელება დასავლეთ საქართველოში (აჭარა)

(არქეოლოგიურ მონაცემთა მიხედვით)

ქრისტიანობის გავრცელება დასავლეთ საქართველოში და მისი სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება ერთ-ერთ აქტუალურ საკითხს წარმოადგენს ჩვენი ქვეყნის ისტორიისათვის. როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელება დაკავშირებულია ქრისტეს მოციქულებთან ანდრია პირველწოდებულთან, სვიმონ კანანელთან და მატათასთან. არქეოლოგიური მასალისა და ანტიკური წერილობითი წყაროების შესწავლის საფუძველზე ჩვენ არ გამოვრიცხავთ, რომ დასავლეთ საქართველოში ახალი მონოთეისტური რელიგიის გავრცელებაში გარკვეული როლი ამ ტერიტორიაზე განლაგებულ რომის ძლევამოსილ ლეგიონებს შეესრულებინათ.

საქართველოს შავიზღვისპირეთის ქალაქები პიტიუნტი (ახ. წ. II ს-დან), სებასტოპოლისი, ფასისი და აფსარუნტი ახ. წ. I-IV სს. რომისათვის სტრატეგიული მნიშვნელობის თავდაცვით სისტემაში შედიოდნენ, რომელიც რომაელთა ბატონობის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლურ ფორპოსტს წარმოადგენდა და პროვინცია კაპადოკიის ნაწილი იყო.

დასავლეთ საქართველოში, ქრისტიანობის გავრცელების თვალსაზრისით, განსაკუთრებული დატვირთვა ჰქონდა აჭარის თანამედროვე ტერიტორიას, კერძოდ, გონიო-აფსაროსს – გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების პერიოდის სტრატეგიულ ცენტრს, მნიშვნელოვან ციხე-სიმაგრეს და რომის იმპერიის საყრდენ პუნქტს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. სწორედ აფსაროსს უკავშირდება III-IV-სა და მომდევნო საუკუნეების წყაროები (დოროთეოს ტვირელი, ეპიფანე კვიპრელი, სოფრონი, ეპიფანე კონსტანტინოპოლელი, «პასქალური ქრონიკა»...) ქრისტეს მოციქულთა მისიონერული საქმიანობის შესახებ. გონიო-აფსაროსის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია გემა სამფოთლოვანი მცენარის გამოსახულებით, რომელიც ახ. წ. II-III სს.-ით თარიღდება. ინტალიო, გონიო-აფსაროსში არსებული რელიგიური სიტუაციიდან გამომდინარე, ჩვენი აზრით, ადრექრისტიანულ სიმბოლიკას უნდა უკავშირდებოდეს და შესაძლებლად მიგვაჩნია იგი წმინდა სამების მიმანიშნებლად ჩავთვალოთ.

ინტალიოზე დატანილი სიუჟეტი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე რელიგიურ ცვლილებებზე უნდა მიუთითებდეს, რაც ახალი მონოთეისტური რელიგიის გავრცელებასთან არის დაკავშირებული და, როგორც წესი, ასეთი ტიპის სიუჟეტები გემა-ინტალიოებზე პოვებდა ასახვას.

პირველ მსოფლიო მონოთეისტურ რელიგიასთან დაკავშირებული მასალაა დაფიქსირებული, აგრეთვე, ციხისძირის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ. ციხისძირი გვიანანტიკური – ადრეული შუა საუკუნეების ხანის მდიდარი და მრავალფეროვანი ძეგლებით გამოირჩევა. ადრექრისტიანული სიმბოლო, კერძოდ, ერთმანეთის პარალელურად მცურავი ორი თევზი – გამოსახულია მინის თვალზე ციხისძირის №2 სამარხიდან. ნიშანდობლივია, რომ ანტიკური

«ციხისძირის» მოსახლეობაში ქრისტიანობა ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებიდან ჩანს გავრცელებული, რაზეც მიუთითებს ეკლესიების ნაშთები. აქვე გამოვლინდა მოზაიკის ფრაგმენტი ორნამენტით, რომელიც სიახლოვეს ამუღავნებს შუხუთის (IV ს.) მოზაიკასთან (მასზე ამოკაწრულია ლოცვა „უფალო შეგვიწყალებ“ ბერძნულ ენაზე). სამარხებში და კულტურულ ფენებში არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გამოვლენილია მასალა ქრისტიანული სიმბოლიკით – თევზის გამოსახულებები გემებზე, ჯვრის გამოსახულება და ქრისტიანული შინაარსის გრაფიტო ამფორებზე.

ქრისტიანული დაკრძალვის წესებს ეხვედებით ფიჭვნარში „ნაპურვალის“ ანტიკური ხანის სამაროვნის გათხრებისას. აქ დაფიქსირდა რამდენიმე ადრექრისტიანული სამარხი. ზოგიერთი მასალა წებელდისა, ხოლო ზოგი – ადგილობრივ არქეოლოგიურ კულტურასთან პოულობს პარალელს. აქვე აღმოჩენილი იქნა მარმარილოს მინიატურული ჯვარი, რომელზეც ჯვარცმის სცენაა გამოსახული.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ აჭარის თანამედროვე ტერიტორიაზე ნათლად აისახებოდა რომის იმპერიაში ახ. წ. I ს.-დან მიმდინარე ცვლილებები, რაც ჩვენ შემთხვევაში, ახალი მონოთეისტური რელიგიის – ქრისტიანობის გავრცელებაში მდგომარეობდა.

გ. ნ ა რ ი მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

სამხრეთ კავკასიის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები

სამხრეთ კავკასიაში დღეისათვის ცნობილი „ციკლოპური“ ძეგლები ხუთი ძირითადი ტიპითაა წარმოდგენილი: 1. ნამოსახლარები, რომლებიც გამართულია მდინარეთა ხერთვისში და არა აქვთ ერთიანი ზღუდე; 2. ნამოსახლარები, რომელთა რეგულარული ნაწილი მოქცეულია ციტადელში, მის გარეთ არსებული და-

სახლება კი თავდაცვის სისტემასაა მოკლებული; 3. ცალკე მდგომი სიმაგრეები, რომელთა შიგნით სამეღურნეო ნაგებობებია და მათ გარშემო დასახლება არ შეინიშნება; 4. ცალკე მდგომი სიმაგრეები, სადაც არც ციტადელის შიგნით და არც გარეთ ნაგებობების კვალი არ შეინიშნება; 5. ძეგლები, რომლებიც მაღალი მთის მწვერვალზე მდებარეობენ, აქვთ გამაგრებული, ცენტრალური ნაწილი, მაგრამ მათთან დაკავშირებული არასაყოფაცხოვრებო დანიშნულების ნაგებობების უაღრესად მცირე ზომების გამო ისინი საკულტო კომპლექსებად უნდა მივიჩნიოთ. „ციკლოპური“ ნამოსახლარები და ციხე-სიმაგრეები გავრცელებულია სამხრეთ საქართველოში, სამხრეთ-დასავლეთ აზერბაიჯანში, სომხეთში, ჩრდილო-აღმოსავლეთ თურქეთში, ვანისა და ურმიის ტბისპირეთში და ჩრდილოეთ ერაყში. ვანისა და ურმიის ტბისპირეთში მიკვლეული „ციკლოპური“ ნამოსახლარების და ციხე-სიმაგრეების უმრავლესობა არქეოლოგიურად სუსტადაა შესწავლილი, თუმცა ყველა მკვლევარი მიუთითებს, რომ ის ნაწილები, რომლებიც წინაურარტულ ეპოქაშია აგებული, ურარტულ ხანაშიც ფუნქციონირებდა.

„ციკლოპური“ ძეგლები ძირითადად ძვ. წ. II ათასწლ. მეორე ნახევარსა და ძვ. წ. I ათასწ. პირველ ნახევარში ფუნქციონირებენ. აღნიშნული ტერიტორია, მოცემულ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში, ასურულ წერილობით წყაროებში „ნაირის“ სახელწოდებით არის ცნობილი. ეს სახელი ხშირადაა მოხსენებული ასურულ წარწერებში თუქულთი ნინურთა I-დან (ძვ. წ. XIII-ის ბოლო) მოყოლებული სარგონ II-ის (ძვ. წ. 722-705 წწ.) ჩათვლით, აგრეთვე, ურარტუს ზოგიერთი მეფის (სარდური I, იშპუინი, მენუა) მიერ ასირიულად შედგენილ წარწერებში. ნაირის ქვეყნების გაერთიანება მიმართული იყო ასურეთის ჩრდილოეთით ექსპანსიის წინააღმდეგ. XIII ს.-ის ბოლოდან, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, ნაირის ქვეყნების გაერთიანებას დაიაენი-დიაუხის სამეფო ედგა სათავეში. მისი ჩრდილოეთი პროვინციები სამხრეთ კავკასიის ერთ ნაწილსაც მოიცავდა, ტერიტორიულად კი „ციკლოპური“ ძეგლების გავრცელების გარკვეულ არეალს ფარავდა. ძვ. წ. IX ს.-დან წინა პლანზე გამოდის ურარტუ, რომლის პოლიტიკური, ეკონომიკური და სამხედრო ძლიერება აშკარაა ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარში.

სწორედ ის უდგება სათავეში ასურეთის წინააღმდეგ ბრძოლას. ამასთან, ურარტული წარწერების მიხედვით, ირკვევა, რომ ის ყოფილი მოკავშირეების დამორჩილებას ცდილობს და თავის გავლენას თანდათან ავრცელებს ჩრდილოეთით, რასაც საბოლოოდ დაიაენი-დიაუხის განადგურება მოჰყვა.

სამხრეთ კავკასიის „ციკლოპურ“ ძეგლებზე ჩატარებული სამუშაოები და გამოკვლევები ნათლად მიუთითებენ, რომ ძვ. წ. XVI-V სს.-ში ამ ტიპის ძეგლებს სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში გაბატონებული ადგილი უკავიათ. მათი უმეტესობა ძვ. წ. XIII-VIII სს მიეკუთვნება. ზოგიერთ ნამოსახლარზე „ციკლოპური“ მშენებლობა ძვ. წ. XVI ს.-დან იწყება. ძვ. წ. XIII-XII სს.-ში უნდა იწყებოდეს მეორე და მესამე ტიპის სიმაგრეების მშენებლობა. სომხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ის „ციკლოპური“ ძეგლები, რომლებიც ძვ. წ. VI-IV სს.-ით არის დათარიღებული, წინამორბედ ეპოქაშია აშენებული და გვიან, ურარტუს დაცემის შემდეგ, ხელმეორედაა გამოყენებული. ასეთი დიდი რაოდენობით მათი აგება ე. წ. „ადრესომხურ“ ხანაში (ძვ. წ. VI-IV სს.) წარმოუდგენელი ჩანს, რადგან ძვ. წ. VI ს.-ის მიწურულიდან ამ ტერიტორიას აქემენიდები იკავებენ და, შესაბამისად, იქმნება თავდაცვის სრულიად სხვა სისტემა. მათი მშენებლობა ნაკლებად დასაშვებია ურარტულ ხანაშიც. ურარტულ მეფეებს, როგორც ჩანს, აქ უკვე კარგად ორგანიზებული თავდაცვითი ზოლი დახვდათ. „ციკლოპური“ სიმაგრეების აგება ძირითადად წინაურარტულ ან უშუალოდ ურარტუს ექსპანსიის დაწყების წინ უნდა მომხდარიყო. ახალი „ციკლოპური“ სიმაგრეების მშენებლობა მხოლოდ იმ ტერიტორიაზე შეიძლება ვივარაუდოთ, სადაც ურარტულებმა ფეხი ვერ მოიკიდეს. ასეთად მიგვაჩნია ბამბაკის ქედის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიები თრიალეთი, სამცხე-ჯავახეთი და ისტორიული სამხრეთ საქართველო.

წერილობითი წყაროები და არქეოლოგიური მონაცემები დიაუხი-დაიაენის მესაქონლეობისა და მეტალურგიის მაღალ დონეზე მიუთითებენ. ეს უკანასკნელი, როგორც ჩანს, ამ ქვეყნის ძლიერებისა და სიმდიდრის ძირითადი წყარო იყო. დაიაენი-დიაუხის სამეფოში სოციალური დიფერენციაცია აშკარადაა გამოხატული. ასურული და ურარტული წყაროების მიხედვით იერარქიის სათავეში

დგას მეფე, რომელსაც ექვემდებარებიან უფრო მცირე ერთეულების მეფეები. საზოგადოების რთულ სტრუქტურაზე „ციკლოპური“ ძეგლების იერარქიაც მიუთითებს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრეების ძირითადი ფუნქცია სამხედრო კონტროლი და სუსტად გამაგრებული თუ გაუმაგრებელი პუნქტების მოსახლეობისა და დოვლათის დაცვა იყო. ცალკე მდგომი სიმაგრეები, გზებისა და გზაჯვარედინების გარდა, სამთამაღნო წარმოების ცენტრებსაც იცავდნენ. გზებისა და საბადოების დაცვა, დიდ ტერიტორიაზე თავდაცვის სისტემის ორგანიზება უკვე ცენტრალური ხელისუფლების პრეროგატივაა. ცენტრალურ აპარატს მოითხოვდა გადასახადების აკრეფაც, რაც აუცილებელი იყო თუნდაც იმ ხარკის შესაგროვებლად, რომელიც დიაუხი-დაიაენის მეფეებს ასურეთისა თუ ურარტუსათვის უნდა გადაეხადათ.

დიაუხი-დაიაენის სამეფოს ისტორია ჯერ კიდევ თეთრი ლაქაა ძველი აღმოსავლეთის ისტორიაში, რადგან მისი ძირითადი ცენტრები არქეოლოგიურად სუსტადაა შესწავლილი. მათი ინტენსიური და კომპლექსური კვლევა მრავალ კითხვას გასცემს პასუხს.

ს. ო მ ი ა ძ ე (თბილისი)

ღირებულებითი პარადიგმა სოციალურ-კულტურული ანთროპოლოგიის თვალსაზრისით

ანთროპოლოგია – მოძღვრება ადამიანზე – ადამიანის შესახებ მრავალგვარი ცოდნის დაგროვებას გულისხმობს. ამდენად, ბუნებრივია მეცნიერების სხვადასხვა დარგის მონაწილეობა ამ ცოდნის დაგროვებაში და ისეთი განშრევებების არსებობა, როგორცაა ფიზიკური ანთროპოლოგია, ისტორიამდელი ანთროპოლოგია, სოციალური ანთროპოლოგია, კულტურული თუ პოლიტიკური ანთროპოლოგია და სხვ.

სოციალური და კულტურული ანთროპოლოგიის ორ დამოუკიდებელ დარგად არსებობას ყველა ანთროპოლოგიური სკოლა არ იზიარებს. მაგალითად, ამერიკელი მეცნიერები მათ შორის არსებით განსხვავებას ვერ ხედავენ, ხოლო ინგლისის სოციოლოგიური და ანთროპოლოგიური სკოლის წარმომადგენლები ამ ორი დარგის შესწავლის საგანს მიჯნავენ: სოციალური ანთროპოლოგისათვის ამოსავლად მიიჩნიათ ადამიანთა ჩვევები, განწყობები, სოციალური ურთიერთობები; კულტურულმა ანთროპოლოგიამ კი, მათი აზრით, ადამიანი უნდა შეისწავლოს როგორც „მწარმოებელი ადამიანი“ (homo faber), „იარაღის მკეთებელი“ (tool-maker). ამ შემთხვევაში ჩვევები, განწყობები და რწმენა განიხილება როგორც ინტელექტუალური ხასიათის „იარაღი“, რომელიც ისევე ემსახურება სოციალურ ცხოვრებას, როგორც სასოფლო-სამეურნეო იარაღები. სოციალური ანთროპოლოგისათვის მთავარია არა „ჰომო ფაბერი“, არამედ სოციალური ჯგუფი კომუნიკაციის უამრავი ფორმით, რომელიც საფუძვლად უდევს სოციალურ ცხოვრებას.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ჩვენი კვლევისათვის ოპტიმალურია სოციალურ-კულტურული ანთროპოლოგიის ერთ დარგად განხილვა, რადგან იგი ასე უფრო მჭიდროდ უკავშირდება ლინგვისტიკას, რამდენადაც ენა არა მხოლოდ კულტურული მოვლენაა, არამედ – სოციალური ცხოვრების ნებისმიერი ფორმის არსებობის აუცილებელი პირობა.

როგორც ცნობილია, ყოველ ერს ღირებულებითი ორიენტაციის საკუთარი სისტემა აქვს. ეს სისტემა, დროთა ვითარებაში, გარკვეულ ცვლილებას განიცდის. აქსიოლოგიაში ღირებულებათა სისტემატიზაციის სხვადასხვაგვარი სქემა არსებობს. ერთ-ერთია იერარქიული სტრუქტურის სქემა, რომლითაც განისაზღვრება ღირებულებათა მეტ-ნაკლები მნიშვნელოვნება. იერარქიული სტრუქტურის უმაღლეს საფეხურზე ფინალური ღირებულებებია წარმოდგენილი (ქვედა საფეხურებს იკავებს ინსტრუმენტული და წარმოებული ღირებულებები). ერთი და იგივე ღირებულება შეიძლება ერთი ერისათვის ფინალური იყოს, მეორისათვის – ინსტრუმენტული, ამიტომ, ჩვენი აზრით, სხვადასხვა სისტემათა შედარებითს კვლევას დიდი მნიშვნელობა ექნება ანთროპოლოგიის, როგორც,

ზოგადად, ადამიანის შემსწავლელი მეცნიერებისათვის.

ენათმეცნიერებაში ამ მიმართულებით კვლევის ერთ-ერთი საინტერესო უბანი აღმოჩნდა: 1. ჟარგონის სტატუსის ცვლა: ჟარგონის გამოყენების არე გასცდა ე. წ. ექსკლუზიურ სოციალურ ჯგუფებს და თითქმის ნორმად იქცა ქართული მასმედიისა და თანამედროვე მწერლობის ენაში; 2. ინვექტიური და ობსცენური ლექსიკის მოჭარბება. თანამედროვე ქართულ დისკურსში წარმოქმნილი ეს ახალი ტენდენციები, რომლებიც ქართველთა ღირებულებითი სისტემის უმთავრეს ორიენტირს, ფინალურ ღირებულებას – სულიერებას – ეწინააღმდეგება, მოხსენებაში განიხილება როგორც სოციალური პრობლემა.

ლ. ო ს ე ფ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

„ჯვარი ვაზისას“ ისტორიიდან ქართული და სომხური ისტორიული წყაროების მიხედვით

წმიდა ნინოს სახელთან დაკავშირებული უდიდესი სიწმინდე არის ვაზის ნასხლავისგან დამზადებული ჯვარი, რომლითაც წმ.ნინო სასწაულებს ახდენდა. ქართულ ისტორიულ წყაროებში შემონახული ერთი ვერსიის თანახმად, "ჯვარი ვაზისა" ღმრთისმშობელმა გადასცა წმ. ნინოს „ძილსა შინა“; სხვა ვერსიით, ჯვარი თითონ წმ. ნინომ თავისი თმებით ვაზის რტოთაგან შეკრა. მიცვალების წინ წმ. ნინომ ჯვარი გადასცა მეფე მირიანს, რომელმაც თავისი მემკვიდრე, ბაქარი სწორედ ამ ჯვრით აკურთხა მეფედ. ქართული ისტორიული წყაროების ერთი ვერსიით, ჯვარი შემდგომში, თითქოს, სვეტიცხოვლის საკათედრო ტაძარში იყო დაბრძანებული, სხვა ვერსიით, მცხეთის მთაზე.

წმ. ნინოს ჯვარი მცხეთაში 544 წლამდე ყოფილა დაბრძანებული, ამის შემდეგ, თუ სად იმყოფებოდა იგი 1800 წლამდე, ქართული წყაროები ღუმან. სამაგიეროდ, მოგვეპოვება ცნობები სომ-

ხურ ისტორიულ წყაროებში, რომელთა მიხედვით, ქართველთა ეროვნული სალოცავი რვა საუკუნის განმავლობაში მეზობელ ქვეყანაში იმყოფებოდა. სურათი ასე გამოიყურება: ეს ჯვარი ერთხანს წმ. შუშანიკ დედოფალს ჰქონია, სიკვდილის წინ მას ეს სიწმიდე გადაუცია ცურტავეის მოძღვარ ანდრიასთვის, მას, ცეცხლთაყვანისმცემელთა შიშით, იგი მცხეთაში ვერ დაუბრუნებია და სომხეთში გადაუბრძანებია. იქ იგი სხვადასხვა ქალაქში იმყოფებოდა. სომხურ ეკლესიას ანისში ჯვრის დაბრძანების დღეს მისი ხსენება დაუწესებია.

სომხური წყაროების მიხედვით, არსებობს ორი ვერსია, იმის შესახებ თუ რა დრომდე ინახებოდა ქართული სიწმიდე სომხეთში. ერთის მიხედვით, XIII ს.-ის 40-იან წლებამდე მეფე რუსუდანს გამოუთხოვია მონღოლებისგან, ხოლო მეორის მიხედვით, იგი ქ. ანისიდან დავით აღმაშენებელს ქალაქის გათავისუფლების შემდეგ ჩამოუბრძანებია და სვეტიცხოვლის საკათედრო ტაძარში დაუსვენებია. სომხეთიდან "ჯვარი ვაზისას" საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ცნობები XIX საუკუნემდე აღარ გვხვდება, ჯვარი, ალბათ, სვეტიცხოველში იყო საიმედოდ დაცული. ძნელბედობის კამს იგი ჯერ გერგეტის სამებაში, შემდეგ ანანურის ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძარში ყოფილა.

შემდეგ, როგორც ვიცით, რუსეთში ხვდება და ქართველთა თავგანწირული ძალისხმევით პომპეზური საღმრთისმსახურო რიტუალით აბრუნებენ საქართველოში და დააბრძანებენ სიონის საკათედრო ტაძარში, სადაც იგი დღესაც იმყოფება.

ყოველივე ზემოთმოტანილი ცნობების შესწავლა-შეჯერება წარმოადგენს ჩემს მოკრძალებულ დამოკიდებულებას ამ საკითხთან დაკავშირებით. ვფიქრობ, უნდა გაანალიზებულ იქნეს განხილული აღნიშნული ცნობები წმ. ნინოს ჯვრის შესახებ. თუნდაც ერთი ფაქტი: იაკობ ცურტავეელი თავის თხზულებაში მოგვითხრობს, რომ, როდესაც წმ. შუშანიკი წამოვიდა სასახლიდან, თან წამოიღო ევანგელე და წმინდანთა ცხოვრების წიგნები. თუ წმ. შუშანიკს ექნებოდა ჯვარი ვაზისა, იაკობი ხომ მოიხსენებდა? ასევე არაფერია ამ ჯვრის შესახებ ნათქვამი წმ. შუშანიკის ცხოვრების სომხურ ვერსიაში.

ყოველივე ზემოთქმული, ვფიქრობ, მოითხოვს სერუპულოზურ შესწავლას და მის საფუძველზე დასკვნების გამოტანას.

წმიდა ნინოს ჯვრის მოგზაურობის ისტორია ერთგვარად ხატმეტყველებს ამ ჯვრის მისიონერულ მოღვაწეობაზე. მისგან გადმოსული მადლი თანაბრად ეფინებოდა ქართველსაც, სომეხსაც და სხვას, ვისაც შეხება ჰქონია მასთან. მისი ცხოველმყოფელი მადლის მომცემელი მიიღებდნენ ამ მადლს. ცნობილია, რომ ქართველი პილიგრიმები შორ გზად მიდიოდნენ პალესტინისკენ, იერუსალიმისკენ, კონსტანტინოპოლისკენ, ათონისკენ და სხვა სიწმიდეებისკენ. რაც შეეხება საქართველოს სიწმიდეებს, ასევე მოიხილავდნენ ხოლმე სომეხი მორწმუნეები მცხეთის ჯვარს, მანგლისს, ერუშეთს და სხვ. ის ფაქტი, რომ წმ. ნინოს ჯვარი მცხეთაში 175 წელი ყოფილა, კაპოეტის ციხესა და ვანადადში 459 წელი, ყარსში 146 წელი, ხოლო ანისში ჯვარი 142 წელი იყო დასვენებული, იმაზე მეტყველებს, რომ საკმაოდ მოწიწებული, მოკრძალებული და ღვთისნიერი დამოკიდებულება ჰქონიათ სომეხებს ქართული სიწმიდის „ჯვარი ვაზისას“ მიმართ.

რაც შეეხება წყაროთა სანდოობას, ფაქტია, რომ ქართული მასალა არ გაგვაჩნია ამ ხანგრძლივად გაუჩინარებული ისტორიულ-რელიგიური რელიკვიის მიმართ, სდუმან ქართული წყაროები, სამაგიეროდ დაღადაბენ სომხურნი, ისინი გვაწვდიან ცნობებს „ჯვარი ვაზისას“ შესახებ, რომელნიც პლ. იოსელიანმაც გაიზიარა და ეს აზრი მას შემდეგ დამკვიდრდა. თუმცა, უკანასკნელ ხანებში, ქ. ასათიანმა კვლევის შედეგად კრიტიკულად შეაფასა ეს წყაროები, მაგრამ, რასაკვირველია, ძნელია, საფუძვლიანი რეზულტატის მიღება ქართულ წყაროთა უქონლობის გამო, რადგან წყაროთა შედარებითი ანალიზის მეთოდი საკმაოდ ბევრის მომცველია. ფაქტია, სომეხი მორწმუნენი დიდი რუდუნებით, მოწიწებით, მოკრძალებით იცავდნენ ამ ჯვარს, მას საგანგებოდ ტაძარიც კი აუგეს, ვიდრე დავით აღმაშენებელმა არ ჩამოაბრძანა იგი საქართველოში და თუ ვერწმუნებით სომეხ მემკვიდრეებს, ასე შემოგვინახეს ქართველებს ჩვენი ეროვნული სიწმიდე, რელიკვია.

თ. პ ა ი ჭ ა ძ ე (თბილისი)

საქართველოს მთიანეთი – XX საუკუნის მხატვრული აზროვნების სიმბოლური ბინარი

ცნობილი ფაქტია, გასული საუკუნის ქართული მწერლობის ისტორიული განვითარების ძირითადი ეტაპები ცენზურული წნეხის, იდეოლოგიური ჩარხების, თემატურ-პრობლემური არჩევანის მითითების პირობებში განხორციელდა.

„შემოქმედებითი პოლიტიზაციის“ ამ აშკარა ტენდენციის ვითარებაში მხატვრულ ლიტერატურაში ყოველთვის შეიმჩნეოდა მცდელობა ამ საზღვრების გარღვევისა და სწორედ მხატვრულ ფორმებსა და მეთოდებს „ამოფარებით სათქმელის გაპარებისა“.

ამ თვალსაზრისით, შემოქმედებითი აზროვნებისა თუ სახის-მეტყველებით პროცესში ჩამოყალიბდა რამდენიმე მხატვრულ-სიმბოლური ბინარი, რომელმაც გარკვეული პარადიგმული განვითარებაც განიცადა და მისი აღქმის ე. წ. „მართებული არეც“ საცნაურია.

მათ შორის განსაკუთრებული დატვირთვა აქვთ ნაციონალურ ინდენტობასთან დაკავშირებულ ცნებებს, მაგალითისათვის, ისეთებს, როგორიცაა ისტორიული წარსული, ფოლკლორი ან ის გეოგრაფიული რეგიონი, რომელიც ხალხურ ეთნოსს და ყოფას ყველაზე ტრადიციული სახით წარმოაჩენს, კონკრეტულად – საქართველოს მთიანეთი.

მთა, მთიანეთი, მთის ყოფა, მთიელი – ეს ცნებები არა მხოლოდ მეოცე, არამედ მეცხრამეტე საუკუნის მხატვრულ-პერსონიფიცირებულ შემეცნებაში გაერთიანებული – იქცა ნაციონალური ცნობიერების ერთ-ერთ შემოქმედებით ანალოგად. თუმცა, ზოგადად, ამ თემის მიმართ არსებობდა ხელოვნურად გაშუალებული დამოკიდებულება, რადგან თვით ნაციონალიზმი არა მხოლოდ ნაკლებად აღიარებული ცნება იყო, არამედ საღანძღავ სიტყვადაც მოიაზრებოდა.

ამდენად, მთის სიმბოლო იქცა ტოტალიტარიზმის ხანის ლიტერატურის ერთგვარ იდეოლოგიურ ანტიპოდად, რადგან თავად

ცნება პირველქმნადობის, ნაციონალური თვითშეგნების, ტრადიციების შენახვის, მორალურ-ეთიკური კატეგორიების საწყისად აღიქმებოდა.

ამ მიზნით, კავკასიის სამხრეთი პერიმეტრი, მთელი გეოგრაფიული განფენილობით (ფშავ-ხევსურეთი, სვანეთი, მთიულეთი და ა. შ.) XX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ძირითად წარმომადგენელთა შემოქმედებით მემკვიდრეობაში განსაკუთრებულ ადგილს იკავებს.

ნ. კოპიაშვილი (თბილისი)

მიჯაჭვული გმირის სახე კავკასიურ ფოლკლორში

მიჯაჭვული გმირის სახე კავკასიის მრავალი ხალხის ფოლკლორშია დადასტურებული. ძირითადად ეს არის ამირან დარეჯანის ძე, რომელიც სხვადასხვა სახელით იხსენიება სხვადასხვა ხალხის ფოლკლორში: ქართული – ამირანი, ოსური – ამრანი, აფხაზური – აბრსკილი, დაღესტნური – ამირა და სხვ.

მიჯაჭვული გმირის სიუჟეტს ჩერქეზული და ყაბარდოული ფოლკლორიც იცნობს. მრავალი ფოლკლორისტი სწორედ მიჯაჭვული გმირის კონტექსტში განიხილავს ამირანს (ვს. მიღერი, ა. ვესელოვსკი). მეცნიერთა ერთი ნაწილისათვის განსაკუთრებული ინტერესის საგანს ამირანისა და პრომეთეს, ამირანისა და მჰერის მითიურ სახეთა ურთიერთობა წარმოადგენდა (მ. ჩიქოვანი, ლ. ჩლაიძე). თუმცა, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ამირანსა და პრომეთეს შორის უფრო მეტია განსხვავება, ვიდრე მსგავსება (ქ. სიხარულიძე).

უნდა აღინიშნოს, რომ ოსურ ფოლკლორში განსაკუთრებული ადგილი უკავია დარეჯანიანის (დარძანთა) თქმულებებს. დარეჯანიანთა რამდენიმე თქმულება პირველად ვს. მიღერს გამოუქვეყნე-

ბია (1881 წ.). ოსური “დარეჯანიანი” (დარძანთა) სხვადასხვა ეპიკურ ციკლს უკავშირდება. ცნობილი ოსი მეცნიერის, ვ. აბაევის დასკვნით, ეს ციკლები რამდენიმეა:

1. შუასაუკუნეების ქართული საგმირო თხზულება “ამირანდარეჯანიანი”;

2. ირანული თქმულებები როსტომზე (რუსტამი), ზურაბზე (ზორაბ), ბეჟანზე (ბიჟან); ფირდოუსის “შაჰნამეს” გმირებთან კავშირი;

3. ჩრდილოეთ-კავკასიური ნართების ეპოსი;

4. მსოფლიოში ცნობილი მითი პრომეთეს შესახებ.

საგულისხმოა, რომ ოსურ ზეპირსიტყვიერებაში დარეჯანიანთა შთამომავლად მიიჩნევენ ხალხური “ვეფხისტყაოსნის” გმირებსაც. ოსური ხალხური “ვეფხისტყაოსნის” ერთ-ერთი გმირი როსაფი დარეჯანიანთია და მისი ვაჟებიც (თალიარი, ავთანდილი და ფრიოდონი), რასაკვირველია, ამავე წარმომავლობისანი არიან. დარეჯანიანთა გვარისაა მასმათიც (ასმათი).

როგორც სამართლიანად მიუთითებენ (ნ. მარი, ვ. აბაევი, მ. ჩიქოვანი), ოსური დარეჯანიანთა ეპოსი ქართული “ამირანდარეჯანიანით” არის ნასაზრდოები, მაგრამ აქვე უნდა დავძინოთ, რომ მას ოსური ნაციონალური ელფერიც აქვს. კერძოდ ის, რომ ამირანისა და ნართების ეპოსის ერთ-ერთი გმირის, ბათრადის, ამქვეყნად მოვლინება თითქმის იდენტურად ხდება; ოსურ “ამირანდარეჯანიანში” წაშლილია მეფეთა, ხალიფათა და პრინცთა სახეები და სხვ.

მიჯაჭვის მოტივაცია ოსურ თქმულებაშიც იგივეა, რაც, ზოგადად, კავკასიურ ფოლკლორში. ღმერთის წინააღმდეგ გამომსვლელი ისჯება. ამირანის დაღუპვა ოსურ თქმულებაშიც მოგვაგონებს კავკასიურ და პრომეთესეულ მითს, გაბუდაყებული ამირანი ღმერთთან გატოლების მცდელობის გამო დაისაჯა მთაზე მიჯაჭვით, თუმცა არა ზოგადად კავკასიის მთაზე, არამედ კონკრეტულად თეთრ მთაზე (“Урсаджы хохы”) სამუდამოდ მიჯაჭვით.

ნ. რ უ ხ ა ძ ე (თბილისი)

ზოგი ლექსემის ისტორიისათვის უდიურ ენაში I

უდიურში, ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვებთან ერთად, წარმოდგენილია სხვადასხვა ენიდან შემოსული ლექსიკა. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა თურქული წარმომავლობის ლექსიკა უდიურ ენაში, რომელიც, ჩვენი აზრით, ქართულის გზით არის უდიურში შესული.

თურქულიდან ნასესხები ლექსიკის მეტი წილი უდიური ენის ნიჯურ დიალექტშია დადასტურებული, ამ დიალექტის აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე გავრცელებისა და ამ ენის, როგორც თურქულის ახლომონათესავე ენის, გავლენის გამო.

თურქულ-ქართულ-უდიურ ნასესხობათა გამოვლენა ამ შემთხვევაში განსაზღვრულია არა ნათესაობით, არამედ ექსტრალინგვისტური ფაქტორებით. ამგვარ ლექსემათა შესწავლა კი მნიშვნელოვანია ენის ამოსავალი ვითარების რეკონსტრუქციისთვისაც.

უდიურსა და ქართულში საერთო სიტყვების (და სიტყვათა ძირების) არსებობას რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებს:

1. ორივე ენაში (ქართულსა და უდიურში) სიტყვა შეთვისებულია მესამე ენიდან, ამ მხრივ ყველაზე მეტი ხვედრითი წილი აქვს არაბულს, სპარსულს, სომხურს, რუსულს, შედარებით ნაკლები – თურქულს და სხვა ენებს.

2. საერთო სიტყვა ერთ-ერთი შესადარებელი ერთეულის კუთვნილებაა და ამ უკანასკნელისგანაა შეთვისებული მეორე ენაში, ან კიდევ საერთო სიტყვა შემოსულია დამოუკიდებლად, რომელიმე მესამე ენის გარეშე.

3. საერთო სიტყვა შეპირობებულია შესადარებელ ენათა გენეალოგიური კავშირით, იგი ამოსავალი ერთეულის დიფერენციაციის შედეგია.

ქართულ-უდიური ნასესხები სიტყვათა ერთი რიგი სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილია.

ამჯერად მოხსენებაში წარმოვადგენთ იმ თურქულ ლექსებში ანალიზს, რომელიც, ჩვენი აზრით, უდიურში ქართულის მეშვეობით არის შესული, კერძოდ: ბორჯი, ჯიდა, ჩილინკა, ნიათი, კუმკუმა, ყოლბადი, დინჯი, ხინინი.

ქ. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე (თბილისი)

კარდაკარ სიარულის რიტუალი კავკასიაში

კავკასიაში მცხოვრებ ხალხთა ზოგიერთი წეს-ჩვეულების შედგენელი ნაწილი იყო კარდაკარ სიარული. მონაწილეები ჩამოუვლიდნენ მოსახლეებს და მღეროდნენ ისეთ სიმღერებს, რომელთა შინაარსი შეესაბამებოდა დღეობას. საგაზაფხულო დღესასწაულების დროს, განსაკუთრებით პირველი ხნულის გატანის შემდეგ, ხალხი მინდვრიდან სახეიმო მსვლელობით მიემართებოდა სოფლისაკენ, ისინი მღეროდნენ, ცეკვავდნენ და სხვადასხვა სანახაობას წარმოადგენდნენ.

ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაკვირვებამ აჩვენა, რომ კავკასიაში მცხოვრებ ხალხებში კარდაკარ სიარულის ჩვეულებას მსგავსი სტრუქტურა და შინაარსი ჰქონდა. სასიმღერო ტექსტებისა და დასაჩუქრების გარდა, დროთა განმავლობაში მასში შევიდა იმპროვიზირებული სანახაობები, ნიღბები და სხვა თეატრალური ელემენტები. მონაწილეთა ტანსაცმელში დომინირებდა ცხვრის ტყავი (სავარაუდოდ, რიტუალური შემოსვის რუდიმენტი), ხოლო მთავარი პერსონაჟი თხას განასახიერებდა (ქართული “ბერიკაობა”, ლაკებთან – “თხის სახით სიარული”, ყაზარდოელების – აჟი-ხაფა “მოცეკვავე თხა”). ამ ცხოველების ჩართვა აგრარულ წეს-ჩვეულებებში არ უნდა იყოს მოულოდნელი, რადგან ისინი ნაყოფიერების სიმბოლოებს წარმოადგენენ. მით უმეტეს, რომ ამგვარი კულტისა და ცხვრის ტყავის რიტუალური ფუნქციის არსებო-

ბას არქეოლოგიური აღმოჩენებიც ადასტურებენ (ქალის ფიგურა ცხვრის თავით, კერებში ნაპოვნი თიხის ცხვრები, სამლოცველო იატაკზე მოხატული ვერძის თავები და სხვ.). შესაბამისად, არგონავტებისა და ოქროს საწმისის თქმულებაში გამონაგონთან ერთად კავკასიელთა ძველი მითოლოგიურ-რელიგიური წარმოდგენებიც აისახა.

XIX-XX საუკუნეებში დაფიქსირებულ ამ წეს-ჩვეულებებს უკვე გასართობი და კომიკური ხასიათი ჰქონდათ, მაგრამ სწორედ გროტესკმა შემოინახა მათში ნაყოფიერების კულტის ნიშნები. საფიქრებელია, რომ ძველად კარდაკარ სიარული ნაყოფიერების ღვთაებისადმი მიძღვნილი დამოუკიდებელი რიტუალი იყო. იგი სათავეს უნდა იღებდეს რელიგიური წარმოდგენების ჩამოყალიბების პერიოდიდან, როცა ღვთაებებს ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ საკუთარი სამლოცველოები. ისინი ირჩევდნენ განსაკუთრებულ პიროვნებებს (როგორცაა *შაქარე* აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მითოლოგიაში), მათი მეშვეობით გადაადგილდებოდნენ, ამცნობდნენ ხალხს თავიანთ ნებას და, როგორც საზოგადო ღვთაებები, აერთიანებდნენ კოლექტივს თავიანთი მფარველობის ქვეშ. ამასთან, სახლებში უკვე ბინადრობდნენ ოჯახის მფარველი სულები ფუძის ანგელოზები (მორაულ ღვთაებებთან შედარებით უფრო დაბალი რანგის ღვთაებები), რომლებიც ეპატრონებოდნენ შიდა სივრცეს. ალბათ ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ მსვლელობის მონაწილეები არასდროს შედიოდნენ სახლებში.

კარდაკარ სიარულის ძირითადი ელემენტებისა და თანმხლები სიმბოლოების მსგავსება კიდევ ერთი დასტურია ძველად, იბერიულ-კავკასიური ერთობის პერიოდში კავკასიელთა მსოფლმხედველობისა და კულტურის ერთგვაროვნებისა.

ტ. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე (ყარსი), ლ. ა ვ ი ძ ბ ა (თბილისი)

ანბანი და სეპარაცია

ნებისმიერ სამწერლო სისტემას საკუთრივ ლინგვისტური და ექსტრალინგვისტური მნიშვნელობა აქვს. ლინგვისტურში ჩვენ ვგულისხმობთ ნიშნებისა (გრაფემების) და ბგერების მაქსიმალურ შესაბამისობას. ექსტრალინგვისტური პრინციპი გულისხმობს რომელიმე სამწერლო სისტემის გავრცელებას საკუთრივ ლინგვისტური პრინციპის გათვალისწინების გარეშე. ექსტრალინგვისტური, ჩვეულებრივ, მიზნად ისახავს სამ ამოცანას: 1. რელიგიური (იდეოლოგიური) კონკრეტული სამწერლო სისტემის მეშვეობით რწმენის ერთ-ერთი სახის გავრცელებას, მაგალითად, ქართული ანბანის მეშვეობით ქრისტიანობის გავრცელება ჩრდილოეთ კავკასიაში (ლათინური – კათოლიკურ სამყაროში, არაბული – ისლამში); 2. კულტურთრეიგერული, როდესაც ანბანს არ მოჰყვება იდეოლოგიური დატვირთვა და გულისხმობს მხოლოდ კულტუროლოგიურ და ცივილიზაციურ მომენტებს, მაგალითად, ლათინური – თურქეთში და სხვა ისლამურ სახელმწიფოებში; 3. პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული, როდესაც ძალისმიერად ვრცელდება გაბატონებული ერის ანბანი, მაგალითად, რუსული ცარისტულ და საბჭოურ იმპერიებში.

ჩვეულებრივ, ანბანს აქვს ინტეგრაციული ფუნქცია, რასაც ადასტურებს ენების (6500 ენა) და ანბანების (დაახლოებით 300) რიცხოვნობის შეფარდება.

სწორად სამწერლო სისტემას იყენებენ სეპარაციის საშუალებად. მაგალითად, რუსულ დამწერლობას, რომელიც აერთიანებდა (ინტეგრაციული ფუნქცია) საბჭოთა კავშირის ჰეტეროგენულ მოსახლეობას (კავკასიური, სლავური, უნგრულ-ფინური...), იმავდროულად, იყენებდნენ როგორც ხალხების დაყოფის საშუალებას (სეპარაციული ფუნქცია). ამ შემთხვევაში რუსული ანბანის სხვადასხვა მოდიფიკაციას იყენებდნენ ერთი და იმავე ხალხის ანბანებისათვის შესაბამისი ხალხების სეპარაციის მიზნით, მაგალითად, აფხაზური და აბაზური, ჩეჩნური და ინგუშური, ადიღური და ყაბარდოული, კომი-ზირიანული და კომი-პერმიაკული, ერზია-მორდოვული და მოკშა-მორდოვული, ბარის მარიული და მთის მარიული...

ი. ტ ა ტ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

ერთი ხეთური ფორმულის წარმოშობისთვის

დიდი ხანია ხეთოლოგთა ყურადღებას იმსახურებს ხეთური რელიგიური შინაარსის ტექსტებში დადასტურებული საკულტო ფორმულა “ღვთაების დაღევა” ($PX + eku-$), რომელშიც ზმნა “დაღევა” (ხეთ. $eku-$) შეითანხმებს ამა თუ იმ ღვთაების სახელს აკუზატივში (ბრუნვის ნიშნით ან ნულოვანი დაბოლოებით), ზოგიერთ შემთხვევაში კი – დატივში ან ნომინატივში.

სადავოა როგორც ამ ფორმულათა ურთიერთმიმართება, ასევე მათი შინაარსი.

ფორმულა, რომელშიც $eku-$ გვხვდება ირიბ ობიექტთან – ღვთაების სახელთან დატივში, ჩვეულებრივ, ითარგმნება როგორც “დაღევა ღვთაებისთვის, ღვთაების სადიდებლად”. როგორ უნდა ვთარგმნოთ ეს ფორმულა იმ შემთხვევაში, სადაც ღვთაების სახელი პირდაპირ ობიექტად გვევლინება – „დაღევენება/დასაღევად მიცემა“ თუ „ღვთაების დაღევა“ როგორც ქრისტიანული ზიარების მსგავსი მისტიკური მოქმედება? მე ვიზიარებ მოსაზრებას დატიური და აკუზატიური კონსტრუქციების იდენტურობის შესახებ და, შესაბამისად, მას ყველა შემთხვევაში ერთნაირად ვთარგმნი: „ამა თუ იმ ღვთაებისთვის დაღევა / ღვთაების სადიდებლის დაღევა“. იქიდან გამომდინარე, რომ ყველაზე ხშირად ფორმულის აკუზატივიან ვერსიას ვხვდებით, ხეთები ღვთაების სახელს, ალბათ, პირდაპირ ობიექტად წარმოიდგენდნენ.

ის ფაქტი, რომ ინდოევროპულ ხეთურ ენაში ზმნა “დაღევა” შეითანხმებს პირდაპირ ობიექტს სხვადასხვა ბრუნვაში (აკუზატივში – ბრუნვის ნიშნით ან ნულოვანი დაბოლოებით, აგრეთვე, დატივში ან ნომინატივში), შეიძლება აიხსნას იმით, რომ ხეთებს ჩვენთვის საინტერესო სარიტუალო ფორმულა უნდა აეღოთ ხათური ენიდან, რომელშიც, ჩემი აზრით, ზოგიერთი კაკკასიური ენის მსგავსად, სავარაუდოა პირდაპირი ობიექტის ბრუნვის სინტაქსურად განპირობებული მონაცვლეობა.

რ. ფ ა რ ე უ ლ ი ძ ე (თბილისი)

ლოკატიურ ბრუნვათა სისტემა ჩეჩნური ენის ქისტურ დიალექტში

ცნობილია, რომ ჩეჩნურ ენაში ბრუნვები იყოფა ძირითად და თანდებულებიან ბრუნვებად. თავის მხრივ, თანდებულებიან ბრუნვები ჯგუფდებიან 1) ერთ და 2) ერთზე მეტთანდებულებიან ბრუნვებად (პ. უსლარი, დ. იმნაიშვილი, ნ. იაკოვლევი, ი. არსახანოვი, ა. თიმაევი, ნ. ბიბულათოვი...).

ძირითადი ბრუნვები მეტი აბსტრაქტულობით გამოირჩევიან ერთთანდებულებიანებისაგან განსხვავებით. სპეციალურ ლიტერატურაში ერთთანდებულებიანებში არის მოცემული ე. წ. -ლ ფორმანტი ნაწარმოები შედარებითი ბრუნვა. ჩვენი აზრით, აღნიშნული ფორმანტი არის წარმოქმნის ელემენტი და არა თანდებულებიან ბრუნვის ნიშანი. მაშასადამე, შედარებითი ბრუნვა ამოსაღებია ჩეჩნური ენის ბრუნვათა სისტემიდან.

ბრუნვათა სისტემაშია, აგრეთვე, -გა||-დე (-გა > -და > -დე) თანდებულებიანი ფორმაც “ადგილობითი ბრუნვის” სახელით. -გა||-დე ფორმანტს მიმართულების გამოხატვის ფუნქცია აქვს, ლოკატიური ბრუნვაა, შესაბამისად, ბრუნვის ეს ფორმა წარმოადგენს მიმართულებით ძირითადს, რადგან დანარჩენი ლოკატიური ბრუნვები საწარმოებლად მას იყენებენ.

ჩეჩნურში გამოყოფილია შვიდი ლოკატიური ბრუნვა. მოხსენებაში, პირველად სპეციალურ ლიტერატურაში, ლოკატიური ბრუნვები დალაგებულია წარმოების მიხედვით და შედარებულია ლოკატიურ ბრუნვებთან ქისტურში, სადაც სულ სამი ასეთი ბრუნვა დასტურდება.

ლ. ფ ა ჩ უ ლ ი ა (თბილისი)

ე. წ. „ჭარბი“ „და“ კავშირის შესახებ ქართველურ ენებში

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია „და“ კავშირის ხმარების სიჭარბე-სიხშირე სხვადასხვა პოზიციაში: 1) ერთგვარ წევრთა შორის შერწყმულ წინადადებაში; 2) სრულიად დამოუკიდებელი წინადადებების საზღვარზე; 3) თხრობის დიდი პერიოდების შემადგენელ ნაწილთა დასაკავშირებლად რთული წინადადებების შემცველ კომპონენტთა ერთ დიდ მონაკვეთად შეერთებისთვის.

„და“ კავშირის ხმარების სიხშირე ბიბლიური და სხვა წიგნების თარგმანებში განპირობებულია სიზუსტის აუცილებლობით, თუნდაც დამხმარე სიტყვების კავშირ-ნაწილაკების გადმოღებისას (კ. დანელია).

ვარაუდობენ, რომ მე-18 საუკუნემდე არსებულ პროზაულ ნაწარმოებებში „და“ კავშირის ხშირი ხმარება გამოწვეული უნდა იყოს საეკლესიო სტილის გავლენით.

ძველ ქართულში „და“ კავშირის ხშირი გამოყენება მიჩნეულია ებრაიზმად, თუმცა ძველი ქართული თარგმანები ამ შემთხვევაში უშუალოდ ებრაულ წყაროზე არ უნდა იყოს დამოკიდებული, რადგან ზემოთ ხსენებული სინტაქსური ებრაიზმი პრინციპულად ერთნაირად ვლინდება ბერძნულ სეპტანტას, სირიულ პეშიტასა და სომხურ თარგმანებშიც (კ. დანელია), რამაც უდიდესი გავლენა მოახდინა ორიგინალურ ძეგლებზე (ზ. სარჯველაძე). „და“ კავშირის „უჩვეულო ხმარება“ დამკვიდრდა ორიგინალურ საერო, ჰაგიოგრაფიულ თუ ისტორიული ხასიათის თხზულებებში.

იდენტური კონსტრუქციის ნაშთი არქაიზმის სახით დაფიქსირებულია ზანურ მეტყველებაში.

„და“ კავშირის ინტენსიური ხმარება ძველ ქართულში პარალელურ წევრებთან შესაძლებელია მთლიანად უცხო ენების გავლენის შედეგი არც იყოს. აღნიშნული მოვლენა დადასტურებუ-

ღია ზეპირსიტყვიერებაშიც, რასაც მხარს უჭერს ღაზურისა და მეგრულის მონაცემები. „და“ კავშირის ხშირი ხმარება ნიშანდობლივია როგორც ადრეული ლიტერატურული თხზულებებისათვის, ასევე უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლებისათვის.

დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ საანალიზო სინტაქსური კონსტრუქცია საკუთარ ენობრივ ნიადაგზე აღმოცენდა, ხოლო თარგმანებმა ხელი შეუწყო მის სტაბილიზაციას.

რ. ფ ი ვ ი ა (თბილისი)

მარიამ ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილი საგალობლები მეათე საუკუნის ქართულ ჰიმნოგრაფიაში

ქართული სასულიერო პოეზია სიტყვის ხელოვნების უმაღლეს მწვერვალს მეათე საუკუნისათვის ეზიარა. ქართველ სასულიერო მწერალთა ნაღვაწზე გაშალა ფრთები დიდმა ქართულმა პოეზიამ და დღემდე საუკუნეთა წინ შექმნილი ამ უკვდავი შემოქმედების მხატვრული სახეებით საზრდოობს.

მარიამ ღვთისმშობლის უადრესად ინდივიდუალური განცდები წარმოდგენილია იოანე მინჩხის, იოანე მტბევარის, ფილიპე ბეთლემელის, მიქაელ მოდრეკილის, ეზრას და სხვათა ჰიმნებში. განსაკუთრებული მხატვრული სიდიადით იხატება ღვთისმშობელი დავით აღმაშენებლისა და დიმიტრი მეფის ჰიმნოგრაფიულ შედევრებში. მეცნიერთა მართებული დაკვირვებით, პროტა ჰიმნოგრაფიულ მემკვიდრეობაში ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილი საგალობლები სჭარბობენ კიდევ უფლისადმი აღვლენილს. ქართულ ჰიმნოგრაფიაში კი მარიამის დომინირებას, როგორც ერთ-ერთი ბიბლიური სახისას, საქართველოს ღვთისმშობლის წილხვდომილობაც დაედო საფუძვლად.

მეათე საუკუნის უდიდესი პოეტი-ჰიმნოგრაფის იოანე მინჩხის შემოქმედებაში მარიამ ღვთისმშობლის მხატვრული სახე განსა-

კუთრებული სიმბოლოებით იხატება. იოანე მინჩხის პოეზიაში მარიამ ღვთისმშობელი წარმოჩენილია ყველა იმ ძირითადი სიმბოლო-მეტაფორებით, რომლებიც სასულიერო მწერლობაში შექმნილა. იოანე მინჩხის მიერ შექმნილი მარიამ ღვთისმშობლის მხატვრული სახე სულიერებისკენ, განწმენდისკენ ანუ ადამიანის ჭეშმარიტი არსის ძიებისაკენ მოგვიწოდებს.

პიმნოგრაფიულ პოეზიას შუასაუკუნეთა კულტურულ მე-მკვიდრეობაში უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება. ამ საგალობლების უნივერსალური თემა უმაღლეს ნათელთან ანუ ღვთაებასთან ეგზალტირებული წვდომის პოეტური ცდაა. სასულიერო მწერლობაში არიან განსაკუთრებული ნათლით ხელდასმული ხელოვანნი, რომელთა გავლენაც ქართულ მწერლობას დღემდე მოჰყვება.

კ. ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი (თბილისი)

სახელმწიფოებრივი სტრუქტურის ჩამოყალიბების საფეხურები სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში

ათასწლეულების განმავლობაში კავკასიის კულტურის ჩამოყალიბება და, შესაბამისად, საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარება, ძირითადად სამ საფუძველს ემყარებოდა. ეს იყო: ადგილობრივი ბუნებრივი რესურსების სიმდიდრე და მრავალფეროვნება; გეოგრაფიული მდებარეობა ორ ზღვას შორის, უდიდეს კულტურათა გზაგასაყარზე; ძველადმოსავლურ ცივილიზაციებთან უშუალო სიახლოვე და მუდმივად მის ორბიტაში ყოფნა.

სწორედ ეს სამი კომპონენტი უნდა წარმოადგენდეს კავკასიაში სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტის ჩამოყალიბების უმთავრეს, განმსაზღვრელ საყრდენსაც. თუ ადგილობრივ არ არის შემზადებული შესაფერისი პირობები ამ პროცესის წარმართვისათვის, მისი გარედან მზა სახით შემოტანა, კავკასიის ისტორიის ნებისმიერ პერიოდში, გამორიცხული უნდა იყოს.

ბრინჯაო-რკინის ხანაში, სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში, არქეოლოგიური ძეგლების მონაცემთა ბაზის მიხედვით, საზოგადოების თანდათანობითი სოციალური განვითარება, სახელმწიფოებრივი სტრუქტურის ჩამოყალიბების ზღვარს სავარაუდოდ აღწევს ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში, ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში და ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში.

მ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე (თბილისი)

სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის განვითარებული ეტაპისა და მიწურულის პალეოკულტურათა ქრონოლოგიურ-კულტურული ინტერპრეტაციის ცდა¹

წარმოდგენილი საკითხი დღეისათვის ყურადღებას იქცევს, ერთი მხრივ, მისი აქტუალური თემატიკის გამო, რომელშიც არაერთი მომენტი რჩება საკამათო, და, ამავე დროს, მკაფიო ცვლილებებით აღსავსე ეპოქის ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანის – კულტურათა დინამიკის თვალსაზრისითაც.

განვითარებული პრეისტორიული ხანის ეს მონაკვეთი, როგორც ჩანს, განეკუთვნება ინტერმედიალურ ანუ ტრანზიტულ პერიოდს, რომელიც ორი მნიშვნელოვანი ეპოქის შუა და გვიან ბრინჯაოს ხანების – გზისგასაყარზე იკვეთება და მკაფიოდ წარმოგვიდგენს, ერთი მხრივ, შუა ბრინჯაოს ხანის თრიალეთური კულტურის ფინალს, მის დეგრადაციასა და წასვლას ისტორიის ასპარეზიდან, ხოლო, მეორე მხრივ, ახალი და განვითარებული მეტალურგიით გამორჩეული გვიან ბრინჯაოს ეპოქის დადგომას.

საკითხთა ამ ფართო სპექტრში საკამათო არ არის მხოლოდ ის, თუ როდის ხდება ეს უკანასკნელი მოვლენა. დანარჩენ საკითხ-

---

¹ იბეჭდება რედაქტირების გარეშე (რედაქციისგან).

თა წრე კი საკმაოდ ბუნდოვანია და მკვლევართა ყურადღებას გადაუდებლად ითხოვს. მათ შორის ერთ-ერთი მწვავე, ალბათ, თრიალეთის “ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის” ძეგლებისა და შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულის კომპლექსთა კულტურული და ქრონოლოგიური ურთიერთმიმართებაა. პრობლემა, რომელზეც მოხსენებაში აქცენტირდება ყურადღება, შეეხება იმის გარკვევას, ეკუთვნის თუ არა ეს უკანასკნელი (ანუ შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულის კომპლექსები) საკუთრივ თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანებს, თუ იგი მისი შემდგომი (თუმცა გენეტიურად მისგან მომდინარე) და უკვე სხვა კულტურული მოვლენაა.

განსაკუთრებულ ყურადღებას ვუთმობთ იმას, თუ რა ხასიათის განმასხვავებელი თავისებურებები დასტურდება მათ შორის და შეიძლება თუ არა გახდეს იგი საკმაოდ საფუძველი საკუთრივ თრიალეთურ კულტურასა და გვიან ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ, ინტერმედიალური პერიოდის (MBA IV/LBA I) ძეგლებს შორის კიდევ ერთი, კერძოდ, შუა ბრინჯაოს ხანის ფინალური ეტაპის კულტურის გამოყოფისათვის.

საკითხის არსში გარკვევისას გათვალისწინებულია სხვა ასპექტიც. კერძოდ, ხომ არ შეიძლებოდა ამის მიზეზი გამხდარიყო მხოლოდ და მხოლოდ ქრონოლოგიური სხვაობა და მას უფრო ღრმა და კიდევ სხვა საფუძველი არ ჰქონოდა. პრობლემათა ეს ფართო და არც თუ მთლად ნათელი წრე, რასაკვირველია, საგანგებო კვლევას საჭიროებს, რომელიც შუა ბრინჯაოს ხანის დასასრულის ამჟამად დაგროვილ კომპლექსთა დეტალურ და, ამასთან, ყველა კატეგორიის არტეფაქტებზე დაფუძნებულ ანალიზს უნდა ეყრდნობოდეს მომავალში. ამჟამად კი წარმოდგენილი თემა მხოლოდ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სამარხეული ძეგლების საფუძველზე გვაქვს გაშუქებული და, ამდენად, მიგვაჩნია, რომ ეს მხოლოდ ერთი ეტაპია ამ რთული პრობლემატიკის კვლევის პროცესში.

ვთვლით, რომ შემდგომ ასევე აუცილებელ სამუშაოს წარმოდგენს სამხრეთ კავკასიის სხვა დანარჩენ რეგიონებში აღმოჩენილი სინქრონული ხანის კომპლექსებზე ამ მიმართებით მუშაობა, ხოლო კვლევის დასასრულ ეტაპზე კი – მთელს ამ ფართო არე-

აღში წარმოდგენილი შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულის მასალების კორექცია. საბოლოოდ ეს საშუალებას მოგვცემს გავარკვიოთ თრიალეთური კულტურის არსებობის ხანგრძლივობა სამხრეთ კავკასიაში და მისი კულტურული იდენტობა შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულის, ჯერჯერობით, არც თუ მრავალრიცხოვან ძეგლებთან.

ვთვლით, რომ ამ უაღრესად შრომატევადი სამუშაოს ჩატარებამდე ყოველგვარი მოსაზრება, მათ შორის ძალიან მიმზიდველიც, ვარაუდის დონეს ვერ გასცდება.

რასაკვირველია, ისევე როგორც ყველა ინტერმედიალური ეპოქა, შუა ბრინჯაოს ხანის დასასრულიც დატვირთული აღმოჩნდა გარდატეხების მომასწავებელ სიახლეთა მთელი სერიით, რამაც საბოლოოდ ძვ. წ. XV საუკუნეში გამოიწვია კიდევ გვიან ბრინჯაოს ხანის კულტურის დადგომა სამხრეთ კავკასიაში.

ნაშრომში საგანგებო აქცენტირება გვაქვს იმ ძეგლების სერიაზე, რომლებიც დღეს თრიალეთური კულტურისა და შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულის კულტურული სინამდვილის კუთვნილებადაა მიჩნეული და საშუალებას გვაძლევს მეტ-ნაკლები სიზუსტით დავახასიათოდ ეს საინტერესო (ინტერმედიალური) პერიოდი, მიუვითოთ იმ ცვლილებებზე, რაც მას საკმაოდ მკაფიოდ გამოარჩევს.

ვთვლით, რომ თრიალეთური კულტურის დასასრულს მიმდინარე მოვლენები გახდა საფუძველი იმ ცვლილებებისა, რომლებმაც შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულის ეტაპზე მოგვცა მკაფიო სიახლეთა შემცველი კომპლექსები. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საკითხზე დეტალურად და გარკვევით არ არის საუბარი, არადა იგი საკმაოდ აქტუალურად დგას კავკასიის არქეოლოგიის მრავალფეროვან პრობლემატიკაში. წადვლის, მესხეთის ყორღანების, ბორჯომის ხეობის სამარხების ერთი ნაწილისა და აწყურის ყორღანების, უდაბნოს (შავი მიწის ველის) ყორღანებისა და ზოგიერთ სხვა კომპლექსთა მიზანმიმართული შესწავლა თრიალეთური კულტურის მასალებთან ქრონოლოგიურ-კულტურული კორექციის თვალსაზრისით, კარგა ხანია მკვლევართა ყურადღებას ელის. თავისი განვითარების გვიანდელ, ფინალურ საფეხურზე თრიალეთური კულტურა უკვე კარგავს რიგ თავისებურებებს და გარკვეული სიმპტომატური ნიშნებით ხასიათდება.

ასევე დებატურია ის, თუ ზუსტად როდის და რაში იჩენს თავს ცვლილებები თრიალეთური კულტურის მიწურულს და როგორია საკუთრივ ამ კულტურის სამხრეთ კავკასიაში გამოჩენილ სხვა კულტურებთან (სევან-უზერლიკის, თაზაკენდის და ყიზილვანქის კულტურები) ურთიერთობის დინამიკა. აღსანიშნავია, რომ სევან-უზერლიკისა და თაზაკენდის კულტურები მისი არსებობის გარკვეულ ეტაპზე დაემთხვა თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის არსებობის გვიანდელ ფაზას და დროის გარკვეულ მონაკვეთში მათი შეხვედრის ადგილი გადაიკვეთა.

თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურა, რომელიც გამორჩეულია თვით ძველი სამყაროს ცივილიზაციათა შორისაც კი თავისი უნიკუმიტით, ხასიათდება სრულიად გარკვეულ ნიშან-თავისებურებათა კომპლექტით, რაც მას ძალიან მკაფიოდ გამოარჩევს შუა ბრინჯაოს ხანის ზემოაღნიშნული კულტურებისაგან.

ე. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე (თბილისი)

მარი ბროსეს ქართველოლოგიური მოღვაწეობიდან

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდებში დაცულ ფრანგი ორიენტალისტის მარი ბროსეს არქივში გამოვლინდა საინტერესო ეპისტოლარული მასალა, რომელიც ნათლად წარმოგვიდგენს ქართველოლოგიური კვლევის სათავეებს. ესაა მარი ბროსეს წერილები ქართველ ისტორიკოსთა და ფილოლოგთა პირველი თაობის წარმომადგენლებთან.

მარი ბროსეს ქართველოლოგიური მოღვაწეობა იმ პერიოდს დაემთხვა, როდესაც ევროპულ ორიენტალისტიკაში ის-ის იყო მკვიდრდებოდა აზრი ამ კვლევის აუცილებლობის შესახებ. ქართული სიტყვიერების ინტერესი მას გაუღვიძა სენ მარტენმა, რომელმაც ევროპულ სივრცეში პირველად დაუღო საფუძველი ქარ-

თული ენის შესწავლის საქმეს. მარი ბროსემ ჯერ პარიზში დაცული ქართული ხელნაწერები შეისწავლა. იქ დაწეებული მოღვაწეობა მან პეტერბურგის უნივერსიტეტსა და მეცნიერებათა აკადემიაში გააგრძელა. საწყის ეტაპზე იგი ზრუნავდა ქართული ისტორიული სიძველეების გამოვლენასა და შესწავლაზე.

სიძველეების გამოვლენის მიზნით მარი ბროსე დაუახლოვდა რუსეთში მოღვაწე ქართველ მეცნიერებს, და ბოლოს, საქართველოში მოღვაწე ისტორიკოსებსაც. თავადაც ორჯერ იმოგზაურა საქართველოში სიძველეთა ადგილზე მოსახილველად და გამოსაგლენად. ქართველ სწავლულთა დახმარებით შეგროვებული ქართული წყაროების შესახებ ცნობებს მარი ბროსე თარგმნიდა და აქვეყნებდა. მან პეტერბურგში სამ წიგნად გამოსცა სხვადასხვა ხასიათის ქართულ სიძველეთა დიდძალი მასალა.

მარი ბროსეს ქართულ ენაზე დაწერილი წერილების ადრესატები არიან თეიმურაზ ბატონიშვილი, დიმიტრი ბაქრაძე, პლატონ იოსელიანი და დიმიტრი მეღვინეთუხუცესი.

მიიჩნევს რა, რომ ქვეყნის ისტორიის მთავარი საფუძველი წერილობითი და მატერიალური კულტურის ძეგლებია, მარი ბროსე ქართველ სწავლულებს სთხოვს, შეაგროვონ ეს მასალა და მიაწოდონ ცნობები მის შესახებ. იგი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს სიგელ-გუჯრებსა და ეკლესია-მონასტრების წარწერებს. მარი ბროსე არა მარტო სთხოვს მათ ამ მასალის შეგროვებას, არამედ წერილების ნაწილში ექსპედიციის მარშრუტსა და სამუშაო გრაფიკზეც ესაუბრება და ატყობინებს შენიშვნებს მიღებული მასალის შესახებ. მარი ბროსე ურჩევს მათ მუდმივ კავშირს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიასთან, რომლის შემწეობითაც კპირდება ექსპედიციების დაფინანსებას.

ახალგამოვლენილი საკმაოდ სოლიდური ეპისტოლარული მასალა ასახავს იმ გზას, რომელიც ქართველოლოგიამ გაიარა თავისი არსებობის საწყის ეტაპზე. ამდენად, მისი შესწავლა მეტად ფასეულია.

6. ქ ა ვ თ ა რ ი ა (თბილისი)

**ქართული და სომხური ხელნაწერი ოთხთავების
(IX-XIVსს) გაფორმების მხატვრული
ასპექტები: კამარები**

შუა საუკუნეების ხელნაწერი ოთხთავის მხატვრულ სახეს კამარები და ევსებიოსის მიერ კარპიანესადმი მიწერილი წერილის გაფორმება განსაზღვრავს. დასურათებული ქართული და სომხური ხელნაწერები მკაცრად მისდევენ ამ ტრადიციას და კამარათა (და, ზოგ შემთხვევაში, წერილის) მხატვრული დეკორის მრავალფეროვნებას გეთავაზობენ ("ხორანი" კამარის შესატყვისი სომხური სიტყვაა, ხოლო "კამარა" მომდინარეობს ჯრუჭი I ოთხთავის მხატვრის, თევდორეს, ანდერძიდან, რომელიც საკუთარ თავს "კამარათა მწერალს" უწოდებს).

სახარებამ არამარტო ლიტურგიკულ თხზულებებს დაუდო სათავე, არამედ გარკვეული წვლილი შეიტანა ტექსტის მხატვრული გაფორმების სპეციფიკური ელემენტების ჩამოყალიბებაში. ქრისტიანულ წიგნის ხელნებაში კამარები და "ევსებიოსის წერილი," როგორც სახარების განუყოფელი ნაწილი, ადრეული შუა საუკუნეებიდან მკვიდრდება. მხოლოდ სახარების ტექსტისათვის შეიქმნა კამარათა (კანონთა) საინდექსო სისტემა, რომელიც აწესრიგებდა ოთხთავის ოთხ კანონიკურ ტექსტში თანხვედრილი ადგილების დაძებნას ლიტურგიკული წლის განმავლობაში. სახარების ტექსტს წამძღვარებულ კამარათა ცხრილების შექმნა ევსებიოს კესარიელის (260-340 წწ.) სახელს უკავშირდება. თანდათანობით დეკორატიულმა კამარებმა პრაქტიკულ დანიშნულებასთან ერთად ესთეტიკური და სიმბოლური მნიშვნელობაც შეიძინეს.

სხვადასხვა მხატვრულ სკოლებსა და სკრიპტორიუმებს მიკუთვნებული ქართულ ხელნაწერ ოთხთავთა კამარები მხატვრული გადაწყვეტის ორიგინალურობით ხასიათდებიან (ადიშის ოთხთავი, ჯრუჭი I სახარება, ქსნის, მარტვილის, წყაროსთავის, ურბნისის, მესტიის ოთხთავები, შავი მთის ხელნაწერები, გელათისა და ჯრუჭი

II სახარება, ვანისა და მოქვის ოთხთავები, ღარგვისის სახარება).

ქართულისაგან განსხვავებით, სომხურ ტრადიციაში შემორჩენილია კამარების და მათი დეკორის განმსაზღვრელი ლიტერატურული წყარო. ჩვენამდე მოღწეული VIII-XVII საუკუნეების "ხორანთა" (კამარათა) განმარტების რამდენიმე ვერსია (სტეფანოზ სიუნეცი, ნერსეს შნორჰალი, გრიგოლ თათეველი, მიქაელ სებასტიელი და სხვ.) სრულიად ახლებურ წარმოდგენას გვიქმნის კამარათა სტრუქტურის, დეკორისა და მის გარშემო გამოსახულ ფიგურათა სიმბოლიკაზე.

სომხური ხელნაწერი ოთხთავების დეკორაციული მორთულობა ამ კომენტარების ძლიერ გავლენას ამჟღავნებს. ადრეული ხანიდან მოყოლებული კამარათა გაფორმება მრავაფერონებითა და უმრეტი ფანტაზიით გამოირჩევა (ენშიაძინის, ღაზარევის, დედოფალ მლკეს სახარება, მოღნის ოთხთავი, ტრაპიზონისა და ყარსის სახარებები, კილიკიური ხელნაწერები, გლადორისა და ახპატის ოთხთავები).

მოხსენების ამოცანაა, ვაჩვენოთ IX-XIV საუკუნეების ქართული და სომხური ხელნაწერების კამარათა მხატვრული თავისებურებანი; ზოგადად დავახასიათოთ მათი ფორმები, სტრუქტურა, რაოდენობა, ორნამენტული დეკორი და წარმოვანიოთ გამოსახულებათა სიმბოლიკა.

ქართული და სომხური ხელნაწერების გვერდით ჩვენ ყურადღებას ვამახვილებთ ბიზანტიურ და სირიულ ხელნაწერებზეც.

ჩვენი ნაშრომის მიზანია, განვსაზღვროთ ქართული და სომხური კამარების ძირითადი მახასიათებლები და განსხვავებანი, გავითვალისწინოთ ქრონოლოგიური ჩარჩოები და მხატვრული სკოლის ტრადიციები; ხაზი გავუსვათ ლოკალურ თავისებურებებსა და დავადგინოთ მხატვრულ-კულტურული გავლენები.

ო. ქ ა ზ უ მ ო ვ ი (ბაქო-თბილისი)

სამგლოვიარო პოეზიის უბეველესი ტრადიციები

ქართულ, კავკასიის ალბანურ და

აზერბაიჯანულ ლიტერატურაში

ნებისმიერი გრძნობა, მათ შორის მწუხარებაც, ზოგადადამიანურია, ხოლო მათი გამოვლენის, გამოხატვის ფორმები, წესები საუკუნეთა მანძილზე იხვეწებოდა და შეიქმნა სხვადასხვა ტრადიციაც.

ძველ ქართულ ლიტერატურაში გლოვის ჟანრის გამომხატველ თხზულებათა კვლევისას აკად. კ. კეკელიძე მიუთითებს, რომ „გოდების ჟანრის ლიტერატურული ნაწარმოები წარმოიშობა მაშინ, როდესაც ადამიანი კარგავს, რაც მისთვის ყველაზე მახლობელი და ძვირფასია“ მეცნიერი „გოდების“ ჟანრის ლიტერატურულ ნაწარმოებთა კლასიფიკაციას ამგვარად ახდენს:

1. დაკარგვა სამშობლოსი;
2. შეგნება მისი დაქვეითება-დაკნინებისა და უკუღმართ გზაზე დადგომისა;
3. იძულებითი განშორება ადამიანისა იმ წრისაგან, რომელშიც ის ცხოვრობდა;
4. სიკვდილი ძვირფასი ადამიანისა.

რა თქმა უნდა, გოდება, პირველ ყოვლისა, პიროვნული, კერძო განწყობათა გამომხატველია. ე. ი. სწორედ ინტიმურიდან განივრცობა საკაცობრიოც, როცა ესა თუ ის ლექსი სცილდება კონკრეტულ კულტურულ საზღვრებს და ზოგადსაკაცობრიო ფიქრების, იდეალების, განწყობების გამომხატველად იქცევა.

„ძვირფასი ადამიანის“ სიკვდილი გულისხმობს არა მხოლოდ საკუთარი ოჯახის წევრის, მეგობრისა და ა. შ. მიცვალებას, არამედ ისეთი პიროვნების გარდაცვალებისგან აღძრულ მწუხარებას, როგორცაა ეროვნული გმირი თუ რომელიმე თემისთვის გამორჩეული ვაჟკაცი, წმინდანი თუ ბრძენი. ამ ჩამონათვალში განსაკუთრებულ ადგილს მეფეთა, ვითარცა “ზეგარდმო მადლით ცხებულთა”, დატირება იკავებს.

ისტორიას მეფეთა დატირების არაერთი ნიმუში შემოუნახავს. ამ თვალსაზრისით ძალიან მნიშვნელოვანია ალფ ერ ტონგას დატირება, რომელიც ჩვენთვის უცნობი ოზანის მიერაა შეთხზულ-შესრულებული. ეს დატირება თუნდაც იმითაა საინტერესო, რომ იგი ჩვენ საყურადღებო ინფორმაციას გვაძლევს ისლამამდელი ხანის თურქულ ლიტერატურასა და მის ჟანრებზე, დაკრძალვის ტრადიციებზე. ალფ ერ ტონგას საგუდან (ნატირალი) ირკვევა, ამ „ძველ თურქებში“ მიცვალებულთათვის მიძღვნილი რიტუალების უძველესი ტრადიცია არსებობდა. წყაროებში შემორჩენილი ცნობების მიხედვით, მიცვალებულს კარავში ასვენებდნენ, მგლოვიარენი კი კარავს ცხენებით უვლიდნენ გარს (სვანური „დალაის“ მსგავსად ო. ქ.), რა დროსაც პატივისცემის, მწუხარების გამოსახატავად ოხით სახეს იკაწრავდნენ. „გოქთურქული წარწერებიდან“ (VII-VIII სს.) ვიცით, რომ ამ რიტუალს **იოჯ/იული** ეწოდება.

მეფეთა დატირების ტრადიცია ცნობილია აგრეთვე ქართულ (მაგალითად, მეფე ფარსმანის დატირება, დავით აღმაშენებლისადმი მიძღვნილი ეპიტაფიები, სოლომონ მსაჯულის მიერ ერეკლე II-ის დატირება) და ალბანურ სივრცეშიც (ჯუანშერის დატირება დევედკის მიერ).

აღსანიშნავია, რომ მუსლიმურ სამყაროში დატირებას არაბული მარსია (არაბ. რასა - დატირება) უდევს საფუძვლად და, ამდენად, იმავე ფორმებში, ე. ი. კასიდის და ყაზელის სახით იწერებოდა. ამ კუთხით საინტერესოა XII საუკუნის პოეტის ფალაქი შირვანელის მიერ დემეტრე I-ის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით დაწერილი კასიდა, სადაც იგი ბრწყინვალე ეპითეტებით ამკობს მეფეს, რითაც გვაგრძნობინებს, თუ რა დანაკლისი განიცადა როგორც საქართველომ, ასევე მისმა მეზობელმა სამეფო-სამთავროებმა.

რა თქმა უნდა, ასეთი ტიპის გლოვა-ნატირლები ძირითადად ერთგვარ წინასწარ შემუშავებულ სქემებს მიჰყვებოდა და ამიტომაც გარდაცვლილი მეფის დატირებაც გარკვეულ წესებს ემორჩილებოდა, თუმცა სოლომონ მსაჯულის მიერ მეფე ერეკლეს დატირება ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს. მიუხედავად პირადი უთანხმოებისა, სოლომონმა მაინც გულწრფელად დაიტირა თავისი მეფე.

აღნიშნული ნაშრომის მიზანს სხვადასხვა კულტურასა და რელიგიურ სივრცეში გლოვის ჟანრის საინტერესო ასპექტის – მეფეთა დატირების – შესწავლის მცდელობა წარმოადგენს.

მ. ქ ა ნ თ ა რ ი ა (თბილისი)

დროის გამოთვლის ხალხური წესები კავკასიელ ხალხებში

ადიღელებს, ისე, როგორც ბევრ სხვა ხალხს, კარგა ხნის მანძილზე არ ჰქონიათ საკუთარი უნიფიცირებული კალენდარი და არც წელთაღრიცხვის დამოუკიდებელი აღრიცხვის სისტემა; აქედან გამომდინარე, შეიძლება ვილაპარაკოთ მხოლოდ დროის აღრიცხვის ადრეულ ფორმებზე, რომელთა გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა მეურნეობის წარმოება და, აგრეთვე, რელიგიურ-რიტუალურ წლიურ ციკლზე, რომელიც არეგულირებდა ყოფას და უკავშირებდა მას დროის გარკვეულ სისტემას. საზოგადოება მაინც ახდენდა სხვადასხვა წესით დროის აღრიცხვას, რომლის გარეშე, როგორც აღვნიშნეთ, შეუძლებელი იყო მეურნეობის წარმოება და, საერთოდ, არსებობის გაგრძელება.

ინგუშებისთვის ცნობილი იყო, რა ადგილი ეკავათ მზესა და მთვარეს ზეცაზე დროის გარკვეულ პერიოდებში, და ამის მიხედვით განსაზღვრავდნენ წლის სეზონს. მაგალითად, თუ მზის პირველი ამომავალი სხივები ანათებდნენ სოფელ ბეინის, ეს ნიშნავდა გაზაფხულის მოსვლას და ხალხი იწყებდა საველე სამუშაოებს. თითქმის ყოველ სოფელში დადგენილი იყო, დღის რომელ დროს ეცემოდა მზის სხივები ამა თუ იმ კლდეს, ან როდის ეცემოდა მას ჩრდილი. დროის განსაზღვრება ხდებოდა ჩრდილის სიგრძის მიხედვითაც. მაგალითად, ასას ხეობაში ორიენტირი იყო შავი მთა. დაკვირვებას აწარმოებდნენ სოფელ დაკკალის განაპირა კოშკიდან და დროს განსაზღვრავდნენ იმის მიხედვით, თუ მთის რა ადგი-

ლას ანათებდა მზე. დროის განსაზღვრის ასეთ წესს იყენებდნენ მთიანი ინგუშეთის ყველა სოფელში და მათ, ყველას, საკუთარი მაჩვენებლები გააჩნდათ. ამგვარად, ადგილობრივ მცხოვრებლებს გამომჟღავნებული ჰქონდათ დროის გამოთვლის და დადგენის სისტემა, რომელიც ემყარებოდა, მათი გადმოცემით, მზის მოძრაობას დედამიწის გარშემო. ეს იყო ეფექტური წესი, შექმნილი ყოველდღიური ვიზუალური დაკვირვების შედეგად. დროის განსაზღვრა მისი მეშვეობით, გარდა ადგილობრივი გეოგრაფიული პირობების ზუსტი ცოდნისა, არ საჭიროებდა არავითარ გამოანგარიშებებს თუ გამოთვლებს. თვითმყოფი ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზის საფუძველზე ირკვევა, რომ დაცემული ჩრდილის სიგრძის მიხედვით ვაინახები ადგენდნენ დროს და ამ გზით განსაზღვრავდნენ მზის წარმოსახვით წრიულ მოძრაობას.

ამგვარ ცოდნას ფლობდა კავკასიის თითქმის მთელი მოსახლეობა. მაგალითად, ხევსურეთში წლის დროის განსაზღვრა წარმოებდა მთის მწვერვალების აღმოსავლეთით აღმართული ქვის ბოძების მეშვეობით, ეგრეთ წოდებულ მზის ბუდეებში.

მსგავსი ასტრონომიული კალენდარი არსებობდა დაღესტანში. სოფლის აღმოსავლეთით ან დასავლეთით მდებარე ქვის კონუსებს ეწოდებოდა „ჩვი“ ან „ჩოი“. მზის ამოსვლა პირველი აღმოსავლეთი „ჩვის“ მხრიდან წარმოადგენდა გაზაფხულის დადგომის მაჩვენებელს. ამ მთაზე ეწყოებოდა დიდი საგაზაფხულო ზეიმი და ხდებოდა ხვნის დაწყების დროის განსაზღვრა.

ამგვარად, კავკასიელი ხალხებისთვის ცნობილი იყო, რა მდებარეობა ჰქონდათ მზესა და მთვარეს ცაზე ამა თუ იმ პერიოდში და ამის შესაბამისად საზღვრავდნენ წლის დროებს.

6. ქოძოევი (მაგასი)

**სავაჭრო გზის მონაკვეთები ადრეული
შუასაუკუნეების ინგუშეთში**

1. ინგუშეთის ტერიტორიაზე შუასაუკუნეების სავაჭრო გზების მონაკვეთები შესაძლებელია განისაზღვროს მთიან ზონაში – კოშკური დასახლებების, ხოლო მთისწინეთსა და ბარში – გამაგრებულ დასახლებათა კონცენტრაციის მიხედვით.

2. როდესაც ჰუნების შემდგომ პერიოდში ფუნქციონირება შეწყვიტა იმიერკავკასიის ველზე გამავალმა სავაჭრო გზამ, რომელიც ჩრდილო კასპიის ზღვისპირეთს დონის შესართავთან აკავშირებდა. ვაჭრობა ევროპასთან ძირითადად წარიმართა ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის შავიზღვისპირეთის მხრიდან. VI ს.-დან უდიდეს მნიშვნელობას იქონს კავკასიონის უღელტეხილებზე გამავალი დიდი აბრეშუმის გზის ტრასები. შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ბერძნულ კოლონიებამდე ქარავნები, ძირითადად, ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის უღელტეხილებზე გადადიოდნენ, თუმცა არსებობდა მეორე მაგისტრალიც – შავიზღვისპირეთისაკენ ქარავნები მოძრაობდნენ დერბენტიდან ჩრდილოკავკასიის დაბლობისა და მთისწინეთის გავლით.

3. თანამედროვე ინგუშეთის ტერიტორიაზე სავაჭრო გზების ძირითადი ტრასა მდ. სუნჯას მიჰყვებოდა. მდ. ნაზრანკას შესართავთან გზა ორად იყოფოდა. ერთ-ერთი განშტოება აჩალუკის უღელტეხილით სუნჯის ქედზე გადადიოდა და თერგის ქედის გავლით მიდიოდა მაჯარიში (თანამედრ. ბუდიონოვსკი). მეორე განშტოება მდ. კამბილეეკამდე მიდიოდა, მიჰყვებოდა მის ნაპირს და გადიოდა თერგის ხეობაში, ხოლო იქიდან გრძელდებოდა ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით (ელხოტოვოს გასასვლელამდე – ოს. *არჯი ნარავ*; ინგ. არღი ნაჭარ – „[სუნჯის] ქედის კარი“).

4. საქარავნო გზების მთელ სიგრძეზე იქმნებოდა გამაგრებული დასახლებები – ციხე-სიმაგრეები, რომელთა საშუალებითაც კონტროლდებოდა დიდი აბრეშუმის გზის მონაკვეთები. ინგუშეთის დაბ-

ლობსა და მთისწინეთში, შედარებით პატარა ტერიტორიაზე, დაფიქსირებულია 40-ზე მეტი გამაგრებული დასახლება. ამ დასახლებათა კედლები გამაგრებული იყო კოშკებით, რომლებიც მთიანი ინგუშეთის კოშკების ანალოგიური იყო. ციხე-ქალაქთა დიდი ჯგუფი განლაგებული იყო მდინარეების – სუნჯის, ნაზრანკას, კამბილევკასა და აჩალუკის – ნაპირებზე. ამ გამაგრებულ დასახლებათა დაარსება გამოიწვია ძირითადად აუცილებლობამ იმ ტერიტორიათა გაკონტროლებისამ, რომლებზედაც გადიოდა საქარავანო გზები. ადგილობრივი მოსახლეობა თვითონ მონაწილეობდა ვაჭრობაში და, გარდა ამისა, სავაჭრო გზების დაცვითაც იღებდა სარგებელს.

5. როგორც ახლომდებარე ტერიტორიაზე მდებარე სამარხებიდან მოპოვებული მასალის მიხედვით ირკვევა, იმ პერიოდში, ძირითადად, ცენტრალურ და აღმოსავლეთ კავკასიონზე გამავალი გზების გამოყენებით ვითარდებოდა ვაჭრობა ჩრდილოკავკასიის მკვიდრი მოსახლეობისა ამიერკავკასიის ქვეყნებთან. სავაჭრო გზები დარიალის ხეობიდან ინგუშეთს გადაკვეთდა რამდენიმე მიმართულებით: თერგით (ელხოტოვოს „კარის“ გავლით); არამხისა და ჩულხის ხეობების გავლით ასას ხეობაში. იქიდან გზის ერთი განშტოება მიდიოდა აღმოსავლეთით – ცორში, და იმის იქითაც, ხოლო მეორე – ასას ხეობის გავლით – ბარში და ა. შ.

6. XIII ს.-ში, როდესაც იმიერკავკასიის დაბლობი დაპყრობილ იქნა მონღოლების მიერ და ციხე-ქალაქები განადგურდა, საქარავანო გზებმა ბარში შეწყვიტეს ფუნქციონირება და აბრეშუმის გზამ მთლიანად გადაინაცვლა მთაში. დერბენტიდან ქარავნები მთაში აღიოდნენ და მხოლოდ შავ ზღვასთან ჩამოდიოდნენ დაბლობზე.

7. ინგუშეთის ტერიტორიაზე გზის მთიანი განშტოება გადიოდა გულოხის ხეობაში, ღულის, ცორის, პიალინგის, ნიის, იოვლის, ვოწუშის კოშკურ დასახლებათა გავლით. ერთ-ერთი განშტოება უხვევდა ბარახის მიმართულებით და იქიდან გადადიოდა თარგიმთან. თარგიმის ქვაბულში მდებარეობდა დიდი ბაზარი, რომელიც ინგუშურ ფოლკლორშიც არის ნახსენები (თვით სიტყვა „თარგიმ“, შესაძლებელია, „ბაზარს“ აღნიშნავდეს, შდრ. ინგ.: თბრგ „ვაჭრობა“). თარგიმიდან გზა მიდიოდა დასავლეთის მიმარ-

თულებით, მდ. ჩუღხოს ხეობით ეგიკალის გავლით. აქ გზა იყოფოდა ორად – ერთ-ერთი განშტოება ტუმგოს ხეობაში მიდიოდა, ხოლო მეორე – ხუღიში. ორივე გზა გადადიოდა მდ. რამხის ხეობაში. შემდეგ ერთი განშტოება უხვევდა ჯაირახისაკენ და მიდიოდა დასავლეთის მიმართულებით, ხოლო მეორე გზა გირტეს უღელტეხილით გადიოდა ანგუშტის მიდამოებში (კამბილევეკას სათავეები). გზის ნაწილი გადიოდა ოდნავ სამხრეთით – მდ. ფორტანგისა და ეგიჩოჟის ხეობებით (ამ რაიონში მკვლევრები აღნიშნავენ დიდ გამაგრებულ კოშკურ დასახლებებს, ციხის ტიპისას) გადიოდა სოფლების – დატიხისა და გალაშკის რაიონში, ხოლო იქიდან მიდიოდა ანგუშტში და შემდეგ – დასავლეთის მიმართულებით.

8. ამ პერიოდს განეკუთვნება მთიან ინგუშეთში კოშკების მშენებლობის უეცარი მომრავლება. მკვლევრები, როგორც წესი, ამას ხსნიან ბარის მოსახლეობის მთაში ასვლითა და მონღოლთა შემოსევისაგან თავდაცვის აუცილებლობით, მაგრამ საჭიროა აღინიშნოს, რომ კოშკებს არ ჰქონდათ ის სამხედრო დანიშნულება, რომელსაც მათ ზოგიერთი მკვლევარი მიაწერს. კოშკები შესაძლებელია ეფექტური ყოფილიყო გვაროვნული შეტაკებების დროს და არა ძლიერ სახელმწიფოთა არმიების საწინააღმდეგოდ. ეგრეთ წოდებულ “საბრძოლო კოშკებს” სინამდვილეში უფრო სადარაჯო-სათვალთვალო ფუნქცია ჰქონდათ, ვიდრე თავდაცვითი. მთიან ინგუშეთში, დიდი აბრეშუმის გზის გავლის მთელ სიგრძეზე, იქმნება ძლიერი ქვის კოშკები და გამაგრებული დასახლებები ციხე-ქალაქის ტიპისა. კოშკების აგება ინგუშებმა დაიწყეს უძველესი დროიდან, მაგრამ XIII ს.-დან დიდი აბრეშუმის გზის გამო მათი მშენებლობა განვითარდა და უფრო ინტენსიური გახდა. გამომდინარე იქიდან, რომ სავაჭრო გზებზე კონტროლი ადგილობრივ მოსახლეობას დამატებით შემოსავალს აძლევდა, რომლის გამოყენებითაც მათ შეეძლოთ, განეითარებინათ კოშკების მშენებლობა. XIV-XV სს.-დან დაწყებული, ქარავნების რიცხვის კლების პროპორციულად, მთიან ინგუშეთში კოშკების მშენებლობის ინტენსიურობაც იკლებს. მიუხედავად ამისა, ცალკეული კოშკების აშენების ფაქტები თვით XIX ს.-ის დასაწყისამდე აღინიშნება.

ქ. ქუთათელაძე (თბილისი)

**ქართველთა „გასომხების“ საკითხისათვის
XIX-XX სს-ის მიჯნის ქართული
პერიოდიკის მიხედვით**

საუკუნეების მანძილზე სახელმწიფოებრიობას მოკლებული სომეხი ერი ყოველთვის ცდილობდა სომხური სახელმწიფოს აღდგენას. მაგრამ ხშირ შემთხვევაში მათ ამ მისწრაფებას დამპყრობელი ქვეყნები თავიანთი ინტერესებისთვის იყენებდნენ და ამით ფიზიკურად აზარალებდნენ არა მარტო სომხობას, არამედ მის მეზობელ ხალხებსაც. ეს პოლიტიკა აღვივებდა ხალხთა შორის შუღლს, რაც ხშირად დაპირისპირების მიზეზიც ხდებოდა. სომხური სახელმწიფოებრიობის აღდგენის საკითხის გამოყენებით დაინტერესებული იყო რუსეთის იმპერია. საქართველო, როგორც სუბიექტი, თავისი ხელსაყრელი მდებარეობით ყოველთვის დომინანტის როლს ასრულებდა კავკასიაში და ზოგადკავკასიური კულტურის ცენტრი იყო, რის გამოც იგი რუსეთის იმპერიისთვის ნაკლებად დასაყრდენ ძალას წარმოადგენდა. ამიტომ ეს უკანასკნელი ცდილობდა ქართველების დისკრიმინაციის ფონზე დაეწინაურებინა სხვა ეთნიკური ელემენტი, რომელიც უფრო უერთგულედა რუსეთს. ასეთ კულტურულ ელემენტად სომხობა მიიჩნეეს, რომელიც განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ეროვნული კონსოლიდაციისკენ სწრაფვით და მას ყოველთვის ზურგს უმაგრებდა მდიდარი სომხური დიასპორა. თავის მხრივ, სომხობა, რომელიც ყოველთვის პოულობდა თავშესაფარს საქართველოში, რუსეთის მფარველობის ქვეშ ცდილობდა მისთვის სასურველი ქართული მიწა დაეკანონებინა.

რუსეთი სამხრეთ კავკასიაში ხელს უწყობდა სომეხთა გადმოსახლებას, ამასთანავე, მათ რელიგიურ მრწამსს იყენებდა პოლიტიკური მიზნებისათვის. თუმცა მას რწმენასთან არანაირი კავშირი არ უნდა ჰქონოდა და იგი უფრო პოლიტიზირებული იყო, რომლის მიზანიც გახლდათ ადგილობრივი ქართული მოსახლეო-

ბის გრიგორიანულ მრწამსზე დაწერა, ანუ ე. წ. „გასომხება“, რომ, ეთნიკური სურათის მიხედვით, ტერიტორიის მითვისებისა და შემდეგ მისი კუთვნილების საკითხი გაემართლებინა. სომეხი ერის გამოიჯენას სხვა ერებისგან ძირითადად განსაზღვრავდა კონფესია, რომელიც ერის კონსოლიდაციის მთავარი ბერკეტი იყო. მათთვის სარწმუნოება (ებრაელების მსგავსად) ასოცირდებოდა ეროვნებასთან, ანუ ვინც გრიგორიანულ მრწამსს მიიღებდა, ის მაშინვე „სომეხი“ ხდებოდა, ისევე, როგორც მართლმადიდებლობაზე მოქცეული სომეხი „ქართველად“ იწოდებოდა. „გასომხების“ პოლიტიკას ემსახურებოდა, აგრეთვე, ქართველი კათოლიკეების, რომლებიც ღვთისმსახურების ლათინურ ტიპიკონს აღიარებდნენ, გადაწერა სომეხ კათოლიკეთა სომხურ ტიპიკონზე, რის შემდეგაც ასეთ ქართველებს ეთნიკურად სომეხად აცხადებდნენ.

რუსეთის იმპერიის მიერ სომხური ელემენტის დაწინაურება ნებისმიერ სფეროში მიმდინარეობდა ქართველობის ლანძღვის ფონზე, როდესაც ჩვენი ერი გამოყვანილი იყო არაფრის მცოდნე და არაფრის მქონე საეჭვო და გაურკვეველი რეპუტაციის ნაციად. მის დასაცავად ხმა აღიმადღეს XIX-XX სს.-ის მიჯნის საზოგადო მოღვაწეებმა, რომელთა საერთო აზრი იღია ჭავჭავაძემ გააუქმერა „ქვათა დაღადში“.

XIX-XX სს.-ის მიჯნაზე ქართველთა „გასომხების საკითხს“ ისტორიული მიმოხილვა მიუძღვნა ზაქარია ჭიჭინაძემ შემდეგი სათაურით: „ქართველი გრიგორიანები“ (სომხის სარწმუნოების ქართველები), რომელიც 1906 წელს დაბეჭდა თბილისში შავშელის ფსევდონიმით. ორი წლით ადრე კი – 1904 წელს – მიხეილ თამარაშვილმა გამოაქვეყნა ისტორიული გამოკვლევა – „პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარყოფენ ქართველ კათოლიკობას“. ამ ნაშრომით მ. თამარაშვილმა გაილაშქრა იმ სომეხ მწერალთა წინააღმდეგ, რომელნიც ამტკიცებდნენ, რომ თითქოს კავკასიაში კათოლიკეები მხოლოდ სომეხები იყვნენ, რომ ქართველი კათოლიკეებიც ეთნიკურად სომხური წარმოშობის არიან და ქართველთაგან მხოლოდ ენა აქვთ შეთვისებული. 1916 წლის გაზეთ „სამშობლოს“ (№№ 332, 333, 334) ფურცლებზე ზ. ჭიჭინაძემ დაბეჭდა სამეცნიერო საზოგადოებისთვის ნაკლებად ცნობილი სტატიების ციკლი „სომ-

ხეთი საქართველოში” (სომხის სამღვდელთა და დაშნაკთა ოცნება), რომელიც ასევე „გასომხების” პრობლემებს ეხებოდა. ზ. ჭიჭინაძე ზემოაღნიშნულ ნაშრომებში ასახელებს იმ სოფლებსა და დაბებს, სადაც ცხოვრობდნენ გრიგორიანულ მრწამსზე გადასული ქართველები, ასევე ჩამოთვლის „გასომხებულ” ქართულ გვარებს. მკვლევარს ე. წ. „გასომხების” მიზეზად შემდეგი მიაჩნია:

1. თბილისის გარშემო და კახეთში სომეხთა მიერ მიწების შესყიდვა და იქ გადმოხვეწილების დასახლება;

2. სომეხი მღვდლების მიერ ექმიაძინის დახმარებით ქართული სოფლების ყიდვა თავის გლეხებიანად და შემდეგ მათი „გასომხება“;

3. უგვანო მებატონისგან გაქცეულნი ხშირად სჯულს იცვლიდნენ და გრიგორიანულ მრწამსს იღებდნენ;

4. ზოგიერთი მებატონის მიერ თავის ყმის ქალთან უკანონო გზით შექმნილ შვილს სომხურად ნათლავდნენ;

5. ჟამთა სიავის შედეგად მუსულმანობის არმილების გამო ქართველთა ნაწილი იძულებული იყო გრიგორიანულ მრწამსზე გადასულიყო;

6. ქართველი კათოლიკეების ეთნიკურად სომეხ კათოლიკებად დაწერა.

მკვლევარი განსაკუთრებულ ყურადღებას ქართული ენის საკითხს ანიჭებს, რომლის დაეწეებით ადვილად ხდებოდა ქართველთა გადაჯიშება, იმ დროს, როდესაც იმ სოფლებში, სადაც ე. წ. „გასომხებულნი” ქართველები ცხოვრობდნენ, სალაპარაკო ენა ჯერ კიდევ ქართული იყო. ქართული ენის საკითხს ასევე დიდ ყურადღებას უთმობდა სომხური მხარეც, რომელსაც იგი ქართველთა ერთიანობის ერთ-ერთ ძირითად ბერკეტად მიაჩნდა. ამიტომ ცდილობდნენ, რომ გრიგორიანულ მრწამსზე გადასულ ქართველებში სომხური ენა ჩაენერგათ და მათთვის ცნობიერება შეეცვალათ. ამავე მოტივით ხდებოდა ქართველ კათოლიკეთა სომხურ ტიპიკონზე გადაწერა, რაც „გასომხების” ერთ-ერთი გზა იყო.

ზემოაღნიშნული პოლიტიკა პირდაპირ კავშირში უნდა ყოფილიყო ე. წ. „დიდი არმენის” ცნებასთან, რომლის მიხედვით სომხეთი თითქოსდა კავკასიიდან ხმელთაშუაზღვისპირეთამდე იყო

გადაჭიმული. სამხრეთ კავკასიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელიც ისტორიული საქართველოს კუთვნილებაა, ხელოვნურად გაზრდილ სომხურ ელემენტზე დაყრდნობით, სომხეთად ცხადდებოდა. ამ მიზანს ემსახურებოდა, ასევე, სომხური ელემენტის სამონღოლ პოსტებზე დაწინაურება და სომხური კაპიტალის დაგროვება თბილისში. „დიდი არმენიის“ თემა განსაკუთრებით I მსოფლიო ომის დროს გაჟღერდა, როდესაც იმპერიალისტური ქვეყნების (რუსეთი, ინგლისი) სურვილი იყო ოსმალეთის იმპერიის დაშლის ფონზე ჩანაცვლებულიყო სომხური ავტონომია. თუმცა დიდ სახელმწიფოთა პოლიტიკური თამაშები სომეხ ერს ძვირად დაუჯდა. სომეხთა მასიური ჟლეტის შემდეგ ოსმალეთის იმპერიიდან დევნილი სომხური მოსახლეობის დიდი ნაწილი საქართველოსკენ დაიძრა. ამ თემას ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ორგანომ ჟურნალმა „კლდე“ და გაზეთმა „საქართველო“ მიუძღვნეს სტატიები სახელწოდებებით: „გამოქცეულები“ და „სამხრეთის საფრთხე“, სადაც გაჟღერდა რედაქციის აზრი, რომ საქართველოს გაუკაცრიელებულ საზღვრისპირა ადგილებში უცხო ელემენტის დასახლება საფრთხეს უქმნიდა ქვეყნის ტერიტორიულ მთლიანობას.

6. ქ უ თ ე ლ ი ა (თბილისი)

A და B სისტემები ქართველურ ენებში

პარმონიულ კომპლექსებს პირველად აკად. ნ. მარმა მიაქცია ყურადღება თავის „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკაში“ (Mapp 1925, 023-024) და სახელწოდებაც მისგან მოდის. როგორც აკად. გ. ახვლედიანი ვარაუდობს, ნ. მარს მხედველობაში ჰქონდა კომპონენტთა ჰომოგენურობა მჟღერობა სიყრუის თვალსაზრისით. ფონოლოგიის ანუ ფუნქციონალური ფონეტიკის ერთერთი პიონერი გ. ახვლედიანი თავის ადრეულ შრომებში, მოყოლებული 1918 წლიდან, განიხილავს ფონემას, როგორც მატერიალური სუბსტანციის და ფუნქციის სინთეზს. გამოყოფს რა ამ ნიშნით

ფონემურ ერთეულებს, გ. ახვლედიანი იკვლევს „ქართულ ფონემა-თა მიმართებებს სისტემასა და ტექსტში, ადგენს ქართული ენის პარადიგმატულ და სინტაგმატურ ფონემურ სტრუქტურებს... ეს იყო იმ დროისთვის უდიდესი მიღწევა. ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ნიმუში ენათმეცნიერების ისტორიაში ენის ბგერითი ერთეულების განხილვისა ფუნქციონალური თვალსაზრისით“ (თ. გამყრელიძე, რედაქტორის წინასიტყვაობა წიგნში: გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1999).

ადგენს რა თანხმოდანთშეერთების წესებს: I, II, III გ. ახვლედიანი აყალიბებს ზოგადლინგვისტურ თეორიას „დეცესიური“ და „აქცესიური“ კომპლექსების შესახებ და ამ თვალსაზრისით პირველად წარმოადგენს პარმონიულ ჯგუფთა სისტემას და „სპეციფიკურს“ უწოდებს მათ თავის წიგნში „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები“ (1938 წ.), ხოლო მოგვიანებით ფუნდამენტურ შრომაში „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები“ (1949).

გ. ახვლედიანმა პირველმა დაადგინა დეცესიურ პარმონიულ სშუღთა სისტემური ხასიათი ქართულში. მასვე ეკუთვნის **B** სისტემის პარმონიულ კომპლექსთა პირვანდელი სახის რეკონსტრუქცია. ამას მოჰყვა ჩემი ცდა ექსპერიმენტულად შემესწავლა **A** და **B** სისტემის კომპლექსთა აგებულება და შეძლებისდაგვარად დამედგინა პარმონიულ ჯგუფთა კოარტიკულაციური მექანიზმი (1956): **კომპონენტთა საურთიერთო პალატალიზაცია, რომელიც გამორიცხავს ფარინგალური რიგის შენარჩუნებას პარმონიულ კომპლექსებში.**

პარმონიულ კომპლექსთა **A** და **B** სისტემის ჯგუფები მარკირებულია საერთო-ქართველური ფონოლოგიური სისტემის თვალსაზრისით (გ. მაჭავარიანი). ამავე დროს, აღნიშნული ჯგუფები კანონიკურია ქართველურ ენათა ფონოტაქტიკის გათვალისწინებით, რადგან სავსებით შეესაბამება ფონემათა შეერთების სტრუქტურულ კანონზომიერებას ამ ენებში:

სისტემა A			სისტემა B		
ბგ	ფქ	პკ	ბღ	ფხ	პყ
დგ	თქ	ტკ	დღ	თხ	ტყ
ძგ	ცქ	წკ	ძღ	ცხ	წყ
ჯგ	ჩქ	ჭკ	ჯღ	ჩხ	ჭყ

სისტემის მოდელის ჩამოყალიბება ექვემდებარება ფონოტაქტიკის წესებს, მაგრამ ფონემის მატერიალური სუბსტანცია შეიძლება დაემორჩილოს კოარტიკულარულ ცვლილებებს. ამიტომ გაუგებარია, რატომ არ მოგვეპოვება საკმარისი საფუძველი ჰარმონიულ ჯგუფთა ლაბიალური რიგის ზოგი წევრის (**ფქ**, **ფხ**) პოსტულირებისა ქართველურ ენათა სივრცეში, ან რატომ უნდა დავტოვოთ ისინი სქემის გარეშე, როგორც არაკანონიკური ჯგუფი.

სისტემის წევრები განიცდიან ტრანსფორმაციას, მაგრამ ფონოტაქტიკური მოდელი სტაბილური რჩება ქართულის მიმართ, რაც უფლებას გვაძლევს, ვივარაუდოთ, რომ ჰარმონიული კომპლექსები ჩამოყალიბდა ქართველურ დიალექტთა ერთიანობის ეპოქაში.

ჰარმონიულ ჯგუფთა **A** და **B** სისტემები მყარია და დადასტურებული არიან ყველა ქართველურ ენაში, მაგრამ ერთნაირი პარადიგმატული სიხშირით არ ხასიათდებიან. ამავე დროს, ფონოტაქტიკის თვალსაზრისითაც, მათი მატერიალური სუბსტანციის გარდაქმნები კანონიკური სტრუქტურის ფარგლებს არ სცილდება.

ლ. ქ უ რ დ ი ა ნ ი (თბილისი)

ძველი ეგვიპტური Tehenu-სა და Japakia-ს იდენტიფიკაციის საკითხისათვის

საქართველოში ეგვიპტოლოგიის სკოლის არარსებობა ძირითადი მიზეზია იმისა, რომ ქართული ისტორიოგრაფია დღემდე მოკლებულია ძველეგვიპტური მონაცემების ბაზას. ჩვენთვის დღემდე უცნობი უხვი მასალა კი შეიძლება მრავალ მნიშვნელოვან ცნობას შეიცავდეს, რომლებიც დააზუსტებდა ან ახლებურად გააშუქებდა სამხრეთ კავკასიის ისტორიასთან დაკავშირებულ არაერთ საკითხს.

აუცილებელია ქართულ სამეცნიერო მიმოქცევაში ძველი ეგვიპტელების მემკვიდრეობის შემოტანა და მისი ჯეროვანი ანალიზი.

ეგვიპტეს, თავისი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე, ბუნებრივია, ჰქონდა სხვადასხვა სახის კონტაქტები არა მარტო უშუალო მეზობლებთან, არამედ იმ ხალხებთანაც, რომლებიც ან ვაჭრობდნენ მასთან, ან მონაწილეობდნენ სამხედრო კამპანიებში “ორი მიწის” მოკავშირის ან მოწინააღმდეგის სტატუსით.

მრავალი ტომის, ხალხის თუ “ქვეყნის” სახელია დაფიქსირებული იმ მრავალრიცხოვან ტექსტებში, რომლებიც ასახავენ ეგვიპტელთა საბრძოლო წარმატებებს. არაერთი ეთნონიმი და ტოპონომი დღემდე არაა საბოლოოდ ამოცნობილი, ან მათი იდენტიფიკაცია საეჭვოა და მოითხოვს დამატებით დასაბუთებასა და დაზუსტებას.

ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი ძველეგვიპტური წარწერა უკავშირდება ფარაონ მერნეფთასს (1213-1203 ძვ. წ.) და ატარებს “ისრაელის სტელის” სახელს, რადგანაც ესაა პირველი ექსტრაბიბლიური ტექსტი, რომელშიც მოხსენიებულია “ისრაელი”, როგორც ტომთა გაერთიანება. სტელა 28 სტრიქონისგან შედგება, პირველი 25 სტრიქონი ხატოვნად და დეტალურად მოგვითხრობს ფარაონისა და მისი არმიის ბრწყინვალე გამარჯვების შესახებ ლიბიაზე (ეგვიპტურად *Che(Te)henu*) ანუ სამხრეთელ (აფრიკელ) მოწინააღმდეგეებზე. ხოლო ტექსტის 26-27 სტრიქონები ძალზე ძუნწად აღწერს “აზიელი მეზობლების” დამარცხებას. აი ბოლო სტრიქონების ტექსტი: “უფლისწულნი დამხობილნი არიან, დაღალებენ **“მშვიდობა”!** ცხრა მშვიდდოვან ვერავენ ბედავს თავის აწევას: 26. (მიწა) **თეხენუ** განადგურებულია, (მიწა) **ხეთა** დაყუჩებულია, (მიწა) **ქანაანი** გაძარცვულია ყოველგვარი ბოროტებით (*ბოროტების მიერ*); 27. აყვანილია (მიწა) **ასკალონი**, დაპყრობილია (მიწა) **გეხერი**, არარსებულად იქცა (მიწა) **იანუმი**, (ხალხი) **ისრაელი** გახიზნულია, არაა ნათესები მისი, (მიწა) **ხარუ** იქცა ქვრივად ეგვიპტისთვის”.

ძველევართა აბსოლუტური უმრავლესობის აზრით, 26-ე სტრიქონის (მიწა) **თეხენუ** იგივე ლიბიელების მხარეა, თუმცა აღიარებენ, რომ “ქვეყნების” ჩამოთვლა ხდება ჩრდილოეთიდან სამხრეთით (**ხეთა**, **ქანაანი**), ქანაანის ქალაქები კი დალაგებულია სამხრეთიდან ჩრდილოეთით. ბოლო **ხარუ** კი ერთგვარად აერთიანებს დასა-

ხელებულ არეალს (ძველი ეგვიპტელებისთვის ხარუ).

გაუგებარია, როგორ მოხვდა აფრიკული ლიბია ხეთას ჩრდილოეთით, რატომ იყენებს იგი (დანარჩენი ჩამოთვლილი ქვეყნების მსგავსად) დიპლომატიის ენად წინააზიისათვის დამახასიათებელ სემიტურს (“მშვიდობა”- ტექსტში *šarma < šalma < šlm*) და რატომაა ამ **თეხენუს**-თან ქვეყნის აღმნიშვნელი დეტერმინატივი მაშინ, როცა მთელ ტექსტში **თეხენუ** ლიბიელებთან გამოყენებულია დეტერმინატივი ხალხი, ხოლო მათი საცხოვრისის აღსანიშნად ყველგან წერია მხოლოდ ლიბია (ეგვ. *რბუ*).

ვფიქრობთ, ფარაონ მერნეფთახის სტელის 26-ე სტრიქონის **თეხენუ** შეიძლება იყოს არა ლიბია, არამედ ხეთების სამეფოს ჩრდილოეთით მდებარე მხარე (მიწა), რომელიც დღეს ცნობილია **ტაო**-ს სახელით.

კარნაკის სატაძრო კომპლექსში არის ფარაონ შეშონქ (შოშენქ) I-ის ტრიუმფალური კედელი, რომელზეც გამოსახულია გამარჯვებული ფარაონი. მას მოჰყავს თოკებით ერთმანეთზე გადაბმული “აზიელი” მთავრები, რომელთა მკერდებზეც მათი “ქვეყნების” სახელებია ამოკვეთილი. კედელი დაზიანებულია, ამიტომ ბევრი ტოპონიმის (დაახლოებით მესამედის) ამოკითხვა შეუძლებელია. ხოლო იმ სახელების ლოკალიზება და დღეისთვის ცნობილ ადგილებთან ცალსახა დაკავშირება ძნელდება რამდენიმე მიზეზის გამო: ის ტოპონიმები, რომლებიც ნამდვილად დალაშქრა ფარაონმა, დალაგებულია დაპყრობების თანმიმდევრობის შესაბამისად, რაც გულისხმობს არაერთ გადახვევას მარშრუტიდან, დაბრუნებას და ა. შ.; მრავალი ქალაქი სხვა წყაროებში არსად გვხვდება; საკუთარი წარმატების გაზვიადებისა და ეგვიპტის უძლიერეს ფარაონთან თუთმოს III-სთან სიახლოვის ხაზგასახმელად შეშონქმა თავის კედელზე დაიტანა თუთმოსის მიერ დაპყრობილი ქალაქებიც, რომელთა თანმიმდევრობაც ასევე დარღვეულია. მაგრამ მთავარ მიზეზად მაინც რჩება ის, რომ ისტორიკოსები თვლიან, რომ ხარუ მხოლოდ პალესტინასა და სირიის სამხრეთს, სამხრეთ-დასავლეთს მოიცავს და რომ სტელაზე აღნიშნული “ქვეყნებიც” სწორედ იქ უნდა ვეძებოთ.

თავად ფარაონი ღვთაება ამონს (ვისაც მიჰგვარა და მიუ-

ძღვნა კიდევ დატყვევებული ქალაქები და მთავრები) მიმართავს და ეუბნება: “დავთრგუნე შენ წინაშე ისინი, ვინც აგიჯანყდა და დავამდაბლე შენ წინაშე აზიელები (იგულისხმება ხარუს მკვიდრნი) მითანის ღაშქრიდან; დავამხე ისინი შენს ფერხთით”... ისტორიულად ჯერ კიდევ არ დასტურდება შეშონქ I-ის ასეთი მასშტაბური სამხედრო კამპანია, მაგრამ მსგავსი რამ ნამდვილად შეიძლებოდა მომხდარიყო თუთმოს III-ის მეფობისას.

არ უნდა იყოს გასაკვირი, თუ მითანის კოალიციურ არმიაში (სულერთია შეშონქის თუ თუთმოსის დროს), რომელშიც შედიოდნენ პალესტინის, სირიის, მცირე აზიის ჯარები, ასევე აღმოჩნდებოდა ჩრდილოელი მეზობლების სამხედრო დანაყოფებიც. ამიტომ სავსებით მისაღებია სტელაზე არსებული “ქვეყნების” ძიება ხარუს ჩრდილოეთ ნაწილშიც. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ფარაონ შეშონქის წარწერაში დაფიქსირებული ტოპონიმი JapaKia (**ჯაფაყია**), რომელიც ითვლება უცნობ ჩრდილოსირიულ ქალაქ-სახელმწიფოდ. დღეისთვის არ არსებობს არცერთი მეცნიერული არგუმენტი ამ ტოპონიმის ჯავახეთთან იდენტიფიცირების დაშვების საწინააღმდეგოდ.

თუ ჩვენს მიერ გამოთქმული ვარაუდი კორექტულია, მაშინ ეგვიპტური წყაროების მონაცემები დაახლოებით 100 წლით მაინც გადაწევს წარსულში როგორც დიაოხის (XII ს. ძვ. წ.), ასევე ჯავახეთის (ზაბახა VIII ს. ძვ. წ.) პირველ ისტორიულ მოხსენიებას.

თ. ქ უ რ დ ო ვ ა ნ ი ძ ე (თბილისი)

საზღაპრო სიუჟეტი „სამეფო ძაღლი“ (ATU 449) ქართულ – ჩრდილოკავკასიურ ტრადიციაში

საერთაშორისო საზღაპრო ეპოსში ორი ვერსიით არის გავრცელებული მითურ მოტივზე აღმოცენებული სიუჟეტური ტიპი ძაღლად გადაქცეული ადამიანის შესახებ. პირველი ვერსიის ყვე-

ლაზე ძველი წერილობითი წყარო იძებნება „1001 ღამის ზღაპრებში“ (მეორე ღამე, მესამე მოხუცის ნაამბობი), რომლის საფუძველსაც მისდევს სიუჟეტის დასავლეთსლავური ვერსია. სიუჟეტის მეორე ვერსია სირიიდან გაერცვლებულა აღმოსავლეთ ევროპაში, ბალკანეთსა და კავკასიაში. კავკასიაში ზღაპარი გვხვდება აფხაზეთში, ადიღეში, ოსეთში, სომხეთსა და საქართველოში.

საზოგადოდ, ცხოველად ან ადამიანად ქცევის მოტივს დასაბამი პირველყოფილ ტოტემისტურ მითში მისცემია. ცნობილია სიუჟეტი, რომელშიც ბაყაყი (გელი), ქალად გარდაქმნილი და სასწაულებრივი ცოლის სტატუსით ადამიანებთან მცხოვრები, გარეგნული საფარის დაწვის შემდეგ ისევ ბაყაყად (გელად) გადაქცეული, თავის მამა ბატონს უბრუნდება. დროის მხრივ შედარებით გვიანდელ წარმოდგენას ეფუძნება ქცევადობის მეორე ფორმა, როცა ჯადოქარი დროებით გადააქცევს ადამიანს ცხოველად, რომელსაც ადამიანური გონება და განსჯის უნარი უნარჩუნდება.

ATU 449 ტიპის ქართული და ჩრდილოკავკასიური ვარიანტები საკონფლიქტო თემის განვითარებით მისდევს აღმოსავლეთსლავურ ვერსიას. საქართველოში ჩაწერილი ზღაპრები თავდაპირველი სახით (კონტამინაციის გარეშე) არის გაერცვლებული, იცნობს ყველა ტიპოლოგიურად სავალდებულო მოტივს და სტრუქტურულად მწყობრია.

ყაზარდოულ ვარიანტში ძირითად სიუჟეტთან შერწყმულია ციკლოპ პოლიფემის („ოდისეა“, IX სიმღერა) თავგადასავალი (ეს მოტივი გვხვდება აფხაზურ ვარიანტშიც, რითაც საგმირო თემა ძლიერდება. მეორე ადიღურ ვარიანტში აქცენტირებულია ადათები და ძაღლის ადამიანური ჩვევები. გვხვდება ბავშვის გადარჩენის მოტივი. ინგუშური და ჩეჩნური ვარიანტები ნაკლებია. ინგუშ მეზღაპრეს ზუსტად არ ახსოვს ძირითადი მოტივები, ცვლის მათ, თუმცა ამბავს ყვება. ჩეჩნურ ვარიანტშიც ჩნდება ციკლოპი, აცოცხლებენ არა მეფის, არამედ მონადირის ძმებს. ოსურ ვარიანტში (Осетинские народные Сказки, М., 1959, გვ. 234) გმირს ხარად (ცხენად, ძაღლად) გადააქცევს ქალის საყვარელი. ქმარს დღე ამუშავებენ, ღამით ისევ ადამიანის სახეს უბრუნებენ. „გონიერი ძაღლი“ მეცხვარესთან შეიპყრობს მგელს, რომელმაც იცის, რომ კაცია და ეხმარება ადამიანის სახის დაბრუნებაში.

ზღაპრების თხრობისას ცალკეული ეთნიკური ელემენტების

შემოტანა (ან მოტივთა ჩანაცვლება) არ არღვევს თანამედროვე ტრადიციას. შეიძლება ითქვას, რომ ATU 449 ტიპის საერთაშორისო სიუჟეტური სქემა მეტ-ნაკლებად დაცულია.

მხატვრულ ლიტერატურაში ამ მოტივის დამუშავების პრიორიტეტი ოვიდიუსს ეკუთვნის („მეტამორფოზები“). ფრანც კაფკას „გარდასახვაში“ სხვად ქცევა გაუცხოების დანიშნულებისაა. მოვლენის ამ ნიშნით (ფიზიკური პლანი) გააზრება ზღაპრის იდეასთან ამჟღავნებს საერთოს.

ე. ქ უ რ თ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

დარგუული ენის ლოკატიურ ბრუნვათა ფორმანტების გენეზისისათვის

მოხსენებაში განხილულია დარგუული ენის, ლოკატიურ ბრუნვათა ფორმანტების გენეზისის საკითხი კუბანური დიალექტის თავისებურებათა გათვალისწინებით. გაანალიზებულია ლოკატიური ბრუნვები ფორმობრივ-ფუნქციური თვალსაზრისით. გამოყოფილია კუბანური დიალექტის თავისებურებანი სხვა დიალექტებთან შედარებით.

ნ. შ ა ნ შ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

ძველ აღმოსავლურ წყაროებში მოხსენიებული Mar-du ხალხის იდენტიფიკაციისათვის

ძველ აღმოსავლურ წყაროებში მოხსენიებულ გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელებს სამხრეთ კავკასიის უძველესი ისტორიის შესწავლისთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. ეს განპირობებულია

იმით, რომ სამხრეთ კავკასიაში ძვ. წ. IV-III ათასწლეულებში გავრცელებული მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები სირია-პალესტინაშიც არის დადასტურებული, სადაც ის ხირბეთ-კერაქის კულტურის სახელითაა ცნობილი. ამ კულტურისთვის დამახასიათებელი შავპრიალა კერამიკა დაფიქსირებულია როგორც ტელ-მარდისზე (ებლა), ასევე ორონტის დაბლობზე და ჩრდილოეთ სირიაში გათხრილ ტელ-მოზანის, ჰალავას, მუმბა-ქათის, ჰაბუბა-ქაბირას, ტელ-ხუერას, ტელ-ფარფარას, ტელ-ბრაკის ნამოსახლარებზე.

ებლას არქივებში ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან მოიხსენიება ხალხი Mar-du და ტოპონიმი Mar-du. მათ შესახებ ცნობები ისტორიულად ცნობილი ქალაქების – ემარის, ჰარანის და მარის გვერდით გვხვდება. ერთ-ერთ ტექსტში ლაპარაკია Mar-du-ს ხალხის ქალაქზე, რომელსაც მართავს EN-ი და სადაც თავიანთს სცემენ ღმერთ I-da-kul-ს. TM.75.G.1317 ტექსტში მოთხრობილია, თუ როგორ დაამარცხა ებლას მეფემ Mar-du-ს ხალხი და დახოცა მათი ცხვრები. ტექსტი TM.76.G.524 აღწერს მარდუს ხალხის სამხედრო დამარცხებას ადგილ Kur-ში. ებლას არქივში შემონახული ტექსტების მიხედვით, მარდუს ხალხი ცხოვრობს როგორც ქალაქებში, ისევე ზეგანზე, სადაც ეწევიან ნახევრად მომთაბარე ცხოვრებას. შესაძლოა ამ ხალხთან იყო დაკავშირებული ებლას ტექსტებში მოხსენიებული განსაკუთრებული ტიპის მახვილის სახელი mardu. ეს იარაღი მზადდებოდა ოქროსა და ვერცხლისაგან. ის ზოგჯერ შემკული იყო ადამიანის სახიანი ხარის გამოსახულებით. ამ მახვილებს მსხვერპლად სწირავდნენ ებლას ღმერთებს.

ტოპონიმ Mar-du-ს ჩრდილოეთ სირიაში, ჯებელ-ბიშრის მთებთან მოიაზრებენ. აქ, ზეგანის ახლოს მდებარე არქეოლოგიურ ძეგლებზე, ძვ. წ. 26-ე 24-ე სს.-ით დათარიღებულ ფენებში ადრე-სირიულ კერამიკასთან ერთად აღმოჩენილია ხირბეთ-კერაქული შავპრიალა კერამიკა. მათ გარდა ამ რეგიონში დადასტურებულია ე. წ. Ninevite 5 კერამიკა და Metallic ware. Ninevite 5 კერამიკა ძვ. წ. III ათასწლეულში მთელ მესოპოტამიაში, ხოლო Metallic ware ჩრდილო მესოპოტამიასა და სამხრეთ ანატოლიაში იყო გავრცელებული. მეცნიერები ადრესირიულ კერამიკას დასავლეთ სემიტურ ტომებს მიაკუთვნებენ. ებლას სიახლოვეს, Mar-du-ს ხალხის ლოკალი-

ზაციის ადგილებში დადასტურებული ხირბეთ-კერაქის კულტურის კერამიკა აღმოსავლეთით ჩრდილოეთ სირიის ფარგლებს არ სცილდება. ამის საფუძველზე შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ხალხი Mar-du ხირბეთ-კერაქის კულტურის მატარებელია.

ძვ. წ. 23-ე საუკუნის დასაწყისისათვის სირია-პალესტინაში ხირბეთ-კერაქის კულტურა ქრება. როგორც ჩანს, ამ დროისათვის მარდუს ხალხის ნაწილი შეერწყა დასავლეთსემიტურ ტომებს. მოგვიანებით, ურის III დინასტიის პერიოდის ტექსტებში მოხსენიებული mar-tu, ან mar-du აქადურ amurru-სთან (დასავლეთსემიტი ნახევრადმომთაბარე ტომები – ამორეველები) იქნა გაიგივებული. აქადელებისათვის და ურის III დინასტიის პერიოდის შუმერებისათვის (ძვ. წ. III ათასწ. დასასრული) ეს დასახელებები „დასავლეთელის“/„დასავლეთის ხალხს“ აღსანიშნავად იხმარებოდა. ებლასათვის Mar-du „დასავლეთის ხალხი“ ვერ იქნებოდა, რადგან ძვ. წ. 24-ე ს.-ში მარდუს ხალხი ებლადან აღმოსავლეთით ცხოვრობდა. ძველი მესოპოტამიელებისათვის Mar-tu/Mar-du-ს ხალხი ასოცირებული იყო ნგრევასთან და სიკვდილთან, ამიტომაც მესოპოტამიურ პანთეონში ადგილი დაიმკვიდრა ღმერთმა მარტუმ, რომელიც „ანგრევს ქალაქებს და ქარიშხალივით თავს ატყდება ქვეყანას“. იგი წარმოადგენს ნომადური ტომების პერსონიფიკაციას, რომლებიც ძვ. წ. III ათასწლ. ბოლო საუკუნეებში მიწათმოქმედ მესოპოტამიელებს დასავლეთიდან ესხმოდნენ თავს. „დასავლეთელები“ ბრძოლისუნარიანობით გამოირჩეოდნენ, რის გამო ებლას და შუმერის მეფეები, ასევე სხვა ქალაქ-სახელმწიფოების მმართველები, დროდადრო მარდუს და ამურუს ხალხს მეომრებად ქირაობენ. შუმერში ეს მეომრები ანაზღაურების სახით მიწის მცირე ნაკვეთებს იღებდნენ. სამეფო მოხელეების რიცხვში „დასავლეთელები“ მრავლად იყვნენ.

აქადურ და ურის III-ის დინასტიის დროინდელ წყაროებში amurru და mar-tu//mar-du-ს ზოგადი სახელით ცნობილი „დასავლეთელი“ ხალხი, შესაძლოა, დასავლეთსემიტური მომთაბარე ტომების ამორეველებისა და სამხრეთ კავკასიური წარმომავლობის მარდუს ხალხის გაერთიანებას წარმოადგენდა.

ვ. შ ე ნ გ ე ლ ი ა (თბილისი)

თანხმოვანთა კომპლექსები საერთოაფხაზურ-ჩერქეზულ ენაში

კონსონანტიზმის სირთულე და ვოკალიზმის სიმარტივე იბერიულ-კავკასიურ ენათა დამახასიათებელ თვისებად მიიჩნევა. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა აფხაზურ-ჩერქეზული ენები, რომლებშიც ორი-სამი ხმოვანი ფონემის საპირისპიროდ 49-დან 80-მდე თანხმოვანი ფონემაა წარმოდგენილი. თანხმოვანთა მრავალრიცხოვნობის პირობებში ყურადღებას იქცევს თანხმოვანთა კომპლექსების შედარებით მცირე რაოდენობა (საკმარისია აღინიშნოს, რომ ერთი მორფემის ფარგლებში მოსალოდნელი იყო რამდენიმე ათასი ორთანხმოვნიანი კომპლექსი გვქონოდა, გვაქვს კი რამდენიმე ასეული; შდრ. ქართული ენა, სადაც პოტენციურად შესაძლებელი კომპლექსების რეალიზაციის პროცენტი შეუდარებლად დიდია).

აფხაზურ-ჩერქეზულ ენათათვის დამახასიათებლად უნდა მივიჩნიოთ დეცესიურ-ჰარმონიული კომპლექსები. საერთოაფხაზურ-ჩერქეზულ ენაში შესაძლებელია აღვადგინოთ შემდეგი ტიპის კომპლექსები:

1) წინა წარმოების ხშული თანხმოვნები (ლაბიალურები და დენტალურები) + უფრო უკანა წარმოების ხშულები ან ნაპრალოვნები (ალვეოლარულები, უკანაენისმიერები, ფარინგალები, ლარინგალები);

2) წინა რიგის სპირანტები + უფრო უკანა რიგის ხშულები ან ნაპრალოვნები;

3) სონორი თანხმოვნები + ამა თუ იმ რიგის ჩქამიერები.

ორთანხმოვნიანი კომპლექსები დასახელებული ტიპებიდან მეორე ტიპის არსებობა ამოსავალ ვითარებაში ნაკლებ სააღბათოა.

კვლევის თანამედროვე ეტაპზე გამოირიცხება საერთოაფხაზურ-ჩერქეზულ ენაში აქცესიური კომპლექსებისა და, აგრეთვე, ჩქამიერი თანხმოვანი + სონორი ან სონორი + სონორი ტიპის კომპლექსების ფუნქციონირება.

ვერად უდობთ, რომ არსებობდა კონსონანტური ჯგუფები, რომელთა გამარტივების შედეგად აფხაზურ-ჩერქეზულ ენებში შესაძლებელი გახდა რიგი ფონემის წარმოქმნა, ე. ი. ერთ-ერთ წყაროდ თანხმოვანთა სრული სისტემის ჩამოყალიბებისათვის შეიძლება მივიჩნიოთ თანხმოვანთა კომპლექსები (რასაკვირველია, ამასთან ერთად, გათვალისწინებული უნდა იყოს მეზობელი ხმოვნის გავლენისა და დისტანციურ-კომბინატორული ცვლილების შესაძლებლობაც).

ძნელია ვილაპარაკოთ საერთოაფხაზურ-ჩერქეზულ ენაში სამთანხმოვანი კომპლექსების არსებობის შესახებ (მით უფრო, შეუძლებელია მსჯელობა უფრო მეტი თანხმოვნის შემცველი კომპლექსების შესახებ).

მ. შ ი ლ ა კ ა ძ ე (თბილისი)

საერთო და ეთნოლოკალური თავისებურებანი კავკასიელთა ტრადიციულ ინსტრუმენტულ კულტურაში

სამუსიკო ინსტრუმენტები და მათზე შესრულებული მუსიკა მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია. მუსიკალური ინსტრუმენტარიაში არის ის არტეფაქტი, რომელიც კონკრეტულ არეალში მკაფიოდ ავლენს როგორც საერთო, ტიპოლოგიურ მოდელებს, ასევე ეთნოლოკალურ თავისებურებებს, რომლებშიც ჩაღებულია მუსიკალური აზროვნების კოდი.

ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ინსტრუმენტული კულტურის ტიპოლოგიური მსგავსების ძირითადი ნიშნებია:

1) გენდერული დიფერენცირება (ტრადიციულ საკრავებზე შესრულებლები მხოლოდ მამაკაცები არიან, ქალების საკრავად კი გარმონიკა იქცა ამ საკრავის გავრცელებისთანავე); 2) ეთნოლოკალური ინსტრუმენტული ჟანრის ტრადიცია (საგმირო ჟანრის უპირატესობა, მღერა მაღალ რეგისტრში და შესრულების რეჩიტატიულ-დრამატული ხასიათი); 3) აკომპანირებაში კვარტული თანხმოვანების სიჭარბე და ზოგჯერ ცალხმად აკომპანირება; 4) სხვა კულ-

ტურიდან ათვისებული საკრავის ძველ ტრადიციებთან შეუთავსებლობა: XIX ს.-ში გავრცელებულმა გარმონიკამ ვერ აითვისა ტრადიციული რეპერტუარი (მაგ., საგმირო სიმღერა) და ვერ ჰპოვა გამოყენება რიტუალებში (ავადმყოფთან დაკვრა და სხვა); 5) ტრადიციული ინსტრუმენტული ანსამბლის მცირერიცხოვნება; 6) „ზემოდან“ თავსმოხვეული ტრადიციის მიუღებლობა (XX ს-ის 30-იან წლებში შეიქმნა ე. წ. „გაუმჯობესებული“ ხალხური საკრავები და ჩამოყალიბდა ხალხურ საკრავთა ორკესტრები, მაგრამ ისინი ცოცხალ ყოფაში ვერ დამკვიდრდნენ).

ეთნოლოკალური თავისებურებანი ასახულია ინსტრუმენტულ ჰანგებსა და ინსტრუმენტის თანხლებით შესასრულებელ სიმღერებში კილო-ინტონაციურ, რიტმო-მეტრულ ფორმულებში, მრავალხმიანობის ტიპსა და სხვა პარამეტრებში.

ჩრდილო კავკასიის ხალხთა მუსიკალურ კულტურაში საერთო ელემენტების არსებობა სხვადასხვა ფაქტორმა განაპირობა (ერთიანი კავკასიური სამყაროს არსებობა, ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობები, ისტორიულად ჩამოყალიბებული საზოგადოებრივი ინსტიტუტები – სტუმარმასპინძლობა, ყონალობა, ათალიკობა...).

მოხსენება ილუსტრირებული იქნება აუდიო და ვიზუალური მასალით.

თ. შ ი ნ ჯ ი ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

მიგრაციული პროცესები სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში

(პოსტსაბჭოთა პერიოდი)

საბჭოთა კავშირის დაშლამ და სუვენერული სახელმწიფოების წარმოქმნამ არსებითად შეცვალა სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში მიგრაციული პროცესების მასშტაბები, მიმართულებები და სტრუქტურა. მეტად აქტუალურია მიგრაციული პროცესების შე-

სწავლა სამხრეთ კავკასიაში, რომელიც განსაკუთრებით მიმზიდველია მსოფლიოსათვის, რადგან იგი მსოფლიოს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საკვანძო, სატრანზიტო და, შესაბამისად, სტრატეგიულ რეგიონს წარმოადგენს. მისი მოსახლეობა აქტიურად მონაწილეობს იძულებით თუ ნებაყოფლობით მიგრაციულ პროცესებში. XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის მოსახლეობის დიდი ნაწილისთვის ემიგრაცია გადარჩენის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სტრატეგია გახდა და ამიტომ მან მასობრივი ხასიათი მიიღო ამ ქვეყნებში.

საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში მიგრაციის განსაკუთრებული მნიშვნელობის მიუხედავად ის მაინც მეტ-ნაკლებად შეუსწავლელია, რისი მიზეზიც მიგრაციის სტატისტიკის არასრულყოფილი მონაცემებია, რასაც თან ერთვის მიგრაციის არალეგალური ხასიათი. მიგრაციული პროცესების შესწავლას ხელს უშლის სანდო აღრიცხვის უქონლობა. ის, რასაც ემიგრანტი უცხო სახელმწიფოში განიცდის, მათი ადაპტაცია მიმღები ქვეყნის ცხოვრების პირობებთან, ცხოვრების წესთან ფაქტობრივად მკვლევართათვის მიუწვდომელია. ემიგრაციული ცხოვრების ძირითადი ასპექტების შესახებ ინფორმაციის მოპოვება ხდება სოციოლოგიური კვლევების საფუძველზე.

მოსხენების ძირითადი მიზანია:

დადგინდეს

საქართველოს მოქალაქეების ინტეგრაციის ხარისხი ემიგრაციის ქვეყნებში;
ემიგრანტების დამოკიდებულება მასპინძელი ქვეყნის ცხოვრების წესთან; მათი რეემიგრაციული განწყობა;

პასუხი გაეცემა შემდეგ კითხვებს:

როგორ ხდება საქართველოს მოქალაქეების ადაპტაცია ემიგრაციის ქვეყნებში?
რა დამოკიდებულება გააჩნიათ ემიგრანტებს უცხო ქვეყნის ცხოვრების წესის განსაზღვრულ პრინციპებთან; როგორ ეგუებიან მასპინძელ ქვეყნებში არსებულ ურთიერთობის ნორმებსა და წესებს? როგორია მათი რეემიგრაციული განწყობა;

კვლევა ეყრდნობა სხვადასხვა სტატისტიკურ მასალას, ოფიციალურ მონაცემებს, კერძო ექსპერტთა შეფასებებს და სოციოლოგიური გამოკვლევის შედეგებს.

ი. ჩ ა ჩ ა ნ ი ძ ე (თბილისი)

ენობრივი სიტუაციები კავკასიაში: სოციოლინგვისტური და გეოლინგვისტური ასპექტები

ენობრივი სიტუაციისადმი საკუთარ ინტერესს ამჟღავნებს არა მარტო სოციოლინგვისტიკა, არამედ გეოლინგვისტიკაც. ცალკე აღებულ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულში არსებული ენობრივი სიტუაციის შესასწავლად გეოლინგვისტიკის მიდგომები ძნელად თუ გამოდგება, რადგანაც გეოლინგვისტიკის მიზანია, დეტალურად შეისწავლოს სხვადასხვა რეგიონის ენები იმ თვალსაზრისით, თუ როგორ შეიძლება მათი გამოყენება ან ჩანაცვლება, რას წარმოადგენენ ისინი სამხედრო პირის, სახელმწიფო მოღვაწის, მეცნიერის, ტექნიკური დარგის მუშაკის, მისიონერისა თუ “მშვიდობის კორპუსის” წევრის პრაქტიკული თვალთახედვით.

და, მაინც, თუკი მკვლევარს გამოიზნული აქვს ერთ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულში არსებული ენობრივი სიტუაციის ანალიზი მთელ რეგიონში წარმოდგენილი ვითარების ფონზე, ან აპირებს მოცემულ რეგიონში არსებული ენობრივი სიტუაციების ანალიზს, მაშინ გეოლინგვისტიკაში მიღებული მიდგომების გამოყენება საშუალებას მოგვცემს მნიშვნელოვნად გავამდიდროთ სოციოლინგვისტური მეთოდების წყალობით მოპოვებული ინფორმაცია. აღნიშნულის მკაფიო თვალსაჩინოებას წარმოადგენს კავკასიის რეგიონი, რომელიც მნიშვნელოვან ისტორიულ-კულტურული და ენობრივი კავშირების პარალელურად ხასიათდება თვალშისაცემი პოლიტიკური განსხვავებებითაც, რაც, თავის მხრივ, საგრძნობლად ართულებს არსებული ენოლინგვისტიკური სიტუაციის სურათს.

მ. ჩ უ ხ უ ა (თბილისი)

**ამოსავალ სისინ-შიშინა სიბილანტთა რეფლექსაციისათვის
იბერიულ-კავკასიურ ენებში**

დღეისათვის, განსხვავებით აფხაზურ-ადიღური ენებისაგან, სისინ-შიშინა სიბილანტები არ არის დამახასიათებელი ქართველური, დაღესტნური და ნახური ენების ფონოლოგიური სისტემისათვის. მოხსენებაში გამოთქმულია თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ სისინ-შიშინა სიბილანტები ფუნქციონირებდნენ იმ პროტოკავკასიურ ფუძე-ენაში, საიდანაც მოგვიანებით, დიალექტური დიფერენციაციის გზით, განვითარდნენ ქართველური, დაღესტნური და ნახური წინარე ენები. დასახელებულ წინარე-ენებში სისინ-შიშინა სიბილანტთა არსებობაზე ცალსახად მიუთითებენ ის არაორდინალური მოდელები ბგერათშესატყვისობებისა, რომლებიც შემდეგი სახისაა: ს-ქართველ-ნახ. **შიშინა** ~ ს-დაღ. **სისინა** სიბილანტები. საყურადღებოა, რომ მსგავს შემთხვევებში აფხაზურ-ადიღური ენები გამოაჩენენ შიშინა ან სისინ-შიშინა შესატყვისებს.

მ. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

**წოვა-თუშური „დოკ“ და ქართული „გული“ ლექსემათა
შემცველი ფრაზეოლოგიზმების შედარებითი ანალიზი**

ფრაზეოლოგიზმებში ვლინდება ერების დამახასიათებელი თვისებები და ადამიანის უნივერსალური ცნობიერების შტრიხები. ერთი და იმავე შინაარსის ფრაზეოლოგიზმები სხვადასხვა ენაში შეიძლება სხვადასხვა ფორმით აისახოს იმ ენის მატარებლებისათვის დამახასიათებელი მენტალიტეტისა და თვისებების გათვალისწინებით. ფრაზეოლოგიზმები და მსგავსი ენობრივი ერთეულები

ბი ყველაზე კარგად ასახავენ სამყაროს ენობრივ სურათს, რადგან სწორედ ასეთი სახის ერთეულებში არის ჩაქსოვილი ადამიანის ცნობიერება და ემოციურ-ფსიქოლოგიური განწყობილება.

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში გული წარმოდგენილია როგორც ცენტრი, წყარო, საწყისი ადამიანის შინაგანი, სულიერი და გონებრივი ცხოვრებისა. ამრიგად, გულს მიაწერენ ცნობიერების ყველა ფუნქციას: აზროვნება, ნება-სურვილი, სინდისი... წოვა-თუშური „დოკ“ და ქართული “გული” ლექსემა ერთიანდება სხვადასხვა შემასმენელთან და ქმნის განსხვავებული მნიშვნელობის ფრაზეოლოგიზმებს:

- 1) ადამიანის გრძნობისა და მდგომარეობის მრავალფეროვანი სურათები:
ქართული: გული მოუვიდა; წოვა-თუშური: დოკ იხარ
ქართული: გული დაუმშვიდდა; წოვა-თუშური: დოკ თივარ
- 2) ადამიანის ფსიქოლოგიური თვისებები: ნიჭი, უნარი, მიდრეკილებები, ხასიათი:
ქართული: თბილი გული (გულთბილი); წოვა-თუშური: დოკდაფხენ
ქართული: ბოროტი გული; წოვა-თუშური: მუღნ დაკინ
- 3) საზოგადოებაში ადამიანის ქცევის დახასიათება:
ქართული: გულის გატეხა; წოვა-თუშური: დოკ დჰოგარ
ქართული: გულიდან ამოიღო; წოვა-თუშური: დოკ ეჭარ
- 4) ყურადღება:
ქართული: გული დაუდო; წოვა-თუშური: დოკ დილღარ
ქართული: გული აიყარა; წოვა-თუშური: დოკხირა დაღარ
- 5) ორგანული შეგრძნებები:
ქართული: გული ერევა; წოვა-თუშური: დოკ მუსტადაღარ
- 6) მეხსიერება:
ქართული: გულში ჩარჩენა; წოვა-თუშური: დაკოჰ დითარ
- 7) აზროვნების პროცესები – ჭკუა, გონება:
ქართული: გულმა უგრძნო, გაუგო; წოვა-თუშური: დაკავ დეფცო

მართალია, ფრაზეოლოგიზმის კომპონენტებს დაკარგული აქვთ სიტყვის ძირითადი თვისებები, ისინი გარკვეული სახით მაინც იღებენ მონაწილეობას ფრაზეოლოგიური მნიშვნელობის ჩამოყალიბებაში. ქართულსა და წოვა-თუშურში არსებობს ფრაზები, რომლებშიც სიტყვათა მნიშვნელობები ასე თუ ისე უტოლდება თვით ფრაზის მნიშვნელობას.

ქართული: გულის გამაგრება; წოვა-თუშური: დოკ ჭჷადლარ. ასევე არსებობს ფრაზები, რომელთა შინაარსი სცილდება შემაღგენელი კომპონენტების მნიშვნელობას.

ქართული: გულზე ბინდის დაცემა „დადარდიანება“; წოვა-თუშური: დოკ ჰაჭარ (ჰაჭარ-შეხედვა).

ქართულსა და წოვა-თუშურში აისახება მასზე მოლაპარაკე ადამიანთა გარესამყაროს მსგავსი აღქმა, რომელიც ფრაზეოლოგიურ ერთეულებში სხვადასხვა ფორმით ვლინდება.

ნ. ც ი ხ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

II ხოლმეობითი და შერეული კავშირებითი საშუალო ქართულში

1. ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ის პერიოდი, რომელიც XII-XVIII საუკუნეებს მოიცავს, სამეცნიერო ლიტერატურაში საშუალო ქართულის სახელით არის ცნობილი. აღნიშნული ენობრივი პერიოდის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა. საშუალო ქართულის რაობის განსაზღვრისათვის მნიშვნელოვანია ცალკეული გრამატიკული საკითხის სიღრმისეული კვლევა.

2. ამ პრობლემურ საკითხთა ჯაჭვის ერთ-ერთი ძირითადი რგოლი ზმნა არის. ჩვენი წინამდებარე გამოკვლევის მიზანიც XII-XVIII საუკუნეების სამწერლობო ძეგლებში მოკვლეული მასალის მიხედვით II სერიის ორი საუღლებელი ერთეულის შესწავლაა.

3. II ხოლმეობითი და შერეული კავშირებითი ის მწკრივებია,

რომლებიც ძველი ქართულიდან ახალ სალიტერატურო ენას აღარ შემორჩა. ისინი თანამედროვე ქართულში მხოლოდ ზოგიერთ დიალექტში თუღა დასტურდება.

4. მრავალგზისობის შინაარსის გადმოსაცემად თანამედროვე სალიტერატურო ენა ძველი, ორგანული წარმოების ფორმების ნაცვლად სხვადასხვა საშუალებას მიმართავს. ზოგჯერ თუ ანალიზურ „ხოლმე“ ნაწილაკიან ფორმებს იყენებს, ზოგჯერ სხვა მწკრივებს ჩაანაცვლებს. ესენია: I ხოლმეობითი, ნამყო უწყვეტელი, მყოფადი, აწმყო, წყვეტილი, I თურმეობითი და II თურმეობითი.

5. საშუალო ქართულის ენობრივ მასალაში სრულიად დამოუკიდებელი ადგილი უკავია II ხოლმეობითს. ამ ეპოქის სამწერლობო ძეგლებში II ხოლმეობითის სისტემური ფიქსაცია ხერხდება არა მხოლოდ ადრინდელი პერიოდის ტექსტებში, მისი არსებობა ფაქტია მოგვიანო ტექსტებშიც. იგი თითქმის თანაბარი სიხშირით გვხვდება ურთიერთისაგან ქრონოლოგიურად თუ ჟანრობრივად განსხვავებულ ძეგლებში. იოანე ბატონიშვილის „კალმასობაში“ მათი რეგულარული დამოწმება ცხადყოფს, რომ XIX საუკუნის 20-იანი წლებისათვის ამ მწკრივს ჯერ კიდევ არ დაუთმია სარბიელი.

6. შერეულ კავშირებითს უღლების სისტემაში მოგვიანებით მიუჩინეს ადგილი. როგორც ცნობილია, სინტაქსური თავისებურება მას II სერიის მწკრივებთან აერთიანებს (გარდამავალი ზმნები ქვემდებარეს მოთხრობითში შეიწყობს, პირდაპირ დამატებას კი – სახელობითში), ერთი მორფოლოგიური კატეგორიის მიხედვით კი I სერიის მწკრივთა რიგში დგას და ფუნქციით I კავშირებითს უტოლდება. ამის გამო ეს ორბუნებოვანი მწკრივი მეორეული წარმოშობისადაა მიჩნეული.

7. შერეული კავშირებითის ფორმებს სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ტექსტებში მიაკვლიეს ქართველმა ენათმეცნიერებმა (ა. შანიძე, ლ. კიკნაძე, კ. დანელია, თ. ცქიტიშვილი, ვ. იმნაიშვილი, ზ. სარჯველაძე).

8. ჩვენ მიერ მიმოხილული საშუალო ქართულის ძეგლებიდან ჯერ კიდევ ძველსავე ქართულში იშვიათობად ქცეული მწკრივის ფორმები მხოლოდ „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ციკლის თხზულებებში შეგვხვდა. ესენია ლეონტი მროველის „ცხოვრება ქარ-

თველთა მეფეთა” და ლეონტი მროველისავე „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა”.

8. ჩვენ მიერ მოძიებული გარდაუვალი ზმნის ორივე ფორმა 1633–1646 წლების მარიამისეულ ნუსხაშია შემორჩენილი.

ნ. ხ ა რ ჩ ი ლ ა ვ ა (ბათუმი)

ხელოვნური ნათესაობა, როგორც ქორწინების ამკრძალავი პირობა

(გალის რაიონის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)

ქორწინებაში უმთავრესი იყო ეგზოგამიის რეგლამენტაცია ანუ სოციალურ ორგანიზაციაში თაობათა იმ საზღვრების დადგენა, რომლის ფარგლებშიც ქორწინება იკრძალებოდა. ეს, თავის მხრივ, უკავშირდებოდა ნათესაური ურთიერთობის ნორმებს. ისტორიულ სამურზაყანოში (ანუ დღევანდელ გალის რაიონში), ისე, როგორც საქართველოს სხვა რეგიონებში, არსებობდა ნათესაობის სამი ფორმა: სისხლით ნათესაობა, მოყვრობით ნათესაობა და ხელოვნური ნათესაობა.

სამურზაყანოში შვილად აყვანის რამდენიმე სახე დაფიქსირდა, რომლის დროსაც ხელოვნურად დანათესავებულთა შორის ეგზოგამია ისე იყო დაცული, როგორც სისხლით ნათესაობაში. სამურზაყანოში შეკრებილი მასალებით დადგინდა დამძობილების რამდენიმე ფორმა, რომლებიც **ჯგირი ჯიმალობის** „კარგი ძმობის“ სახელით იყო ცნობილი. დამძობილებაზე ჯერ სიტყვიერად თანხმდებოდნენ, ხოლო დანათესავება თითის გაჭრითა და სისხლის შერევით, ტყვიების გაცვლით თუ სხვა ფორმით სრულდებოდა.

ფართოდ იყო გავრცელებული, ასევე რძით დანათესავება, ძიძა-მორდულობა. გაძიძავებას არა მარტო ერთი ეთნოგრაფიული ჯგუფის ფარგლებში, არამედ განსხვავებული წარმომავლობის ეთნი-

კურ წრეებს შორისაც ჰქონდა ადგილი. ამგვარი ნათესაობის სიმტკიცეზე ისიც მეტყველებს, რომ დანათესავებულ გვარებს შორის საქორწინო კავშირი იკრძალებოდა. სამურზაყანოს სოფელში ქორწინება აკრძალული იყო სხვადასხვა გვარს შორის, რომელთაც საერთო **ჯინჯი** "ძირი" (ხატი) ჰქონდათ.

ხელოვნური ნათესაობის კიდევ ერთი საინტერესო ფორმა წარმოიქმნებოდა უცხო ადამიანის რომელიმე გვარში მიღების საფუძველზე უფლება-მოვალეობის გაზიარების პირობით. გვარში ინკორპორებული პირი ვალდებული იყო, დაეცვა ეგზოგამია. ხელოვნური დანათესავება შესაძლებელი იყო მიცვალებულის გლოვასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებშიც. ესა თუ ის პირი გარდაცვლილის ადგილს იკავებდა და ნათესავებისათვის მისი ნაცვალი **მანგიორი**, **ჩაფილი** ხდებოდა. ამ წესით შექმნილ ნათესაობაში საქორწინო ურთიერთობის ნორმები მკაცრად რეგლამენტირებული იყო.

ხელოვნური ნათესაობა, როგორც სოციალური ფენომენი, დინამიურად ვითარდება და საზოგადოების ცვლილებასთან ერთად სტრუქტურულ ტრანსფორმაციას განიცდის. თანამედროვე პირობებში გვარში იმდენად მომრავლდა ხელოვნურად დანათესავებულ ინდივიდთა წარმოქმნილი სოციალური დაჯგუფებები, რომ გვარმა ფაქტიურად დაკარგა სისხლით ნათესაობისათვის დამახასიათებელი ნიშნები, რაც გამოხატული იყო უფლება-მოვალეობებში ურთიერთობათა ამა თუ იმ სფეროში და, რაც მთავარია, ეგზოგამიაში.

ნ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

ჰალილ-ბეგ მუსაიასული და საქართველო

სახელგანთქმული დაღესტნელი (ხუნძი) მხატვარი ჰალილ-ბეგ მუსაიასული (მუსაევი) (1896-1949) – დიდ კავკასიელ ხელოვანთა კოჰორტის ერთ-ერთი ღირსეული წევრია. მას საქართველოსთან და ქართველებთან მჭიდრო შემოქმედებითი კავშირი ჰქონდა.

ჰ. მუსაიასული იყო ხუნძეთიდან, ჭოხის თემში მცხოვრები მანიჟალის თუხუმიდან (საგვარეულო გაერთიანება). მისი წინაპრები იყვნენ სამხედროები და მსახურობდნენ რუსეთის იმპერიის არმიაში. კერძოდ, პაპა მუჰამადი (მოჰამა) მსახურობდა დაღესტნის მილიციაში, მონაწილეობდა რუსეთ-ოსმალეთის ომში და დაიღუპა ყარსის ციხესთან ბრძოლაში (1845 წ.), ხოლო მამა – ლაიბ-გვარდიის ოფიცერი ისრაფილ-ბეგი – მსახურობდა ჯერ იმპერატორ ალექსანდრე II-ის პირად დაცვაში, ხოლო შემდეგ დაღესტნის სამხედრო-სახალხო მმართველობაში სამხედრო ჩინოვნიკად.

ცნობილია, რომ დაღესტნის სასოფლო თემებში მოსახლეობა გან ყველა როდი სარგებლობდა თავისუფალი მეთემეთა ანუ უზდენტა უფლებებით. ასეთ კატეგორიას განეკუთვნებოდა გვიან მოსული მოსახლეობა – „აპარაგალ“-ი (დაქირავებული მუშები, მოწვეული ოსტატები, სისხლის აღების შიშით გამოხვეწილნი და სხვ.). ცალკე ჯგუფს წარმოადგენდნენ გადმოსახლებულები და სხვადასხვა დროს მომხდარ ბრძოლაში დატყვევებულთა ან ნაყიდ მონათა შთამომავლები, რომლებიც თუხუმებში ერთიანდებოდნენ. ასეთი ექვსი მრავალრიცხოვანი ჯგუფი ჭოხში ცხოვრობდა.

ჭოხის თუხუმები აღწერეს: 1882 წელს – ო. კარანაილოვმა, 1916 წელს – დ. ბუტაევმა, ხოლო 1927 წელს – ეთნოგრაფმა გ. ჩურსინმა, თუმცა მათ მანიჟალის თუხუმი არ ახსენეს. ეს მით უფრო საკვირველია, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ღუნების ოლქში მოგზაურობისას გ. ჩურსინს მთარგმნელად ახლდა ჰ. მუსაიასულის ძმა აბდულ-კაირი, რომელმაც ეთნოგრაფს ჭოხში უმასპინძლა და იქაურ თუხუმთა შორის საკუთარი – მანიჟალის თუხუმი – არ დაუსახელა.

საინტერესოა, თუ რამ გამოიწვია ყოველივე ეს? როგორც ჩანს, ამის მიზეზი იყო ის, რომ მანიჟალის თუხუმის წინაპარი ჭოხში ჩასახლდა სულ სხვა მხრიდან და თანაც საკმაოდ გვიან. ჩვენი ვარაუდით, იგი უნდა ყოფილიყო საქართველოდან, კერძოდ, დაღესტნის მოსაზღვრე რეგიონიდან – კახეთიდან, სადაც დღემდე ცხოვრობს მანიჟაშიელების გვარი. 1995 წლის აღწერით, მათი რაოდენობა მთელს საქართველოში – 410 კაცს შეადგენდა.

ჰ. მუსაიასულის ცხოვრებისა და შემოქმედებითი საქმიანობის გარკვეული პერიოდი დაკავშირებულია საქართველოსთან. 1910-1913 და 1916-1921 წლებში იგი სხვადასხვა დროს ცხოვრობდა თბილისში, სადაც სწავლობდა, მეგობრობდა საზოგადოების გამოჩენილ წარმომადგენლებთან და მონაწილეობდა გამოფენებში. მან შექმნა არაერთი ქართველი მოღვაწის პორტრეტი. ამ ნამუშევრების ნაწილი ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმსა და კერძო კოლექციებში.

რუსეთის სფსრ-ის წითელი არმიის მიერ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ოკუპაციის (1921 წ.) შემდეგ, ჰ. მუსაიასული, მრავალი ქართველი მამულიშვილის მსგავსად, ემიგრაციაში წავიდა. ის ქართველ ემიგრანტებთან სიცოცხლის ბოლომდე მეგობრობდა.

ამრიგად, გამოჩენილ დაღესტნელ (ხუნდ) მხატვარ ჰალილ-ბეგ მუსაიასულს (მუსაევს) (1896-1949) მჭიდრო შემოქმედებითი კავშირი ჰქონდა საქართველოსთან და ქართველებთან. უნდა ვივარაუდოთ, რომ მისი უშუალო წინაპარი, ჭოხის თემში მოსახლე მანიჟალის თუხუმის დამაარსებელი წარმოშობით იყო კახეთის ერთ-ერთი ძირძველი მკვიდრი გვარიდან – მანიჟაშვილიდან.

გ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე (თბილისი)

ახ. წ. I ათასწლეულის ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის (აფხაზეთის) არქეოლოგიის ზოგი საკითხი

უკანასკნელი ორი ათეული წლის მანძილზე აფხაზეთში სხვადასხვა ეპოქის არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი იქნა გამოვლენილი და შესწავლილი. მათი უმრავლესობა პრეისტორიულ ხანას განეკუთვნება. ინტერესს იწვევს ანტიკური და ადრეიზანტიური ხანის ზოგი ნაქალაქარის (მაგ. ეშერა, გიენოსი, სებასტოპოლი-

სი და სხვ.) ახალი გათხრების შედეგებიც. მაინც, ჩვენი მონაცემები ამ ძეგლებზე, გასაგები მიზეზების გამო, ნაკლებია.

ცოტა გვაქვს ახალი ინფორმაცია რომაული და ადრებიზანტიური ხანის ძეგლებზე, განსაკუთრებით კი – სამაროვნებზე. ამ მხრივ ინტერესს იწვევს გვიანანტიკური ხანის კომპლექსები გაგრის რეგიონიდან (შემთხვევითი მონაპოვარია, დოკუმენტაციას მოკლებული).

ინტერესს იწვევს ცხუმ-სებასტოპოლისის შედარებით ახალი გათხრების შედეგები, კერძოდ, რამდენიმე ქრისტიანული ტაძრისა და ადრებიზანტიური ხანის ნაშთები. ამ შემთხვევაში ჩვენს ყურადღებას იწვევს სწორედ ახალი წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის მონაკვეთი, განსაკუთრებით კი მისი პირველი ნახევარი, რა დროიდანაც საისტორიო წყაროებში მრავლდება ინფორმაცია ისტორიული კოლხეთის, თანამედროვე აფხაზეთის ფარგლებში არსებულ ეთნიკურ ერთეულებზე, საისტორიო გეოგრაფიისა და სხვა მონაცემებზე.

უნდა ითქვას, რომ ეთნიკური ერთეულების იდენტიფიკაციის საკითხი ძალიან რთულია, განსაკუთრებით იმ შემთხვევაში, როცა არქეოლოგიის მონაცემები უმნიშვნელოა. ამიტომ, ამ მონაცემების მიხედვით, ნაადრევი გვეჩვენება, ვიმსჯელოთ ახ. წ. პირველი საუკუნეების ჰენიოხების, აფსილების, აბაზგების, სანიგების, მისიმელების არქეოლოგიურ კულტურებზე.

ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი მონაცემები იყო გამოვლენილი მდ. კოდორის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლების გათხრების შედეგად. დიდია ამაში, პირველ რიგში, არქეოლოგ მ. თრაფშის დამსახურება უკვე გასული საუკუნის 60-იანი წლებიდან. შემდგომი დროის გათხრებმა მნიშვნელოვნად შეავსო ჩვენი ცოდნა ამ რეგიონის სხვა ძეგლებზე, რომელთა პოლიტიკურ და კულტურულ ცენტრად წებელდა გვევლინება. ამდენად, მისაღები უნდა იყოს ე. წ. წებელდური კულტურის გამოყოფისა და კონკრეტულ ეთნიკურ ერთეულთან დაკავშირების შესახებ გამოთქმული მოსაზრება. ამასთან არაფრითაა დასაბუთებული უშუალოდ მდ. ფაზისის აუზში აფსილთა ძველი საცხოვრისის ძიება ან სანიგთა და ჰენიოხთა არქეოლოგიური კულტურების გამოყოფის მცდელობა

(ი. ვორონოვი). თვით “წებელდური კულტურის” ცალკეული ელემენტების გავრცელება კოდორის ხეობის ზემო წელზე (გენწვიში, ჩხალთა და სხვ.), და სხვაგან არ უნდა იძლეოდეს ეთნიკური იდენტობის დადგენის შესაძლებლობას.

მნიშვნელოვან გარემოებად მიგვაჩნია ქ. სებასტოპოლისის ფარგლებში ახალი ქრისტიანული ტაძრების გამოვლენის ფაქტი და ამ ბიზანტიური სტრატეგიული პუნქტის მონაკვეთში ახ. წ. VI ს.-ის შემდგომი ხანის დასახლების (ქალაქის?) ნაგებობების ნაშთებისა და მნიშვნელოვანი კულტურული ფენების დადასტურება. დიოსკურია-სებასტოპოლი-ცხუმის ადგილობრივ დასახლებათა ნაშთების კვლევა ისევ დგას მეცნიერების წინაშე.

თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ადრეული და მოგვიანო ქრისტიანული ტაძრების კულტურული რაობის საკითხის განსაზღვრის დროს კომპლექსური კვლევის აუცილებლობა ასევე მნიშვნელოვან გარემოებას წარმოადგენს. ამ თვალსაზრისით ინტერესს იწვევს შედარებით ახალი მონაცემები სოფ. რეკადან (ადგ. საჩინო), როცა მშენებლებმა მნიშვნელოვნად დააზიანეს უნიკალური არქეოლოგიური ძეგლები კომპლექსისა, სადაც ახ. წ. რამდენიმე ათეული ძეგლი (ბიზანტიური [?] ციხეები, 6 ტაძარი და, ალბათ, ამ დროის დასახლებანი) და ბრინჯაოს ხანის ნასახლარი იყო დადასტურებული (ვ. ბუანია). ჩვენ ვიმედოვნებთ, რომ მომავალში ამ ძეგლების შესახებ სათანადო ინფორმაციის მიღების შესაძლებლობა გვექნება; ისტორიული აფხაზეთის არქეოლოგიური ძეგლების შემდგომი კვლევა ქართველ და აფხაზ არქეოლოგთა და სამეცნიერო დაწესებულებათა ერთობლივ საველე-არქეოლოგიურ კვლევას საჭიროებს.

A b d u l a e v M. (Qizlar)

Running system of “free” society of mountainous Dagestan

“Free” society of mountainous Dagestan people compiled one of the main “bases” of raiding system in Big Kuakas. Raid ways to the fields ? before evolutional historic cold “stolen”, “predatory”

In Soviet History A. Skachko told about raids as about desperate of poor fooling of the cities agriculture.

A. Skachko wrote about social consequence of the raids this way: “ It’s good production and military luck” because there was theft of the slaves and livestock.

I. P. Petrushinsky thought that military campaign of mountain people were in half of XVIII century. The main aim was slave- trade or getting ransoms and redemption.

In 1957 R. M. Magomedov to confine: “It’s too hard to imagine that “free” society didn’t raid abroad Avariya”.

V. N. Gamrekeli raiding system to determine as a complex of phenomenon which include in: migration of mountain people, their comfortable accommodation, trying rejection parts of territories of Gruziya , running and robbery small parts, invasion of crowded home quards, taking parts in ant feudal fighting in Gruziya and so on.

V. N. Gamrekeli supposed that a system of raiding began at the times of “Free” society in atmosphere , when “community persons as a community which finding satisfaction in own poverty” . They wasn’t interested in material means.

V. M. Shamiladze, examine the development of generation hobility and formation earlier- class society as a result of arming attack to the neighbor tribe. Dagestan people often tie science puzzles to hold “political side”. Academicals science must looking thought the problems which give solution to all questions of course and essence of Caucasian war.

And it’s very important not to fan conflicts “barbarian rules” in relationships between people.

A b d u l a e v a I. (Mahachkala)

Semantic and syntactic features of verbs in the possessive Akhvakh

In the traditional approach of possessiveness is seen as a relationship between two objects associated with the idea of owning one another. Possessive same values are not limited to the actual possession of persons, material objects, or in any particular type of property. As a means of possession considered possession, use and disposal.

By the possessive in the test Akhvakh include verbs denoting a certain situation possessive relations between two objects of reality, one of which is the owner or possessors, and the other - has the object or the Patient.

Affiliation object to the subject may be different: the physical, functional or psychological informative. In terms of the semantic distinction possessive verbs associated with the dominant "possession – a fact" or "possession - the purpose". For all sentences with possessive verbs required the presence of "subject-possessors and the object of possession".

The relative scarcity of possessive verbs in the test language originally compensated polysemantics and free combinability these verbs. Itemization of each lexico-semantic variant appears on the syntactic level.

For carriers Akhvakh situation possession is equated to the situation of being, existence, someone / something, owned entity - possessors.

Possessive verbs, which is dominated possession – the purpose of transfer possessive situation transmission entity possessors of the object in the possession of other possessors, i. e. having become a goal in the achievement of other possessors.

For the verb of this type (with component of "possession - the purpose of") may be relevant to the following semantic components: the "other possessors", "weapon / tool initiation", "number of object acquisition", "impact / effort to attract" and others that shows the detailed specification of various of property relations. These verbs by the presence or absence of the second possessors (previous owner) can be divided into two groups: 1) "Possession of initially independent object"; 2) "Possession of an object belonging to another possessors".

A b d u l m u s l i m o v a P. (Mahachkala)

On the problem of origin of locative in Avar

Investigating initial base of cases in Avar language, I. I. Tsertsvadze comes to conclusion that “initial for forming all cases in Avar language serves as a stem of genitive case” [Tsertsvadze 1955: 287]. Thesis about forming locative cases from forms of genitive is widely used in Avar language study. Though, not all scientists share this point of view. Thus, Z.M. Mallaeva thinks, that it is possible to interpret it without touching forms of genitive case, because principle of forming of locatives is the same as genitives: nominal stem + formant [Mallaeva 1989: 19].

Logically, locative cases, as cases expressing concrete meaning, must precede abstract cases: dative and genitive. B.K. Gigineishvili comes to the following conclusion: “For earlier epoch absolute absence of basic cases is supposed. System of locative cases appeared during the ancient stage of development of general Dagestan language and it absolutely expects possibility of their interpretation as “post-position”. In this stage of development subjective and objective relations were expressed only by the absolute case, and opposition of agens and patiens was realized due to strict fixed word order of the principal members of the sentence: subject, object and verb” [Gigineishvili 1976: 39].

According to the synchronic study of language it is clear that locative of the first part and genitive case are formed by one and the same scheme: indirect stem + corresponding formant, e.g. locative *вац-ац* + *да* = *вацадда* “on the boy”; genitive case *вац-ац* + *да* = *васацда* “by the boy”. During earlier stages of development genitive case, probably, had not its own indicator and used form of locative case. That is also pointed by B.K. Gigineishvili: “As for genitive and dative cases, they also had not special indicators and it may be supposed that they used forms of locative case” [Gigineishvili 1976: 37].

Probably, this is how can be explained synonymy of forms of locative case of second part and genitive case of Avar language among words, denoting rational thing, e.g.: *инсул* (genitive case) and *инсухъ* (locative II) “by father”, *васакул* (genitive case) and *васасухъ* (locative II) “by boy” etc. Coincidence of forms of locative and some basic cases takes place in other Dagestan languages too. E.g., “in Tsezskyi language ergative case coincides with locative in form,

ending with vowel, which denotes finding into something. Thus, in Tsezskyi language one and the same case form is used for expression of subject (mainly, from animate nouns) and adverbial modifier (from inanimate nouns): *обийа бих косих* “father mows hay”; *клемотийа гегмо йоль* “in box is flour” [Bokarev 1956: 118].

A b r e g o v A. (Маикоп)

Structural, word-building and nomination-motivation typology of dendronyms in languages with different systems

In the lexical system of any language names of trees – dendronyms – take up a considerable place. They have different structure. Some of them are represented by primary, not derived from any other words e.g. Georgian *швинди* “cornel”, Adyghe *ланчъэ* “*maple*”, Russian *дуб* “*oak*”, German *Eiche* “*oak*”, etc. Among dendronyms there are derived lexemes: Adyghe *зэрыджэ-й(э)* “*arrowwood (a tree)*” (cf. *зэрыджэ* “*arrowwood (fruit)*”) is formed with the help of the suffix *-e (-йэ)*, which goes back to the possessive affix. Dendronyms with this suffix come back to the epoch of general Adyghe unity. In the process of development of the Adyghe languages some producing stems went out of use as an independent lexical unit and blended with the suffix, further a semantic shift took place which led to the narrowing of meaning. E.g. the word *зае* “*cornel (a tree)*” came to denote *зае* “*cornel (fruit)*” as the result of synecdoche. To denote a tree a word combination *зэе чъыг* (a cornel tree) came to be used. In Kabardian-Circassian languages the correlation *зэ* “*cornel (fruit)*” and *зей* “*cornel (a tree)*” has been preserved. Similar explanation may be ascribed to the lexeme *мые* «*a wild apple*” in the Bzhedughe dialect of the Adyghe languages, where it means fruit, and to name a tree an attributive phrase is used *мые чъыг* (an apple tree) which is a neologism. German *Kirschbaum* “*cherry (a tree)*” is derived from *Kirsche* “*cherry (fruit)*” and *Baum* “*a tree*”. Some names of trees are combinations of words. Cf. Adyghe *мылэрысэ чъыг* “*an apple tree*”,

Georgian *ვაილის ხე* “a pear tree”. The above given examples show typological differences in building dendronyms.

Different motivation signs may be used as bases. E.g. Adyghe *кьужь чьыг* “a pear tree” and German *Birnbaum* have similar motivation signs “the name of a fruit + a tree”. In the Russian language *груша* (a tree), to our mind, goes back to the name of a fruit, it is transference of part to the whole as the result of synecdoche. These examples prove that there coincidences and differences in languages with different systems.

A k i e v a S. (Nalchik)

The factors of adaptation of the deported peoples of the Northern Caucasus in the places of "special settlements" in 1940^{sh}–1950^{sh}

The peoples of the Northern Caucasus (the Chechens, the Ingushes, the Karachais and the Balkarians) were uprooted on a charge of collaborationism and disloyalty into the Eastern areas of the USSR in the 1940th. In the recent two decades hundreds of works have been issued in which lots of different questions of this big theme are in the picture. At the same time there are few researches dedicated to the anthropology of the adaptation processes of the deported peoples in the places of “special settlements” in the new economic and living conditions and different ethnical environment.

Deportation of the people was accompanied by the standard documents regulating the position of the “specially deported people”; however these standard documents were not always executed. It quite often led to legal lawlessness toward the “specially deported people”. The deported people strategy of survival was defined by the ability to survive in the conditions of compulsion and absence of choice. This strategy led to the deported people having been compelled to change the way of life, the settled elements of socio-normative cultures. Adaptation practice to new economic, household, social and cultural, ecological factors was defined by a self-preservation instinct.

In the conditions of special resettlement labour became a survival and adaptation major factor. It blunted the feeling of inferiority caused by the label of “specially deported person” and defused the social injustice. For a short period the deported people who in their homeland were traditionally engaged in animal husbandry got down to unusual for them types of economic activity in collective farms and plants and factories. “Specially deported people” were engaged in agriculture (grew up cotton, tobacco, sugar beet), worked in collieries, stone quarries, on a tree felling, plants and factories of mining industry. Labour as the basis of the adaptation strategy of the deported peoples influenced the socio-normative culture as well. In the years of deportation in the conditions when many families remained without man's headship because of their absence, women had to assume responsibility for family preservation. It brought to the change of the position of a woman in a family and society.

Diligence of the “specially deported people” facilitated their prompt adaptation to new economic and living conditions, improved their relations with the local population, which at first treated them rather watchfully. In 2-3 years after deportation the work of the “specially deported people” began to be paid level with the other citizens. Labour achievements opened opportunity for participation in a public life that was one of the basic factors of vital success of the Soviet people. Under the conditions of deportation akin (family, tape) ties and ethnic solidarity became an important factor of adaptation and self-preservation. The Kazakhs, the Kirgiz, the Uzbeks in Central Asia and Kazakhstan called this cohesion of the deported peoples “didin uya” (hornet's nest) meaning by it that all the ethnics of the deported peoples come out defending the representative of their people together.

Islam became another important factor of adaptation “specially deported people” in deportation places. The Chechens, the Ingushes, the Karachais and the Balkarians are Moslems and were settled in Kirgizia and Kazakhstan among the Moslem population. One religion facilitated overcoming the existing social distance between the “specially deported people” and the local population either. A coreligionist evoked compassion and trust. The locals called the specially deported people “musafir – a guest” and many believers among the Uzbeks, the Kazakhs and the Kirgiz tried to alleviate their lot. Neighbours - the local people quite often gave food, shelter and clothes to the representatives of the “specially deported people” despite the scarcity of their own material

means.

Islamic religion with its postulate of resignation, patience, belief in a justice celebration gave the people who got into a difficult life situation hope that the tomorrow can change everything to the better and that they have to string up their resolution and not to despair. In exile the deported people observed all the sacramentals and Moslem holidays that were celebrated inside a family without advertising not to attract the attention of party bodies.

An important role in the course of adaptation of the deported people – the Karachaies and the Balkarians played their language which, as Kazakh, Uzbek and Kirgiz belong to the of Turkic group. This language affinity promoted acceleration of adaptation processes in the conditions of different national environments.

A k h u n d o v T. (Baku)

Studies in south-eastern Azerbaijan

(Talysh-Mugan region)

Southeastern Azerbaijan consisting of a combination of the Mugan, Salyan and Lenkoran steppes and the Talysh Mountain mass represents an extremely interesting habitat and human economic activity environment.

Most ancient traces of the Stone Age man in this region are discovered in the Talysh Mountain karst caves and date back to the Mousterian period.

After a long absence of data, researchers received a very reach material of a man's settlement in the region. The foothills of the Mugan Steppe had been explored in the 5th millennium BC. Early settled farming population emerged here at the time. It is represented in the form of numerous Neolithic-Eneolithic settlements preserved in the form of "tepe". The population left the settlements by the middle of the first half of the 4th century BC. Still, we are unaware of either further destiny of the population or reasons of leaving.

After a certain period of time passed, quite a new population combining settled farming with nomadic cattle breeding appeared at these foothill plains in

the second half of the 4th millennium BC. They had no any link to the preceding population. Their settlement had quite another topography, and their cultural layers currently are located lower than the modern horizon. Most ancient mound burials in this region are related to them. However, this population existed here also not long.

Carriers of the Kura-Arax tradition appeared at the Mugan and Lenkoran Plains in the 3rd millennium BC. No traces of their contact with the predecessors have been identified. They explored either foothill plains or low-mountain river valleys. Unlike their predecessors in this region, Kura-Arax residents settled the peaks of natural mountain remains at riverbeds and the peaks of the region's most ancient "tepe" used by them as a natural hill.

By the middle of the 3rd millennium BC, the Kura-Arax population had been replaced by the carriers of traditions of nomadic cattle breeders who left a large number of burial mounds. The traces of their material culture are of insignificant thickness and exceed the layers of the Kura-Arax tradition at the remnants of settlements.

As concerning the beginning of the 2nd millennium BC, there are remnants of a settlement, inlet burials at ancient settlements, and separate discoveries. They differ from the remnants of their predecessors' material culture on all the indicators. Still very weak hints on exploration of the region's highly mountainous area are typical for this period.

The Talysh-Mugan culture prospered in this region in the second half of the 2nd millennium-first half of the 1st millenium BC. It explored the whole plain and mountainous areas of southeastern Azerbaijan.

Complex archeological excavations are conducted in this region at the moment. The Mugan Neolithic-Eneolithic Team carries out stationary excavations to study settlement Polutepe (the 5th-the 4th millenniums BC), settlement Alkhantepe (the 4th millennium BC), discover and map ancient monuments, and carry out paleogeographic and paleotopographic studies; the excavations have covered the whole region, from high mountains to seaside swamped lowlands.

Akhvlediani D. (Tbilisi)

Towards the issue of interrelation of Colchis and Ponto kingdom

1. There is a viewpoint, according to what foundation of Mithridates VI's Ponto Kingdom was conditioned by not only successful military and diplomatic operations, but it was the result of historical development of the Black Sea coastal countries. In particular, through close trade contacts among them, that achieves its culmination in the previous period of Mithridates from Ponto. This thesis has oppositions.

2. For studying the abovementioned issue we should discuss two aspects: 1. relation of Colchis-Sinope (this later became a capital of the Ponto Kingdom since 182 B. C.); 2. Colchis' contacts in the 2nd c. B. C. or before Mithridate VI's occupation.

3. The contact of Colchis-Sinope is studied according to sinopic coins and ceramic objects discovered on the territory of Colchis. According to this material, the contact between these two states begins at the end of the 6th c. B. C. It achieves its culmination in the second half of the 4th c. B. C. and at the beginning of the 3rd c. and in the 2nd c. B. C. it was brokeoff.

4. In the 2nd c. B. C. among the import on the Colchis territory Rodosian amphoras are more numerous, as regard coins – in this period money of the North Black Sea coast predominates.

5. According to mentioned data, in the 2nd c. B. C. Colchis is close not with Sinope and Ponto Kingdom, but it breakoff relation with them and contacts with North Black Sea coast and through it – with Rodos, that takes place on the background of disintegrating of the country and decreasing of population. Thus, we support those researchers' viewpoints, according to which in the Kingdom of Mithridate VI the unifying of Black Sea coast (among them Colchis) took place not as the result of their development, but owing to their weakening, when among many conquerors the strongest won – the Ponto Kingdom.

Akhvlediani N. (Batumi)

**Some Ottoman documental sources
preserved in private collections**

In Georgia names and surnames are the titles of big social units, several tens or even hundreds of families who relate their origin to one person, possess common self-consciousness on relations and belong to one name.

The paper will analyze the political history of 1877-1878 Russian-Turkish war and its impact on Georgia, namely oppressive policy of Turkey and Russia in Adjara. We will also provide the hitherto unknown documents of one name living in this region.

During the so called *Tanzimat* reform in Turkey (1840-70s) the Turkish government abolished the Georgian land ownership on Georgian territories, sent the family documentations of the nobility to Istanbul and never brought them back.

Russia also carried out the policy resembling the Turkish one. It was trying to withdraw the local population from the coastline and settle the population from Russian *gubernias* there.

As for the Ottoman documental source at hand that has already been kept at the private collection for a century, to a certain extent corresponds to the documents preserved at the central State Archive of Georgia.

Alieva P. (Mahachkala)

Legal status of a woman in pre-revolutionary Dagestan

The place and role of the Dagestan woman in historical aspect can be divided on the pre-revolutionary and post-revolutionary periods. In a pre-revolutionary historiography the Dagestan woman specially was not studied. Many historians estimated position of the woman as heavy and belittled¹, but there was also an opposite opinion, especially for the Dagestan authors².

Till the period of national-liberation struggle of mountaineers for their independence under the guidance of three imams (Gasimagomed, Gamzatbec, Shamil) the people of Northwest Dagestan in the public and private life were guided by an adat, those unwritten, special for each aul, and sometimes for each kindred, life and behaviour rules.

Simultaneously with an adat in a public and private life Sheriyat - set of the legal and religious-ceremonial norms based on the general rules of Islam, stated in the Koran, unlike an adat based on a common law was applied also. They together - an adat and Sheriyat - covered all life and pattern of mountaineers.

---

¹ *Abeldyaev N.* Some notes about a family life of the Dagestan mountaineers // C. 1857. № 50-51; *Przhetslavsky P. G.* Traditions and customs in Dagestan // BC. 1860. № 12; also. Dagestan its tradition and customs//BE. 1867. T.3; *Kostemirovsky I. S.* Three days in mountains of the Karalalsky society//C. 1861. № 83-85; *Voronov N.I.* From travel across Dagestan//CICM. 1868. Ed.1. 1870. Ed. 3; *Lvov N. O.* About customs and traditions of the Dagestan mountaineers//C. 1867. №70-73; also, House and home life of the Dagestan mountaineers of an Avarian tribe//CCKГ. 1870. Вып. 3.

² *Shikhaliev D.M.* The story of a cumycian about cumycians. Makhachkala, 1993 (reed.: Caucasus. 1848. №33-44); also. Something about cumycians//C.1865. № 68-70; *Omarov A.* Recollections of an mutalim //CICM. 1868. Ed.1; 1869, Ed.2; also. As live lacs//CICM. 1870. Ed.3-4; *Amirov G. M.* Among mountaineers of Northern Dagestan//CICM. 1873.Ed.7; *Butaev D. M.* Catching of the fiancé //Casp. 1906. № 38; *Gabiev S.I.* Lacs, their past and life//CMOMIIK. 1906. Ed.36.*Kovalevsky M.M.* The law and custom on Caucasus. M, 1890. T.1-2.

Ethical standards of adats in many respects put women in full dependence on the husband and imparted to her since the childhood feeling of humility before him. Restrictions testify to legal and moral infringement of women by adats concerning their testimony. Women were supposed in witnesses when there was one witness-man. In this case evidences of two women were equated to one witness.

Apparently on adats of mountaineers, women, as a rule, cannot be independent witnesses. Their oath was taken into consideration only when there was no full age near relations of a male who could swear for them. All these statements have been borrowed by adats from Sheriyat.

Speaking about the opinions and law-ethical standards of adats concerning women, it is necessary to stop on some aspects connected with mutual relation of genders. In adats the big attention is given to protection of the female person against encroachments of men. "For the insult of the woman by taking off her headdress or a scarf from a guilty in favour of the offended collects 40 rbl. and the penalty 10 rbl. in favour of a society, and a guilty is expelled from a society for one year... For abduction of girls without her consent the guilty pays to the father 150 ruble, the penalty 50 rbl."¹. A touch to the woman, her abduction and rape were considered as the criminal act. In case of reconciliation of the parties the guilty man was fined in favour of a rural community, parents and the husband, if the woman is married. Thus, the insult of the woman was equated to murder.

In finding-out of a legal status of the woman in pre-revolutionary Dagestan the great value has definition of the relation to the property. On questions of the right and property inheritance in adats the big influence was rendered by Sheriyat. The woman could have in the property kebin's money, a dowry earned personally by her work or in a type of income from the personal earth and cattle, and also that has got to her at a sharing of property of a family after death of the husband.

Character of a social order and shariat-adatian rules strongly limited a role of the woman in a society. However there were also religious-moral instructions concerning the woman, facilitated her position. In Dagestan,

---

¹ Customs of Caralals society. Annotator – Magomedsalikhov KH. G. &.60. Makhachkala. 2002.

polygamy was an unusual thing though polygamy has been legalised and consecrated by Sheriyat. It spoke not only difficulties of a material life, but also traditions of mountaineers. Only in extreme cases (for example, barrenness or incurable heavy illness of the wife) mountaineers married two, three times, but at the obligatory consent of the previous wives. Thus fair relations and equivalent material maintenance of all wives was guaranteed. Only representatives of a feudal top had simultaneously some wives.

Stated above testifies to inconsistency and discrepancy of shariat-adatian representations and norms concerning the woman. Not doubts, they in the majority was aimed to put the woman in dependent on the man, unequal position. However there are some rules in them, which are directed protecting the woman from cruel treatment, from attempts to deprive of her limited rights including the property rights.

A m i n o v a H. (Mahachkala)

Intonational registration of melodious Lak verse

Intonacionnoe registration of the verse pertains to count; calculate; list the most most interesting problems стиховедения, having direct attitude to rhythm, произносительным particularity verse and his(its) emotional nature. In plan of our work most interest presents the ways melodizacii an traditional lakskogo of the verse.

Melodiynoe beginning, being the most old on time of his(its) using by organizing principle speech, свелось in literature to determined traditional rhythmic образцам, explored and systematized poetics/ The Melodious verse characteristic of development of the subject and композиционное construction, reminding structure of the music product, saturated repetition, exclamations, semantic pause of the text, melodiousness of the language, smothness of the rhythm, flexible speech intonation.

Created most system интонирования, напевность increases the rhythmic structure of the verse. For verse of this type typical 7 and 11-complex size, in them no cutting melodicheskis transition, взлетов and decline, no complex интонационных schemes. The Amplitude of the fluctuation melodiynoe to lines small. Melodicheskuy drawing is founded on repeatability, monotoniyu rhythmic moves, as receives impression fluent fluidity.

The Metric section, splitting verse on полустихья, forms the ideal pause. In real звучании verse this pause is sometimes marked molchaniem or person intonation cadence. In other words, on place цезуры in verse with melodious intonation always exists the break in звучании. Not only uniform phonetic registration цезуры, but also coincidence of the structured pauses Dividing the text on two полустихья, increasing of the tone and a certain break in звучании between lines, his (its) duration on border полустихий and in place of the location цезуры and цезурных distance, creates the clear rhythm.

In tuneful verse merging стиховых and syntax dividing reaches the harmony, not only verse complies with that or other, more or less finished, length speech, but coincides and gradation rhythmic and syntax dividing.

Melodicheskuyu base of the verse creates in the same way interleaving рифмующихся lines that is his(its) discriminating devil to his(its) poetries. Double, triple repetition of the assonance at the end beside costing lines as it were enlarges extent of time, will send slowness of his(its) current in elegiac condition hero.

In verse is hummed- melodicheskuy of the type system intonation, subordinating itself whole formation of the verse, emerges on the first plan with much greater отчетливостью. Napevnosti reveals itself in intonation buildings: first, in строгом observance and phonetic registration цезуры. Secondly, in he coincides speech and structured-rhythmic seams, on the strength of what pauzirovka here carries the predictable nature. In-third, in paircouple distribution amount accent and syllabic or striking groups. In-четвертых, in poem are noted regulated an эмфатические repetitions. In-пятых, comes to light the uniformity an melodicheskuy cadence on vowel and agree, terminating line. In-sixth, on hand repeatability syntax design in stanza - an interleaving sister, with standpoint of the intonations of the offers that creates rhythmic monotoniyu.

A m i r y a n V. (Yerevan)

Some aspects of traditional wood carving art's transformation in Armenia

In the second half of XX century in Armenia traditional art stopped being reproduced due to urbanization and industrialization of the village in soviet style. At that time traditional art existed as single samples produced by rare masters. Devotedly following traditions of handicraft, however rare masters could hardly create a favorable field for decorative handicraft's revival. The situation was aggravated by spread in society attitude towards traditional folk art and handicraft holding them as remnant from the past. So, even value basis needed for reconstruction of traditional handicraft.

Perhaps so called "thaw" and patriotic movements of 1960s led to the realization of the situation. Soon museum of folk art was founded in Armenia. Afterwards, in 1977 the first in Europe museum of wood carving was established.

Actually the Museum was founded on basis of personal collections and initially had no reach exposition. However thanks to the enthusiastic team of the museum collaborators the funds started increasing.

In fact, besides collection works, the museum was called upon to restore dying art of traditional wood carving and handicrafts concerning with it. The technologies, shaping principles and composition schemes of traditional decorative art were revived piece by piece. By this Armenian modern "wood art" adherent to the tradition's spirit was initiated.

Devotion to the work and boiling creative energy turned the museum into a big (by its significance) center of national culture. Creative youth from various fields of art longed for it. In fact the museum became a traditional art school of authority. The school soon united several decades of *folk masters*, whose works supplemented not only the home museum's funds, but funds of USSR's museums, as well as them of museums abroad. Periodically exhibitions were arranged both in the museum, and out of it. Armenian "Wood Art" was becoming more and more popular. The situation with wood carving and some other handicrafts gave hope and well-founded optimism.

The trend maintained until the independence period of Armenia.

The war, heavy blockade, earthquake at the beginning of the independence period undermined almost everything gained in this field. Absence of the state support and survival difficulties made many collaborators of the museum to leave for abroad or to be engaged in other fields to earn for living. Only a few “brother-in-arms” were abided by their work. The museum survived due to their devotion. It works up to now serving as one of the important contemporary centers for reproduction and development of traditional Armenian culture.

The process of building the new government led to a new situation.

Split from the “home school” masters grew up a new generation of wood carvers oriented towards new “wild” market.

Souvenir productions, dominated in the market, together with some stereotypes led to simplification of wood carving works and other artifacts of contemporary traditional art.

Use of national ornamental patterns out of their composition context and value content is not only unfavorable for the development of traditional folk art, but it is antagonistic to its nature too. Being less relevant, Armenian decorative applied art has been substituted by souvenir production.

Today most of Armenian people are no longer bearer of their traditional culture’s archetypes. Folk art is nowadays available only to elites. So continuity of traditional folk art can be preserved only in academic level: i.e. reproduction of the principles and maintenance of the traditional art’s spirit is only professionals’ strength, who have received academic education and embodied national culture.

A p a k i d z e J. (Tilisi)

New chronology of ancient Colchian ceramics

Ancient Colchian ceramics of period I appear in 17th century BC. Its development is subdivided into three phases: A, B and C. The end of period I AC ceramics is placed to the end of the 12th century BC. The origin of the Colchian culture is connected to the central area of western Georgia, as its oldest ceramic objects were discovered there.

According to the current scholarship the place of origin of the Colchian culture should be located in the basins of the Lower Inguri, Khobi and Rioni rivers. The oldest Colchian hoars at Ureki, which contained prototypes of Colchian Bronze axes, support this view. The second period of AC ceramics is dated to the 11th - 8th centuries BC. This stage is divided into two phases and 11th – 10th centuries BC and 9th –late 8th centuries BC. The pottery from the late 8th – early 6th centuries BC - the early phase of the developed Iron Age - is also referred to as “Pre-Ancient ceramics” .

Picture of development of early Colchian ceramics according to the new chronological sequence is presented below:

Table	
AC Period IA	17 th -16 th cent. BC
AC Period IB	15 th -14 th cent. BC
AC Period IC	13 th -12 th cent. BC
AC Period IIA	11 th -10 th cent. BC
AC Period IIB	9 th - late 8 th cent. BC
AC Period IIC	late 8 th - early 6 th cent. BC

A v a l i a n i E. (Tbilisi)

"The Caucasian exploration": British scholar's historical review on the Caucasian borderland

The stock of Caucasian Ancient Civilization has attracted scholarly interests of many European researchers, but during Soviet Regime these lands stayed as an unexplored space of the universe, as a kind of “Terra incognita” to many contemporary scholarly societies. These regions, old crossroads of civilization, were locked into the Russian Empire during the 19th century and autocratically administered from distant St. Petersburg. They were colonies incorporated inside of Russian Empire: their political affairs, trade and cultural life were reoriented toward Russia, though as long as the *Tsars* ruled they still

retained many of their old links to outer world. However due to the British scholars particular afford was given to the studies of the history the Caucasian Civilization.

William Edward David Allen (January 6, 1901. September 18, 1973) was an Ireland-born English scholar, who was among these scholars who dedicated himself to the research of the Caucasian Civilization. He was Foreign Service officer, politician and businessman, who is best known as a historian of South Caucasus. He is an author of well known article "The Letters of Lucifer".

It has frequently been reported that he was an MI5 informant but this now appears to be false.

In the pre-World War II years, he travelled a lot and conducted extensive research on the history of the peoples of the Caucasus and Anatolia. From 1935 to 1937, Allen was the main organizer of the Georgian Historical Society. In 1937 along with Sir Oliver Wardrop, he founded the *Georgian Historic Society*, which published its own valuable journal *Georgica* dedicated to the Kartvelian studies. He wrote the book *Caucasian Battlefields*, published 1953, with Paul Muratoff. He was invested as a Fellow, Society of Antiquaries (F.S.A.). Sir Oliver Wardrop spent a couple of years as British Commissioner for Georgia. He was interested in Georgian cultural heritage. These two scholars were the British pioneer figures in Caucasian historical studies.

William Edward David Allen published several interesting publications on the subject of Caucasiology:

- A history of the Georgian people (1932)
- Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turko-Caucasian Border 1828-1921 (by W.E.D Allen and Paul Muratof, 1953)
- Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century (1963)
- Russian Embassies to the Georgian Kings: 1589-1605 (1970)
- New Political Boundaries in the Caucasus, in the Geographical Journal, Vol. 69, No. 5. (May, 1927), pp. 430-441.

On 4th May in 1942, during the meeting of Society of Antiquaries (F.S.A.)

William Edward David Allen made his presentation: *The Caucasian Borderland*. It was very impressive observation of the Caucasian civilization

from the view point of an English scholar, the lecture on an area which has been associated with the names of some of the most distinguished Fellows of the Society as he mentioned in his preface; The Douglas Freshfield was one of the best known, his “Exploration of the Caucasus” stays the classic for the Central Range. The late Lord Bryce and the late H. F. B. Lynch, remain Standard authorities, for the geography of Ararat and the Armenian highland zone. Lastly, John Baddeley, a Gold Medallist of the Society who finished his two volumes on Dagistan and the central Caucasus which have appeared under the title of “The rugged flanks of Caucasus”.

William Edward David Allen gave an absorbing lecture on one of the most interesting portions of the globe, one of the oldest and one which, as he shown, exercised very great influence on the development of a large portion of humanity.

William Edward David Allen was focused in his presentation on several issues:

- 1) The geographical- territorial location and transit roots to Central Asia and other regions.
- 2) The brief history of Caucasus from Ancient to the Contemporary times.
- 3) The issues of ethnical identities; included the problem of Caucasian racial elements in Middle East.
- 4) The importance of the Caucasian communication systems.

In our paper we endeavour to analyze and bring to mind the British eyewitness William Edward David Allen’s scholarly contribution as historiographical resource for the studying the issues of Caucasiology in mid of the 1950s.

A y t b e r o v T. (Mahachkala)

Towards objective discussing of relation of the Georgian and Dagestanian Avars

1. Georgian font, the overwhelming mass of its Georgian language to make the most ancient inscriptions, discovered in Avaristan. That - the certificate of Georgian cultural and political influence on the individual, and powerful groups Avar people of the Middle Ages. The collapse of the empire Ilkhanids created the preconditions for the withdrawal of the Georgian government and Muslim religious and cultural structures: first, from the Western Dagestan, and later from the Zakatala District (ZD), ie from the eastern part of Transcaucasia.

2. Safavids in XVII century contributed to actually create avarlangued Muslim structures of a political nature, which began operating in the territory of Transcaucasia. This was done to weaken the Georgian influence in the region, which existed there since the days of David the Builder. At the beginning of the XVIII century when Iran was weak, it was leading to the addition of all this is strong enough avarlangued Muslim state within the ZD.

3. Since safavid era began the collision and the real battle with Georgia who believed ZD originally its territory, because the Georgian feudal structures disposed there over the centuries, and the western Avars. They thought that the policy of "Shah Abbas" has helped them regain what was lost by their ancestors in pre-Mongol era.

4. Numerous clashes and fighting between the Georgians and Avars XVIII - early XIX centuries reflected in the written sources of various origins. This occurs, for example, in the Chronicle of War Jara and Dagestani memorable recordings, compiled in Arabic. This is a fact which is not possible to deny. However, due to the efforts of a number of Russian and Georgian historians in second half of XIX - XX centuries who do not have enough patience to work in archives and examine the full range of sources, presented the realities of the past to the "sharp" as they say forms. The writings of such persons, stealing a few chickens or sheep by antsuits from Kakhetian or men of Tushino from a "didoyts" interpreted as a major manifestation of eternal struggle of Georgians and "leks".

5. In our hands got several previously unknown to science authentic letters (in Arabic), belonging to the block correspondence elites Georgia and Avaristana XVIII - beginning of XIX century.: "From Mouravi Tusheti and aristavi Karakalkana" "Dzhemshid bey" by name, addressed "ruler of Dagestan - Muhammad-nutsal Ummahan's son"; of "chief of the great Valiev Irekli Khan's" chief "Amir of Daghestan" Muhammad nutsal Khan - "my beloved friend, a trusted person, you can say" brother ", etc. As well preserved several Arab letters from Alexander Bagrationy in the name of the influential Avars and Avars from this category, including those from accidents Khan, his high name. This manuscript material allows speaking about the fact that between the elite of Georgia and Avaristan XVIII - early XIX centuries relations were largely trust, business, fellow. External forces, however, tried to stir up enmity between them which is clear that in their geopolitical interests.

B a b a y e v a M. (Baku)

The reflection of social-political problems in the historical tragedy “Sheikh Sanan”by Huseyn Javid

One of the founders of the XX century Azerbaijan romanticism is Huseyn Javid. Javid is the author of some historical dramas reflecting the history of the people of Caucasian and the Near East. Javid in order to represent the social-political moral-spiritual problems addressed to history past and described the modern events in the historical reality.

At the beginning of the last century in the Southern Caucasus like all over the world occupier wars, struggles for freedom was widely extended, our people witnessed bloody incidents. At this period mighty empires created aggressor wars for dividing of the world anew, but colonies began national fight for freedom using the wars in these states carrying out struggles in different fronts. In such case empires created national and religious arguments in the colonies and kept down the colonies' fight for freedom with ethnic wars.

The colony of tsar Russia – Southern Caucasus was also the victim of the national and religious struggles. Instead of fighting for freedom, national welfare, and enlightenment, the brotherly people sentenced to hostility and as the result of this they weakened and stayed in the servitude under anew.

Azerbaijan intellectuals truly realized the main point of these bloody events and called fellow-countrymen, neighbouring nations not to take a fancy to these intrigues.

Due to these purpose plays “In 1905” by C.Cabbarlı , “Kamancha” by C.Mammedkuluzade, novels such as “Ali and Nino” by Kurban Said, “Bahadir and Sona” by N. Narimanov was written.

Huseyn Javid wrote his historical tragedy “Sheikh Senan” which reflected the victory of the spiritual love breaking the national and religious obstacles.

Sheikh Senan was the national leader of the Moslem community, but Khumar was the daughter of one priest belonging to Georgian nation. The interesting side is that, these two men not only belonged to different nations, but also were against marriage. But Javid an art synthesis by using different variants about Sheikh Senan in the historical source of the Persian and Caucasian people, and achieved to represent the contemporary events from the romantic conception.

Sheikh Senan dedicated his life to religious sciences and passed through all steps for to reach high suitable time. But his sufi spiritual love to Khumar reached him high suitable time.

Sheikh Senan comes down to the religious point informing that all spiritual religions do faith to odd creator when he reaches moral love and gives messages calling people to unity and brotherhood.

Khumar is one of Javid’s free natured woman characters who has independent feelings. Though Javid created this character basing on historical sources, he achieved to reanimate her excitement, torments with political boards. As a result Khumar does not let Sheikh Senan who loved her with true affection alone in the fight and they join their love clearing all prohibitions.

Huseyn Javid wrote “Sheikh Senan” tragedy during 1912-1914 in Nakhchivan and Tbilisi cities and paid attention not to historical chronology but mainly to historical reality from modern aspects.

In 1928 Javid with his family went to Georgia .Borzhomi resort for having rest, here got closely acquainted with the tradition and typical

peculiarities of the local nation, learned to share his thoughts in the Georgian language. Javid got acquainted with some Georgian scientists, worked in Tiflis archives and as a result of this he wrote “Knyaz” tragedy written in verse which dealt with social-political problems happened after the establishment of soviet power in Georgia in 1929 and how these problems passed on to the people’s family way of vital life.

The XX of the last century was not suitable time for writing plays in historical theme. Javid and other enlighteners were describing the being of current importance problems without deviating from threat fears of the regime of tsar and soviet and addressed these works to all mankind.

These namely according to dignity that Javid’s traces and his humanism conception carries everlasting and universal character.

B a g o m e d o v M. (Mahachkala)

To the ethnolinguistic analysis of comonyms polyethnic region

Comonyms (comonym is a kind of oiconym; proper name of every rural settlement [Podolskaya 1988: 66]) are one of the most important and valuable sources of the ethnocultural information on the people occupying (living) a given territory. And for such unique polyethnic region of the world as Dagestan the ethnolinguistic analysis of names of rural settlements are one of perspective ways.

The interesting and rich material on region toponymy is presented in various researches of historical and geographical character. In respect of ethnolinguistic studying of toponymy of Dagestan by the most attractive historical works are works of K.M. Magomedov, M.-Z.O Osmanov, B.I.Gadzhiev, A.R.Shikhsaidov, B.G.Aliev, M.-S.K. Umakhanov, etc. Though in them there is no especially linguistic analysis of names of settlements, they are valuable for (to) linguistics because they give various historico-geographical (historical and geography) inquiries, and sometimes etymology.

About history and culture Dagestan settlements is written much both in articles, and in large works. In some of them are mentioned comonyms, but their etymology is not always given. In last years after the books about separate settlements, the unions of rural societies and areas had appeared, this problem is more or less desided. There are books about settlements Batsada [1993], Dibgashi [1994], Murego [1996], Karabudakhkent [1997], Kuppa [1997], Kharbuk [1997], Kubachi [1998, 2000], Kurush [1998], Unchukatl [1998], Tsovkra [1998], Ashty [1999], Gubden [1999; 2002], Kalakoreish [2000], Khadzalmahi [2000; 2002], Mekegi [2001], Duakar [2002], Chirag [2002], Chirkei [2002; 2003], Kutisha [2003], Mikrakh [2003], Urakhi [2004], Sugurbimakhi [2005], Urkarakh [2005], Dzhangamakhi [2006], [2006], etc. Available the material about toponymics can be a rich source for ethnolinguistic researches. By force of the researche's character authors do the analysis of an historico-ethnographic, geographical order. Nevertheless, they represent doubtless interest for linguistics.

Despite a motley language picture, in oiconyms are looked through general models for all languages. Specificity of territory and language (dialect) features is reflected in a number comonyms.

In republic is more than 1600 settlements, from which: 10 cities, 19 settlements of city type and 1567 rural settlements [Dagestan ASSR. Administratively – territorial division 1980]. In region, as a rule, rural settlements were built proceeding from geographical, economic and defensive reasons. It has left traces on similarity in formation of comonyms.

In languages of the people of Dagestan concept “rural settlement” means (“village”, “farm” (khutor)) is expressed by various words. For example: a) in Avar: *rosu* “village”, *kolo* “farm” (khutor); b) in Darghin: *shi (sha)* «village», *mahi (makhi, mashi)* “farm” (khutor); c) in Lak: *shyar, shyaravalu* “village”, *mashi* “farm” (khutor) (they are not presented in oiconyms); d) in Lezghi: *khur, kent, kele* “village”. In official documents in Russian are fixed in Lezghin oiconyms the component - *kent*, but in editions on a native language and in oral speech it is used primordial *khur*.

In comonyms Dagestan there are also Turkic elements *kent, aul, kala* which are used for transfer of concept settlement: *Sulaibakent, Mallakent, Sulevkent; Myammaul; Sergokala*, etc. They testify to later formation of these names, and sometimes settlements. Man's personal names more often act in them as a stem – forming elements.

As a result of migratory processes and various circumstances appeared *new* settlements. The component *новый* testifies to it, which is present at names again formed 37 settlements [Dagestan ASSR. Administratively – territorial division 1980: 182-183]: *New Barsha, New Khushet, Newkare, New-Kuli, New Chirkei*, etc. As a rule, the name of former village remains. An exception is settlement *Sagasi Deibuk*, where darginian word “*sagasi*” (new) is not translated. For settlement with multinational structure (sometimes of one nationality, but from different villages), as a rule, choose the neutral name: Greensea, Spring, Redpartisan, Sea, Friendship, Leninkent, Redarmy, etc. Basically these settlements were formed in second half XX century. In them are looked through traces of the Soviet epoch.

Presence or absence of components “upper – lower” in comonyms of Dagestan languages are explained by geographical situation of settlement. Comparatively the great quantity such Darghinian and Avarian settlements are interpreted by their situation in a mountain part.

In that way, in formation of comonyms the important role play following factors: the geographical situation of village, a relief, natural and climatic features, formation time, historical event, the status of settlement, etc.

At ethnolinguistic research is important to consider also toponymic folklore since it comprises a rich material about formation of this or that name settlement.

B a k h i a - O k r u a s h v i l i S. (Tbilisi)

Towards the issue of Ossetian "Iradi"

In old times, Ossetian youth desiring to marry used to visit a house of a woman elected by him in a company of his friend - to notify her about his desire to marry her. In case of agreement of the elders he was obliged to bring to the family of his bride a small advance (in monetary form). At the next stage, negotiations were held between the families in which the closest men relatives of a man and woman took part. They had to agree about "iradi". The price for purchasing a woman – "iradi" was defined according to the rate of "family blood quality" of a bride. No one had the right to change this traditional law

voluntarily. Measure unit in this case was neat cattle (bull, cow...). Social status of a family was very significant in this moment. Wealthy man couldn't be forced to give his daughter to a poor man. Therefore, the wealthier was the bride, the more "iradi" was to be paid by a bridegroom. The price of a member of a weak family was maximum 30 cows, while that of a representative of a mighty family - up to 100 cows.

In the 19th century this due reached 10 bulls, 5 cows, and the amount of iradi – varied within 105 to 300-500 silver rubles. Certain part of iradi was to be paid in kind, the remaining - was to be covered by a bridegroom in monetary form. Alongside with it a man was obliged to present two horses to the close relatives of a bride, while in the wedding-day sometimes a bridegroom spent 100 and more silvers.

Ossettic society understood well the ruining force of iradi. This tradition used to weaken and economically ruin the family from the very beginning, iradi was rather painful and it was a heavy burden for families. Irrespective of this, Ossette who followed strictly traditions did not reject this rite. It was the easy source of enrichment, although they used to improve their economic state at the expense of raids on neighboring peoples. Everything depended on differentiation of people into aldars, kavdasards, parsaglags and others existing in mentality of Ossettes, which expressed differing social relations. Ossettic family consisted of the chief wife of a head of a family and her children, who were considered plenipotentiary members of the society/community. Their "blood" and hence "iradi" were praised highly. Second rate wife of a head of a family – "nomulus" and her children, the so-called kavdasards, that is "tumiks", could marry only their like. A daughter of kavdasard was sold cheaper. Kavdasards were considered without the law, but they lived in a cattle-shed of their father. As to the illegitimate sons and daughters who were borne to a family by captive women (slaves), they were deprived of all rights, so that father could sell or give them free without any problem.

It is very interesting that among Ossettes of Georgia, where the influence of Christian traditions and Georgian rites was great, Ossettic multi-wife tradition, social differentiation and alongside with it the iradi – suffered transformation. Gradually, as a result of adaptation and integration the negative attitude to matrimony via purchase, was established in Ossettes who came to live in Georgia and therefore paying of iradi first became simpler and then it was completely abandoned by them.

Barokov E. (Nalchik)

To the issue of military culture of Circassians

Circassians (Adygs) – modern Kabardians, Circassians-Adygs are one of the most ancient nationalities of Northern Caucasus. There are only more than 700 thousand people of them in Russian Federation, including 500 thousand people in Kabardino-Balkaria.

As a result of the Caucasian war, which lasted for more than 100 years and ended in 1864 the absolute majority of the population had to leave their historic motherland and moved to Osman Empire, and then were scattered all over the world. According to approximate data 7 million Circassians live only in Turkey. If to look at their history during the thousands of years, it's full of many dramatic events and they suffered from punishment of many tribes and nations.

Due to this fact they had to not only protect their land. But also constant military threat from conquerors both in Asia and Europe made them subordinate their way of life, their material and spiritual culture to war, training the future defenders of their land, their homes. It's clear that all the conquerors who came to Northern Caucasus and went through it, first of all came across with Circassians because they occupied in this region the most fertile and convenient in the strategic point of view land in the Northern Caucasus. And all the previous conquerors faced first of all the Circassians. That's why it's not by chance that according to the idea of many nations of Europe and Asia a Circassian (Adyg) was first of all a warrior.

During the careful study of all the details of well known by many nations adyg etiquette (Adyg khabza) especially noble etiquette (Uork khabza) they resemble in many features army regulations of modern regular army. What about circassian noble etiquette it has much in common with knights.

For a Circassian, especially duke or a noble man death was nothing in comparison to his honor. He could give his life without any hesitations to defend his honor. He could go to a certain death defending his land. It was considered to be a disgrace for a Circassian to show coward in the war. He

didn't have right to yield himself prisoner. Circassians had a special traditional institution where they condemned such coward person. He was led around the whole village on a donkey. They put on him a special "coward shirt" and "coward hat".

Circassians paid a lot of attention to a military physical upbringing of the boys and of the youth in general. During the centuries they created a whole system of patriotic upbringing of boys. That system of upbringing was aimed at developing of such necessary qualities as bravery, vigour, contempt to death and so on. They were brought up from early childhood to bare hunger and cold and different hardships. Many children and adult circassian games aimed at developing of these and other necessary qualities of a warrior. Many neighbouring and far away nations appreciated circassian military skills. That's why many of them invited Circassians to a military service, addressed to them to struggle together against their enemies. History knows many cases when, for example, the Circassians and Georgians struggled against the common enemy and won many times and such friendship between these ancient nations continued for many centuries.

B e r d z e n i s v i l i I. (Tbilisi)

Early Christian Baptisteries from West Georgia

At present, in West Georgia (including the territory of modern day Abkhazia), which in the time of early Christianity was the kingdom of Egrisi or Lazika, we have 11 early Christian baptisteries, which were discovered during the archaeological excavation. Most of these archaeological sites are dated with 4./7. century. These baptisteries can be divided into four groups: 1. baptistery as a separate standing buildings, 2. baptistery as a separate chamber in the church 3. baptisteries and fonts, which are placed in the different parts of the church interior, and 4. Bbaptistery on the river, in the natural font. They gave us possibility to reconstruct and understand some liturgy arrangement in early

Christian churches. Baptismal fonts are mostly small in size, which means that baptism was made with affusion and not with immersion in the water. All excavated baptisteries have very interesting parallels in the old eastern and western Christian world.

Baptisteries and baptism are often related to cathedrals and bishops. However, most of the baptismal installations discovered in the Christian sites, were discovered rather in small cities and villages. Likewise, the ministry of baptism was not necessarily or exclusively the task of the bishop, also simple priests could be baptizers; moreover, at the time, when Christianity took its power and the number of catechumens were large, naturally, also baptisteries were much in demand.

B e t r o z o v a M. (Nalchik)

Religious beliefs of Adyghes

Adyghes are one of the most ancient autochthonous peoples of North Caucasus. Their nearest relatives are Abasins, Abkhaz and the disappeared Ubykh. In ancient times all of them belonged to one group of tribes, and their ancient ancestors were the Hittites, the Kaska and Sindi- Maeotic tribes.

The Adyghes were in turn subdivided into various ethnic groups. The self-name of all of them are Adyghes. To this belong Kabardians (500 thousand people), Circassians (more than 53 thousand people), Adigheans i. e. Abadzekh, Bzhedugh, Temirgoy, Shapsugh, etc. (more than 125 thousand people) In total more than 700 thousand Adyghes live in the Russian Federation.

Besides, from 3 to 7 million Adyghes live in Turkey; considerable quantity of Adyghes - Circassians live in Jordan, Syria, the USA, Germany etc. They are scattered worldwide and live in more than forty countries of the world.

These people with ancient history and culture have left a considerable trace as for their religious beliefs as well.

Religious culture is one of the most important layers of the general culture of every people, including Adyghes - Circassians. In the history of their

culture religion has left an important imprint and throughout centuries-old history of Adyghes it has always "accompanied" them. In this connection it is necessary to point out that Adyghes like many other nations of the world, have passed through all forms of religious beliefs from the most ancient and primitive as animism, fetishism, totemism, magic - to world religions.

As it is known, religion being a major component of the spiritual culture of mankind has always played an important role in the life of millions of people. It is noteworthy, that the number of adherents of this or that religion, mainly world religions – Christianity, Islam and the Buddhism increases annually. Millions of people find comfort in religion, in serving God. But people "come" to God in various ways.

The religious consciousness of people has appeared not at once and it has a long history of development. Religious beliefs of people were apt to change with the changing of the reality, which it reflected.

Proto-Adyghes like the majority of peoples, hold sacred heavenly bodies, especially the Sun and the Moon. In particular during desintegration of the patrimonial system and formation of classes ancient Sindhic tribes still worshipped the Sun not particularly as a deity, but rather as a natural phenomenon possessing supernatural power. Circles made of stones which served as a necessary ritual articles buried with their leaders in barrows testify to it. They undoubtedly symbolized the Sun.

A vivid proof of the fact that ancient Adyghes worshipped the Sun, idolized it as a sacred object is the Adyghue word "Tha" (God), which is etymologically related to the word "Dygua" (Sun), according to many renowned scholars, including philologists. The matter is that in the Adyghean language the word "Dygua" (Sun) is pronounced as "Tyge" and from it comes the word "Tha" (God). In other words, when Adyghes said "Dygua" (Sun) they meant "Tha" (God). This word is directly connected with one of the most ancient forms of religious beliefs - totemism. The matter is that the wolf (dog) was a totemic animal for Adyghes. Therefore the Adyghes has had one word to denote both a wolf and a dog. Thus, in modern Adyghean words denoting God, the Sun, the wolf or the dog have one and the same etymological origin. With the further development of Adyghe tribes they have "acquired" national gods and the paganism started to play an important role their spiritual life. The Adyge pantheon was rather diversified and it was subdivided into cosmogonic and

chthonic deities. The latter are in turn subdivided into male and female deities. The majority of the names of Adyghe pagan gods have remained in the national memory up to now. Moreover, they demonstrate to us, what particular economic activities they were engaged in. The Adyghe pagan gods patronized their various activities like elsewhere in the world : agriculture, cattle breeding, hunting, bee-keeping, fishery, war etc. At the same time the Adyghes had their special "national" gods. Firstly, the god of horsemanship "Zekothe" should be mentioned. It is connected with the main activity of Adyghe feudal lords, viz., military campaigns which were patronized by this god of horsemen.

Among Adyghe cosmogonic deities a special place is occupied by "Thashho" (The greatest of all the Gods).

Adyghes believed that Thashho does not participate in whatsoever activity either of gods and people. He simply surveyed what they did. In his honour ceremonies were organized, people swore in his name. Any cult ceremonies and prayers began in the name of Theshho. Even now in all Adyghe ceremonial speeches his name is mentioned, likewise in curses. Adyghes consider Thashho – the creator of the Universe.

In Adyghe's pantheon next after Theshho comes Psatha "god of soul" who comes to be the second in significance. This word consists of: «psa» - soul and "tha" - god, i.e. God of soul. This fact confirms once again that Adyghes attached much importance to the inner world of a man, spirituality and morals. Adyghes as it has been mentioned above, idolized many heavenly bodies. In general they always they turned to space, to the sky with special piety, greatly valued and worshipped many natural phenomena. Thus, Shyble–God of lightning and thunder was one of the cosmogonic Gods. Even a person or an animal who were struck by lightning was considered sacred, since it was a divine good fortune, and this event was celebrated for several days. When mourning over the person killed by a lightning, his relatives at the same time congratulated each other for being honoured by the God himself. Many ceremonies and rituals are connected with the name of this pagan God. There were even special dances – Shyble dance.

To conclude, Adyghes has about twenty cosmogonic chthonic male and female deities who patronized peoples' life and various kinds of their economic activity.

Many of them up to now play an important role in public and private life of Adyghe. In various historical epochs, however, the life of Adyghe was influenced by Christianity and Islam. Currently, the majority of Adyghe profess Islam, which occupied a steady position among them as far back as in XVIII century. It is noteworthy, that religious activity of Adyghe is marked by syncretism

Chachanidze I. (Kutaisi)

Language situations in the Caucasus: sociolinguistic and geolinguistic aspects

Irrespective of the fact that both sociolinguistics and geolinguistics target a language situation, as their subject matter, the approaches, adopted in geolinguistics, can hardly be of use in order to investigate a language situation in a single administrative-territorial entity, as far as it is aimed at the detailed study of languages of various regions in terms of how they can be used or replaced, what they are with respect of a practical vision of a military personnel, a statesman, a scholar, an engineer, a missionary, or a member of the Peace Corpus.

And yet, whenever a scholar aims at analyzing a language situation within a single administrative-territorial entity with a view of the situation in a whole region, or analyzing the language situations in a given region, the approaches, adopted in geolinguistics, will allow to significantly enrich the data, collected by means of sociolinguistic methods. The above said can be saliently exemplified with the Caucasus region, which, together with significant historico-cultural and linguistic links, has been characterized of overt political differences, which, in its turn, considerably complicates the existing ethnolinguistic situation in the region in question.

Chantladze I. (Tbilisi)

The problem of diglossia in the speech of the Upper Kodori Gorge population

Bilingualism enriches the local language and also produces immunity for self-preservation. Relationship with the other languages gives opportunity to put in motion its inner potential. It's clear, that in accordance with this, national state language (Georgian) looks differently from the regional languages (Svan, Megrelian, Laz) which are presented only with the oral speech.

First of all, attention should be paid to the Svan speech of Megrelian, Abkhaz and Russian daughters-in-law or their children. So the relationship between kindred (Diglossia) and unkindred (Bilingualism) languages should be mentioned separately. Some of our informants knew four languages (Georgian, Svan, Abkhaz and Russian), in this case it is called Polylinguism.

When an Abkhaz woman while speaking in the Svan language can't pronounce vowels with umlaut and faringal consonant **ʒ(f)** which is specific to the Kartvelian languages or mixes up Ergative or Dative constructions with the Nominative one, this is the result of non-existence of several phonotactical rules, articulation basis or grammatical categories in her native language.

When the Abkhaz daughters-in-law or sons-in-law of Svan people pronounce "tkvarcheli" instead of "t**K**var**C**eli" this is the fault of two facts:

1) They aren't accustomed to the specific harmonic complexes of the Kartvelian languages (Diglossia). 2) There is the influence of the Russian language (Bilingualism). The second one is also connected with the pronunciation of the Numerals (for Abkhazian it is difficult to pronounce the Numerals of the Svan language, so they prefer to say them in Russian) and also with several barbarisms (**perewäl** – "pass" **krugisga** – "in the circle" etc.).

Of course, mixing up of declination types, exclusive or inclusive forms of verbs and pronouns or preverbs is the result of Diglossia in the Svan speech of Abkhazians.

The same can be said about the interferential rows.

The Sintagma used in the Svan speech of Abkhazians should be explained with the influence of the Georgian language – **afxzur skolas**– that means "In Abkhaz school" (instead of Sintagma **řifxazu klas**).

Cheishvili - Moskalenko T. (Tbilisi)

Connotation as intertextual phenomenon

Concept linguistic status connotations resist extreme points of view, precluding any connotation of the scope of linguistics in general, on the sole ground that the connotative semantics as a system of signs should be placed in the field of semiotics, or pertinent to the connotation of ekstralingvistiki, because there are supposedly not the language being studied. This fact prompted linguists to identify the research methodology of content structure and typology of connotations, search methods and techniques of the study as connotative properties of language units and their specific function in different contexts of communication.

The question of the place connotative meanings in the structure of the linguistic sign remains open in theoretical linguistics.

Connotative values eroded between meaning and extralinguistic pragmatic, associative. Mechanism itself connotations appears in this case as something is not mandatory, in the language - as something without which language can do.

That connotation is an integral part of the text of discourse, it became evident as the formation and development of the theory of intertextuality. In the truest form of the concept of connotation was made in a text analysis of Roland Barthes. R. Barthes redefines the notion of connotation as applied to text: text connotation of a "relationship, the linkage, anaphora, the label, the ability to refer to the other - the previous, subsequent or does it asunderness - contexts, to other places of the same (or other) text" [Barthes P. Selected works: Semiotics. Poetics. M., 1994, pp. 17-18].

The theoretical basis of intertextuality is the concept of linguistic memory as an enormous fund and attitude to the text as a language. Then, as in lexical semantics, re-use of text units - no matter how transformed they may be - is connotative to the existing language in the communicative memory stable fragments (the term BM Gasparov), and these serve as a figurative "inner form" in relation to reuse.

Typology of intertextual elements and connections, is now well developed. Based on the principle, it scales, one of the poles of which is a direct citation, accompanied by such phenomena as the secondary reference and reification of metaphor. Followed by various transformations under which a quotation is still recognizable, still transparent. But in the vast majority of cases before us - the trace structure, text fragments, indicating a holistic analogical discursive sign - the statement. Intertextual connotative meaning allocated to the intertextual connections, can be described in terms of synonyms, antonyms, conversion, lexical-semantic fields, word-building concepts, semantic concretions, condensation, abbreviations.

Connotations associated with a reference to the text or texts, have a fundamental difference, that their recognition depends on the textual competence of native speakers, the volume of their knowledge. But the basis of intertextual relations is the same principle which operates in the stylistic system: a statement or part regarded as a linguistic sign that has a nominative value (denotation) and the value connotational. And the more intertextual used by speech, the stronger is its status in linguistic memory of the speaker. This is a way to expand both the vocabulary of the Russian language, absorbing the historical and cultural knowledge. and the generation of different types of discourse. Intertextual connotations are not included in the stylistic language system. Stylistic system serves as a center in relation to verbal space with open borders and ensure the implementation mechanism in the connotative discourse.

Brief overview of the concept of connotation in different fields of linguistics and philology convinces us that in all cases we are talking about the same mentally-linguistic mechanisms. Connotation granted to language and its levels in the relations within the text and between texts. It is believed that the connotation is inherent device language system and its functioning in society, that is a linguistic universals

C h u k h u a M. (Tbilisi)

Toward the reflexation of initial hising-hushing sibilants in the Iberian-Caucasian languages

Today, differently from the Abkhaz-Adyghian languages, whistling-hushing sibilants are not characteristic for a phonological system of the Kartvelian, Daghestanian and Nakhian languages. The paper expresses the viewpoint that hising-hushing sibilants functioned in that proto-Caucasian parent language, from where later on proto-Kartvelian, proto-Daghestanian and proto-Nakhian languages were developed through dialectal differentiation. Those non-ordinal models of sound-correspondences point to the existence of the whistling-hushing sibilants in the mentioned proto-languages. In particular: C.Kartv.-Nakh **hushing** ~ C.Dagh. **hising** sibilants. It is noteworthy that in the analogous cases the Abkhaz-Adyghian languages manifest hushing or hising - hushing correspondences.

D a d a e v Y. U. (Mahachkala)

Social reforms in Shamil's state

In first half of the 19th century during emancipating struggle for an independence imam Shamil and his brothers-in-arms have created on the territory of Dagestan and the Chechen Republic unique multinational and multifaiting state of new type, where revolutionary social reforms have been carried out along with economic, politic-legal and military reforms. Thus, Shamil has displayed himself as the outstanding organizer, the reformer, the legislator and the statesman. The social reforms carried in the Shamil's state cause huge interest today in the peoples of Caucasus as well as many countries of the world.

Social reforms in the Shamil's state, first of all, have been directed on protection of interests and the rights of ordinary citizens of the state irrespective of a social and ethnic accessory, and creed as well. For the first time on Caucasus in this state by Shamil's decree the slavery had been cancelled. It is a rare occurrence in a world history of a the 19th century and history of the peoples of Caucasus when clearing of slaves has occurred by the initiative of the government. And the imperial government of Russia officially has not discussed any question concerning slavery on Caucasus till the 1860s.

For the first time on Caucasus laws on a general elementary education of children from 8 till 11 ages have been passed; orders about creation of every possible conditions for a life to deserters – to imperial soldiers, officers (Russian's, Poles, Georgians, Armenians, etc.), captured who appeared in Imamat are published in the Shamil's state. At the State Council special management on affairs of Christians and toleration has been created. At the expense of treasury churches, chapels, schools and houses of worship for peoples with another creed in capital of the state and other places on the territory of Dagestan, the Chechen Republic, Adygea and Circassia are constructed and repaired.

The decree about a blood feud interdiction is necessary to consider as a large social enactment in the Shamil's state. The blood feud strongly disturbed to association of mountaineers. In this connection Shamil has published the decree that forbade this custom. If somebody committed a crime, murder he would have been severely punished, up to property confiscation. Shamil worked hard that all collisions came to an end with reconciliation of both parties and the austerity measures has reduced blood feud.

Shamil gave great attention to questions of improving of position in a society, as well. Position of the captive that became the slave of the owner in proceeding to Imamat period was especially heavy. Even if the owner married her, she did not receive the rights equal with other wives. There was no divorce for her at all. A husband-owner could sell, present and even to kill his wife if she has no children. Children of captives have been deprived those rights which other children had. After death of a husband-owner position of the captive was even more aggravated.

If a husband before death did not give her freedom or did not make wills in this respect, the captive arrived in the full order of his relatives who could

sell her as the simple slave. Seeing this social inequality Shamil has introduced some corrective amendments in this area. Considering that women on the social standing had no property Shamil has forbidden to raise from them any fines.

He has subjected to more detailed regulation marriage and divorce relations, having published the «Rules protecting property rights of the dissolved woman» that have great importance for improving of a legal status of a woman in a society. This problem drew so steadfast attention of Shamil because a woman in a mountain society played rather appreciable role both in a public life and in emancipating struggle together with men taking part in native land protection.

Shamil's anxiety caused social problems in Imamah, as well: maintenance of a strong family – the base of spiritual health of a society, regulation of a normal gain of the population in Imamah, etc.

In Shamil's social policy laws of any interdictions and rules of a healthy way of life and behavior in a life represent a great interest.

It is necessary to notice that Shamil by his behavior, an incorporated life and observance of the entered laws set an example to other population. He adhered to the rules of behavior established by himself because understood how hard to live to the population in such intense and severe conditions of the country besieged by the enemy. But as the most severe war with the tsarism compelled mountaineers to die in the last ditch for the freedom, it was necessary to support in them a public tone, by strict, but necessary measures.

F a i r b a n k s J. (Cedar-Rafids, Iowa, USA)

The value of tradition: etiquette, ethics and authority among Adyghs

The notion that the 1990s was a “transitional” period when the countries of Eurasia were leaving behind one political and economic system and adopting another gained great currency among those observing the region from abroad. Seeing that Soviet rule and the socialist economic regime had come to an end,

they decided that new approaches to government and the economy were required. The word “transition” implied inexorable movement, and those who believed Eurasia would transition to a new order denigrated past practices and failed to understand that these practices would continue to influence many spheres of life. In place of the former system, these observers envisioned North American or Western European styles of government, economy and society. However, with time, researchers began to question the underlying assumptions of the notion of transition (Cohen 2001:5-20). On one hand, they recognized that it was not possible to predict the direction of change in the region (Stark & Bruszt 1998). On the other hand, they began to study deeply rooted traditions and practices and to understand their significance to local people.

This paper contributes to the last goal, not in the sphere of politics or the economy but in that of social life, specifically, etiquette and ethics. In a brief article in 1971, American anthropologist Edward Spicer defined the concept of a “persistent identity system” or a “people.” The members of such an entity, he wrote, share an attachment to a particular territory, a sense of history, a common language, heroes, mythology, dances or music. Certain symbols may be significant at various times, and the content of the symbols themselves may change; for example, one language may replace another. But as long as the members of the group are committed to the symbols and to one another, they constitute a people (Spicer 1971). On the basis of Spicer’s concept, the paper explains the significance to Adygs of one symbol, the code of etiquette, *adyge khabze*, together with a system of ethics, *adygaghe*.

Khabze prescribes both everyday comportment, understood as a collection of habits so ingrained that the body carries them out without the mind’s conscious intent, and the observance of customs. The practices of khabze are seen as signs by which Adygs can recognize one another. These practices memorialize the practice of past generations, connecting contemporary Adygs with ancestors. Khabze thus has the potential to unite people across both space and time. Contemporary literature about khabze describes the content and significance of the code of etiquette and system of ethics (Бажноков 1999, Мафедзев 2000, Ханаху 2001). This literature also affirms the value of tradition. At a time of significant change in society, the authors of works on khabze and adygaghe call on other Adygs to become aware of history and cognizant of long-established traditions and ethical principles.

Their evaluation of tradition resonates with that of people in other contexts who view tradition as an important tool (Sutton 2001, Cole 2001), but their summons also entails risk (Herzfeld 2004). As understandings of transition suggest, international discourse is governed by an ideology favoring efficiency and innovation, an ideology resistant to tradition. For some Adygs, however, knowing themselves requires knowledge of their past, and they insist that traditions bear scrutiny precisely because of their present relevance; it is these traditions that offer a means of meeting contemporary challenges (Ханахы 2001, 2002). Moreover, literature about khabze is not only a call to return to particular practices or to honor tradition, but also an affirmation of the authority of the Adyg community. These publications encourage Adygs to recognize their community and to remember and confirm their membership in it; the authors' calls are as much about the authority of khabze and the community as they are about specific behaviors. The writings also serve as an introduction to Adygs and a summons to all to remember the value of tradition.

G a d i l i a K. (Moscow)

**Definiteness and indefiniteness in the Caucasian languages
Areal or typological phenomenon?**

It is very well known that Old Georgian language has got a definite article, although this opinion is not shared by all linguists. There is even a special term to designate the article in Georgian that belongs to Akaki Shanidze *naçevari*. It is also well approved, that the Georgian case markers originated from postposed articles. There is also an opinion that the process of increase of article use in Georgian until 11th century seems to be due to the high impact of Greek and its decrease starting from 12th century is a result of the decrease of Greek influence [Ortmann & Kiguradze 2008:4].

In Old Georgian the definiteness is designated by demonstratives:

1. *ese* - I series; the nearest distance from a speaker.
saxl-i ese DEF 'the house'
2. *ege* – II series; the middle distance from a speaker.
saxl-i ege DEF 'the house'
3. *igi* – III series the furthest distance from a speaker.
saxl-i igi DEF 'the house'

The most important idea declared by Christopher Lyons is his opinion, that “marking of simple definiteness often is an “areal feature.” It is well known that languages which are geographically contiguous, even genetically unrelated languages, may develop common characteristics.” [Lyons 1999:48]

If we accept the current formula about the only definite article in Old Georgian, than from the formal point of view, it may belong to the group, where the article is presented only by the postpositional definite marker article. In this case Old Georgian article appertains to the same group as the Indonesian language with the pronominal *itu*; or, the Kushitic language Somali with the enclitic marker of definiteness: *-ka, -ki, -ku; -ga, -gi, -go; -ha, -hi, -hu* (male) and *-ta, -ti, -tu; -da, -di, -du* (female). In light of theory of a sole article, Old Georgian definite article typologically should be considered together with the language of Khasa with a definite postpositional article *-na (-n)* (male) and *-ta (-t, -r, -l)* (female).

Taking into account the statement about “areal feature” of category of definiteness and indefiniteness, I think that the Old Georgian article has to be studied from the point of view of the Caucasian “structural parallelisms”. This notion was widely used by G. Klimov [Klimov, 1986] and seems quite useful to learn category of definiteness and indefiniteness in the languages of Caucasus.

During centuries the Caucasian languages (Kartvelian, Nakhian-Dagestanian and Abkhaz-Adyghian) are in contact with the Turkic languages (Azeri, Kumyk, Balkar, Nogai), the Indo-European (Armenian), and, particularly, with the Iranian languages (Ossetic, Tat, Talish and Kurdish (Kurmanji)) in one geographical and cultural area.

The abundant common lexical strata (isoglosses) have been generated like Persian or Turkic borrowings in Caucasian languages as well as the borrowings between the autochthonous languages.

In present paper I am far from the intention to establish facts of typological resemblance in this area. Here I am just enumerating some well known linguistic data, that may become the basis for further considered investigation.

There is a category of definiteness and indefiniteness in Kabardian language. The marker of definiteness is *-r*, *-m*, which convey the meaning of definiteness in combination with the meaning of Absolutive and oblique Ergative cases.

1. *Шы-р ма-жэ*
man DEF ABS to run PRES [Kumakhov:12]
 The man runs.

2. The indefiniteness is conveyed by $\emptyset$ and indefinite particle *гьэп*.
Щащэ-гьэп ма-мхе [Kumakhov:13]
 girl INDEF S3SNG to write PRES
 A girl writes.

There are the definite and indefinite articles in Armenian (both Old Armenian and Modern Armenian). The indefinite article in Eastern Armenian is *mi*, which precedes the noun:

3. *mi girk^h* 'a book', Nom.sg
mi grik^hi 'of a book', Gen.sg

The definite article is a suffix attached to the noun. It is conveyed by two forms, either *-ə*, or *-n*, depending on whether the final sound is a vowel or a consonant, and whether a preceding word begins with a vowel or consonant:

4. *mard-ə* 'the man', Nom.sg
gari-n 'the barley' Nom.sg

I assert that the Old Georgian article is an origin Georgian phenomena. The foreign influence should be considered as an extra supplementary factor.

In order if the use of article is a result of influence of foreign religious texts, than the Armenian and Syriac influence has to be considered as well.

The special study of Georgian article in light of Caucasian “structural parallizm” and general typology may become a significant basis for successful linguistic discussion.

G a d j i m u r a d o v a T. (Mahachkala)

The phenomenon of «prose of the poet» on the example of Arbena Kardash's «A shepherd and an eagle»

«Prose of the poet» – the actual phenomenon for a modern science. In this sense prose of Arbena Kardasha – a bright variant of a phenomenon «prose of the poet» in which communications of poetry with prose, their interference and presence of set of transitive forms are obviously traced. «The prose of the poet» is characterised by concentration of the symbolical images opening an ideological plan of product. Such saturation is created by means of repetitions of certain symbols, metaphors and reflects синкретизм poetic and prosaic elements in prose structure.

The plot to move «The shepherd and an eagle» is based on a biographic material. Each fragment of a narration is accompanied by the emotional lyrical comments expressing movement of feelings of the author, emotion, the experiences tested by the hero. One of bright symbols to move mountains (Red mountain, Shalbuzdag, Shahdag) are. Serene, quiet they proud in the loneliness observe that occurs on the earth. Mountain at the same time and a symbol of affinity to God. Towering over an everyday life of mankind and being stretched to the sky, it symbolises gradual, step by step, clearing of an every day life and a spiritual ascension.

The big river – a "speaking" symbol to move. On the river heroes of Arben Kardash (Ahmed, the Eagle, the Shah-buba) go to a better world. Water

of the sacred river, mountain springs clears of everyone are nasty, sins, carries away a pain and sufferings of the sufferers making pilgrimage to their coast, sources. The river of the childhood of Kudrat – Big because the big human sorrows and misfortunes are connected with it «» (Kardash 2006: 476).

The special place among symbols to move the Eagle occupies. «The tsar of birds» – a symbol of the all-destroying power and defensibility, a victory of light over the darkness power. The eagle is always allocated by merits (force, updating, contemplation, vigilance of a sight, imperial essence). The symbol of force, power, longevity, indestructible force is treated as the single soldier to whom the spiritual inspiration is given. All open spaces to move Arbena Kardasha belong to eagles – both on the earth, and in heavens. Old woman Tenfe and an eagle of Tsavdar «understand» each other, they «one of our kind». Both have lived long, but not so happy life, have lost close and native, but have thus kept surprising calmness, strength of mind, pride and endurance. Not casually Kudrat compares old woman Tenfe to the grown old eagle-hen (Kardash 2006: 419). With it – old woman Tenfe – Tsavdar enters a duel and waits from it for " fair game». Representatives of the senior generation in the story – keepers of traditions, customs, language, wisdom of the people – it is similar to eagles. They tell it: «There have come times when clowns drag eagles by the ground "," left a mow dishonours the one who sits on *годекане* "," the man once is born, once and dies "," to drop *папaxy* all the same, what to lose a head» where the eagle sits down, there is its feather", "people drink wine not for fun and not to facilitate the grief, and to counterbalance them on life scales» (Kardash 2006: 378, 386, 423, 424, 446, 477). In the end of the story all symbols unite to underline, most brightly to express all feelings connected with the past, the present and future.

Arben Kardash has created the prose considered by us in a context «prose of the poet», harmoniously combining elements, characteristic for epic and lyrical products. Lines, properties of "prose of the poet» are not something artificial in a fabric of a work of art, and organically reflect outlook of the artist, features of perception of the world and the person in it, desire to give to prosaic product an emotionality and lyricism.

G a n i e v a F. (Mahachkala)

On vocabulary of the Gutum dialect of Lezgian

The vocabulary of Gutum dialect of the Lezghinian language is has specific peculiarities which differ it from the literary language and other dialects of the Lezghinian language. The vocabulary is divided into two subsystems – original and borrowed. The basic word stock of Gutum dialect consists of original Lezghinian words.

Using mainly the word stock of the Lezghinian language the Gutum dialect differs from it in a great number of words. According to these differences these words can be divided into several groups:

- 1) Words absolutely identical with words of literary language in their meaning and sound form: *kvalakh* “work” (lit. *kvalakh*), *reker* “roads” (lit. *reker*)
- 2) Words having insignificant phonetic and morphological differences from the same words of the literary language: *kathun* “to beat” (lit. *gathun*), *khun* “to bring” (lit. *ghun*)
- 3) Words significantly different in sounding from words of literary language and semantically identical (phonetic dialectisms): *jej* “was” (lit. *tir*), *gongah* “crown” (lit. *kicheh*)
- 4) Words identical in sounding in the dialect and literary language but different in meaning or having additional meanings (semantic dialectisms): *kunt* “landfil” (lit. *kunt* “hill”)
- 5) Words not available in literary language and other dialects of the Lezghinian language which form the property of Gutum dialect (proper dialectisms): *katrum* “soot”, *tuch* “one of bilges of reap”.

Garsaev L., Garsaeva M. (Grozny)

The Chechens' traditional military arms

Complex of a man's cloth in the North Caucasus is not discussed without weapon and military equipment. One would think, that weapon is not conceived as a "Chechen's costume", but the history of this part unfortunately was often written by a sword, a dagger and blood and a common style, character of costume and its separate details were connected with it. A belt, covered with a weapon and the outfits for its carrying, is directly connected with a military life.

A weapon was a basic value and wealth of a mountaineer and was a main decoration in a reception-room of a Chechen's house. Swords, daggers, sabres, weapons and pistols were hung on walls, on carpets. Felt cloaks, lash decorated with silver, were hung next to them. Expensive decoration of a horse (saddle, bridle) was kept there, as well.

From fire-arms in arsenal of the Vainakhs were weapons, pistols.

It is supposed, that fire-arms have equipment. Dubua de Monpere (1833) describes equipment of a fire-arm as thus: "On the both sides of chest there are two little pockets or mostly two line of small boxes or cartridge-case made of wood, cane, bone or metal. A rich-man fastened the cover of bandolier to shoulders with a silver chain. On a shoulder a Circassian carries an arm, put in a black felt case fastened with two rings made of a red leather to a belt. On a belt a Circassian has a dagger".

Cartridge-cases as Monpere calls them, were round, wooden or can tubes of 8-10cm. high. The tops of cartridgecases were usually made of bone, iron or silver and were decorated with golden or silver incrustations (bone, iron) or engrave and silver. Cartridge-cases were carried after the time, then an arms were developed. They have decorative role.

At present all these become the objects of museum.

Somatic names in the Khaidak and Dargwa languages

> Somatic vocabulary in the Daghestan languages is basically vernacular and ascends to the epoch of all- Daghestan chronological level. In every Daghestan language there is a layer of a vocabulary common for the group of languages or for one and two languages.

> At the same time a foreign layer of vocabulary connected with somatic appellations is found in the Daghestan languages. The language of neighbouring people serves as a source of foreign vocabulary. So the Lezghin and the Tabasaran languages had adopted the words including somatic names from the neighbouring Azerbaijan language, and anto-tsez had adopted the words from the neighbouring Avar language. In the same way the unwritten Khaidak language adopted the words from the cognate Dargin languages.

> Somatic names in the cognate languages have a lot in common. They are the most stable parts of vocabulary of any language. They can be differentiated into the following semantic fields: names of head and neck, names of body, names of internal organs, names of secretions, general designations of body.

> Names of head and neck: бек1 (khaid.), бек1 (dar.) "head", бек1ла вакъкъа (khaid.), бек1ла вакъ (dar.), хъяв (khaid.), хъяб (dar.) "neck".

> Names of hands and legs: някъ(khaid.), някъ (dar.) т1я (khaid.) "hand", къяш (dar.) "leg", къвакъ (khaid.), къукъа (dar.) "knee".

> Names of body: чарх(khaid.), чарх (dar.) "body", ликка (khaid.), лига(dar.) "bone", хъиц1ери(khaid.), хъуц1ари (dar.) "shoulder".

> Names of internal organs: руд(khaid.), руд (dar.) "gut", дилек1(khaid.), дулек1 (dar.) "liver", урч1и (khaid.), урк1и (dar.) "heart".

> Names of secretions: шут1и(khaid.), шутри(dar.) "saliva", бии(khaid.), х1и(dar.) "blood", дацци (khaid.), жих1(dar.) "urine".

> General designations of body: кам(khaid.), кам(dar.) "skin", кавц(khaid.), кабц (dar.) "fell", гъигъ(khaid.), гъигъ(dar.) "breating".

> By comparison the data of the unwritten Khaidak and the Dargin languages it turn out that for designation of some parts of body are used the

same words. Such words which are common for the Khaidak and the Dargin languages are united in two main groups.

> To the first group belong semantically and structurally identical words: khaid. бек1, dar. бек1 "head", khaid. гъез, dar.гъез "hair", khaid. някъ, dar.някъ "hand", khaid. супел, dar. супил "moustache", etc.

> Structural divergence between the Khaidak and the Dargin equivalents of the names of parts of body is a result of different linguistic phenomena. There are phonetic changes connected with the absence of geminates kk,tt, tsts, chch and labial kw,chw in the Dargin equivalents: khaid.антта, dar.анда "forehead", khaid.миква, dar.ника "nail", khaid.къвакъ, dar.къукъа "knee".

> There is another group of words in the Khaidak and the Dargin languages which designate the same parts of body by different words: khaid. иркъкъи, dar. ляжи "cheek", khaid. дащи, dar.жих1 "urine", khaid. к1улт1а, dar.кани "stomach", khaid.мяли, dar.къянкъ "nose".

> Some names of parts of body in the Khaidak language are polisemantic. Equally with the primary meaning somatic names can acquire abstract meaning.

> E-g: бек1 "head", "mind", "part", "section", "top"; мукъ "back", "support"; бар "centre", "waist", "middle".

> Stable word combinations can also designate the names of parts of body: бек1 биххяра "live", мукъ ивкъивли "rely on sb", някъби дукуни "not to idle", etc.

G a y d a r o v a Z. (Mahachkala)

Concept "clothes" as reflecting the of idea about appearance of a person in languages of different structures

Modern stage of development of linguistics is characterized by great number of affords of scientists to realize anew traditional language notions and phenomena from positions of anthropocentric approach. Phraseology is not also an exception. Representation of concepts by phraseological means is not investigated enough and is very interesting in modern linguistics.

The research of specific character of semantic space of language is one of the key problems of modern linguistics, among which an important place is taken by the study of idiomatic picture of the world, i.e. reflection of connections and relations in phraseological semantics, which exist in the very objective reality.

As it is well-known, in languages is reflected everything that surrounds person – culture, mentality, history of the nation, geography, customs and traditions. Language accumulates all that information, keeps it and transmits from generation to generation. Analyzing phraseological units of one language we can make definite estimation of appearance of the person and compare it with estimation of appearance of the person in other languages. In this case we can study phraseological units with estimation of appearance of the person in semantic group “clothes”.

In semantic group “clothes” we can distinguish the following indications: “smart”, “stylish”, “old-fashionable”, “unfit”, “bare, naked”.

In Lezgin language they say *дамах, чагъда авайди* about smart and stylish person, which corresponds in Russian *при полном параде*. In English *in full dress, in one's best suit* and German *sich in Gala werfen* (“to wear parade suit”) phraseological units contain elements of clothes *dress, suit, Gala* “parade suit”.

For description of old-fashioned person in Lezgin language the following idioms are used: *буш келле, явакбан-эжъуьгъун яз ишлемшизавай ибара, къабачи-хъуьруьн къведаивал*, which can be translated into Russian as “шут (чучело, пугало) гороховый”. The following English idioms correspond to Russian *scarecrow, bugbear, laughing-stock*. In German idioms *dastehen wie ein lackierter Affe, aussehen wie eine Vogelscheuche* on the one hand appearance of the person is described, on the other hand – absurdity of situation.

Of the bright examples expressing the meaning “bare, naked” in Russian language is idiom *в чём мать родила*. This idiom can correspond to the following Lezgin *дидеди гъикл ханатла гъакл, чупладиз, къецила*, English *stark naked, in a state of nature, in one's birthday suit*, and German idioms *barfuß bis an den Hals, nackt und bloß*. Phraseological units of Russian language *в чём мать родила* and Lezgin *дидеди гъикл ханатла гъакл* are full equivalents. The same holds true about English idioms *stark naked*, German *nackt und bloß* and Lezgin *къецила*.

Thus, concept “appearance of the person” can be realized on the level “clothes”. In language picture of the world ethnic mentality is actualized in “key” cultural concepts. Idiomatic analysis of distribution of Lezgin, Russian, English and German phraseology, connected with description of appearance of the person, and investigation of semantics of phraseological units, shows possibility of verbal transmission by means of phraseology of the studying concept among representatives of different cultures.

G e r s a m i a R., L o m i a M. (Tbilisi)

An ethno-linguistic analysis of *gveli* ‘snake’: an example of Taboo in Georgian ethno-culture

A word has an immense power. Peoples of ancient civilizations believed that a word could both do good and bring harm. The Georgians would also be especially careful with words. Such a perception is valid to the present day as ‘the death and severe diseases are not referred to directly, while harmful animals are not mentioned at all... (I. Kipshidze).

Taboo is a universal phenomenon. It can be found in any culture, though the ways in which it can be expressed are different. Tabooing emerges when not doing something or not saying something may help avoid an undesired result. However, the tabooed phenomenon is not always unacceptable. On the contrary, it may entail an element of attraction and/or mystery.

In the Georgian perception, one of the examples of taboo is ‘gveli’ (a snake), which is a symbol of a treacherous enemy on one hand and of magic, soothsaying and wisdom, on the other.

The perception of ‘gveli’ in Georgian ethno-culture was dual and varied at different periods.

Of the Kartvelian languages (Georgian, Svan, Megrelian and Lazi), it is Megrelian that preserves a lexical unit denoting prohibition.

G i u n a s h v i l i E. (Tbilisi)

On the study of Sassanian theophoric names in Georgian sources

Iranian-Georgian historical-cultural contacts have the most ancient tradition. Those areas were two neighbouring cultural circles and throughout the whole history there existed practically uninterrupted interrelationships between them.

Iranian beneficial influences on Georgia has already been distinguished from the Achaemenid period (VI-IV cc. BC), when firm foundations of Iranian statehood were laid. Consequently, they were continued in later periods- Hellenistic, Parthian and particularly, during the Sassanians.

Sassanian influence on Georgia was deep and strong from the beginning, covering all the spheres of political, social and economical life of the country, affecting therefore different sides of Georgian civilization throughout the whole period of the dominance. Traces of these influences are clearly distinguished in material culture, religion, customs and, particularly in the language Georgian people.

The most ancient Georgian literary sources (such as, translations of the Bible, epigraphic monuments, original and translated hagiographical texts) reveal a large number of Middle Persian lexis ranging over various semantic fields, rendering, correspondingly, different designations of material and spiritual culture, being penetrated in (Old) Georgian as a result of close multifarious contacts.

Many Middle Persian proper names were also widespread in Georgia, already in pre-Christian and early Christian times. In this respect Iranian theophoric anthroponyms (Zoroastrian, Manichean, Mithraic) are of especial interest.

They are mostly frequent in Old Georgian historical records (*Kartlis Cxovreba*- “The Life of Kartli”; *Mokcevai Kartlisai* –“Conversion of Kartli” and *Cxovreba Kartvelta Mefeta*- “The Life of the Kartvelian Kings”), such as *Burz[en]-Mihr*, *Adarnase*, *Artavaz*, *Gušnasp*, *Izidbozid*, *Xuara*, *Xvuaresan*, *Burzo*, etc.

The paper presents structural-typological and distributive analysis of these proper names, with an attempt of showing their phonetic transformations and ways of authentic transmission in Georgian.

G o b e j i s h v i l i N. (Tbilisi)

Typological characteristics of situlas from Colchian and Koban archaeological cultures

Situlas are one of the symptomatic and multilateral interesting materials of Colchian and Koban cultures. They help us to show the level of the development of toreutical art in Caucasus. The term Situla is derived from Latin and it can be translated as a Bucket or Pail. As usually, under this term are considered those vessels, which have a Bucket-shaped form and the handle at the top. In the Caucasus, main areal of their distribution is a central part of it, mainly Racha-Lechkhumi, Historical Dvaleti, Ossetia and the republic of Kabardino-Balkaria.

The earliest Situla from Caucasus is dated by the Middle Bronze Age. It comes from Trialeti and with its rich ornament is the pure pattern of the Toreutical art of this period. We have no earlier samples in Caucasus, though, the rich material from Maikop archaeological culture underlines the techniques of Caucasian Toreutics, which has a connection with ancient Near East, first of all with Mesopotamia and Anatolia.

From the second half of II millennium B.C. the situation begins to change. On the territory of Georgia two main Archaeological cultures begin to spread, while in the North Caucasus their number reaches three. In contrast with earlier period, the technique of toreutical art begins to change. The Gold and Silver are no more used for the vessels, it's completely replaced by the Bronze, which becomes the main material in the metalworking. The Situlas are not exception and they are made of Bronze. But on the final stage of Colchian and Koban cultures sometimes Bronze is also replaced by the Iron.

According to these items we can judge about the social and economic situation and development of the craftsmanship of metalworking of Late Bronze-Early Iron age in Caucasus.

G o g o l a d z e T. (Gori)

**Culturad world of Caucasus and eathetic-model
of Nizami Ganjeli's love**

The subject of love develops differently in western and eastern literature of middle ages. This was conditioned, on one side, by national peculiarities and on the other side, different religious principles: Christianity and Islam. Comming out of this moral-esthetic model of love. If a tradition in the issue of love before Islam is relatively free, in Muslim world it only provided its restriction by setisfying fleshy feelings and refused previous theses: love or death. In literary space of eastern countries (Iranic, Turkish) of middle ages in Ali Ibn Sina's (Avitsena 980-1032) treatise an attention is paid to love ('to sheikh's love, God bless him'), as to the peculiarity of ennobling feeling.

1. For Nizam the subject of love is leading force in his creativity, 'Leilvo Majnun', 'Khosrov o Shirin'). That is why he uses as story numerous legends or 'Shap-Name' of Pirdous, in 'Khosrov o Shirin' develops the subject of love in different way and in the introduction of poem he suggests treatise about love.
2. We must not forget that Nizam writes comming out exactly of Islamic principles and thinks, although his thoughts about love makes a specific model, according which the centre of the world, its moving force is exactly love, spiritual or fleshy love subordinates this theses: without love human life is dead, all children of nature are conjoined with love, love comjoines even dead things and makes them to obey each other and finally, in poem altenativity of love is developed: love or death.
3. Nizam's poetic treatise about love preaches human moral principles and differs with amazing esthetism from his imitators' compositions created on subject of 'Khosrov o Shirin' (for ex: A. Dehlev).

Grigolia G.(Tbilisi)

The political border of the Egrisi-Lazica Kingdom and Roman Empire in the 2nd-5th cc.

It is well known that The Egrisi-Lazica kingdom grew on the ruins of the Kingdom of Legendary Colchis. In the beginning, (2nd-3rd cent. A.D) probably it was a small state unit, which's military boarder coincided with the ravines of rivers: Supsa-Natanebi.

The 4th-5th centuries are the period of the force of Egrisi-Lazica kingdom. In this period this unit could unify the whole western Georgia. The power of this kingdom reaches its culmination on the second half of the 5th cent. A.D, when he made Roman (Byzantium) Empire recede and according to its agreement, replace the political border on the sector of River Hopa (approximately near the territory where Roman Empire builds well-known city of Petra).

Gunia D. (Tbilisi)

Relief figures, their role and structure in the context of Caucasian architectural schools

Different architectural schools have different shape, it represents the culture and ethnical character of the country.

Georgian architectural school has strongly established authentic feature. Its character is distinct in architectural types and in façades decoration. In the other regions of Caucasia (for example Armenia, Ingushetia) are preserved churches which were built by Georgian Donors. It is Interesting whether this buildings present character of Georgian architecture and decoration system.

History saved for us very important architectural monuments, such as in Ingushetia Tkaba-erdi, or single nave church in Ani (former Armenia, Know

Turkey) and so on. We know their distinguish relief images - donors portraits or gospel compositions. Their stylistic analysis shows the differences which are common for local and Georgian schools. They represent the period when priority problem is to achieve relief volume and expression.

In the forming of Georgian church façade decoration system great role comes on ornamental shapes. As figure reliefs bare ideal content they seem to be decoration accents.

For us interesting are figure reliefs, their role in total decoration system, their place and feature. Southern Caucasian and Armenian architectural monuments are studied in the context of comparison with Georgian examples.

G u s e i n o v G.-R. A.-K. (Mahachkala)

Caucasus and ancient Turkish (Bulgarian) written language

In 544 a.d. (about the 520 year as M.I.Artamonov writes) after seven-year presence in “the country of Gunns” participants of the mission agency of “Kardost, the archbishop of the land of Aran” , issued there , as a Syrian author Pseudo-Zakhariya informs, a text in the Gunn language, to be more exact in the language of Khons. The Gunns had been mentioned earlier by Armenian authors of the V century Egishe and Favstos Buzand in the south east Caucasus and on the present Dagestan territory in connection with the analogous events of 30-40 years of IV century (attempts of spreading Christianity).

It should be noted that the latest described here events took place in 70 years of IV century before proper Guns-Khungnus, whose name in the Russian language is Gunns, advanced to Europe. The Khons lived in the North Caucasus. Another region, where Khons lived, was Transcaucasia. Finally, it is spoken of one of the ethnic subdivision (tribes) of the ancient Kumyk, the then Bulgar, ethnos – Bulgars- Khonogurs.

It can be supposed that the Christian tradition was not interrupted among the Khons even after 30-40 years of the IV century if to take into account the information referring to the line of IV-V centuries of Latin Christian writer

Yevsey Iyeronim, who wrote : “an Armenian has put aside quivers, the Gunns are studying the Book of Psalms...”. This Christian saint lived in Bethlehem from 386 year till his death there in 420 and his information about the inhabitants of the Caucasus can be considered reliable enough.

Thus, if to take into account the above mentioned 30-40 years of the IV century, the alphabet in the “country of Gunns” (Khons) had appeared before the Alban alphabet was created by the Armenian scientist Mesrop Mashtots in early V century (to be more exact according to the Armenian sources (Koryun, Khorenatsi, Kagankatvatsi) in 420-422). This fact, moreover, is probable since the activity of Iunan, “the archbishop of Gunns” is referred to 410. His activity was evidently not so successful because, as Movses Kalankatuatsi indicates, by the 30-years of the V century paganism among “the barbaric tribes of the Eastern region” was reviving.

At the same time it is too unlikely that the Alban language was known to those Armenian clergymen (see above) who later, in 520-544 years, created the alphabet for Gunns-Khons. Moreover, the alphabetic written language of the Caucasian Albans was created on the basis of one of the branches of Greek (or Aramei) graphic which had typologically common peculiarities with ancient Armenian and ancient Georgian written language.

Alongside with spreading Christianity among Gunns-Khons there, in principle, should have appeared written language and literacy necessary for reading holy books. It is difficult to suppose that in the last case (about 410 year) the Armenian written language was used as not much before, about 406 year, Mesrop Mashtots invented the proper Armenian written language and before it in Armenia the Aramei written language was known in its Pekhlevi version. Probably the holy books then were created in this language proper.

Thus, if not to take into account inscriptions in Issyk and Talass alphabet of V-II centuries before Christ which were close to ancient Turkish written language, the written language of Knons of the East Caucasus was the earliest among Turkish peoples, since the first proper Turkish runic monuments refer to the time not later than VII century. They were created, according to the widespread point of view, on the basis of Sogdi alphabetic language, in language which the Khan’s credentials delivered in 568 to the Byzantine Imperor Yustin the Second were written. The proper Sogdi inscription from the Central Mongolia refer to 581-587 years. This inscription was connected with the name of chagan Taspara who ruled in 572-581 years.

H a n s e n L. (Copenhagen)

Cartographical representation of historical Circassia on the internet

Cartographic representations of historical Circassia play a key role in the ongoing cultural revival of the Circassians as it unfolds on the internet. The internet has become a new tool or (multi-) media platform for this cultural revival of a geographically scattered people, with just a minority residing in the North Caucasus. The use of cartographic representations (and other historical visual representations) on the internet is part of a re-establishment of a collective memory for a people without a national state and institutions such as a national museum or a national archive. Through the last years the number of Circassian web sites and of Circassians actively using various social media such as Facebook, Twitter and YouTube has virtually exploded. My paper will discuss the following issues:

- Which role do the cartographic representations play in relation to the ongoing process of documenting the historical presence of Circassia as the historical homeland? In which way are they challenging the official history writing on the issue in Russia?
- Which role does the reproduction of the old maps play in relation to the ongoing movement of cultural revival and mobilisation among the Circassians? The Circassians are often referred to as a ‘hidden nation’ or as victims of an ethnic cleansing – both of which are often found in cultural revivals among diaspora groups.
- Can the widespread use of cartographic representations among the diaspora Circassians be labelled as a virtual re-territorialisation? Which reactions can that entail?
- The cartographic representations (and the other visual representations) from before 1864 are often reproduced from very different international sources and sometimes reflect geopolitical competition and positions from earlier centuries. Are these geopolitical positions reproduced in the virtual representations of today?

I b r a g i m o v M.-R.A. (Mahachkala)

Dagestan in the 20th century: The periods of ethnodemographic history

The Daghestan peoples in the XX century passed a hard way of ethnodemography development, in which we can see several periods.

In the first period (1890 – 1917) process of reproduction of population was characterized by a high birth-rate and a very high death-rate (especially an infant one). The compactness and stability of the peoples' settling in the rural area (where more than 96 percent of population lived) combined the annual seasonal exodus (especially mountaineers). The migration movement of the Russian and other people from the internal provinces of Russia to the Kumyk plain (Daghestan) was caused by the agricultural and industrial colonization that stipulated the increase of the urban population.

In the second period (1917 – 1941) the civil war and the foreign intervention made for the higher death-rate and caused the outflow of the part of population (mainly the elite) abroad. The industrialization, land and water reform, cultural building led to the essential positive transformations in many spheres of the life of Daghestan peoples.

The considerable inflow of the Russian people and representatives of other representatives of the USSR peoples into Daghestan, the internal shift of the rural population to towns in the republic and the building of the first migration settlements of the mountaineers in the plain are fixed.

The disappearance of about twenty units from the official list of the Daghestan peoples in the census of 1939 should be explained by the aspiration of the republican leaders to stimulate and hasten the processes of the artificial consolidation which satisfied the All-Union political aims directed toward the forced confluence of the nations and peoples of the USSR.

The third period involves the time of the Great Patriotic war 1941 – 1945 and rehabilitation of the national economy; it is characterized by great shiftings (mobilization of 180 thousand people) and losses of Daghestan people on the front (90 thousands), forcible migration of the population (116 thousands), on a very large scale for Daghestan, into the joined to Daghestan territories of former Chechen republic, and also inside the republic.

The intensive growth of the ban population, caused by building factories of military industrial complex in the republic is marked.

The fourth period which began late in 1950 is remarkable for the dynamic growth of Daghestan population at the expense of a high level of natural increment of population (up to 36 ‰) and the continuing influx of Russian people. The constant growth of size of Daghestan people and their share in the urban population of the republic is seen.

The fifth period (late 1970 – early 1990) is characterized by the gradual reduction of birth-rate and natural increment and by increasing outflow of Russian and Russian-speaking people from Daghestan, and also by decreasing their size and share in the population of the republic. The characteristic feature of the ethnic structure of the urban population, together with its multinational factor, was the increase of the share of the natives in the republic stipulated by the constant growth of share of urban people in the population of these nations.

The sixth period (early 1990 to the present) is characterized by the further growth of the size of the population in Daghestan at the expense of a higher level of natural increment of five peoples (Avar, Darghi, Kumyk, Lezghi and Luk), and by a substantial decrease of a size and share of Russian, Ukrainian, Jewish and other people because of their continuing outflow from Daghestan. The demography transition to the simple reproduction is fixed, the indices of birth-rate are reducing; but in comparison with depopulating in Russia the overall coefficient of the natural increment of the population in Daghestan is relatively.

J a p a r i d z e V. (Tbilisi)

Some issues on archaeology of North-West Colchis (I Millennium)

During the last two decades some significant monuments of different epochs have been revealed and studied in Abkhazia. Most of them belong to the prehistoric period. Especially interesting are the results of recent excavations on some sites of Antique and Early Byzantine epochs (Eshera, Gienos, Sebastopolice and etc.). Unfortunately, due to the certain reasons our data with regards to these monuments is not complete.

We have scarce recent information about the monuments of Roman and Byzantine epochs, and especially the burial grounds. From this point of view monuments of the Late Antique period from Gagra region are of particular interest (accidental finds, without documentation).

Results of relatively recent excavations in Tskhumi-Sebastoplice proved to be interesting as well: several Christian temples and some Byzantine remains have been found there. Our special interest attracts I half of I millennium A.D., as after this time we have increasing amount of information about the ethnical groups, historical geography and other data of historical Colchis (territory of contemporary Abkhazia).

Identification of ethnical groups is rather difficult, especially when there is a little archaeological data. Thus we think that speaking about the archaeological cultures of Heniokhs, Apsiles, Abazgs, Sanigs and Misimians of the first centuries A.D. according to these data is premature.

Significant data from this point of view has been revealed after excavation of archaeological monuments of Kodori gorge. Beginning from the 60-ies of the past century should be mentioned the merit of archaeologist M. Trapsh. Further excavations filled our knowledge with more information about other monuments of the region, political and cultural center of which is considered to be Tsebelda. Thus the idea of separation of the Tsebelda culture and connection of it with specific ethnical entity we consider to be acceptable. Besides, searching the old settlements of Apsiles in the Basin of Phasisi River has no ground, as well as the attempt of identification of Sanig and Heniokh cultures (I. Voronov). Dissemination of separate elements of the “Tsebeldian Culture” in the upper reaches of Kodori River (Gentsvisi, Chkhalta, etc.) is not sufficient for identification of ethnical entities on this territory.

We consider the fact of revealing remains of Christian temples and settlements of VI century A.D and of the following period in such strategically important place as Sebastoplice to be very important. Scientific research of remains and cultural layers is still in the agenda of the scientists.

Cultural identification of the Christian temples of early and later periods requires complex research. From this point of view it is very important to take into the account relatively recent data from the village Reka (location Sachino), where the unique complex was damaged during the construction works. In this location several Byzantine fortresses, 6 temples and settlements of the same period, and also the Bronze Age settlement have been revealed (V. Bzhanja). We hope that in future we will have the opportunity of getting more information about these monuments. Further research of archaeological monuments of Abkhazia requires collaboration of Georgian and Abkhazian archaeologists and relevant institutions.

K a b y s h N. F. (Mahachkala)

Influence of Caspian sea on geopolitical development of the Caucasian region

Last decade the Kavkazsko-Caspian region, long time considered as far periphery of geopolitical interests of the leading states of the world, almost has appeared suddenly in the centre of rivalry of the various countries and political forces as it began to be considered as a source of fabulous natural resources, first of all hydrocarbonic raw materials. Hydrocarbonic resources of region on eyes have turned to one of the problems of a modern world policy. Along with power resources the region is rich with stocks of such minerals, as iron, copper and chromic ores, глауберова salt, chlorides, phosphorites, asbestos and so on, and also bioresources. In Caspian sea it is concentrated about 90 % of world's reserves of sturgeon fishes. The Kavkazsko-Caspian region has the big prospects to become in the important knot of complex transcontinental transport systems on a line the South-north and the East-West. It has turned to epicentre of large-scale events and processes of world-wide and historical value. Unexpectedly here multidifficult knots of local, regional and global interests were fastened. All it does the Kavkazsko-Caspian regional system of political relations by the important crossroads for the several large-scale projects demanding cooperation of the countries of all continent.

The kavkazsko-Caspian region occupies a strategic niche in geopolitics. From the geographical point of view the Kavkazsko-Caspian region it:

-First, the base which is pulling together on the Black Sea and Caspian sea spaces;

-Secondly, from the strategic point of view - the major base for pressure and approach in any direction, on any country not only the given region, but also adjoining regions;

-Thirdly is a base for the control over communications;

-Fourthly, from the economic point of view is not only world crossroads of transport ways on axes the East-West, the North-south, but also region with huge hydrocarbonic resources adjoining to it.

According to the USA resources of the Caspian pool are estimated in following figures:

-Oil - from 17 to 33 billion barrels, potential stocks of 230 billion barrels (nearly 27,5 mill.);

-Gas - it is reconnoitered 232 bln. cubic foote, potentially 350 bln. cubic foote. Thus, the Caspian region is defined by US State department as «the most considerable player in the world oil market forthcoming decade.

At the analysis of a place and a role of the Kavkazsko-Caspian geostrategic region both in world politics, and in political strategy of Russia it is necessary to consider as a unit regardless to the state, administrative, ethnonational and other borders dividing it from within. Validity of such approach is defined by a generality of close centuries-old economic, cultural, political and other communications, historical destinies, affinity of forms, standards and command stereotypes, features of mentality. The people of caucasus have also common causes, interests, especially in maintenance and maintenance in world and stability region, overcoming of consequences of wars and conflicts, prevention of a new coil of confrontation, protection of its ethnocultural and prirodno-ecological originality.

Thus, the present geopolitical processes occurring in the North Caucasus, with all evidence have shown a failure of a former Caucasian policy of Russia. Throughout all last period it was characterised by fluctuations and inconsistency, errors in an estimation of a situation and doubtful decisions, absence of political will in achievement of objects in view. Now there is a difficult process of judgement of the concept of the Caucasian policy of Russia

with reference to ability to live ЮΦΟ, in particular, North Caucasian region. Thus the western community actively tries to participate in the Caucasian affairs, conducts search and imposes the vision of regional system of collective safety, offers new forms of coexistence of the people, pushing processes in a direction favourable to.

K a v t a r i a N. (Tbilisi)

Artistic aspects of Georgian and Armenian Gospel decoration (9th-14th cc.): The Canon Tables

The Canon tables and decoration of Eusebius Epistle to Carpianus represent an artistic face of Medieval Gospel decoration. Illuminated Georgian and Armenian manuscripts follow this tradition and depict the variety of the Canon Table decoration ("Khoran" is the Armenian equivalent of the Canon Table; the Canon Tables Georgian designation "Kamara" derives from the colophon of the painter of Jruchi II Gospel (H-1660) in which he named himself as "the writer of Kamaras").

The Gospel book became not only the source for the liturgical texts but also played a specific role in the development of characteristic elements of the artistic illumination of the text. The Canon Tables and Epistle, as one of the distinctive elements of Gospel illumination, were indivisible elements of the Christian Book Art since Early Middle Ages.

Only for the gospel text was created the index system of the Canon Tables, which arranged the coincidence of the same places in four canonic texts during the liturgical year. Preceding New Testament these tables contain the concordance of gospel passages as worked out in the fourth century by Eusebius (260-340). Canon Tables later acquired a decorative function, which aside from its practical use assumed aesthetic and symbolic meaning as well.

The Canon Tables of the Georgian Gospel books (Adyshi Gospel- IXc, Jruchi I Gospel(H-1660) -Xc, Ksani (A-501) Gospel - Xc, Martvili (S-391) Gospel -X c, Tskarostavi (A-98) Gospel -X-XI cc, Urbnisi (A-28) Gospel -XI c,

Mestia Gospel -XIc, Gospels from the Black Mountain (A-484, S-962, K-76, A-845, A-516, H-2806, Gelati (Q-908) -XIIc, Jruchi II (H-1667)-XIIc, Vani (A-1335)- XII-XIIIc, Mokvi (Q-902)-1300, Largvisi (A-26) Gospels and others) of different scriptoria and various artistic schools render the original realization of the Table system.

Despite from Georgian, in Armenian tradition survived literary sources, the so-called explanations of the Canon Tables themselves and their decor. These writings of the VIII-XVIII centuries (Stepanos Siunetsi, Nerses Shnorhali, Grigol Tatevetsi, Michael of Sebastia and others) determine the structure and function of the tables and symbolic meaning of the figures and depictions used in their decoration as well.

The Armenian Gospel decorations show the influence of these commentaries. From the beginning (Echmiadzin Gospel of 989, Lazarev Gospel of 887, Gospel of Queen Mlke, Mogni Gospel, codices N4804, 3793, Cilician Manuscripts, Gladzor Gospel, Akhpat manuscript, Gospel of 1323 by Toros Taronazi) they represent the great variety of the canon tables adoration.

The aim of our paper is to show the artistic peculiarities of the canon table system from the Georgian and Armenian manuscripts of the IX-XIV centuries; to give general characteristic of the forms, structures, numbers, ornamental decorations and symbolism spread in Georgian artistic tradition.

Alongside with Georgian and Armenian material we dwell our attention on Byzantine and Syriac patterns.

Our goal is to determine main streams of the development of Canon Table system in Georgian and Armenian book art; following chronological frames and artistic schools underline local features and establish cultural influences.

K a z u m o v O. (Baku-Tbilisi)

Old traditions of funeral poetry in Georgian, Caucasian Albanian and Azerbaijanian literature

Any feeling, among them sorrow is common to all human and the forms, rules of their expressing were formed during the centuries and different traditions were created.

During researching the works expressing the genre of mourning in old Georgian literary, Acad. K. Kekelidze remarks, that "a literary work of lament genre is created then, when a man loses that what is close and dear for him". The scholar classifies the literary works of "lament" genre as thus:

1. losing a home-land;
2. consciousness of its falling;
3. compulsory parting from those circle, where he lived;
4. death of the dearest person.

First of all, lamentation expresses a personal, private feeling, i. e. just from intimate human is extended when this or that verse the concrete cultural limits and becomes an expressor of common to all humanity's thinking, ideals, feelings.

The death of the "dearest person" implies not only the death of family-member, friend and so on, but the sorrow caused by the death of a person such as a national hero or a brave man of any community, saint or a wise-man. Among this list, the mourning over the kings takes a special place.

History has preserved many models of the mourning over the kings. From this viewpoint the mourning over Alf Er Tonga, that is created by unknown for us Ozan, is noteworthy. This mourning is interesting for us. It gives us a noteworthy information on Turkish literature and its genre of pre-Islamic period, funeral traditions. From Alf Er Tonga's mourning it is clear, that there was an ancient tradition of rituals dedicated to the deceased in old Turkish people. According to information preserved in sources, a deceased was placed in a tent and mourners rode round a tent by horses (like Svan "Dalai" – O. K.). During this they scratched their faces to express their honour, sorry. From "Gokturkish scripture" (7th-8th c.c.) we know, that this ritual was called **iog/ioghi**.

The tradition of mourning over the kings is well-known in Georgian (e. g. mourning over the king Parsman, epitaphs dedicated to David Agmashenebeli (the Builder), mourning of Solomon Judge over Erekle II) and Albanian world (mourning over Juansher by Devdek.).

It should be noted, that in Muslim world the mourning is based on Arabic **marsia** (Arab **rasa** – "mourning") and thus it was written in the same form, i. e. in the form of **kasida** and **qazeli**. From this point, the Kasida written by Palak Shirvanieli (a poet of the 12th c.) dedicated to the death of Demetre I is noteworthy, where the poet adorns the King with good epithets, through what the poet shows, that it was a great loss for Georgia as well as neighbouring kingdoms.

Of course, such kind of mournings were based on the schemes worked out beforehand and owing to this, the mourning of the dead king was based on special rules, though the mourning of Solomon Judge over the King Erekle II is exception from this point. In spite of private conflict, Solomon sincerely mourned over his King.

The goal of the work is an attempt of studying an interesting aspect of "mourning genre" – mourning over the Kings in different cultures and religious world.

K h a c h e m i z o v a M., E. S h e u j e n (Maikop)

**Tembot Kerashev novel's «Lonely horseman» –
a considerable mark in development
of Adyghian historical prose**

In the 1970-1990s, in the Adyghe literatures, there is an appreciable shift towards strengthening attention to history and private world of the human person, to artistic research of psychology of the historic figure, to aspiration to understand and explain his moral shape and his responsibility for the world around. Tembot Kerashev has expressed this tendency before others in a special "Kerashev's" manner, showing profound attachment to past heroics and to

destiny of the concrete person since readiness of national heroes to make the necessary self-sacrifice for the sake of protection of freedom, honour and advantage of the people subjugated always artistic imagination of the writer.

A good knowledge of the history and life of Adyghes has helped the writer to recreate tableau vivant of events of two hundred year's prescription in the novel «Lonely Horseman» (1974) and to transfer character of social opposition in a society. Creative process of writing such historical novel differs in that the oral national epic tradition is transformed to author's artistic vision of the world by profound display of intense emotional and ideological searches of the hero and by substantial philosophical implied sense.

Describing historical conditions of the 18th century, the writer does not become isolated on them, but makes a wide range of generalizations of the processes occurring in a life of the people, conducting a narration in the manner of legends, memoirs and speculations. All heroes act, obeying a moral categorical imperative: to check up and prove personal courage by action, to defend the advantage and to show contempt for death. The central image Zaloko Erstem is not only the literary character for the writer, but also the national epic hero, really existing person shrouded in a legend for whom the question is brought about the freedom in choosing. Ways-roads become specific expression of poetic nature of the hero and his searches for fine in a life. Fine is a person. Value of life is in him and his own destiny depends only on him. Thus, overcoming a drama of the life full of questions, the person, according to the writer, is realized in actions.

Tembot Kerashev as the author of the novel «Lonely Horseman», is the innovator in the true sense of the word. Interaction of tradition and innovation in his novel is shown, as researchers mark, in one cases as communication, in others, as struggle and in the third, as synthesis, testifying to intense searches of the author. This novel is a result of persistent work of the writer, the bright phenomenon and an appreciable mark not only in his creativity, but also in all Adyghes literatures.

K h a l i d o v A. (Grozny)

On underestimation of dug compounding in Chechen and other Caucasian languages

In the Caucasian linguistics, in Chechen particularly, there is a supposition that affixation has got here weak development and vocabulary composition is renewed by compounding. Only G.A. Klimov considers that, on the contrary, compounding in Chechen language and other languages of this group is presented not so actively, as, for instance, in Abkhazian and adagio languages, herewith not confirming the prevalence of affixation or other way.

The research within the framework of performing the work on the first volume "Grammar's of the Chechen language", in which the word-building occupies the main place, gives us base to consider that compounding in the Chechen language is a complex system and this system includes a lot of ways and means of the word-forming, including affixal ways, which did not stand out before.

For instance, word-building by means of suffix turned out to be undervalued because there is no clear delimitation of inflexion and compounding in the Chechen linguistics and as a result this many suffixes are considered to be inflectional though they indeed execute the word-building role. In this sense it is possible to consider, for instance, the formation of causative verbs and potentials. The careful research of the affixal word-building has allowed the author to select many new word-building models and types of the forming nouns, adjectives, words of other parts of speech. Among them there are many productive models and types. This is a sufficient base to consider that affixation in the Chechen language plays more essential role, than we considered before, and that the opinion about poverty of the Chechen language word-building affixes is groundless.

The researchers of the Chechen language and compilers of the Grammar's of this language have not taken into account, the fact that word-forming occurs not only as affixal word-production and compounding. Word-forming (especially adverbs) by the Way of phonetic reduplication, the formation of frequentative verbs by means of vowel mutations in the root

(another point is their belonging to frequentative aspect) attract our attention. If researchers paid attention to phonetic way of the word-forming, they acknowledged that possibilities of the phonetic's in this plan are unlimited. But the combination of phonetic ways and affixation makes word-building in the Chechen language guiding in comparison with compounding.

Considering the role of affixation in renewing the vocabulary composition of the Chechen language, it is important take into account the fact that some means and ways of word-forming in the Chechen language are used broader and include the greater amount of the words, than in many other languages. So, for instance, "masdar" (deverbative; nomina actionis) in the Chechen language is formed by means of only one suffix and from all verbs without exception. And in other languages (for instance, in English, German, Russian and others) the names of the action are formed with the help of different means and not from all verbs.

Only morphological prejudice does not allow the vainach linguists to consider the so called "independent" adjective, participles, numerals and pronouns of the type chech. *kajnig* "white", *vōyurg* "going", *šolyanig* "second", *sajnig* "my" nouns and accordingly point out the variety of a noun suffical formation with the affixes *-nig-* (in Chechen language), *-rig-/-rg-* (in Chechen language), *-r-* (in the Ingush language): comp. chech. *vie'narg* "received", ing. *vienavar* moreover this *-r-* changes in Ingush language and chech. *-nig-* (sr. chech. *jōcanig* "short" and ing. *loacaer*); in bats (Tsova-tushian) language - *-rik-* if man (*vuḡurik* "loudmouth") or *-riki-*, es- woman (*vuḡuriki* "loudmouth"). In favour of referring the similar words to nouns tells their absence of the use (or rare use in usual for producing stems functions and together with that the acquisition of morphological and syntax features of the nouns. Referring the similar nouns to substantive word-building may be a subject of scientific dispute (they are the separate authors, for instance, to morphological-syntax way of substantivization), but hardly their exception from the sphere of the noun is valid.

The Underestime of the role compounding in the Chechen language (it is necessary to think, and in other Caucasian languages) could be avoided if word-building systems were studied thoroughly. It happened as usual: they have revealed only a few from many facts, have found not all ways and means of the word-forming, have not classified, and have not described them thoroughly fundamental, but have already done conclusions.

K h a p i z o v Sh. (Mahachkala)

Formation of the town Zakatala and its population

The town of Zakatala is situated in the low hills of woody southern mounts of the Main Caucasian Ridge on the right bank of the river Tala-or and covers the area of 367 hectares. 430 kilometers separates it from the capital of Azerbaijan – Baku. In the beginning of 2007 the population of Zakatala municipality is 20147 people. The average height over the sea-level is 535 meters.

The foundation of the town Zakatala is directly connected with the occupation of the Djar republic by the tsar armies in 1830. On the 28th of February “the part of Djar was ruined and a fortress was founded which was called New Zakatala...”¹. The point is that “one should distinguish the town of Zakatala from the village Verkhny Djar (Upper Djar) which is situated some kilometers away from the town. The local Avars call the very Verkhny Djar as Zakatala and call the town Char-bazaar”². When founding the fortress the Russian transferred the name Zakatala some kilometers lower and added the word “new”, though locals still stick to the old toponymis.

For the first time Zakatala is mentioned in 1738 in the letter of the Djar kadi (judge) to his son Mukhammed as “the fortress of Zakatala”³. It is mentioned in the text “Djar wars chronicles” in the connection with the events of the year 1741⁴. This name in XVIII c. was known to the Georgians too. Thus, for instance, John Bagrationi in “Kartly and Kakhelia villages description” written in 1794-99 while indicating settlements “Yenicely”

---

¹ Poserbsky A. Oчерk zakatalskogo okruga// Kavkazsky calendar na 1866, Tiflis, 1865. p.24.

² Makhmudov A. R. Kratky oчерk zakatalskogo dialekta avarskogo yazika// Rukfond IYALY DNC RAN. F.3. Op.4. D.56.P.4.

³ Aitberov T. M. Zakavskye avartsi (VII – nachalo XVII vv.) Makhachkala, 2000. CH.1. P. 132.

⁴ Chronika voin Djara v XVII stoletii. Per. P. K. Jyse. Prim. Pakhomov, pred. V/ Khuluflyu. Baku, 1931, P. 33.

mentions the toponym “Zakatala”¹. The local manuscript of the XVIII c. gives the following explanation of the name Zakatala: “As for the origin of the name of Zakatala, the point is that the first man who brought this land to life was the man with the name Zaka. He formed thus a clearing (tala), which was called afterwards “Zaka’s clearing” or Zakatala”². This etymology explains the fact that in local sources the toponym originally is fixed as Zakaltala, i.e. “Zaka’s clearing - Zakatala”. One must say that Arabian name Zaki (clean, virtuous) is widely - spread among the Djar Avars.

The historic centre of the town, around which the town was being formed, is the old town square and the park with the area of one hectare, adjoining to it. S. Suleimanova writes that among the Zakatala archeological material there is document in Arabic, which runs of the freedom proclaiming to a slave in “meidanu-l- khauriyia” – “plane-tree square’ or we may read as “meidanu-l-khurriyya” – “freedom’s square”³. Of course that as “plane-tree square is meant the above-mentioned square’, where a famous 800 years old plane-tree grows⁴. In the plane-tree grove there was a mosque, which was later destroyed, and a later built church has been preserved on this square, the meetings of the Djar jamaat were held there⁵. Notably that this vicinity is still known among the Djar Avars as “Pipan”, and in the Georgian sources of the XVII c. as “Pipineti”. It is likely formed from nune (used in the languages of the Avar group peoples living on the left bank of the Alazan) “Caucasian plane-tree”⁶ (the ending – n is a locative meaning an object situation “in” or “among”) something. At the same time one should note that the place, where the fortress is situated (above the square) is called “Papakh”⁷ with the ending

---

¹ Ioan Bagrationi. *Opisanie Kartly and Kakhetii*. Isd. T. P. Yenukidze I G. B. Bedoshvili. Tbilisi, 1986, P.72.

² Aitberov T. M. the above- mentioned work. P. 151.

³ Suleimanova Sevda. *Djaro-Belokanskye avartsi*// journal “Azerbaijan v mire”. 2006. N 4 (6) P. 132.

⁴ Gadjiev V. D. Alikperov Kh.M. Efendiev M.R., Mustafaeva R. K. *Zakatalsky zapovednik*. M., 1985, P. 121.

⁵ Suleimanova Sevda. *Djaro-Belokanskye avartsi istorico-etnograficheskoye issledovanie*// journal “Azerbaijan in azerbaijantsi v mire”. Baku, 2009 N2. C. 65, 73.

⁶ Khalilov M. Sh. *Bezhtinsko-russky slovar*. Makhachkala, 1995. P. 219.

⁷ In 1930 the Djars were withdrawn to the lowlands, and the dwellers of this quarter to the khutor Papkh’ –uba, nowadays a part of the big avar village Dinchi on the left bank of Alazan.

kh” which means situating “at” something.

Outer settlement, which had been formed at the fortress New Zakatala around this square was given a status of town in 1851. The main street of the town up to the beginning of the XXc. was Belokanskaya street¹. It ran from so called “Bilkan Kavu” (Avar. Belokan’s gate) and stretched along the plane-tree square up to the river Tsilban-or. In the Soviet time Belokanskaya street was renamed Kommunisticheskaya, and now it is a part of the Azerbaijan avenue. In old Zakatala’s dwellers’ comprehension the town has borders: in the north – the fortress, in the east – the Lenin park, in the south-east – Demeshko and Komsomolskaya streets, in the south and the south-west – a monument to Sevil Gazieva, which is situated at the cross of Kommunisticheskaya and Kirova streets (now Geidar Aliev and Dede Korkuda correspondingly). In this borders the town remained up to the end of the XIX c., then it began growing rapidly basically because of Nakhichevan Armenians migrating from the territory of the Ordubsky district. It covered the territory of the villages Chukak, Tlebel- uba. The town covered the Avar quarters of Chukaka and Katsaral- uba, Gargarazul – uba, Tushiyazul – uba, Musaaliyazul – uba. One should note that there was ancestral cemeteries of the Avar tukhums within the town, for instance the Katsaral family next to the building of the Prosecutor’s office, which stands in the place where the Katsaral buildings were situated before.

In 1840 the population of the town numbered 226 people, in 1859 – 387 people, then after the end of the Caucasian war its population diminished – in 1861 it numbered 324 people. However, the population of the town began growing gradually and according to the data of the year 1886, it numbered 1231 people, the Avars numbered 493, the Armenians – 510, the Russians – 167, the Mugals – 25, the Georgians – 20. By the year 1897 Zakatala comprised 3009 citizens. In the course of wars and feuds of the beginning of the XXc. the population reduced to 2572 people, however, soon it began growing again and by 1939 it reached the figure of 8710 citizens.

The population of the town was formed firstly from the local population – i.e. the dwellers of the Avar villages, that surround the town. In 1960-70 a considerable amount of Daghestan highlanders migrated to the town, basically

---

¹ Dzerzhinsky V. C. Iz Kavkazskoy voini. Po povodu 50-letiya osadi Meseldegerskogo Ukreplenia shamilem v 1853-m godu. // Voieny sbornik. 1903. N 9. P. 54.

the Tsakhurs, in the less degree the Avars, who settled in the newly formed micro- district Gagarina – along the river – Tala-or. The Tsakhur population of the town (according to the official information – 2000 people¹ is descendants from the Rutul district of Daghestan, mostly from the village Mishlesh. The basic population of the town is the Avars, which compose the half of the population, and the Azeri's who compose the third of the population. Several hundreds of the Ingiloys live in the town as well. The Azeri's population was formed of the descendants from Georgia (nearly 1000 people), the Shekin's district of Azerbaijan (1,5 thousand people), Nakhichivan (800 people) and North-Western Iran (400 people). The other regions are represented in the less degree. For instance, the Karabakhs – 150 people, the Gyanjins – 70 people

K h a r c h i l a v a N. (Batumi)

Artificial relations as prohibiting condition for marriage

(according to ethnographic data of Gali region)

The regulations of exogamy, or the statement of borders of the generations in the limits of which the marriage was prohibited, are the main issues in marriage. It was connected to the norms of kinship relations. In historic Samurzakano (today Gali region) as well as in other regions of Georgia, there were three forms of kinship: blood, in-law and artificial. There are several kinds of adoption, during which the exogamy between the artificially related people was preserved as it is in blood kinship. According to the data collected in Samurzakano, several forms of brotherhood, known as Jgiri jimaloba or good brotherhood, were stated. First, there was the oral consent for brotherhood. The ritual of kinship was performed by cutting fingers and mixing blood, exchanging bullets etc. Kinship by milk so-called nurse-morduoba was also popular. The child was adopted for nursing not only in the bounds of the same

---

¹ Clifton J.M., Tiessen C., Deckinga G., Lucht L. The sociolinguistic situation of the tsakhur of Azerbaijan. SIL International, 2005. P. 6.

ethnographic group, but far beyond it- in the groups of different ethnic circles. The evidence of stability of such kinship is shown in the fact that marriage between related families was prohibited. In Samurzakano, the marriage between different family names that had common jinji –root (icon) was forbidden. One more interesting form of artificial kinship was created on the basis of introduction a foreigner into the family on condition of sharing the obligations. The person incorporated into the family was obliged to preserve exogamy. Artificial kinship was possible in the funeral rituals. The person who occupied the place of a dead man was considered to be his substitute- Mangiori, Chapili. In the kinship formed by such rules, the norms of wedding were strictly observed.

Artificial kinship, as social phenomenon, dynamically developing and together with development of society has undergone structural transformations. In today conditions, the social groups created on the basis of artificial kinship are so common that the characteristics peculiar to the blood kinship, expressed in various spheres of obligations and responsibilities, actually have been lost.

K h a y b u l a e v a N. (Mahachkala)

The art concept of the Circassian woman's image in the Russian publicistic literature of the 19th century (according to E. Zarina's story "A Circassian woman Ulyasha")

Images of the Caucasian women became quite often an object of attention of Russian travelers and scientists, geographers and historians, writers and poets (I. N. Berezina, E. L. Markov, N. Glinetsky, L. Ekeln, etc.). However fragmentary descriptions do not give full and a fair idea about the woman of Caucasus, about its position in a society, character, in a word, the publicistic material of a XIX century does not give the generalized portrait of the representative of each Caucasian people. Many authors concerned problems casually, by the way, at times their data are not absolutely exact and there did not correspond realities. As Alihanov, the Avarian educator of a XIX-th century

notices, «nobody aimed serious studying of these people (the Dagestan. – H. X) Nobody has devoted to this business even two-three months of a life among mountaineers. The data seized hurriedly and impressions are overflowed, therefore with fables and pretty often sin concerning true. It in such degree is true, in particular concerning judgments about position of women with which anybody from the writing did not say, of course, and two words that any Dagestani never would recognize the women in those pity, belittled and underestimated creations with what these stray authors» draw.

Our research is step to the decision of a problem of perception and creation of an image of women of Caucasus in the Russian publicistic literature.

Popular among a considerable readership of a XIX-th century Ekaterina Ivanovna Zarina's name (nee Novikova) is nowadays forgotten. It has begun the literary activity in Nekrasov's "Contemporary". Co-operated with a number of editions, let out separate books the stories and stories for children and for adults.

In E.Zarina's story "Chercassian Ulyasha" the destiny of the Chercassian who have been pulled out from native it of the social environment, a mountain life and culture is reflected. On an image of the heroine we have possibility to open not only characteristic features and features of its person, but to pay attention to features of the Russian-Caucasian dialogue, focused on destiny of the girl.

The meeting of the Russian girl with the Chercassian occurs after next tragic for mountaineers of military expedition. The further destiny of the Chercassian has shown that the friendship of two girls – Russian and Caucasian – could not rescue it. Ulyasha, appeared in other for it to the culture, torn off from "a natural" civilization, there was no «» for associates. It remained certain "gift", an exotic souvenir for Russian society.

The story ending is tragic – Ulyasha perishes, defending the honor and freedom. The society of noble family does not condemn the originator of its destruction, on the contrary, «unanimously spoke: the silly woman – not it the first, not it last».

The end of Ulyasha – a special case of a meeting of two worlds, it did not become "European", remained true to those ideals and values and that world in which it was born and brought up.

K i k v i d z e Z. (Kutaisi)

**Some postulates for studying covert
gender in genderless languages**

As far as Language and Gender Studies comprise the investigation of what referential patterns occur in language with respect to a female and a male, the issue of covert gender in genderless languages is obviously relevant. I refer to the phenomenon as a cryptotypic category of gender (B. L. Whorf).

The present paper demonstrates some principal methodological and conceptual postulates to be necessarily taken into account in the study of cryptotypic gender:

a) A target language does not (or no longer) have the grammatical category of gender either entirely or partially (by partially lacking, I mean, for instance, English, which has retained the gender features in the third person singular pronouns);

b) Cryptotypic gender occurs in languages, having the grammatical (phenotypic) category of gender, however, they do not (or no longer) have the feminine and masculine grammemes;

c) Cryptotypic gender occurs in languages, having the grammatical (phenotypic) category of gender, however, together with the feminine and masculine grammemes, they also possess common (generic) gender;

d) The focused data should include the words for human beings with no derivation or semantic marker; to refer to a possible gender of a referent;

e) Covert gender is a historically and culturally specific phenomenon, due to which the research should be strictly synchronic;

f) The most effective way for the study of covert gender patterns is the survey of subjects; some such investigations exist both in Georgia and internationally.

Obviously enough, both the Ibero-Caucasian languages and the languages of the Caucasus can yield noteworthy data in this respect.

K r a g H. (Copenhagen)

Observations on Chechen identity in exile

Beginning in the 1990s Chechens were pushed out of their home territory in the south of the Russian Federation. At least 100.000 Chechens have so far left Chechnya as a consequence of the wars and settled in Western Europe. This is an entirely new settlement pattern, compared to earlier Chechen diaspora movements. This new out-migration allows for new political possibilities in formulating political ideas and actions. For the first time a Chechen exile is based in democratic environments and formed by it.

There does not exist a diaspora yet due to the short time but the new pattern may be described as a political exile, i.e. a specific form of a new diaspora beginning to develop. This exile is often threatened by outside and inside events such as killings of Chechens or Chechen friendly actors, by disagreements on political issues or by developments in Chechnya. Political exile has not been researched widely even though there are many instances of such political exiles throughout history. Therefore, Chechen political exile is relevant investigating. It is typical for this exile that it consists of people who have fled Chechnya due to earlier involvement in underground movements and it is interesting to see how it can proceed with activities.

The topic of my paper is the development of Chechen identity in European exile. My paper will present observations on linguistic and cultural transference and issues of Chechen identity abroad. My material comes from interviews with Chechen leaders and from field observations. My questions will address the following issues:

- *What is the political focus of those in exile?
- *How do people cooperate?
- *What are the changes in identity due to exile?
- *How does language develop?
- *How do cultural values change?

K u b o v N. (Maikop)

Role of a woman in a reproduction of ethnicity

In multi-ethnic space, ethnicity is an obligatory component of mentality of the individual, since it is one of the basic resources raising his personal efficiency. Tools of ethnicity are claimed today, as it was always. Access to them is possible only through identification codes. The modern ethnic code is fragmented, hence, access to resources of ethnicity is hampered. The fragmentation reasons are transformation of relaying mechanisms.

The reproduction of ethnicity is a result of relaying the ethnic information. The family, education, mass media etc. can be a source of this information.

Until recently the family took a leading place in ethnoreproductive process. It is necessary to underline that the family is a multi-channel source of the information. There is a necessity of its structurization because each member of a family creates his own information field. Conditions in which the family functions, define how long the child spends in this or that information field. This finally defines structure of the ethnic information obtained by the child, as well as characteristics of ethnic attributes to which the person will resort subsequently.

Adyghes, owing to dispersion of their moving, give variegated material showing various types of intrafamily construction and the ethnomarking information streams defined by a gender of a source.

Such are “the Kosovan Adyghes”, a phenomenon of modern history of Russia. Some mechanisms of their ethnic life allow us to reveal the basic problems of relaying ethnic culture and all components of ethnic identity. The keystone to success of Adyghe ethnicity in the Balkans in due time was a family way of life which, submitting to Islamic understanding of a family, isolated partially the woman from Intrabalkan sociocultural processes. The man is the filter between the changes occurring in multi-ethnic space, and a picture of the world of the woman. The most part of the information brought by the man in family space, is translated in the sign system defined by Adyghe cultural identity.

The Adyghe woman in Kosovo, excluded from the basic productions, received a prerogative in influence on the child. At the same time she possessed stable samples of ethnoattributes of Adyghe culture. The Kosovan phenomenon allows us to reveal and comprehend a role of the woman in relaying markers of ethnic identity and reproduction of ethnicity.

Of interest in this plan is the example of Adyghe, living in Northwest Turkey, in a city district of Eskishehir. In 1919-1922, during the Second Greek-Turkish War, almost all man's population of Adyghe auls of this region has been mobilized. As a result the gender structure of most Adyghe families has changed for more than a decade during which the woman who is bringing up new generation of this part of diaspora becomes the basic source of relaying the ethnic information. As a result the Adyghe language has functionally become the limited status of intrafamily dialogue that has led to lexicon pauperization.

Reihanl is an area in the south of Turkey, in a province of Hataj. In the middle of the 19-th century the considerable amount of refugees-Moslems from Cyprus and Caucasus has lodged in these parts. The intrafamily situation here varies again, but absolutely by other vector. In this region, at early stage, the Adyghe woman joins in production that reduces her participation in reproduction of ethnicity to certain degree. This in turn leads to results in ethnoreproductive processes similar to Eskishehir vilayet.

The inclusiveness of the modern woman in productions alienates her from a family and from direct formation of consciousness of the child. This fact can be regarded as one of the basic determinants defining destructive processes in an ethnocultural field, its fragmentation in ethnic consciousness of the teenager, socializing in multi-ethnic space.

K u c h m e z o v B. (Nalchik)

Archaic features of cattle-breeding in the Balqarians

Researching the cattle-breeding occupies an important place in ethnographic Balqar studies. Pre-revolutionary authors pointed to cattle-breeding as an important branch of the Balqarians economy. Not without reason they note promoting forms of a cattle's contexts and means of reproduction of its total number.

In the Balqarian cattle-breeding, having long history, researchers revealed the old features of local cattle-breeding as well as steppe migratory elements. An outstanding caucasiologist B. Kaloev in his fundamental work dedicated to the cattle-breeding, noted, that in a distant form of cattle-breeding the keeping cattle stalled was historically preceded.

According to his, vertical migrating of cattle-breeders mountaineers began in late eneolith and early Bronze period. The reason of seasonal migration was the increasing of population in narrow gorges of the Central Caucasus and consequently a total number of cattle. The similar house-keeping form was important not only for economic contacts of mountaineers with a plain population, but it stimulated language, cultural, political interrelations. In ancient times this factor played an essential role in cultural and language assimilation of the Caucasian mountaineers with a plain population.

In traditional life-support system of the Balqarians cattle-breeding took a core place (Balq., "Малчылык"). Living in vast Alpine and sub-alpine pasture, dry climate, temperate frost, promoted the development of pasturable and distant cattle-breeding in mountains. Production of cattle-breeding was a basis of economic in whole mountainous part, i. e. agriculture was very poor, that was accounted first of all, by the non-existence of convenient plough plot and severe local climate. Similar, one-sided development of cattle-breeding, on one hand, compensated the shortage of ploughing land – the Balqarians exchanged the cattle production for wheat, barley, corn and other cereals in Kabard, and on other hand, it compensated the optimum and ecological weight form of house-keeping. Archaic features of Balqarian cattle-breeding were retraced on all

stages of cattle-breeding circle. The other characteristic element of the Balqarians' cattle-breeding was... agriculture, when next to Alpine nomad camps, the cattle-breeders grow barley, potato (the 2nd half of the 19th c.), fruit-gardens. The similar house-keeping system was characteristic of Khazarians, Alanians, the Crimean Tatars and Nogats.

Seasonal family moving on was a noteworthy event in some groups of the Balqarians. This was observable in the Karachaevs in the 19th c.

Researching the archaic features of cattle-breeding can help researchers to bring to light the ancient culturogenic and ethnogenetic processes that took place in different periods.

K u r d i a n i L. (Tbilisi)

Towards the issues of identification of Old Egyptian Iehenu and JapaKia

The non-existence of Egyptology school in Georgia is a basic reason of the fact, that Georgian historiography is lacking of old Egyptian data up-to-date. Numerous material that is unknown for us can contain much noteworthy information, that should specify or shed light in new manner many issue connected with the history of South Caucasus.

It is essential to bring the legacy of old Egyptians in the Georgian scientific circulation and to analyse it.

It is natural, that during its many-century history Egypt had different contacts not only with its neighbours but also with the peoples who had trade contacts with it or took part in military campaigns with the status of an ally of "two lands" or enemy.

The names of many tribes, peoples or "countries" are fixed in those numerous texts, that reflect military successes of the Egyptians. Many ethnonyms and toponyms are not researched up-to-date, or their identification is doubtful and need additional grounding and specifying.

One of the well-known old Egyptian scripture is connected with the

Pharaoh Merneptakh (1213-1203 B. C.) and it carries the name of "stela of Israel", as it is the first extra-biblical text, where "Israel" is mentioned as a unity of tribes. The stela consists of 28 lines. The first 25 lines tell in detail about a great won of the Pharaoh and his army over Libia (Egyp. **rbu**) and the Libians (Egyp. **Che(Te)henu**) or over the Southern (African) enemy. The 26th-27th lines describes miserly the defeat of "Asian neighbours". Here the text of the last lines: 26 (the land) **Tekhenu** is destroyed, (the land) **Kheta** is silence, (the land) **Canaan** is robbed by evil, 27 (the land) **Ascalon** is conquered, (the land) **Gezer** is conquered, (the people of) Israel is migrated, (the land) **Kharu** became a widow for Egypt".

According to absolute majority of researchers' viewpoint (the land) **Tekhenu** in the 26th line is the same – the part of Libians, though they mention, that listing of the countries takes place from the North to the South (**Kheta**, **Canaan**), but the towns of Canaan are placed from the South to the North. The last **Kharu** unites the mentioned areal (for old Egyptians **Kharu**).

It is incomprehensible, how the African Libia appeared in the North of Kheta, why the author uses (like other listed countries) Semitic ("peace" – in the texts **šarma** < **šalmo** < **šlm**) characteristic of the Front Asia as a language of diplomacy and why a determinant denoting "a country" is used with **Tekhenu** when in all text **Tekhenu** with Libians a determinative "people" is used, and for denoting their living place only Libia (Egyp. **Rbu**) is written everywhere.

We think, that **Tekhe-nu** of the 26th line of the Pharaoh Merneptakh's stela should be not Libia, but the part (land) located to the North of the Khets' Kingdom, that is well-known today under the name **Tao**.

In the temple complex of Carnac there is a triumphal wall of the Pharaoh Sheshonk (Shoshenk) I, on what the won Pharaoh is pictured. He is bringing the "Asian" principals tied to each other with a rope. On their chest the names of their countries are inscribed. The wall is damaged and owing to this to read many toponyms is impossible. Localization of these names and their connection with the places well-known today is difficult owing to some reasons: those toponyms of the places, which the Pharaoh really invaded are listed according to conquering, that implies many deviations from route, returning and so on. Many towns do not occur in other sources. For underling the exaggeration of his own success and closing with the strongest Pharaoh of Egypt Tutmos III, Sheshonk listed on his wall the towns conquered by Tutmos, the sequence of what is also

refuted. But the main reason is still reminded, that historians think, that **Kharu** is Palestine and contains the South, South-West of Syria and the "countries" mentioned on the stela should be looked for here.

The Pharaoh himself addresses to the God Hamon (to whom he brought and dedicated the conquered slaved towns and principals) "...I overcame those who rebelled and abused the Asians (Kharu's population) before you from Mitani wari I knocked them down at your feet...".

Historically, Sheshonk's such great military campaign has not been attested yet, but similar act should have been taken place during the ruling of Tutmos III.

It is not surprise, if in Mitani's coalition army (nevertheless, during Sheshonk or Tutmos), the armies of Palestine, Syria, Asia Minor entered, also the military armies of the North neighbours should have appeared. Thus, it is acceptable to find the "countries" mentioned on the stela in the North part of Kharu.

The toponym **JapaKia** fixed in the Pharaoh Sheshonk's scripture is noteworthy from the viewpoint, that is considered to be a unknown North-Syrian city-state. Today there is no opposite scientific argument to identify this toponym with Javakheti.

If the supposition expressed by us is correct, then the data of old Egyptian source will be put the back – for 100 years, the first historical mentioning of Diaokh (12th c. B. C.) as well as Javakheti (Zabakha 8th c. B. C.).

K u t e l i a N. (Tbilisi)

A and B systems in the Kartvelian languages

N. Marr was the first to draw special attention to the harmonic clusters in his "Grammar of the Old Georgian Literary Language" (Marr 1925, 023-024), as well as to apply this term. As the Academician Giorgi Akhvlediani presumes, N. Marr meant homogeneity sonority of the components. G. Akhvlediani, as one of the pioneers of phonology, i. e., of the functional phonetics, in his

earliest studies, since 1918, regards a phoneme as a synthesis of material substance and function. Singling out phonemic units in this way, G. Akhvlediani studies “the correspondences of Georgian phonemes within the system and the text, identifies paradigmatic and syntagmatic phoneme structures of the Georgian Language... It was an outstanding achievement of the time, one of the first examples in the history of linguistics to consider sonic units of a language in terms of functionality” (T. Gamkrelidze, editorial introduction to the book, “Giorgi Akhvlediani, Fundamentals of the General Phonetics”). Having formulated the rules of consonant clusters G. Akhvlediani develops a theory on ‘decessive’ and ‘accessive’ complexes.

G. Akhvlediani was the first to define two systems of decessive harmonic plosives – **A**, **B** in Georgian. It was he who made a reconstruction of the original shape of the B systems of harmonic plosives. Then followed my attempt to experimentally study the structure of the A and B systems and to define as far as possible, coarticulate mechanism of the harmonic clusters (1956): **Common palatalization of the components wich excludits retaining of pharyngal sezijs in harmonik clusters.**

The groups of **A** and **B** systems of harmonic clusters have been marked in terms of the common Kartvelian phonological systems (G. Machavariani). At the same time, it is canonical with regard to the phonotactics of the Georgian Language, as it fully corresponds to the structural regularity of phoneme clusters:

	System A			System B	
bg	p ^[h] k ^[h]	p’k’	by	p ^[h] x	p’q’
dg	t ^[h] k ^[h]	t’k’	dy	t ^[h] x	t’q’
zg	ck ^[h]	c’k’	zy	cx	c’q’
zg	čk ^[h]	č’k’	zy	čx	č’q’

Development of the system model is subject to the rule of phonotactics, but the material substance of the phoneme may conform the coarticulate modifications. Consequently, it is not clear why we do not have enough basis for postulating some members of the harmonic clusters in the area of the Kartvelian languages, or why should we leave them beyond the scheme as a non – canonic cluster. System members undergo transformation, but the phonotactic model remains stable regarding Georgian, which allows to infer that harmonic complexes established in the epoch of integrity of the Kartvelian dialects.

A and B systems of harmonic clusters are stable and confirmed in all Kartvelian languages, though are not characterised by an identical paradigmatic frequency. At the same time, in terms of phonotactics as well the transformations of their material substance do not exceed the limits of the canonical structure.

K v i t s i a n i Z. (Tbilisi)

The ancient golden coins in Caucasus: "Colchian staters"

Mining of the gold grows daily in entire world. The so called Washington University of Gold publishes statistical reports traditionally in the beginning of each year. In the publishing process are inquired also different companies (300 of them) and special agencies. Georgia is among the countries which produce Gold. Our country has the ancient traditions of mining and producing gold. In the recent years, the archaeological excavations in the territory of Historical Colchis (western Georgia) has proved the Greek Myth about „gold-abounding Colchis” to be real.

Caucasus is equitably said to be one of the ancient centers in the world with mining and producing noble metals the confirmation of which is the written sources of ancient researchers and historians, where is given different information about the existence of Gold in the territory of Colchis. There is also given the information about the ways of mining gold and about the technological characteristics of Georgian manufacturers. From early times, mining of gold held in two ways: from rivers (the smallest pieces) and from mountains and different tunnels.

From the second part of the 19th century, according to existing sources, Russian Empire became extremely interested in the Svanetian golden deposits. Geologists eight were interested in the gold of Svaneti: Shostak, Givel, Kasteng, Ernst, Banislavski, Vinhenshtein, Shervashidzes and others.

Mining of Gold in Enguri ravine happens even today, in the village Ac

(Cvirmi community) is found golden nugget pieces. They mine gold in different traditional ways in the villages: Iely, Cvirmi, Harashi, Latali, Lenjeri, Ckhumari. In these canyons there can be seen tunnels even today, from where they brought out the golden sand.

Nowadays, among the discovered 400 Golden Staters of Alexander The Great, 390 is discovered in the territory of Svaneti. There topography showed us that they are concentrated in the trade routes and passes.

By latest archaeological researches is documentally approved the existence of local Golden manufacturing centers in the ravines of the rivers: Enguri and Ckhenistskali. There is found the ruins of so called Mint, in the territory of western Georgia, in the northern part of historical Colchis, privately in Svaneti.

The Study of imitations of Coins (Alexander the Great, Lisimachos) and of their technology showed us very interesting variations.

The detailed micro-radiographic-spectral analyses of Colchian Staters and its comparing with the chemical composition of nugget gold, have given us many interesting and important facts. This kind of produced pieces, their quantity of chemical elements and minerals is identical as in the nugget gold.

In this way, the results of the chemical-technological analyses of researched pieces confirm documentally the high level of the coin affair in Colchis. At the first time is regarded that the Caucasian imitations (Georgian) of Alexander the Great and Lisimachos were made of plural raw material. As the specialists say, leaders of tribes or private traders which were connected to the trading relations must have brought barbarian Coins. It is interesting that in the neighbouring Albania, they made imitations of silver Tetradrachms and Drachms of Alexander the Great and Lisimachos. The copies of golden staters may have been brought to Georgia as well as in northern Caucasus. The chronological, synchronic, and archaeological sites typological classification and the chemical metallographical and art-stylistic analyses has showed us, that the first source has a main meaning for the reconstruction of ancient economical and cultural history. According to all this, in early times, Svaneti could be the so called Mint.

L a n d e r Y. (Moscow)

A typological view on Tanti Dargwa adnominal possessives

1. Dargwa is a branch of the Northeast Caucasian (alias Nakh-Daghestanian) family. As its name implies, Tanti Dargwa is a Dargwa variety spoken in the village of Tanti (Akusha district, Daghestan). According to Gasanova 1971, this variety belongs to the Tsudakhar dialect (note that Dargwa “dialects” should be considered separate languages according to most linguistic criteria). However, it seems that Tanti Dargwa is different from Tsudakhar in certain important respects.

At first glance, Dargwa adnominal possessives are not that remarkable: as in many other languages of Daghestan (see, e.g., Alekseev 2003), the possessor is marked with the genitive case independently of the type of the possessor, the type of the possessum and the type of the possessive relation; cf. (1) and (2) (henceforth all examples are from Tanti Dargwa).

- (1) murgul-la qaruk' [man-GEN shirt] ‘the husband’s shirt’
- (2) murgl-a-lla qaruk' [man:PL-OBL:PL-GEN shirt] ‘a men’s shirt’

Yet, we will see that Tanti Dargwa possessives show several peculiarities that are worthy of attention from the typological viewpoint.

2. Quite typically for Daghestan (cf. Creissels, to appear), the position of the possessor in respect to the possessum is not strictly fixed. Thus, the canonical position of the possessor is before the possessum, but genitive phrases can also follow the head noun; cf.:

- (3) r=uc:i-li mustapa-lla du ayt:ar-ʔa^orq'-ib-da
F=sibling-ERG Mustafa-GEN I notice-NEG+do.PF-PRET-1
‘I did not notice Mustafa’s sister.’

Moreover, genitive possessors without further marking can be separated from their possessa. This is especially clear in predicative possessives, which are based on the “genitive scheme” (see Heine 1995 for the terminology); cf. (4). Nonetheless, intervening of “external” material between the possessor and

the possessum appears to be somewhat complicated when the possessum is in a non-absolute case (5); this has apparent parallels in languages allowing external possessors for nominative/absolute possessors only, like Tagalog (Kroeger 1995) and Adyghe (Lander, to appear).

- (4) urk:a=b ša[◌]ri χe=b-le-sa=b hiχ-t:-a-la
 between=HUM.PL lake LOC=N-ADV-COP=N that-PL-OBL:PL-GEN
 ‘They have a lake inbetween.’
- (5) ?? hita-la s:a uc:i-li na[◌]q b=a[◌]č-un
 that.OBL-GEN yesterday brother-ERG hand N=break-PRET
 (Expected: ‘His brother broke his hand yesterday.’)

3. The positional freedom of Dargwa genitives does not apply when they take additional attributive/ nominalizing markers, in which case they behave as other attributes (normally preceding possessa and taking their case marking in non-canonical positions). This concerns first of all genitives marked with the contrastive restrictivity markers *-il* (singular) and *-te* (plural) (on the restrictivity category see Boguslavskaja 1995):

- (6) hiž dila-jil qali sa<b>i
 this I:GEN-RESTR house COP<N>
 ‘This is MY house (not yours).’

Similar behaviour is observed with various oblique phrases which can appear as adverbials without additional marking and as attributes with attributive/nominalizing suffixes; cf.:

- (7) juldaš q[◌]-a[◌]n-ne sa=j rasul-li-c:ele
 friend go.IPF-TH-ADV COP=M Rasul-OBL-COM
 ‘(My) friend is going (here) together with Rasul.’
- (8) rasul-li-c:ele-se juldaš w=až-ib-da
 Rasul-OBL-COM-ATR friend M=see.PF-PRET-1
 ‘I saw my friend with Rasul.’ / ‘I saw that friend of mine that was (had been) with Rasul.’

However, genitive phrases cannot be likened to oblique phrases, since for genitives the general attributive marker *-se* (illustrated in (9)) can give a special effect, which is absent with obliques. In particular, the appearance of this suffix refers to the fact that the relation between the possessor and the possessum is cancelled; cf.:

- (9) dila juldaš w=až-ib-da
 I:GEN friend M=see.PF-PRET-1
 ‘I saw a friend of mine.’
- (10) dila-se juldaš w=až-ib-da
 I:GEN-ATR friend M=see.PF-PRET-1
 ‘I saw a former friend of mine.’

Interestingly, this effect is primarily observed with the most prototypical possessives, which otherwise establish (“anchor”) the reference of the possessor. With non-anchoring possessives, either the appearance of *-se* does not imply that the relation is cancelled (11) or the form is infelicitous (12):

- (11) Hã^hmšima-la-se mus:a [Hapshima-GEN-ATR place] ‘the Hapshima places (lit.: place)’
- (12) *murgl-a-lla qaruk’ [man:PL-OBL:PL-GEN-ATR shirt] (expected: ‘a former men’s shirt’)

The status of this “adpossessive” *-se* is not clear. In fact, unlike other attributes marked with *-se*, genitives with *-se* can even take markers of restrictivity:

- (13) dila-se-jil qali he-b=ert:-ib
 I:GEN-ATR-RESTR house PRV-N=demolish.PF-PRET
 ‘That house that had been MINE was demolished.’

(Curiously, the form *dila-jil-se* [I:GEN-RESTR-ATR] is attested as well.)

It seems, then, that the basic function of *-se* with genitives is to weaken the relation and to make a possessive less prototypical, non-anchoring and hence closer to other attributes.

4. While Northeast Caucasian languages normally lack head-marking patterns in noun phrases, Dargwa languages show a phenomenon that is close to this. Most nouns in Dargwa do not mark noun class explicitly, an exception being some kinship terms (cf. *r=uc:i* [F=sibling] ‘sister’, *uc:i* < *w=uc:i* [M=sibling] ‘brother’). However, some “inalienable” relational nouns, namely some body part nouns as well as the noun CL=*ajaqala* ‘half,’ also have noun class prefixes, which vary according to the class of the possessor:

- (14) *dali hita-la w=a^hhun-se w=a^h ušk-ur-da*
 I:ERG that.OBL-GEN M=wet-ATR M=face [M=]wipe.PF-PRET-1
 ‘I wiped his wet face.’
- (15) *dali hita-la r=a^hhun-se r=a^h r=ušk-ur-da*
 I:ERG that.OBL-GEN F=wet-ATR F=face F=wipe.PF-PRET-1
 ‘I wiped her wet face.’
- (16) *hita-la č’a^hrt’-se r=ag te=r*
 that.OBL-GEN slender-ATR F=waist be=F
 ‘She has a slender waist.’
- (17) *hita-la č’a^hrt’-se w=ag te=w*
 that.OBL-GEN slender-ATR M=waist be=M
 ‘He has a slender waist.’

As these examples demonstrate, such nouns not only are marked with the class of the possessor but also trigger agreement in this class both in predicates and agreeing attributes. Hence these nouns apparently acquire the noun class of the possessor.

5. To sum up, there are several facts about Tanti Dargwa possessives that make them somewhat exotic, at least if compared to Standard Average European languages. First, in this variety (as well as, presumably, in other Dargwa varieties), possessors may display behavior akin to adverbial elements. This suggests that there may be no clear dividing line between internal/adnominal possession and external possession (where the possessor does not form a single constituent with the possessum) in this language; see Lander 2004 for a fluidity of the distinction between internal and external possession. Second,

Tanti Dargwa allows a construction where the genitive-marked possessor takes the general attribute marker and the relation is interpreted as being cancelled. This, of course, supports the view that the prototypical adnominal possessive is different from other attributive constructions in that it establishes the reference of the possessum rather than only characterize it, yet there are possessives that are closer to adjective constructions and display weakening of the possessive relation (cf. Koptjevskaja-Tamm 2004 *inter alia*). Third, in Dargwa we observe that some nouns (belonging to the “inalienable” class) may “acquire” the noun class of their possessors. Interestingly, similar inalienable constructions are reported for some Australian and Amazonian languages (cf. Aikhenvald 2000: 59, 65). We, thus, find that even though Tanti Dargwa possessives may look exotic, they follow the typologically-based predictions and are not unique even in their most surprising features.

L i c h e l i V. (Tbilisi)

Cultural relations in the Central Transcaucasia (4th - 1st Mill. BC)

The settlement and necropolis of Grakliani Hill are located in Central Transcaucasia, Georgia, in the territory of Samtavisi-Igoeti village. This excavation gave a new results concerning the process of urban development, which are important not only for this region, but also for the Transcaucasia as the whole and for the reconstruction of her cultural relations.

Excavations of the settlement on the Eastern slope and necropolis on the South-Western part of the hill demonstrated that the site had been occupied between the Chalcolithic Age and the Late Hellenistic Period. According to the archaeological finds there are several directions of cultural relations:

1. Several sanctuaries of this 2nd mill. BC were excavated. It is firstly a monumental altar discovered in the eastern part of the settlement. Only the northern segment of the building is preserved. The altar was located in the north-western corner of the building. In its eastern side there was an ash pit with

a platform along the northern wall. The platform was used for placing offerings, including a brown-fabric vessel with single handle, which is typical for Central part of Transcaucasian graves dated back to the 11th – 10th centuries a.C. One of these offering vessels contained a South Mesopotamian cylinder seal. Another Mesopotamian seal with representation of “God’s House” belongs also to this period of 4th 3rd mill. BC.

2. The next stage of relations with the outside world is 8th - 7th centuries a.C. Terracotta figurine of horse’s head has clear and near analogies in Colchis (Western Georgia), with bronze statuettes of horsewomen. More intensive relations with Colchis is obvious in the classical and early Hellenistic time. I will mention as an example of these relations silver pendants from Grakliani excavations.

3. Some data testify about the interest of Achaemenid Persia in the Transcaucasia. Herodotus (3.94) mentions the unification of the tribes in the Transcaucasia and in its south in one satrapy. Iranian glass Kohl-Tubes are rare in the Transcaucasia. According to the D.Barag’s classification Grakliani Kohl-tube dates to the 5th or very beginning of the 4th centuries a.C. Graves of Grakliani Gora contain golden, silver and bronze discs with Achaemenid type decoration.

4. Another direction of the links of the population of Grakliani Gora was South-West, i.e. Anatolia (or Asia Minor). A later stage of these relations is probably attested by a finger ring found in one of the graves of the Grakliani Hill with representation of “Pan - musician”.

5. Among other imported objects, we should mention Egyptian (Phoenician?) scarab found in the grave n° 217. Eye-beads, probably imported from the Phoenician area, seem to be one of the most popular type of beads after the 4th century BC; they probably were imported in the Georgian territory via the Greek mediation.

M a c h a v a r i a n i N . (Tbilisi)

Towards the history of interrogative *-ma* and negative *-m-* morphemes in Abkhaz and the connection of their common origin with Georgian analogous categories

In Abkhaz the usage of *-ma* suffix is one of the means for expressing question in affirmative-interrogative sentence.

An affirmative-interrogative form of a verb uses *-ma* and *-u* suffixes for expressing a question. They are added to an infinitive form of this or that tense of a verb: *b-co-ma?* < *b-ca...a-ma?* "Are you going?", *---bo?* < *---ba...a-u?* – "Do you see?" (Lomtatidze, 1942).

In Abkhaz negation is expressed by *-m-* morpheme. Its place in a verb is depended on different morphological conditions of a verb: dynamic-static, finitiveness – infinitiveness, kind of a screeve.

The paper expresses the viewpoint, that an Abkhaz interrogative *ma* formant could contain negation, as well and thus, this conditions a material unity (*-m-*) of these two formants *-ma* and *-m-*. This viewpoint is grounded on the following: this *-ma* formant is used only in that case, when there is no negative particle in a sentence. Supposedly, such contents of question is expressed by this particle: *b-co-ma?* < *b-ca...a-ma?* "Are you going? (aren't you?)" or *---bo?* < *---ba...a-u?* "Do you see? (don't you?)".

We think, that these two morphemes (interrogative *ma-* and negative *m-*) should have been a common morphological quantity of the same meaning, supposedly, a word-particle denoting negation (cf.: Abkh. *mamo...* < *ma...ma...* – "no", *map* – "refusal", that, according to K. Lomtatidze's view, should be contain *m + ap* < *ak^o* copula (Lomtatidze, 1974: 133). Accordingly, their material coinciding should not be accidental.

An Abkhaz situation reminds the usage of an interrogative *a-* particle in old Georgian: "*iakob manda arsa?*" – "Is Jacob there?" that means: "*iakobi mand aris, ara?*" – "Jacob is there, is not he?"

Many viewpoints are expressed on *a-* particle in a scientific literature (Babunashvili, Shanidze, Uturgaidze...).

We think, that Georgian interrogative *a-* should be also originated from *ara* "no" pronoun, that in its turn should be connected with the verb existence/to be. This *ara* is a pronoun and not a particle originated through joining of two consonants *ar+ra* and then losing one of them (Shanidze, 1980: 103) - (< *ara-ra*, *ar-ra*...). This pronoun does not occur in modern Georgian. It is preserved only in a syntactic construction splitted by a verb: "*iKo da ara iKo ra*" (Shanidze, 1980: 103).

Generally, many viewpoints are expressed on the verb "existence/to be" and its connection with pronoun roots in a scientific literature (Shanidze, Imnaishvili, Abuladze, Chikobava, Lomtadze, Rogava, Kurdiani, Arabuli, Osidze, Tcharaia, Klimov, Gamkrelidze, Matchavariani, Sarjveladze, Fähnrich, Soselia, Ertelishvili, Kavtaradze, Gachechiladze, Shengelia, Sukhishvili, Beridze, Loladze, Makharadze, Schmidt, Deeterce, Boeder, Glonti, Khakhiashvili...).

The connection *a* < **ar* "non-existence"... **ra* "existence" offered by us can be added to them. At a glance, opposite conceptions **existence** and **non-existence** can be expressed by the same morphological inventory in a language: **a+ra=ar+mKopi* "non-existence". Possible this lexical entry should have expressed the non-existence of animate and inanimate, accordingly it should have be used for a human-being and an object similarly. Semantic modeling of *ara/ra* opposition could be as *armKopi – mKopi* "non-existence – existence". It is clear, that a root element is *-r-*.

In Abkhaz word-particles containing *ak^o* < *ak^ozaara* "existence/to be" copula are used, as well: *zakuzi?* – "What?", *m-k^oa*... "non-existence" from the verb having the semantics of *amazaara/ak^ozaara* "to be/existence"

According to structure, Abkhaz *m-k^oa* comes to be an equivalent of Georgian *a-ra*: Abkhaz *m-* can be of negative like Georgian *a-* or Georgian *ara* < *a+ra* "non-existence" and Abkhaz *m-k^oa* < *m+k^oa* "non-existence"...

M a g a m e d o v a M. (Mahachkala)

Features of masculine and feminine styles (on the material of Lezgian languages vocabulary)

Gender differences in language and speech are stereotypes, which are caused by the social roles of men and women and gender affect the determination of the individual in accordance with the socio-cultural attitudes, norms and rules of society. The basis of gender stereotypes are concepts femininity and masculinity.

The terms "femininity - masculinity" firmly established in the sphere of human knowledge, and are usually used for the category of sexual status for the individual.

Setting the status of sexual roles is particularly interesting because, while closely related to psycho-physiological properties of the individual, on the one hand, and with its social manifestations - the other, it's located at the intersection of two axes: the individual and role-playing qualities of the speaker. Obviously, realized in this setting, located on both axes factors together have an influence on the manner of speech rights [Antineskul 1999].

Consequently, it is quite possible and reasonable allocation of "feminine" and "masculine" language phenomena, a study which allows you to set how the parameter of sexual status roles involved in the process of text- formations.

The frequency of usage in the speech of certain linguistic phenomena, has been called "signs of masculinity / femininity, and the projection of this criterion in units of the lexical level allows you to emphasize "feminine" and "masculine" features.

"Feminine" and "masculine" style options in Lezgin stand out quite clearly. Writes A.G. Gyulmagomedov, the fact that the presence of the active principle in the gender linguistic element Caucasian languages is not in doubt, and their own native Caucasian languages easily distinguish "male" and "female" words in the speech of the interlocutor [Gyulmagomedov 2004: 13].

By masculine parameters are text-masculine vocabulary (archaic vocabulary, rare, dialectal words, technical terms, reduced lexical devices, professional jargon) and deviations from the grammatical rules [Antineskul

1999]. In addition, men's style is characterized by the concentration of professional terminology, stylistically neutral and negative emotional-evaluative vocabulary, invective.

By feminine parameters, respectively, are feminine vocabulary (euphemisms emotive adjectives, special vocabulary associated with a purely feminine pastime, mitigating words used to neutralize the flatness of expression), vocabulary and emphatic interjections character "language to protect themselves" (introductory words and phrases, clichés), exclamations, repetitions, grammatical constructions and amplifying special forms of politeness [Antineskul 1999]. Women's writing style is characterized by giperbolizovannoy expressivity, the intensification of the positive evaluation, the estimated concentration of emotional vocabulary and diminutive suffixes.

M a g o m e d o v M. (Mahachkala)

**On the problems of functioning small
languages of Dagestan**
(Andi and Tsez languages)

Speakers of Avar- Andi- Tsez languages live in the south-west part of the Republic of Dagestan. They border with Georgia and Azerbaijan in the South, with Chechen Republic in the West. The Avar- Andi- Tsez group of languages include 14 ones which in their turn are divided in the following subgroups: 1) Avar -1 language; 2) Andi – 8 languages (Andi, Botlikh, Godoberi, Bagvali, Chamali, Tindi, Akhvakh, Karata); 3) Tsez – 5 languages (Bezhta, Ginukh, Gunzib, Tsez, Khvarshi). According to the last population census there are more than 800 thousand Avars in Dagestan. About 100 thousand make up 13 ethnic groups are of the Andi-Tsez group.¹

---

¹ At present Andi-Tsez languages can't be considered fully nonliterate. Almost in all these languages national-Russian dictionaries are composed and texts of different character are published

Polylingualism is a historically formed objective reality of Dagestan. It creates conditions and problems of particular character demanding special approach. The Avar- Andi- Tsez region represents an area of widely spread trilingualism due to the presence and complex functional interaction of the Avar literary language - an interethnic intermediary- and nonliterate¹ Andi-Tsez languages.

Small or minor languages are defined by the number of speakers of these languages. Scientifically the definition of “smallness” of nations has not yet worked out: the number of small nations may hesitate from one thousand to 50 thousand. In the conditions of Dagestan peoples in number by 20 thousand refer to small ones.

The Avar- Andi- Tsez ethnic and language integration is so strong that the representatives of Avar- Andi- Tsez languages having their own languages always feel their blood togetherness with the Avars. Andi-Tsez peoples are closely related to Avars not only in language but also in historical and cultural, ethnopsychological aspect and as for the political aspect they always were in the limits of Avar state formations. The Avar language always was the language of communication of their tribes and this proves the consolidating process of ethnics and languages of the group. The fact that about 100% of polled representatives of Andi-Tsez peoples called themselves “Avars” shows that there is no doubt in enough stability of commonness of ethnic and language consciousness of the population of this language group.

The problem of functioning the minor languages of Dagestan, including Andi-Tsez ones, in the present conditions concludes not only in functioning them as state languages (though all the languages of Dagestan are state ones) but to their simple survival.

M a k h a r o b l i d z e T. (Tbilisi)

Inversion and the process of ergativization

Georgian split ergativity has the asymmetric system. The general basics for Georgian ergativity are the thinking subject of animated who-class category and the perfect forms of transitive verbs, which in the first series are exposed with nominative construction in opposite with the other two series.

Georgian ergative system shows the specific situation in the third series with dative case for the subject of transitive verbs and inversion. We're exposing the universal linguistic regulation – **inversion as a verbal category could be exposed only in poly-personal verbs**. In these rows of conjugation we can see the dynamic process of ergativization. The ergative construction tries to expose the object on the first place and as a result of this process we have the inversion: the subject and the object are changing the markers. In the third series of transitive verbs the inner semantic vectors and the morphological referential vectors are showing the mirror asymmetry.

Georgian split ergativity is forming now and it is reflected in the following processes:

1. The processes in the third series is based on its specific semantics and the usage of thematic markers is not an obligatory;
2. Tendency to unify the forms of transitive verbs by the thematic markers in nominative construction - in the first series (adding the thematic markers to the verbs with one theme) in opposition with the second and third series;
3. The distribution of all thematic markers shows the current process of construction-forming.

According the law of inertia in the second series all transitive verbs – perfect and imperfect forms are generalized under the ergative construction. This process is wider in Zan, where even intransitive verbs are exposing ergative construction in the second series.

M a k h m u d o v a P. (Mahachkala)

Features of morphological and derivational development of Cumikism in Salavatian dialect of Avar

The lexicon of Avarian language, as well as any other functioning language, consists from primordial and borrowed words. The borrowed words from cumician formed a considerable layer of lexicon of Avarian language.

Studying of the reasons and penetration ways of Turkism's in Avarian language and their lexico-semantic adaptation is one of the basic problems historical lexicology of the Nahsko-Dagestan languages which decision has both practical, and theoretical value. Besides, the considered problem is closely connected with research of some question, concerning various aspects connected with such various systems and manystructures languages what are Avarian and Turkic languages.

Studying of lexicon of any language including Avarian, has not only linguistic, but also historical, ethnographic interest as in language many processes occurring in a society are reflected.

The reference to the given theme is caused by the interest which has renewed and increased for last decades to east countries, their culture and languages.

The strengthening of contacts between carriers of different languages leads to replenishment and expansion of a lexicon of one language, replacement of a certain part of lexemes from other language, centuries functioned during a number, at times even to gradual loss of its fixed capital. In this connection studying of dictionary structure of language, finding-out of a parity in him of the primordial and borrowed lexicon is actual.

Studying of cumikians in Avarian language represents considerable interest not only for linguistic Caucas, but also for studying of functioning separately taken Avarian language.

The basic purpose of research is the analysis of cumikians as component of lexical system of Salavatian dialect of Avarian language, and also an originality of their development.

The scientific novelty research consists that the problem of cumikians in Salavatian dialect of Avarian language in the monographic plan is considered

for the first time.

On Salavatian dialect there are some publications in the form of articles (see Saidov.1964). Phonetic, lexical, semantic and morphological structures of Cumikism of this dialect remain not enough studying.

The important problem of the Nahsko-Dagestan linguistics is complex studying of the Turkic elements which research was spent usually in respect of etymological researches.

The interaction of Avarian and Cumikians languages throughout all history of these people was so long and intensive, that has left deep traces in all areas of lexicon of these languages, in their phraseology and partly in phonetics and grammar.

The penetration of elements of Turkic languages into Avarian language is extremely multidimensional, but till now it is still insufficiently full investigated, especially concerning lexicon, grammar, phonetics and phraseology.

For studying of a history of the people of Dagestan and the North Caucasus, their culture and ancient monuments of folklore the great value has the analysis of last communications between the people and fuller disclosing of the laws determining interaction of their cultures and languages. The big interest is represented by processes of interaction of languages Turkic and nahsko-dagestansikh tribes and the people living in this territory in the end of I - the beginning of II millenium.

The interaction of Avarian and Cumikians languages covers five historical periods, influenced on the forming of Avarian language in a modern kind.

M a l l a e v a Z. (Mahachkala)

Forms of morphological optative in Avar

Optative – is verbal mood semantically and functionally close to imperative. Optative expresses, generally, wish of the speaker. In many languages optative semantics is expressed together with other categories. Avar language belongs to languages, in which specialized optative functions. Traditional form of expression of curse and blessing, which are widely

presented in Avar language, is optative. Saying curses or blessing, the speaker doesn't only express his wish of realization of the action, but also tries to influence on its realization.

In Avar language two forms of morphological optative are presented. First form of optative is built from imperative form of the verb by means of adding suffix *-gi*: *kka-gi* "let it happen" – from verb *kkeze* "to happen".

Building of forms of optative depends on the type of stem and semantics of transitivity/intransitivity of the verb. Verbs of intransitive semantics with stem ending on consonant form optative by means of adding suffix *-gi* to the form of imperative: *xwa!* "die!" – *xwa-gi!* "let die!" (verb *xweze* "to die").

Verbs of transitive semantics with stem on consonant change formant of imperative *-e* to formant *-a* before suffix *-gi*, e.g.: *t-e!* "leave!" – *t-a-gi!* "let it leave!"; *bos-e!* "take!" – *bosa-gi!* "let it take!".

There are also some exceptions, when formant of imperative remains without changes, e.g.: *ʃ-e!* "give!" – *ʃe-gi!* "let it render!"; *qw-e!* "cut!" – *qw-e-gi!* "let it cut!".

By means of optative forms not only your favor, positive attitude, but also negative attitude can be expressed. Negative semantics includes: hate, disdain, malevolence, anger, etc. There is wide-spread optative in Avar language, which is built by means of formant *-að*, which is added to stem of the verb, e.g.: *bet'er čaqad!* "that, whose head is, long live!"; *beral raqad!* "that, whose eyes are, let them be torn out!".

This form of optative on the contrast with forms of imperative includes its own form of plural. Plural form is formed from the corresponding form of singular by adding formant of plurality *-al*.

Form of optative, which expresses hope on realizing wishes, is formed by means of de-semantic form of future tense from verb *batize* "to find" – *batila*: *ʃeleb batila* "will give, may be", *ʃelareb batila* "will not give, may be", *baqwaleb batila* "will dry, may be" – *baqwalareb batila* "will not dry, may be".

These forms can express unobtrusive request.

This form of optative includes also semantics of supposition: *Umumuzul qala luhineb batila nilee ħalae...* "I hope, that strength of parents will help us...".

It is supposed, that this is one of those cases, when modality of supposition and stimulating modality reveal unstable borders.

M a m i s i m e d i s h v i l i Kh. (Tbilisi)

The Narts' hubris

Almost every main national version of the Nart epos ends with the death of the Narts. Not only individual heroes or characters die, what would probably seem natural, but also the whole society. I think the story of the Nart death in the epos is associated with their hubris. The researchers of Nart studies have never taken interest in this problem and ascribe perish of the Nart to different reasons (changes of formations, opposition between the old and new religions, etc.). The exaltation and fall of the heroes is obvious in the Nart epos.

Like other epic heroes, the birth of Nart heroes often happens by the intervention of gods or other heavenly creatures. The gods granted the Nart heroes divine strength and preterhuman abilities to disseminate goodness on earth, and they, too, in the first instance, used the granted power for their country's well-being. However, the the Narts' material values, physical strength or numerical strength (the Narts are seven, nine or one hundred brothers) inspired the feeling of pride and arrogance in the Narts. The Nart heroes, individually and together, are gradually obsessed with hubris, the feelings of invincibility and haughtiness. They try to equalize themselves to the god (Osetian Nart epos), violate the established behavioral norms (Abkhaz Nart epos), oppose the village and village dwellers and their death is therefore inevitable.

The Narts imagined themselves as the source of every success and decided to battle with the god. For the Narts, according to the Osetian epos, the advice of devil Sirdon, "the Narts' evil genius", was also fatal. Sirdon advised the Narts to abandon the god's prayer what was the sign of refuting the god. Right at the moment, when the Narts were in their foison and when the road to heaven was open to them, they rejected the heavenly way, their god and followed the devil's will, abandoned the god's prayer, hung high doors to their houses so that the god would not think they worshipped him. The "high door" itself is the indication of the Narts' arrogance.

The god did not forgive the whole Nart society their arrogance and cursed them not to gain the harvest. The Narts' cornfields waved green during the day

and were to reap at night. Such an anomaly of the nature, like the freezing of the milk, milked and churned products in the *andez* (story) of nine brothers from highlands – vanishing the foison – indicates the tragic demise of the violator heroes. The Narts angered the god with their indecent behaviour and were deprived of what Adam was deprived after he was expelled from the paradise – the granted immortality.

The dramatic nature of the Narts' demise in Osetian version is even more strengthened by the Narts digging the graves with their own hands to fall into them. The Narts, the mythic people, had a free human will, free choice, but Nemesis, the divine revenge is inevitable. It is a fact that the god sentenced the Narts to death, as there was no one among them who could bring salvation or who could be hoped for. The god destroyed the Narts' **society, whose life was grounded on the pride and arrogance.**

M e s k h i A. (Gori)

Iberians : Caucasus – Britain

Iberians are considered to be the first autochthonic population of the British Isles who moved to the islands from the Iberian Peninsula during Neolithic and brought to the area (including Ireland) a highly developed civilization. The latter imprinted in the stunning monuments of the remote past still surprise the visitor. Recorded in ancient Greek and Roman sources the earliest information about the Iberians' arrival in Britain has now been confirmed by DNA analysis, too. According to the latest research in the field (Bryan Sykes of Oxford University) the entire population of Britain, and not only the inhabitants of the country's extreme west, north (Scotland), and Ireland (as it has been thought until now) carry the "fingerprint" of the Iberian fishermen who crossed the Bay of Biscay 6,000 years ago. The mentioned evidence has special significance for Georgians, for the Basques living in the north of Spain and (also in France) have been linked with Georgians not only by ancient Greek and Roman writers (Apollodorus, Varon, Apian, Maxim the

Confessor, Megasthen ...) but also by travelers and learnt men of later times (Ioane Mtatsmindeli, Timothe Gabashvili, Jean Charden, Alfredo Trombetti...). Such outstanding representatives of linguistic thought as Sir F. Petrie and E. Hubner believed that there had existed a single Iberian race which was spread not only on the Mediterranean islands (Sicily, Sardinia, Corsica) but also over continental Europe (France, Spain) including the British Isles, and that Basques were the remnants of this race. Modern linguistics has already proved that Kartvelian and Basque are genetically related languages. This is a fact that “ties the knot” and unites all the three Iberian groups into a single triangle: Spain (Iberian Basques) – Britain (Iberian Brits) – Georgians (Caucasian Iberians). Among them, the latter, the Iberians of Caucasian Iberia or Georgians, have preserved their native language in its purest form, and therefore, it should be the language capable of deciphering the linguistic aspect of the “Iberian triangle”. To illustrate the correctness of the suggested approach to the problem two artifacts of the ancient Iberian civilization on the British Isles have been chosen for analysis: (a) the linguistic study of **Stonehenge** which uncovers the Kartvelian origin of the second component (**henge**) of the name of this world famous megalithic monument, and (b) the Kartvelian nature of ancient terrace agriculture spread all over Britain in the remote past. (Word count 394).

M e s k h i d z e J. (St.-Petersburg)

**The Caucasian line of the Italian foreign policy:
eventuality and reality**

In east policy of the Roman Empire – having sources in 60th years of the First Century and absorbed in itself the Ellyn world’s heritage – the important role had been playing the Caucasian direction. On the east shore of the Black sea the Romans contained a constant flotilla, and *Phasiana / Faso Fascia / Poti* was the main post of east trade: it was connecting the Europe with Persia and Parthia. Traditional political, economic and cultural communications in many respects have predetermined also the subsequent – since 30th years of the IV

Century – mutual relations between the Western world and Caucasus through Byzantium. The offer of the Pope Gonorii II to Georgian king George Lasha to take part in a Crusade was as the first fact of renewal of the official relations of Georgia with the Europe after Rome's falling. Since then the way to Catholic missionaries and after them to the Italian trade has been opened – owing to Venetians and Genoese the interrupted European-Caucasian contacts have given a new impulse for their development. In the subsequent centuries the information on the Caucasus spread in the West to a certain extent owing to the Italian travelers and missionaries (for example – Pietro Avitabili, Jacov Stefani, Archangelo Lamberti, Josafa Mario Zampi, Pietro della Valle, etc.), whose written materials have not lost the importance till now. It is curious Tommaso Campanella, doomed to death and oblivion in casemates of the Neapolitan fortresses and managed to turn a prison cell into a study, a library, a rostrum and pulpit, has recollected a legend about enchained to the Caucasian mountains Prometheus and has named the St. Elm castle's catacombs as "My Caucasus". Question on a binding of two legendary figures' fates – Chechen religious-politician Shaykh Mansur and Italian monk Dominican Giovanni Battista Boetti – against the background of the international events 80–90th years of the XVIII Century also has not lost its attraction. After the end of the First World War and post-war world's construction a known role in the Caucasian events has played the prime minister of Italy Francesco S. Nitti and his renunciation of military intervention in the Georgia in 1919. From the beginning of 90th years of the XX Century the Caucasian region became in the center of political, economic and ideological diplomacy of the various states, and Italy including: in May, 2000, Italy became chairman of the Council of Europe and has precisely designated the position on problems of war in the Chechen Republic, of settlement of conflicts on Southern Caucasus and prospects of mutual relations between the European Union and Southern Caucasus' Republics. The History – as Italians themselves recognize – takes a significant place in Italian public life. And if to consider that modern Italy is an important element of the international relations it is possible to believe – owing to its cultural-historical and ideological resources it is capable to play a key role in the further development of mutually advantageous communications and cooperation between the European Union and Caucasus.

M g e l a d z e N., T u n a d z e T. (Batumi)

Ottoman influences in the 19th century memorial culture of south-western Georgia

The geopolitical location of Georgia conditioned and promoted its cultural diversity. Ethno-cultural influences, namely Georgian-Ottoman contradiction and religious opposition found its expression in various spheres of life, including clothing that was expressed in different kinds of headdresses. The work concerns the peculiarities of Muhammadan world, under the influence of which was the south-western Georgia. These kinds of headdresses are Fez and Sarughi. In today Adjara ethnographic reality no one wears them, but their reflections still remain in the material culture, namely on the gravestones.

Spreading of Islam in Georgia conditioned the spreading the corresponding traditions. Influence of Islam was reflected on the procedures connected with mourning and funeral, including decoration of the gravestones. According to the field-ethnographic data, the graves with the set up stones of anthropomorphic image are called Sarughi Stones. The Fez on the stones are depicted in the standard form, but the Sarughi forms are different.

Fez hat is characteristic of the Muslim world. Fez, that is in the shape of a truncated cone with the tassel, was spread in the Muslim countries. For example, Morocco, Egypt, Algeria, Turkey, etc. Spreading of Fez in the Georgian environment is connected with so-called "clothes revolution" that started in the beginning of the 20th century in the Ottoman Empire.

Sarughi is the word of Arabic origin that was established in our territory through Turkey and means "to wrap". This kind of headdresses was characteristic of Dervish (the travelers preaching Islam). Apart from being a headdress, Saruhi had another meaning. Namely, in case of death it was a grave-clothes (Kefin). In Georgian environment, as it is seen from field data and grave stones, Sarugi was peculiar for upper-stratum of ecclesiastic people. Today, it is the main element of the clothing of the leader of Mohammedan population – Imam, but it is considerably different from the Sarugi forms depicted on the gravestones.

The work includes corresponding visual material; description of the hats depicted on gravestones and their comparison with the classical ones. The social stratum of their possessors is defined, the factors hindering the spreading of Ottoman hats in Georgian reality are enlisted.

M i n d a d z e N. (Tbilisi)

Folk traditions of diseases prevention in Georgia and in North Caucasus

Folk healthcare system, together with the treatment practices, includes diseases prevention as well. Diseases prevention implies avoidance of the illnesses, through both, naturopathic and magic-religious means. .Certain part of the magic-religious rituals was intended to maintenance of human health and some other part served to avoidance of some specific disease.

It is well known that amulets were used not only to prevent illnesses, but also to avert various misfortunes. Amulets were very popular in Georgia and in North Caucasus. There were two kinds: the first was of apotropaic significance meant to protect a person from evil spirits and to shy them off: fire, iron, sharp objects, and so on. The other type of amulet was considered to have an attractive power. It attracted the power of an evil eye itself and had no influence on people wearing them. So also did beautiful mostly semi-precious stones, shells, and necklaces made of them. The most popular was black amber which would crack under the influence of evil eye.

The Christian religion and Islam prohibited wearing any kind of amulet; But the Christian church in Georgia allowed wearing one, a specific kind of amulet, the *Avgarozii*. It was even popularized among people by clergyman. There was curative prayer as well fragments of texts of the prayer. They were worn around the neck, wrapped in a triangular piece of velvet or leather, or rolled up as atiny scroll. Its name, *Avgaroz*, comes from the governor of Edessa *Avgaroz*. . As allegend has it, *Avgaroz* Isuffered from an ingurable disease. He sent a letter to Jesus Christ asking Him for help. *Avgaroz* put Christ's letter close to his heart and was miraculously cured.

The tradition of wearing various-shaped, written amulets was widespread among various peoples and was common to many religious. In the Islamic world it was *Nuskha*, a suitable *Sura* from the *Koran* or fragment of *Sura* written on a piece of paper.

Nuskha was spread among the muslim population of North Caucasus. They were given to the local population by mullahs.

Among the muslim population of north Caucasus it was believed that Nuskha protects them from evil eyes and evil powers.

Avgarozhi – an amulet that spread in Georgia and Nuskha- that spread among the muslim population of North Caucasus are similar with their function and form, but they differ in the text written in them. The text that is written on Avgarozhi is a Christian prayer. The text of Nuskha is Sura from the Koran.

Considering all above mentioned it may be said that traditional means of prevention of illnesses, that have the same function receive the corresponding comprehension according to society's religion.

M i r i a n a s h v i l i L. (Tbilisi)

Georgian-Armenian confessional liberalism in the Middle Ages

Numerous Medieval graffiti scratched by pilgrims, some twenty of them written in Armenian, are found on the plastered walls of different caves in the monasteries of Gareji wilderness. Levon Meliqset-Beg, Armenian scholar who was a citizen of Georgia, was the first to publish Armenian graffiti of Gareji. He considered that the graffiti were scratched by those Armenians, who moved to Georgia and settled there after the fall of the Armenian kingdom, and after the disastrous earthquake of 1319. Graffiti of the later period are also found in Gareji. One of them is a graffiti, which was earlier found in the main church of Udabno Monastery (The inscription did not survive): "I, Hovanes of Tbilisi, wrote this in the year of 916 (=1467)". Three more graffiti scratched by the same Hovanes, though in Georgian language, are found on other walls of the church. It is of special note that one of the three Georgian inscriptions is written in *mkedruli* script, and the remaining two in *asomtavruli* one. The graffiti are scratched with skilled hand. One can conclude that Hovanes, apart from the

Armenian, spoke Georgian as well, and he could write in two different Georgian scripts. Here follows the graffito in *mkhedruli* script, which is more informative than the two others: “I, the sinner priest Iovane, Armenian citizen, had a grace to visit the grave of St. David. Those who pardon me, may find salvation thanks to his grace. Written in *qronikoni rne* (=1467)”. Temo Jojua has identified Hovanes and established his confessional belonging. As it turned out, Hovanes was a bookman and calligrapher, priest of an Armenian church in Tbilisi. Taking into consideration occupation, as well as the content of colophons on margins of the manuscripts copied by Hovanes, we can say for sure that Hovanes was the Monophysite priest. Temo Jojua’s research resulted in arguments, which corroborate opinion on Monophysite belonging of Hovanes under consideration, earlier expressed by Paruir Muradyan. The fact of pilgrimage of a Monophysite priest to the Orthodox Holy place is an evidence for abolishment of the restriction issued in 608/609 by Catholicos of Armenia Abraham. According to the restriction, Armenian Monophysites were forbidden: to say a prayer jointly with the Georgian Diophysites, to pray in the Holy Cross Church in Mtskheta, to admit the Georgians to Armenian churches, to merry them, to make friends with them, to feed children of each other, and to participate in joint feasts. Special emphasis on the Holy Cross Church in Mtskheta was made because the church was especially popular among the Armenians. It is worth to mention an account, according to which Smbat Bagratuni was born only after his childless parents supplicated to the Holy Cross Church in Mtskheta and made it a donation.

The Monophysite Armenians could not have fulfilled their goals of pilgrimage to the Orthodox Holy places if not the will on the part of the Orthodox Georgians. Such willingness undoubtedly existed. One should recollect a special enactment issued by the Synodal Office, which carried out the policy of imperial Russia in Georgia, forbidding the Georgian monks to open doors of their churches to the Armenian pilgrims, and demanding from them to be cautious of services delivered by Armenien priests. Armenian graffiti scratched on the wall of one of the caves in Gareji wilderness shows that the visits of the Armenian pilgrims were not rare: “I, the sinner and worthless Barseg, visited this Holy place together with 100 pilgrims in 1131 (=1682)”. This is indeed an impressive number. Confessional belonging of the above pilgrims has not been studied yet. They might have been Diophysite Armenians as well.

We are aware of the fact when in extraordinary circumstances the Orthodox Georgians went to pray to the Armenian church. The account is found in memoirs of the prominent public figure Niko Nikoladze. According to the account, when the grandfather of Niko fell seriously ill, his family was suggested to go on pilgrimage to the Orthodox churches consecrated in the name of St. George in Ckhara, Scande, Tskhinvali and Gori. In Gori, prior to ascending the mountain where the Gorijvari church stood, the family said prayer in several churches, including the Armenian ones, in the city.

From the examples given above we can draw the conclusion that cohabitation of the Georgian and Armenian people and their joint expectation for invasions of the enemies have promoted confessional liberalism in them. This becomes apparent not only in admission of Armenian pilgrims to Orthodox churches and monasteries, but in engagement of the Monophysite Armenians in state affairs. As it is well known, Zakaria and Ivane Mkhargrdzelis, despite their confessional belonging, held high posts at the court of Queen Tamar. The same attitude towards Monophysite Armenians was observed during the reign of king David the Builder and king Erekle II, who settled Armenians in Georgia to promote craftsmanship and trade. We consider that the confessional liberalism among Armenians and Georgians was conditioned by the worldly necessities.

M u r t u z a l i e v S. (Mahachkala)

Identity of the Dagestanians in the transforming world

National identity is not something constant - in the history of any ethnos one can trace and point out a certain set of factors influencing on the vectors of its development in different historical epochs.

Historical events which outline a group identity are divided into three types by I.Ryuzen. To our mind Dagestan can be referred to the third type according to which the events or a chain of events renew an old identity. Such events are distinguished:

- a) turning events;
- b) events which make unworkable the models of collective identity which had effect before;
- c) events renewing the models of collective identity in force”

On the line of XX-XXI centuries in Dagestan and Northern Caucasus all the three types were present.

All this was accompanied with break of the former world view and moral and valuable landmarks. The appeared ideological vacuum began to be occupied with other ideology and other interrelations between people. Ideological overestimation transforms the former model of collective identity, influences on self-identification and behaviour of an individual, electorate.

Impetuous development of socio-cultural situation sharpened inevitable conflict of generations - in building the collective identity it began to appear significant differences arising from contradictions between social memory translated by the elders and the experience of cooperation with changing reality of the present which forms notions of the young and accordingly their “scheming” of the past and future.

This process touched the Dagestan umma too. The Dagestan as well as the Russian Moslems are not homogeneous.

In poly-confessional Russia the attempts to create artificial creation of Russian identity with the help of orthodox accelerator are doomed to failure.

Some people consider that nations are formed only in “empires” and offer to build new Russia as a nation-state through returning to “an orthodox sacral empire”. This idea is particularly popular among the clergy of the Russian orthodox church. We consider that in poly-confessional Russia use of religious factor in this aspect is inadmissible since, firstly, the Russian orthodox church is not an ethnic church of Russians, secondly, as A.V.Solovyov wrote: “ In a state (national) uniform the church will cease to be the church itself and it will turn into a Ministry of religion and rituals”. In this question a more subtle approach is necessary which takes into account regional specificity. In Dagestan as well as in other Caucasian districts of Russia above-confessional identity of abrahamic religions are formed (“traditional confessions”).

The basis of identity here comprises historical roots of one or another religious trends in the Caucasus. Besides, the Islamic religious initiations have harmonically emerged with local ethnocultural traditions and peculiarities. This

fact serves as a ground on which “the old Islam” (sufi and pragmatic) together with the orthodox religion defends its positions against salafits and protestant unions. The same can be said referring to the acting in the region Jewish religious communities. E- mail:

M u s a e v M. (Kizlar)

Some aspects of position of Germans in Dagestan in the 20s of XX c.

The first World war remember about herself, to kindle national feels from people, which lived in Dagestan but it was reasons there are: growing prices, mobilization elder (old) men for the war growth of taxes, deterioration material points, deterioration of social (paradoxes) conflicts

This circumstance gave trumps on hands to nationalists who prosecute the settlers- Germans and Russians

In Dagestan there begins nationalistic organizations. The rulers of this organizations gave(speaks) slogans;

"Dagestan, for Dagestan people", " All musulmans are brothers" and they were, closely with each other opposite to unbeliever Germans. Russians and other people, other nationalistic.

The nationalistic power organized provocations opposite German settlers for the exile them . from Dagestan.

After Revolution in February in 1917 nationalistic bands continue own arming people to the Germans villages - settlers in Hasavurt district

As, a result settlers were broking own house- keeping and lived Dagestan Republic.

In August 1917: reason of constant arming rail of bands Germans-settlers, villages, the was organize protections of this villages

There was massages that " bands of abrek gather terror to the settles"

The attack of band to the German villages in Hasavurt district was continue also after October Revolution in difficult time- Civil war.

Germans-settle men asked help from leaders of cities Groznii and Kizlyar.

They ask to help them.

But they couldn't help them. The leaders told get away from own villages.

Some, Germans had gone to the Stavropol, some to Krasnodar and Rostov.

Settlements from Bessarabii in 1920 address to бeпy Germans right to settle to the native colony.

The sharpening of situation and next results of the Germans who have good economical positions made bad achievement German- settle in Dagestan.

At the beginning of the 20th centenary all agriculture died, fruit trees, gardens and fields dry out.

The nobility villages with clean water from the well, brickworks, workshops, trades of agricultural tools and transport were derelict.

The Germans promoted to make high economy of this lands, but at the same time land question was sharp by people which lived here.

N a t a e v S. (Grozny)

Towards the issue on the system of kinship in the Chechens

The system of kinship of the Chechens is an insufficiently known explored problem in the history of the Chechens.

Relationship is that phenomenon, on the fundament of what social insitutes of the Chechen traditional cultures were built.

In the Checen language there are terms of kinship of qualification and descriptive character. They determine the degree of kinship and the status of each member from relative groups in the system of kinship of the Chechens.

The paper represented the terms expressing this or that kind of kinship of the Chechens.

O m i a d z e S. (Tbilisi)

Paradigm of values from socio-cultural anthropologic viewpoint

Anthropology – the study of human beings – implies accumulation of diverse knowledge on humans. Thus, it is natural that different disciplines are involved in the accumulation of this knowledge and that there exist such branches as physical anthropology, pre-historic anthropology, social anthropology, cultural and political anthropology, etc.

The existence of social and cultural anthropology as two independent branches is not shared by all anthropological schools. E.g. American scientists do not see essential differences between them, whereas representatives of the British sociological and anthropological school demarcate the objects of study of these two branches: they regard human habits, moods, social relations as the point of departure for social anthropology, while, in their view, cultural anthropology should study human being as “man the maker” (homo faber), “tool-maker”. In this case habits, moods and belief are considered as an intellectual “tool” serving social life just as agricultural tools. For social anthropology the main thing is not “homo faber”, but a social group with numerous forms of communication, which underlies social life.

Proceeding from the above-mentioned, for the present study it is optimal to consider social-cultural anthropology as a single branch, as in this way it is more closely related with linguistics, for language is not only a cultural phenomenon, but also a necessary condition for the existence of any form of social life.

As is known, every nation has its own system of value orientation. This system in the course of time undergoes certain changes. In axiology there exist different schemes of systematization of values. One of these is the scheme of hierarchical structure, by which a greater or lesser significance of values is determined. Final values are represented on the highest level of the hierarchical structure, whereas instrumental and derived values occupy lower positions. One and the same value may be final for one nation, and instrumental for another one, therefore, in my view, the comparative study of different systems will be of

great importance for anthropology as a discipline studying human beings in general.

In linguistics interesting areas for study in this direction proved to be 1. the change of the jargon status: the area of use of jargon has gone beyond the so-called exclusive social groups and has almost turned into a norm in the language of the Georgian mass media and modern literature; 2. the abundant use of invective and obscene vocabulary. These new tendencies observable in modern Georgian discourse, which are contrary to the basic landmark of the system of values of the Georgians, the final value – spirituality, will be discussed in the paper as a social problem.

O s e p a s h v i l i L. (Tbilisi)

From the history of Cross of Vine in the view of Georgian and Armenian historical sources

Numbers of hollies regarding Saint Nino reached to us, of which Saint Nino's Cross made of vine trim is worth to be mentioned. If we look through Georgian historical sources on Saint Nino's cross, there is such situation (there are two versions, according to the first, Mother of God gave "in the sleep" the cross made of vine to St. Nino, while according to the second version, St. Nino herself tied the cross with vine branches by her hair and made miracles with it), before her death she gave the cross to King Mirian who crowned his son – Bakari with this very cross before his death. After it in Georgian historical sources there are conflict of ideas, according to one version, the cross was in Svetitskhoveli Cathedral Temple, according to another, it was on Mtskheta Mountain.

Saint Nino's Cross remained in Mtskheta until 544, but after it Georgian sources do not speak about where it had been until 1800. But we have data obtained in Armenian historic sources according to which Georgians national sacred cross had been in the neighbor country for eight centuries. The picture was the following: for a while Saint Shushanik Queen had this cross, before her death she gave it to the confessor - Andria of Tsurtavi, he could not return it to

Mtskheta with fear of fire-worshippers and took it to Armenia. It was in the different cities. Armenian Church established the day of Cross's Placing in Anisi.

According to the Armenian sources two versions exist about until what time the Georgian sacred cross was kept in Armenia. According to the first, until 40s of XIII century Queen Rusudan demanded it from Mongols, while according to the second one, David the Builder took it from the city of Anisi after the city release and placed it in Svetitskhoveli Cathedral Church. We have no data until XIX century after return of Cross of Vine to Georgia; perhaps, it was protected in Svetitskhoveli reliably. During hardships it was first in Gergeti Trinity Church, and then in Ananuri Mother of God Sleeping Temple.

Then as we know it was in Russia and with selfless efforts of Georgians the Cross was returned with great public worship ritual in Georgia and was placed in Sioni Cathedral Church where it is even today.

Study-consideration of all the above-mentioned data represents the goal of my report. I think the mentioned data on Saint Nino's Cross must be critically discussed. Even one fact, Iakob Tsurtaveli tells us in his compositions that when Saint Shushanik went out of home, she took Evangel and Saints' life books with her, if St. Shushanik had Cross of Vine; Iakob had mentioned it by all means. In addition there is no information on this cross in the Armenian version of St. Shushanik's life.

I consider that the aforesaid requires scrupulous study and making conclusions on base of it.

O t s o m i e v a - T a g i r o v a Z. (Makhachkala)

Semantic models of toponyms

1. Terms connected with parts of human and animal bodies in toponymy. Many terms connected with parts of human and animal bodies are metaphorical. This feature is vividly expressed in toponymy. We distinguish three groups of terms with geographical content. 1.1. Oronymic terms: mane "watershed" (instances on languages of peoples of Dagestan); (also: eyebrow; neck; feet;

back; nose); 1.2. Hydronymic terms: mouth “place where the river falls into the water object; mouth” (instances on languages of peoples of Dagestan); (also: throat). 1.3. Terms related to oronyms, hydronyms and oykonoms: head “top of the hill, mountain, barrow; origin, source of the river; beginning of populated area” (instances); (also: palm of the hand). In toponymy we can meet such expressions as head “top“, side of the mountain as “shoulder”, and the centre as “stomach”, low part, foot of the mountain as “sole”. It is possible using such terms as “stomach”, “heart”, “tail” etc.

2. Botanical toponyms and animal world. Geographical object has a whole system of characteristics and indications. It may be characterized from different points of view: color, size, form etc. They subdivide to different groups: by natural signs of object; by economic signs of object; by the name of the owner or the first settler; by events that took place there; toponyms of cult content etc.

3. Landscape terms in toponymy. The territory of Avaria is heterogeneous on natural conditions and includes landscapes quite different by their origin, as the whole Dagestan itself. Names of rivers with the names of populated areas are the important base for reestablishing picture of previous landscape.

All noted instances of toponymy in which natural conditions are expressed testify to great variety of geographical names and simultaneously about their typicalness. They demonstrate linguistic richness of the people and their subtle skill of observation.

P a c h u l i a L. (Tbilisi)

On so called "abundant" conjunction ‘*da*’ in the Kartvelian languages

Specialist literature has observed the abundant use of the conjunction in various positions: 1) between homogeneous parts of a sentence; 2) at the boundary of a totally independent sentences; 3) to connect constituent parts of a long period of narration in order to integrate clauses into a single large sentence (K. Danelia).

The frequency of the use of the conjunction 'da' has been conceived as an outcome of the necessity of adequacy in the translation of the Bible and other books. It can also be assumed that the frequent use of the conjunction 'da' in the prosaic texts before the 18th century should have been due to the influence of the church style.

The frequent use of the conjunction 'da' in Old Georgian has been assumed to be a Hebrewism, however, old Georgian translation do not seem to have been based upon Hebrew originals, as far as the said syntactic Hebrewism occurs principally identically in the Georgian translations of Greek Septanta, Syriac Peshita, and Armenian texts (K. Danelia), having had a great impact upon original Georgian texts (Z. Sarjveladze). The peculiar use of the conjunction 'da' has become characteristic of original hagiographic and historical texts.

The remnant of the said syntactic convention occurs as an archaism in Zan (Megrelian and Laz).

The intensive use of the conjunction 'da' with homogeneous parts in Old Georgian does not seem to be totally due to a foreign influence. The said phenomenon is attested in folkore, supported by the Laz and Megrelian data. The abundance of the conjunction 'da' has been peculiar to both early literary texts, and to ancient epigraphic monuments.

It can be assumed that the syntactic construction in point has emerged on the native linguistic foundation, and translations have facilitated to its stabilization.

P a i c h a d z e T. (Tbilisi)

Highland of Georgia –symbolic binnar of artistic thinking of the 20th century

It is well-known, that main steps of historical development of Georgian writing of last century were executed under censor press, ideological frames in conditions of thematic-problematic choice instructions.

In conditions of this obvious tendency of “creative politicizing”, attempts to overcome these limits always were noticed in belles-lettres.

In this point of view in the process of artistic thinking several artistic-symbolic binarrs were formed, which incurred paradigm development and “true sphere” of its perception is recognizable.

Among them conceptions associated with national identity have special load, for example historical past, folk-lore or Geographic region which represents folk ethnos and life in the most traditional image – specifically Georgian highland.

Mountain, highland, life in mountains, highlander – these concepts united in artistic-personified cognition of 20th and 21st centuries, became one of the creative analogues of national thinking. However, generally artificially simplified attitude existed towards this theme, because the nationalism itself is known not only as less recognized concept but also it was accepted as a swear-word.

Thus, a symbol of mountain became an ideological antipode of the literature of totalitarianism epoch, because the concept itself was accepted as an origin of national self-consciousness, keeping traditions, moral-ethic categories.

In this purpose, the south perimeter of Caucasus with its whole geographic distribution (Pshav-Khevsureti, Svaneti, Mtiuleti and etc.) occupies special place in creative asset of Georgian literature main representatives of XX century.

P a s h t o v a (Mizhaeva) M. (Maikop)

The collector and informant: actualization of types of a folklore context

Dialogue of the collector and informant as a kind of communication: a deep interview, “reporting” and game debate. Fear of microphone, refusal of dialogue for the camera, motivations are formal, etiquette, social, individual-psychological. Ethical aspect of carrying out shootings, the further use of folklore video data (V.L. Klyaus). Reaction to the informant request to cut out the camera, a problem of the latent record.

Social context of dialogue, factors stimulating (or interfering) effective work with an informant. A polylogue “the collector – an informant – an audience”.

The text status (ritual, social-cultural, historical, genre) and the informant status. Refusal to perform the text and transfer of “powers” to other informant, the statement of the variant as “it is unique true”.

Similar to text bilateral (the collector and an informant) judgements – an occasional context – a hypercontext.

The status of the collector in a context of described local cultural tradition («own» or “another's”). Verbal and communicative methods of distancing for the purpose of the objective description, on the one hand, and display of loyalty, confidentiality, traditional-ethnic forms of dialogue in conversation with an informant, on the other.

Mutually structured (questions of the collector and informant answers) associative arrays, merge of contexts of one text in a megacontext; really presented context as a hypothetical (mental) context (V. E. Dobrovolskaya). Functional typology of folklore keywords (anthroponyms, toponyms, phraseologemes, ceremonial lexicon), cliché, first elements and their use as associative signals.

Context transition in actual text in the course of fixing, text borders. Features of functioning of modern forms of folklore, continuous record and full interpretation as a method of fixing a hypercontext.

Contextual conditionality of character of speech of an informant: “the text for others”, “the text for himself”, “the text in itself”.

P a t i e v S. (Magas)

Toward the issue of hypotaxis in Ingush

If the participial, adverbial and masdar constructions in the Ingush language perform the functions of subject of action, predicate, direct object, indirect object, attribute so such constructions can't have their individual subject of action, regardless of subject of the principal (main) predicate.

Therefore (consequently) the sentences with such constructions can't be related to the complex sentences.

P i p i a R. (Tbilisi)

Hymns dedicated to Mariam the Virgin in hymnography of the 10th century

Georgian elesiastic poetry reached the pick of word art in the tenth century. Individual feelings are presented in the hymns of Ioane Minchkhi, Ioane Mtbevari, Fillippe Betlemeli, Michael Modrekili, Ezra and others. Mariam the Virgin is presented with especially artistic glory in hymnography masterpieces of David Aghmashenebeli (Builder) and King Dimitri. On the basis of the scientists' observation, in hymnography inheritance of the poets, hymns dedicated to Mariam the Virgin exceed the hymns dedicated to God. In Georgian hymnography belonging Georgia to Mariam the Virgin, as one of the biblical character, caused the domination of Mariam in Georgian Hymnography.

The artistic face of Mariam the Virgin is presented with particular symbols in the creation of the greatest poet and hymnographer of the tenth century – Ioane Minchkhi. In Ioane Minchkhi's creation Mariam the Virgin is presented with all the main symbol-metaphors which has ever been created in spiritual writing. The artistic face of Mariam the Virgin created by Ioane Minchkhi appeals us to spirituality, to search the true essence of a human.

Hymnography poetry has a great importance in cultural inheritance of the middle ages. The universal topic of this hymns is the poetic attempts of reaching the God. There are great artists in elesiastic poetry whose impact on Georgian writing is noticeable even nowadays.

P i t s k h e l a u r i K. (Tbilisi)

Forming stages of state structure in the central part of South Caucasus

During the millenniums formulating of the Caucasian culture and relevantly, developing of social life are mainly based on three basises. They were: richness of local natural resources and their diversity, geographical location between two seas, at the crossroads juncture of great cultures; direct closeness with ancient oriental civilizations and their influence.

Just these three components should be basic, determining basises of foundation of the state institute. If the suitable conditions for this process is not prepared locally, its bringing in a ready form from outside should be excluded in any period of the Caucasus' history.

According to archeological monumental data, in Bronze-Iron Age, in the central part of the Caucasus, gradual social development of society, formulating a state structure are supposedly dated the second half of III Millenium B. C., the first half of II Millenium B. C. and the second half of II Millenium B. C. and the beginning of I Millenium B. C.

During discussing this problem only the materials found in a grave give information on the first half of III and II Milleniums B. C. As regard the information on the second half of II Millenium and the first half of I Millenium B. C., only after researching the site of former settlements some conclusions can be made.

In the central part of the South Caucasus, in the second half of III Millenium and in the firs half of II Millenium, the society was on such high stage from the social viewpoint that it is possible to suppose the existence of the state structure conception here in that time. But before the site of former settlements through using the wide spectres of interdisciplinary sciences, to make such conclusion is early.

Archeological monuments of the second half of II Millenium B. C. and the beginning of I Millenium B. C. of this region give us noteworthy data for researching the problem of the conception of state structure in the central part of the Sout Caucasus.

A state structure formulating in the second half of II Millenium B. C. on the basis of local development is well-known in the South Caucasus. According to written sources this in the Colchis Kingdom.

According to the material available for us, it should not be excluded, that in the epoch of the existence of the Colchis Kingdom, in the central part of the South Caucasus economics and social life should have been developed through similar scheme.

In the central part of the South Caucasus at the end of II Millenium B. C. and at the beginning of I Millenium B. C. the society reaches high level of social development. I bring some concrete indications on this issue.

Thus, in the South Caucasus it is almost supposed the existence of contemporary great political unity along with the Colchis Kingdom. But great labour-intensive scientific researching and studying should be carried out for its final exposing.

P o g h o s y a n A. (Yerevan)

Transformation of Armenian Gregorian Church's function in everyday life of Armenian migrants in Russia

Researches on migration are actual both in socio-political and in scientific spheres.

From the ethnological perspective it is interesting to observe how the meanings and functions of some cultural aspects are being transformed in everyday life of migrants. Generally such kind of transformation contributes to the migrants' adaptation.

Ethnography of migration shows that some groups of migrants (depending on migration purpose, intention to stay or to return, choice of adaptation strategy, etc.) try to reconstruct a lifestyle similar to that of in homeland. However migrants have dual attitudes towards some aspects. They demonstrate perception of dual reality: a reality in the homeland and a reality in the receiving society. In many cases the reality in the homeland is perceived as

interrupted at the leave for abroad and continued after returning to the homeland. Resulted by dual perception of reality migrants often demonstrate dual interpretation and dual choice of behavior.

A lot of examples could be provided to demonstrate dual interpretation and dual choice of behavior among migrants (attitudes towards work in homeland and in the receiving country, implementation of family roles, treatment of husband/wife, perception of various cultural elements, etc.).

In the given article the example of transformation of Armenian Gregorian Church's function in everyday life of Armenian migrants in Russia will be discussed.

Based on the vast ethnographic material one may witness the transformation of religious function of Christian Church into the ethnic consolidating.

Many respondents tell that in Armenia they have not followed religious traditions and holiday as regularly as in Russia. Many migrants mention that they visited Church since it was "Armenian". Visiting Armenian Church migrants consider interacting with "something Armenian". They communicate with Armenians, speak Armenian, etc. In Russia Gregorian Church is perceived not only as a place, where religious life can be fulfilled, but also as an element of ethnic identity. Far from homeland ethnicity obtains more significance.

The situation that Armenians in Russia visit Church more frequently than in Armenia, the migrants themselves try to explain by the risk of ethnic assimilation. That is why abroad they strive to maintain elements of ethnicity.

In some cases accentuation of Christian confession serves as a mean for drawing ethnic boundaries. Many migrants tell, that the locals are generally do not differentiate the nationalities of the Caucasus. They generally perceive all of them as one – Caucasians. Under conditions of intolerance towards the nationalities of the Caucasus, some Armenian migrants in Russia strive to stress their Christian confession. By this they "draw" corresponding ethnic borders as if telling the locals – *we* are Christians like *you*, we are not non Christians like *them*. In this way among Armenian migrants Gregorian Church often not only/not so much serves as mean of religious self-realization, but also/as it helps them to define their "place" in the "*we-you-they*" triangle.

As well talks with migrants demonstrate, that in many cases after returning to the homeland Armenian are no longer visit Armenian Church as often as abroad. They change their behavior towards the Church, since ethnic self-expression and accentuation of ethnicity lose their actuality.

Puturidze M. (Tbilisi)

An attempt of chronological-cultural interpretation of the south Caucasian Palaeocultures of the developed and final stages of the Middle Bronze Age¹

Among the various palaeocultures of the developed stage of the early metal period, the Middle Bronze Age Trialeti Culture can be considered as one of the most important in South Caucasian prehistory. Important discoveries of the impressive sites of the Trialeti Culture carried out by Boris Kuftin appeared the turning point for chronological-cultural interpretation of the mentioned region. At the same time it can be considered as the start of fundamental and correct understand of the complicate problems of this period.

About the problem of lower and upper chronological limits of the Middle Bronze Age currently existed different positions. Nevertheless it is clear for everybody that at the final phase of the famous Trialeti Culture quite definitely can be observed certain changes which at the same time signals the end of it.

Presented topic aims special study of the symptomatic characteristics of the final phase of Middle Bronze Age burial complexes and it's correlation with the famous sites of the "Brilliant Kurgans of Trialeti Culture". It attracts attention from the viewpoint of evident differences between the "pure" trialetian materials and those, of the very final phase of the Middle Bronze Age. In chronological scheme the last one exactly preceding to the Intermediate stage from Middle to Late Bronze Age (MBA IV / LBA I) sites.

Here, we discussing about the series of various features that quite definitely distinguish kurgans of the Trialeti Culture from those ones of the final phase of the Middle Bronze Age cites. From this point, special attention paid to the artifacts which clearly shows these differing symptomatic.

Question concerning the exact time of the start of this changes as well as the process of dynamics of relationship between the Trialeti Culture and other cultural unites (Sevan Uzerlik, Tazakend, i.e. Karmir Berd and Kizil Vank

---

¹ I printed without editing of the editorial board.

Cultures) of the South Caucasus still is not well understandable. As a result, diverse and sometimes controversial hypotheses have accumulated in the literature. Investigation of the connections between the above mentioned cultures have a long history, but nevertheless remain a topic of considerable debate. Special interest with this problem in scientific circles of the Caucasian and Western World is great, which give a reason to coordinate the study in future.

At the developed phase Trialeti Culture occupied nearly all territory of the South Caucasus and some areas beyond of it. It can be considered as the powerful and most flourished cultural phenomena from the point of view not only the essence but also the wide distribution of it.

Currently, it is not absolutely clear at what time interval Trialeti Culture reached the maximal distribution of it and when can be recorded more intensive occupation of South Caucasus and neighboring area of the Old World: from the very beginning of it, or in more later period. This important problem undoubtedly require special attention from scholars. Nevertheless, it is evident that at the later, i. e. final phase Trialeti Culture doesn't represented so widely in entire territory of it's localization as it was in earlier stage. This fact directly related with the process of evident changes and appearance of the new cultures (Sevan Uzerlik, Tazakend, i. e. Karmir Berd and Kizil Vank Cultures) in South Caucasian region.

As it supposed, after the mid XVII century BC. on the area of the Sevan Lake and Nakhichevan region appeared the new and definitely differing from the trialetian, Sevan Uzerlik Culture. It occupied enough limited and most southern area of the South Caucasus. The process of changes becoming more complicate and sharp after the distribution another – Tazakend (i.e. Karmir Berd) Culture in the territory of Ararat valley and a little beyond. Both of the mentioned cultures considered as more or less contemporary. They were coexisted during the XVI c. BC.

Currently existed archaeological assemblages make sure the fact of coexistence of tree different archaeological cultures (Trialeti, Sevan Uzerlik and Tazakend, i.e. Karmir Berd cultures). It should be noted that this fact is evident only in quite certain area (Ararat valley, Sevan and Nakhchevan regions) and doesn't characteristic for the entire territory distribution of the Trialeti Culture. On the base of excavated assemblages we admit that at the final phase of the Middle Bronze Age in most southern district of the Trialeti Culture have had

place some processes which never recorded in another areas of it. Character of this processes as well as existed relations between the cited cultures can't be defined with certainty.

It should be noted that the Trialeti, Sevan Uzerlik, Tazakend and Kizil Vank cultures localized in South Caucasus of this period, constituted wholly independent cultural entities, sharply differing not only by their artifacts but also from the standpoint of the majority of elements of social life of society that created them and the basis of tradition.

Yet the most famous and elaborate among the Middle Bronze Age archaeological cultures of southern Caucasia is the so-called "Trialeti Culture of the Brilliant Kurgans", which played a perceptible role in the ancient history of the Caucasus and Asia Minor. As a result, the essential cultural and socioeconomic shifts of that period of prehistory are most evident in its archaeological remains.

R a m a s a n o v a R., A k h m a d o v a R. (Grozny)

Arabic borrowings in Chechen

There is no a language that can exist isolated as the peoples move constantly, settle on the new territories and as a result language inter-influence takes place. The language of the newly come peoples has a great influence and is assimilated and that's why the links between new language and native language became hardly visible. At times the language of conquerors wins, for example the Copts language had been excluded by Arabic language and influenced greatly on the local languages of Northern Africa and even South of Spain. Today you can hear the Copts speaking Arabian – the language of Arabs-Moslems though their own language had been preserved and it is the last stage of ancient Egypt language development. Jean Fransua used this language in decoding the inscriptions of ancient Egyptians. The Copts letters are similar to Greek letters and the Copts language absorbed a great number of new words.

It is easier to retrace the history of Arabic language spreading on the nearby territories than in Chechen language. There are a lot of Arabic borrowings in Chechen language. Arabian words began to penetrate into Chechen language in the early sixteen century with the spreading of Islam on the territory of Chechnya. Lately, the educational institutions “huzhary” appeared. The word “huzhar” in Arabic language means “room”, they were opened in Mosques. The level of knowledge in that schools was not high, but it is not so important for our investigation. We are more interested in the fact of spreading and the way of penetrating Arabic words into Chechen language. The borrowed words adopted phonetic, grammatical and semantic features of Chechen language and some times it is difficult to define their etymology.

During the Caucasian war Arabic language became international, but only spiritual persons mastered it and didn't spread among the common people. Language study in schools-medreze was on elementary level, but nevertheless the process of inter-penetrating and inter-influence had gone through the all language stages.

Many scientists give arguments of relation of nakhsy languages to hurrito-urartsky groups, their ancestors populated the territory between the rivers Tiger and Euphrates. If this theory has ground we can retrace the origin of the most questionable words, for example Arabic word (nizam) – “order”, “system” we can explain etymologicaly on the bases of Chechen language:

Nizam – niz//sa + m: chech.niyso (order, justice)+ m (suffix).

After investigation of Arabic borrowings in Chechen language we draw a conclusion that they can be divided into the following three groups:

1. Religious words
2. Proper names
3. General words

These groups of words we'll investigate in our further work.

S a i d o v a P. (Mahachkala)

Semantic characterization of the Botlikh particles

Numerous particles expressing the difference of shades of meaning, can be distributed into groups: interrogative, intensifying, comparative, demonstrative, quotative and others. The exact meaning of this or that particle is defined by context, as the same particle can express several meanings. Apart from this many particles play the role of word-building suffix.

The paper discusses the particles expressing different meanings.

S e f e r b e k o v R. (Mahachkala)

On the supreme deity of the North-Caucasian ethnic group

The existence of the ancient north-caucasian ethnic and linguistic group can be traced to the 5th – 3rd millennium B.C. To the same period of time the existence of “north-caucasian cultural and historical group” can also be brought (V.I. Markovin). Spiritual culture, assuming presence of a pantheon, to which gods ancient caucasians would worship, was peculiar this group. When analyzing names, functions, predicates, and attributes of main gods and thunderers of peoples of the North Caucasus the question arises: Was there a Supreme God common to most peoples of the North Caucasus? With certain share of probability our materials allow to give this question positive answer.

If to take into consideration the fact that since Paleolith the most ancient activity of the man had been hunting, and the patron of hunting has been the most archaic god since the times when there was the cult of nature, it would be quite reasonable to suppose that this is it which was Supreme Deity of the north-caucasian ethnic group.

Evidently, that was “Dal”, common caucasian notion of “divine being”, “almighty”, “Lord of the Highest” (L. P. Semenov, V. M. Kotovich). The stem “dal” is fixed in the names of patrons of hunting, wilds, etc. in the languages of the peoples of the North Caucasus and Georgia. The Avars say *Budalal* or *Buadalal*, the Laks – *Avdal*, the Tsakhurs – *Abdal* (A. M. Dirr). The Svans name the goddess of hunting, the mistress of forests, beasts and birds, patroness of hunters *Dal* or *Dali* and the master of mountains – *Al* (A. M. Dirr, B. Kovalevsky). The Svan’s *Dal* or *Dali* is correlated with the Chechen’s *Däle* (Chech. “god”), *Dale* (Tsova-tushin “god”) (E. B. Virsaladze). The Archins use the word *Hal* for this purpose. The name *Dal* is undoubtedly connected with the Georgian *Dila*, used in refrains of choral singing – *Dila*, *Dela*, *Delia*, *Eria Dila*, *Nana Dila*, *Divli Dalale* etc.

It is natural to suppose that the Svan’s goddess of hunting *Dal*, *Dali* (may be *Al* the master of mountains, too), the Vainakh’s supreme god *Däle*, *Dale*, the Avar’s god of hunting and wilds *Budalaal*, *Buadalal*, the Lak’s *Avdal*, the Tsakhur’s *Abdal*, the Osetin’s spirit of smallpox *Alardy*, the Vainakh’s *Khial-jerdal/Gal-jerdy*, the Archin’s supreme god *Hal*, the Lak’s supreme god *Zal*, the Darghin’s supreme god *Zalla* (I.A. Hildenstendt), and the name of a demon-antagonist to women in childbirth *Al*, *Albasty*, *Al pab* (the Daghestan and other peoples) are all genetically and etymologically connected.

Thus, the above given theonymic material, names and functions of gods, patrons of hunting, wilds, etc., which live in the languages of the North Caucasus peoples and some peoples of Georgia, allow to state with confidence that this is *Dal* which was the Supreme God of the North Caucasian ethnic group in the ancient times.

Shikhaliyeva S. (Mahachkala)

Lexical potential of the Tabassaran language in the ellipsis of the Christian discourse

The translation of the world literature classical work is a milestone in the national cultural development. Translations of the Holy Writ contribute new pages in the history of their national cultures. The work at the translation reveals lexical and expressive opportunities of the Daghestani languages, enriches their lexical-semantic structure. The History knows many examples when Christian Truth vocabulary created a standard language. The Russian standard language was formed under the influence of Saint Kiryl and Mephody apostolic inheritance. Under traditions and culture notions Christian truths unite the humanity and widen ethnic outlook system.

The Bible vocabulary enriches any national language. Such translations witness the language maturity, assist its development and preservation, raises its prestige among the other languages. Biblical translation texts in the Tabassaran language represent an interesting source of the material as a religious discourse is used as an expressive device to give a national coloring to the work.

Description of the events, characteristic for all cultures causes no difficulty. The translated Tabassaran text widely uses existing in the Daghestani languages arabisms, often denoting similar or identical notions: malaik (angel), iblis (satan), vyahza (sermon), duha (prayer) and etc. A number of anthroponoms are given in the Arabic form: Ibrahim, Musa, Harun, Jabrail, Esa and others. However, while nominating phenomena specific for the Tabassaran culture, one can have difficulties due to the lack of uses correspondence for alien cultural realities. It is most evident in the borrowings. As a rule such a choice witnesses the lack of necessary resources for the meaning expressing. Firstly, it concerns the vocabulary reflecting specific for biblical cultural and historic context notions and not having original correlations in the Tabassaran language. Such terms as pharisee, Sadducee, Levite, Easter can be called neither clear nor natural for the reader. The Christian words *righteousness* – duɣrival, *redemption* – ɣadaub, *grace* – uɣval, *repenting* – š^oumalx'uval, *baptism* – š^ouan ap,uval assend to the rich source of the Holy Writ and possess a special

theosophical meaning, still unrevealed for Daghestan peoples. This problem arouses in all languages, not only in the Tabassaran language. In such cases one can use a lexeme, spread in the language and representing a part of the language word system. In this case one can easily solve the choice problem of nomination means by a lexeme, constituent of the language base vocabulary, i.e. a language nomination is meant. But in the case when a specific and cultural phenomenon doesn't have a usus correlation, the author creates an occasional correlation, i.e. a speech nomination is meant.

Comparing cultures one can reveal similar features as well as incomparable elements. Such notions as Christ's bride, God's word, live in God, God's grace, enriching the language, create special semantic difficulties at their adopting. Подобного рода выражения всегда стоят особняком и выделяются в сознании читателя. These sorts of expressions always are distinguished in the reader's conciseness. Failing to understand metaphors is a wide spread phenomenon.

Any human communication whatever means may be is based upon a certain system of symbols, signs, people use various ways to interpret alien cultural phenomena depending on a described situation. In the new testament book of Mark 8:15 Jesus warns «Be aware of pharisee's breed». In the Tabassaran language «Ligai ha, fariciirin va Hirroddin dunihan ixtiat iihai» just interpret the theme. Cultures similarity proves that they develop according to common for all cultures laws. And incomparable elements reflect a national specific of the cultures under study.

In spite of the Tabassaran language grammar level being the least penetrable and subjected to foreign influence, still it can go through a transformation determined by the New Testament Translation.

One should suppose that lexical borrowings are numerous, but grammatical ones can occur but not systematically and fully. Looking at this material not from the point of rating and codification but as a language development live reflection, we can make following conclusions, particularly on Daghestan Grammar system development tendencies. Under the influence of translation analogies a number of grammar constructions go through transformation and the meaning of some grammemes change in the Tabassaran language.

Shinjia shvili T. (Tbilisi)

Migrating processes in the South Caucasus countries (the Post soviet period)

The collapse of the Soviet Union and the formation of sovereign states substantially changed the scales, trends and structure of the migrating processes in the South Caucasus countries. It is very important to study migrating processes in the South Caucasus, which is particularly attractive for the world, being one of the most important junctions, transit, and accordingly the strategic region in the world. Its population is actively involved in forced or voluntary migrating processes. Since the 90-s of the 20th century for a large portion of the population of Georgia, Armenia and Azerbaijan, the emigration became one of the most important strategies for survival and that's why it received a mass character in these countries.

Despite its significance in the social economic development of Georgia, migration still remains unexplored. One of the main reasons is the lack of statistics on migration and illegal nature of the labor migration. The lack of reliable registration prevents the study of migration. The feelings that the emigrants have in the foreign country, their adaptation with the living conditions and the life style of the recipient country literally, are unavailable for researchers. Gathering the information on main aspects of an emigration life is based on sociological researches.

The main goal of the report is:

to determine

- Degree of integration of Georgian citizens in the emigration countries;
- Attitude of emigrants towards the life style of the host country, their re-emigration disposition

Answers will be given to the following questions:

- How do the citizens of Georgia become adapted in the emigration countries?
- What attitude have the emigrants toward the certain principles of the life style of a foreign country; How do they adapt the norms and rules of the relations existing in the host countries? How is their re-emigration disposition.

The research is based on various statistical materials, the official data, assessments of private experts and the results of sociological surveys .

S o l o v i e v a L. (Moscow)

A woman in family and social everyday life among the North Caucasus peoples: traditions and the shaping of modern ideology

The ambiguity and equivocalness of woman's condition in traditional societies of the North Caucasus have been long pointed out by observers. European and Russian travelers, who looked at that condition from the perspective of their own cultural norms, usually had hard time trying to define what it really consisted in. Thus, one publication dated 1837 stated, "Women among them are completely enslaved, yet at the same time they are greatly respected and an insult flung at a woman is considered as an act to be censured". Late nineteenth-century authors still faced the same dilemma: how can one reconcile two facets of the common opinion holding that "a woman, in a highlander's eyes, is a thing to be owned" and that the same woman is "highly respected" de facto; for, in her presence, "one is not allowed to pronounce an insulting word, men will not dare fight; not even mandatory blood-revenge acts can be executed when women are present".

Available sources let us identify some of the dimensions of social life among the North Caucasus peoples, in which the role of the woman could be significant; these are peace-making activities; the influence used to stop a fight

between or among men (or, to the contrary, to demand harsher means of blood-revenge); the influence exerted on public opinion in certain social issues; and some others.

The alienation from the participation in everyday life matters in a wider social sphere is typical to one or another degree for women among all peoples of the North Caucasus. Some social weight or status could be attained by a woman (by and large, an elderly woman) within the family or milieu of the relatives only. Still, in a traditional society, a woman usually did not achieve a high family or social status, despite the important part she played in the household. The strengthening of Islam and the departure from the Adat norms somewhat widened the range of women's property rights (the right to inherit the property of the parents, the right to the land property, and some others) but did not alter their status within the society.

In the Soviet period the family status and the professional status of women among the North Caucasus peoples rose considerably. This had to do with significant changes in the general social and economic situation, as well as with the fact that the educational level of women substantially increased. By promoting women to prestigious work positions and involving them in social and community services, Soviet authorities pursued their goal of demonstrating the achievements in the process of emancipation of the "Caucasus woman". Nevertheless, all that but slightly changed the stereotype attitude toward the traditional status of women within their societies.

In the post-Soviet epoch, one can observe a certain rollback toward the ideology of "traditional values", manifesting itself in a number of areas including that of the status of women. What is increasingly stressed is the role of the woman as the keeper of the household and of people's traditions. As once before, high social statuses, within the traditional framework, appear to be attainable by men only. Of course, this does not rule out a possibility of individual women-leaders emerging at a level of a republic or another of the sort, where traditional stereotypes may be dismissed in a way (as in cases when, in some Muslim countries, women may hold top state positions), but this has no effect on the social status of the majority of women.

T a d e v o s y a n A. (Yerevan)

Freedom of choice in Armenia: some anthropological aspects

In Armenia the culture of making a choice, especially the culture of political elections, is a new phenomenon. In Soviet times population's participation in elections had a very fictive character. According to field researches that time people mainly had an attitude that their participation in elections has no meaning, since decisions were made by the ruling top of Communist party. However nowadays elections actually maintain some characteristics of former attitudes and behavior. Because of the article's limited size we have to avoid going deeper into all the aspects of the problem. So only some of them will be discussed here.

Today in Armenia Soviet behavioral approach to the elections may be witnessed in various forms of avoiding the fulfillment of the right to make individual choice. This is especially notable in the regions of Armenia, where mainly traditional way of life is followed.

One of the most spread forms of avoiding the realization of the right to make a choice is the "vote sale". This avoidance form has its invariants. If in 1990s people soled their votes individually, after 1998s sale of family votes, or votes of relative's groups began to be practiced. As field material demonstrates this phenomenon is mainly peculiar to those segments of the population, which practice mainly traditional lifestyle. Avoidance of right of choice is typical of the families, where patriarchal traditions are especially strong.

The main model of such kind of behavior has following characteristics: The head of the family makes a decision on which candidate all the family members should vote for. The decision may have various bases: affiliation with a political party, head of the family's individual preferences, etc. However our field material demonstrates that the decision-making is mostly influenced by head of family's agreement with the people, playing key roles in the pre-election processes of the community. Such an agreement is based on the material benefits of the family. This may be certain sum of money, any material goods or promise of a good job for family member(s).

Thus in patriarchal segments of the society the right of choice is generally given to the head of the family. The rest should let him have their votes, since by his decisions and actions the head of the family contributes not only to his but also to the whole family's well-being. In the traditional families job for a family member firstly promises welfare for the family, and only secondly for himself. This comes from the custom of contributing to the common family budget, where money earned by all the family members is gathered. That is why disobedience to the family head's political decision is evaluated not only on the political platform, but also in the material, family and traditional contexts. In some cases disobedience to the family head's will and self-dependent decision-making is strictly punished. During our ethnographic researches we have come across a case when a daughter-in-law was pitchforked by her father-in-law for self-dependent voting.

Thus, it may be concluded, that traditions regulating relations between gender and age groups, considerably influence political elections too. This is mainly noticeable among traditional families, where right of decision-making is generally belongs to the head of the family, and the other family members, women especially, should follow his decision.

So it becomes harder to form political culture based on free individual choice. The presented picture is especially typical of the regions of Armenia. That is why during elections large groups of relatives play significant role in the villages. As well the main polit-technology is considered to be "verbovka" (recruitment) of large families' heads.

So it may be supposed that changes of political culture must be conditioned not only by the transformation processes in politics, but in culture as well.

T a i r o v a M. (Mahachkala)

Atributivization of case forms in Rutul

A characteristic feature of the case forms of nominal parts of speech and dialect Rutul is their ability to atributizator, adding *index -di* in the singular and plural forms.

Formant -di /-d in the investigating language, joining to the various parts of speech, gives them semantics accessories / possession.

Atributivizator *-di/-d* in Rutul may add to the base of oblique noun cases: *did* "father" - *didis* "to father" (dative) - *didis di* "intended father", *didyhvan* "with father" (komitative) - *didyhvan di* "which with father", *didyha* "than father instead of father" (komparativ) - *didyha di* "that instead of father, *didyyla* "from father» (II original case) - *didyyla di* «которое с отца» и т.д. "that from father" etc.

The category of possessive form form dative, komitative, comparatives and original cases.

The forms of nominative, ergative, genitive and locative-directional cases do not have the ability to join indicator *-di/-d*.

There are cases of atributivizater adherence to some classes of adverbs - adverbs of time: *giyga* "today" - *giyga d* "today", *niga* "yesterday" - *niga d* "yesterday"; to the adverbs of manner: *bala* "a lot of" - *bala d* "a lot", *sagal* "little" - *sagal di* "a little", etc.

There are also examples of accession atributivizater *-di /-d* to the indefinite cardinal numerals *duhun* "so much" and union *cal* "how", which is converted into *duhun di* "as much as", *cal di* "such as".

Similar atributizater case forms of pronouns have been observed that freely combine with nouns forming a distinctive substantive phrases, which notes several other syntactic communication and relationships than in phrases with the dependent component expressed atributizater case form of nouns.

Case forms of pronouns of any discharge is atributized: for example: *vacdi* (vas "you") *hiiv* "bread, intended to you" *galdyidid* (*galdyidi* "someone, somebody") *fikirbyr* "thought that someone has", etc.

Atributized case forms of pronouns characterize the object or person,

pointing to its local relationship with another object or person not naming them specifically and replacing by the pronoun.

The nominative case of the personal pronouns, adding attributive indicator *-di*, which coincides with the affix of the genitive case, replace into the possessive: *zi* "I" - *izdi* "me, my" and *vi* "you" - *vidi* "yours".

These possessive pronouns, the same form as the genitive, may attributivator once again: *izdi* "my" - *izdiniydi* (I, II cl.) *hal* "the one that my house," *izdidid* (III, IV cl.) *hal* "the one which of my house ", etc.

Thus, attributivator *-di* significantly complicates the morphology of names Rutul, contributing to the emergence of synonymous grammar forms and attributivated genitive pronoun forms.

Moreover, it is very difficult to separate out of context, with some of the above mentioned forms work the experienced researcher, as some forms have become absolute synonyms.

T a o v Kh., M a r e m u k o v a E. (Nalchik)

The system of sibilants in dialects of the Kabardian-Circassian language

In the course of the diachronic development of the Adyghe languages in the system of consonants significant changes have occurred. Most of all these changes have touched the sibilants system.

Out of dialects of the Kabardian-Circassian language the Besleney dialect is more archaic. M. A. Kumakhov believes that this dialect shows the transitional stage between the consonantal systems of the Adygey and the Kabardian dialects.¹

The analysis of a language material indicates, that in some dialects various stages of sound changes remain, which end results are usually reflected in literary languages.

Change of old affricates in dialects of the Kabardian language proceeds extremely unevenly. The Besleney dialect in this respect is a zone of

preservation among Kabardian-Circassian dialects (Besl. *бджэ* > Baks., Kab.-Circ. lit. *бжэ* - "door"; Besl. *чы* > Baks., Kab.-Circ. lit. *шы* - "horse").²

It is noteworthy that in similar cases the Beslenny dialect of the Kabardian-Circassian language has kept sizzling aspirated affricates *чъ* and *ч*, lost by dialects of the Adyghey language (Besl. *чы* > Bzhed., Abadz., Temirg. *шъэ* - "milk").

The phonetic originality of the Beslenty dialect is also manifested in the preservation of back palatalized consonants *зъ*, *къ*, *къ*. In the Kabardian-Circassian literary language they have moved into affricates *дж*, *ч*, *ч* (Besl. *зъанэ*, Kab.-Circ. lit. *джанэ* - "shirt"; Besl. *къэзу*, Kab.-Circ. lit. *чэзу* - "turn"; Besl. *къанэ*, Kab.-Circ. lit. *къанэ* - "rope").

Mozdok and Cubano-Zelenchuk original affricates - sizzling-whistling *мцц* and whistling *мц* in the Kabardino-Circassian language correspond to sizzling-whistling spirant *ц* and in the Adyghey language – to the ejective affricate *ч* (Kab.-Circ. lit. *ццалэ*, Mozd. *мццалэ* // *мцалэ*, Adygh. *члалэ* - "guy").

In the Mozdok dialect sizzling -whistling sounds the Kabardino-Circassian literary language have whistling correlates *зъ*, *съ*, *къ* (Mozd. *солазъэ*, Kab.-Circ. lit. – *солазъэ* - "I work"; Mozd. *есъанэ*, Kab.-Circ. lit. *ещанэ* - "third"; Mozd. *зъаскъэ*, Kab.-Circ. lit. *зъаццэ* - "life").

In the Kuban dialect, except the Babugoy speech, the affricatization process of palatalized *зъ*, *къ*, *къ* is mostly finished. Palatal *зъ*, *къ*, *къ* are used only rarely in the speech of the senior generation.

In the Baksan dialect the affricatization process of back palatalized consonants is completed (*зъанэ* > *джанэ* - "shirt", *къы* > *чы* - "brushwood", *къмцц* > *чмцц* - "gut"). But seldom in the speech of representatives of the senior generation can be found back palatalized *зъ*, *къ*, *къ* in parallel with affricates.

To sizzling-whistling spirants *жъ*, *ц*, *ц* of the Kabardian-Circassian language in the Baksan dialect correspond soft whistling spirants *зъ*, *съ*, *къ*, (Baks. *нэпкъызызъэ*, Kab.-Circ. lit. *нэпкъыжъэ* - "brand"; Baks. *къуасъ*, Kab.-Circ. lit. *къуацц* - "went, has gone"; Baks. *сцэныгъэ*, Kab.-Circ. lit. *ццэныгъэ* - "knowledge"). It should be noted that this phonetic phenomenon does not particularly resistant and is more widespread in the speech of women.

In the Malka speech of the Kabardian-Circassian language literary

sizzling-whistling *жб, и, ил* are replaced by soft sizzling *ж', и', ил* or by soft whistling *зб, сб, слб* (Malk. *ж'э* Kab.-Circ. lit. *жбэ*,- "mouth"; Malk. *и'ы* , Kab.-Circ. lit. *иы* - "three"; Malk. *ил'ы*, Kab.-Circ. lit. *илы* - "land", Malk. *бзбыхбэ*, Kab.-Circ. lit. *бжбыхбэ* - "autumn", Malk. *сбхбэ*, Kab.-Circ. lit. *иxбэ* - "head"; Malk. *слбалэ*, Kab.-Circ. lit. *илалэ* - "guy" .). Variants *ж', и', ил* and *зб, сб, слб* are not in position of a free variation and form in the Malka speech two layers of carriers - a sizzling layer and a whistling layer.

These phonetic changes in the sibilants system have lead to difficulties in establishing

sound accordance between Abkhazo-Adyghe languages.

Т е м и р б у л а т о в а С. (Mahachkala)

Functioning peculiarities of inclusive and exclusive forms in Dargwa dialects

Forms of inclusive and exclusive of plural are preserved in Darghin language in Khaidak, Tsudakhar, and Chirag dialects, which are related to the group of dialects of geminated type. Now in these dialects the pronoun of the 1st person singular *du* "I" functions, in contrast with dialects of non-geminated type, in which the pronoun *nu* "I" functions. Forms of inclusive and inclusive of some Khaidak, Tsudakhar, Chirag words are formed from the stem "*nu*" "I", which possibly functioned before also in this group of dialects.

Live forms of inclusive and exclusive and full paradigms of their declension are preserved in Khaidak dialect. In Tsudakhar dialect they did not preserve full paradigms of declension.

Facts demonstrate long-standing all-Dagestania origin of forms of inclusive and exclusive. Having disappeared for centuries in majority of Darghin dialects and Dagestania languages, they are preserved in small islands – zones of conservation, where we can see dynamics of changes in forms and tendency of generalization of their meanings, which gradually leads to non-differentiation of this category.

T a n k i e v A. (Magas)

On ancient Ingush culture in the Caucasian civilization

Caucasian civilization has been formed by thousand years' old peoples living in the Caucasus. Studying the contribution of each of these peoples (language, mythology, folklore, philosophy, ethics and aesthetis, other monuments of spiritual and material culture...) to the Caucasian civilization is one of the urgent tasks of the modern Caucasiology.

In this light and context the ancient Ingush culture focused the attention of many scholars – Georgian, Russian, German, Franch and other caucasiologists.

The paper deals with the noteworthy issue connected with the ancient Ingush culture.

T s i s k a r i s h v i l i M. (Telavi)

Comparative analysis of the phraseologisms containing the Tsova-Tushian *dok* and Georgian *guli* "heart" lexemes

Characteristic features of nations and traits of human-being's universal consciousness are manifested in phraseologisms. Phraseologisms of similar content can be reflected through different forms in different languages, in view of mentality and features characteristic of a speaker of this or that language. Phraseologisms and similar language entries reflect the world's language picture, as human-being's consciousness and emotional psychological feeling are knitted just in such entries.

In Georgian explanatory dictionary **guli** "heart" is explained as a centre, source of human-being's inner, spiritual and mental life. Thus, the heart carries all functions of consciousness: thinking, will, wish, conscience. A Tsowa-

Tushian **dok** and Georgia **guli** is united with a different predicate and create the phraseologisms of different meanings:

1. various pictures of a human-being's feeling and state:
Georgia: **guli mouvida**; Tsova-Tushian **dok ixar**.
Georgian: **guli daumSvidda**; Tsova-Tushian **dok Tivar**.
2. A human-being's psychological features: talent, ability, intends, character:
Georgian: **Tbili guli (gulTbili)**; Tsova-Tushian **dokdafxen**;
Georgian: **boroti guli**; Tsova-Tusian: **mu C dakin**;
3. Characterization of a human-being's behaviour in society:
Georgian: **gulis gatexa**; Tsova-Tushian: **dok d,,ogar**;
Georgian: **gulidan amoiGo**; Tsova-Tushian **dok exar**;
4. Attention:
Georgian: **guli daudo**; Tsrva-Tusbmae: **dok dillar**;
Georgian: **guli aiKara**; Tsova-Tushian: **dokxira dalar**;
5. Organic feelings:
Georgian: **guli ereva**; Tsova-Tushian: **dok mustadalar**;
6. Memory:
Georgian: **gulSi CarCena**; Tsova-Tushian: **dakoh diTar**;
7. Processes of thinking, intellect;
Georgian: **gulma ugrZno, gaugo**; Tsova-Tushian: **dakav, defco**;

The components of phraseologisms have lost basic features of a word, but they take part in forming of phraseologic meaning. In Georgian and Tsova-Tushian there are phrases, in which the meaning of words are equal with the meaning of phrases:

Georgian: **gulis gamagreba**; Tsova-Tushian **dok y,,aGdar**. There are also the phrases the content of which is beyond of the meaning of a constituent component:

Georgian: **gulze bindis dacema** "get sad"; Tsova-Tushian: **dok h'ayar**; (**h'ayar** "to look at").

In Georgian and Tsova-Tushian the perception similar with the world of human-beings speaking in it is reflected, that is manifested in phraseologic entries in different form.

U n a r o k o v a R. , D a u r o v a R. (Maikop)

**Folklore of Adyghes of Turkey: genre cycles
and specificity of its existence**

Folklore materials of five expeditions to Turkey (1997-1999, 2002, 2005), as well as hand-written and audio materials of collectors from Adyghe diaspora are involved in this study.

The material under investigation consists of the following genre cycles: a fantastic and non-fantastic prose; historical-heroic songs about the Russian-Caucasian War; songs-lamentations (gybze) about Adyghes' exile and legends accompanying them; songs of complaint composed in a foreign land; family stories in the form of humorous debate and an allegorical poetry.

In two ceremonial cycles (wedding and children's) a number of situational, kinetic and poetic features are revealed. Some of them are traditional and other, classified as the borrowed, have no analogues in a system of ceremonial culture of Adyghes. In a context of these ceremonies of special importance are songs of the first step of the child (letegeutso ored type) and of the bride regulating the system of role relations in a family (nyseepch ored).

The textual analysis of the basic case of the material under investigation has allowed the authors to reveal typology and artistic specificity of folklore genres. In particular, three national-regional versions of fantastic motive about transition of the hero to the other world and back find out platitudes and divergences in folklore of Adyghes from mother country, Turkey and a Turkish fairy tale.

In the folklore researches of Turkish Adyghes of special scientific-practical importance are the field materials collected by Adyghes from diaspora. Thus, in this work the audio and hand-written archives of Khazyr Khidzetl, Muzafer Cheremit and Rafik Tkhagazitov are analyzed. On their basis genre features of the local folklore repertoire, including archaic genres, songs-lamentations and humorous parables are revealed.

The folklore of Adyghes of Turkey is less subjected to influence of some other culture compared to the Adyghe mother country. The texts occurring at the senior and average generation, are the primary layer acquired according to

traditional model of oral transfer – from seniors to younger, by transmitting channels of the type of the guest house (*khakleshch*), wedding game (*dzhegu*), a night sit-round gathering (*cheshch des*) and a mutual aid ceremony (*shlykhaf*).

The folklore of Turkish Adyghes almost does not know folklorisms, coming back to oral tradition the second and the third time from books, a scene, or modern mass media. The folklore began to get some secondariness only among younger generation which acquires national poetry through audio – video records of the well-known performers of both diaspora and ethnic territory.

U n a r o k o v a M. (Maikop)

Metal as the backbone factor of the Adyghes' ethnic culture

1. The ethnic culture of the people, as a rule, is built around endogenous and substrate resources of a local ecosystem.

Those for Adyghes were the fertile earths of Ciscaucasia, the Alpine meadows of a mountain zone and ore riches of interiors of the Northwest Caucasus. The culture-generated and the backbone factors of ethnic culture of Adyghes are metals: noble – *dyshe* “gold”, *tyzhyny* “silver”; colour – *guaple* “copper”, *gofy* “aluminum”, *dzherz* “bronze”, *ptsashlo* “lead”; black – *guchly* “iron”, etc.

2. The microlexicon of metals in the Adyghe language is primordial and is etymologically connected with languages of the Iberian-Caucasian family (G. Rogava, A. K. Shagirov).

3. Symbiotic formation of cultures of primary manufacture of Adyghes is caused by the early industry of metal that is testified by archeology (A. D. Stolyar) and by linguistics (*tyzhyny* *pshchezhyn* “clarification of silver from metal impurity”, *chlygur pshchezhyn* “clarification of soil from long-term weeds”).

4. Early transition from hoe agriculture to plough and manufacture of commodity grain for export in the antique epoch (Strabon) is a result of

development of iron by ancestors of Adyghes still in the 8th century BC (N.V.Anfimov).

5. The system of arable instruments of labour – from an easy plough “peryzhu”, used in terrace agriculture in a mountain zone of Circassia, to heavy “pkhelash”, which intended for lifting fallow lands of foothill plain, – is caused by a ferrous metallurgy antiquity in agricultural history of Adyghes.

6. Polystructural metal processing with the wide listed products, serving the culture of life-support of ethnos, has introduced Adyghes into the Euroasian technological space as competitive actors of culture-generated processes.

7. Late-Medieval geopolitical interaction of Circassia with the Centralized Russian State was caused by an interest of an imperial court yard to high technologies of weapon and gold-blacksmith’s manufactures of Adyghes.

8. Samples of Adyghe cold weapon (seshkho “cavalry sword”) and protective means (ashodzhan “chain armour”) have become a subject of loan by the people of the Caucasus and Russia.

9. Mentality of Adyghes attributed magic properties to metal: beneficial influence on reproductive feasibility of the woman, on viability of the newborn, on safe end of travel, etc.

U n e z h e v K., B e t r o z o v a M. (Nalchik)

Religion in the system of Caucasian civilization

Religion in Caucasian civilization. The greatness of Caucasus can be found not only in that it’s a “Country of mountains and the mountain of peoples”, but first of all it is a place of great social, economical, political and cultural events and processes, which became the reason of creating of special and unbelievable civilization in such geographically small area.

Caucasian civilization is a part of human civilization of the world but at the same time it is quite different from it. Caucasian civilization is not just polyphonical in its form and content but it is quite “national”. It is unique in any sense and it has her own muse of life.

Caucasus reacts on all events taking place in its territory and out of it in its own way. It has its own spiritual mood.

In these sense religion occupies special place in Caucasian civilization.

The history of religious belief of any nation is closely connected with the history of development of economy, politics and culture. As Caucasus is one of the centers of formation of a man of modern type, it passed through all stages of its development. That is why in this region of our planet its inhabitants passed through all forms of religious belief of people which took place in the history of religion.

However it should be pointed that a great influence Caucasian civilization had as a civilization of special type because of geographical factor. Caucasian nature and climate is not just unique but it is various as well. Caucasus is a place of great crossings of peoples and tribes of Asia and Europe from one continent to another and because of that fact it adopted much of those peoples in material, spiritual and religious culture. That is why we can say that Southern Caucasus as well as Northern Caucasus is a place where various kinds of religious belief take place. Here are represented all world religions with their trends and sects and it is very important that all survivals of paganism and first primitive forms of religious beliefs are in consciousness of Caucasian people. So we can say that one of special features of religious beliefs of Caucasian people is a religious syncretism.

As it was said above, religion and its function is closely connected with the history of people. Religion has not the history which can be separated from the history of the people. The forms of religious beliefs had been changed according to the changes of the realities on which the lives of people were based. Due to this we can see that religious beliefs of the Caucasian people had passed through all the stages of developing beginnings from primitive stage and ending by class society. But we can also see that the Caucasian people have a very long history of their religion and they had made an enormous contribution into the world culture and, now, the Caucasian civilization takes place of honor in the world history. The cultural roots of the North Caucasus and Zakavkazye had gone deep into the far ages and can be retraced through all forms of religious faith of Caucasian people from the very previous ones to the world religious system.

As it is well known, Caucasian civilization includes all aspect of life's work and religious consciousness.

Religion is the most important component of ecclesiastic culture of mankind and clearly demonstrates the ways, forms and methods of cultural dialogue between people. From this point of view, Caucasus is the living laboratory where the world history can be investigated (studied).

The Religions culture is unique in the system of Caucasian civilization because in this multinational and multi-confessional religion, the coexistence of various forms of religious beliefs is very tolerant.

That's why the history of Caucasus has no any serious conflicts between its people on the religious basis. Georgian and Armenian, Azerbaijanian and Circassian, Russian and Turkic tribes and a lot of other Caucasian local and newly come people had been lived and are livings now just having their own national culture and religious faith. It's worth to be pointed out that those people who have more ancient roofs in the world religion had transmitted them to the neighboring people in very peaceful forms. In other words the cultural dialogue between these people had no any military or political conflicts. As an example of such relations and religious influence we can see Georgia, Armenia and some other countries which introduced Christianity to the neighboring people's surroundings.

So religion took great place in the system of Caucasian civilization and only a clear definition of this makes it possible to understand and learn the role and place of religion in this system.

U z d e n o v a F. (Nalchik)

**The theme of national tragedy in
Karachaevo-Balkarian poetry**
(Caucasian motives)

The deportation theme in karachaevo-balkarsk poetry is a whole area of extremely important and necessary research of mountain people's tragical destiny violently sent to Central Asia. For a long time it was ignored on political grounds. Nowadays many scientists, literary critics, publicists, critics are

engaged in researches in the field; films are shot; prosaic and poetic products are written, books are published.

The majority of works are based on the opposition Native land's Foreign land. Time category in them, according to researcher T.Hadzhieva, is very mobile. Thoughts memories, dreams about the native land were a source of inspiration for such poets as K.Kuliev, A.Turklier, K.Otarov, N.Hubiev, A.Sujunchev, etc. Images of native Teberda, Chegem revived in their minds, symbolising indissoluble communication with a native land, complete participation in its destiny. The poetry of karachaian A. Turklier's eviction is penetrated by deep philosophical meditations. Use of alliteration, giperboly has given great sharpness to emotional experiences of the poet when transferring the feelings of melancholy towards the mother land, the native land which remained for thousand of kilometers away: where he of goats whistle. At tops it is heard of mountains, where narzan burst oat in a grove of red yews, among wild tulips and daffodils and where the air is clean as the mountaineer's heat (a poem " Он вырвался из ада" / He was pulled out hell).

Poetic narration about Holame, the mountain river, the witness to shocks and arbitrariness is a poem leitmotif of balkarian A. Sozaev's "Песня выселения" (An Eviction Song). Metaphor of thinking, successful selection of figurative mens allowed the author to depict picturesquely the condition of a rivulet which suddenly lost inhabitants of mountains co-existed in the past.

Many works are biographical. A theme of split feelings - Boundless love to the historical native land (natural desire of a heart to reunite with it) and to the open steppe which has not been less fond of during such a long period of coexistence - Finds expression, basically, in creativity of poets which are, by definition of literary critics, called "children of the subjected to repression parents". Among them is the author of the poem "В Алма-Ате зацвели яблони" ("Apple-trees in Alma-Ata Blossomed") by S. Musukaeva. Fatimat has absorbed two terrible tragedies in the destiny of the heroine War 1941-1945 and the eviction - carried away the lives of her spouse and four sons. Through thought of product. The non-realised dreams connected with returning to the historical native land. The homesickness was forever cast in Fatimat's thoughts. Her soul, lives with dreams and memories it is full of pleasure and despair. The heart of native Balkaria which remained there, at bottom of great Elbrus, and blest blossoming Alma-Ata are puton scales. These two main notions in the

native land are filled with the iridescent bridge (binding between Mingi-Tau and Ala-Tau).

The poem of another balkarian poetesses S.Ahmatova is sustained also "Солнечный дождь" (A solar rain) is writer in the same tonality. Eviction became a serious test for destiny of the people, it brought many troubles not only in economic and political, life but also in spiritual aspects. Today the deportation theme in modern karachaevo-balkarsk literature is one of the most themes actual and demands deep, objective the approach to show "the past".

V a g a p o v A. (Grozny)

Chechen *amuō* ‘to teach’ – Ossettian.

***amonyn* ‘to teach’**

An explanation by V. I. Abayev Osset. *amonyn* // *amonun* ‘to teach, to admonish, to show’ as fusion prefix *a-* with stem *man-* (PIE ***men-** ‘to have spiritual activity’) we consider as being not convincing in wordbuilding and semantic relations. From that line of correspondence (Horezm. *amanay* ‘to show’, Soghd. *man* ‘repentance’, *manay* ‘spirit’, Sak. *man-* ‘to think, respect’, Avest. *man-* ‘to think, consider’, Ved. *man-* ‘to think, to consider’, Lat. *men* ‘a spirit’, *moneo* ‘to remind, to admonish’, Goth. *munan*, G. *meinen* ‘to think, consider’, *mahnen* ‘exhort’, Rus. *мнить, по-мнить*, Lith. *manyti* ‘to think’), involved by V. I. Abayev compared with c Osset. *amonyn* // *amonun* ‘to teach’, worth attention only Horezm. *āmānay* ‘to show’. The rest of examples can’t be included here. At the same time such facts as Kurd. *amōj* ‘instruction, education’, Dari *amozish* ‘learning’, *amokhtan* ‘to study, learn’, Shugn. *omukht* ‘educated’, and Chech. ‘*āmuon* ‘to teach’ as well remains out of his attention. We suppose that absent-mindedness of the Chechen lexemes here is not by chance: It can be explained only by the fact that such a form as «Chech. ‘*āmuon* ‘to teach’ borrowed from «Alano-Ossetian» language» can’t be used here. Indeed, Chech. ‘*āmuon* – is a real causative form from Chech. ‘*āman* ‘to learn’, like Chech. ‘*ānuo*’ ‘to spill out, pour out’, ‘*ābuo*’ ‘to saturate’, ‘*āduo*’ ‘to shock,

horrify' from intransitive verbs 'ānaⁿ 'to spill', 'ābaⁿ 'be full, be sated', 'ādaⁿ 'to become horrified'.

It may be that Ossetian form is a borrowing from Chechen, adopted by the means of infinitive suffix *-yn // -un*. It can be noted as well in Osset. *kanyyn* 'to do', which together with Pamir. *kan*, *kən*, Parachi *kan-*, Zaza *kän*, Beludge *kanag* 'to do' (HED, I, 580), Tokh. A *kän* 'happen, accomplished' (Makovsky 2005: 256), PIE **ken-* // **kon-* 'to do, create' (Makovsky, 2004: 488), we relate to Nach. *kan* 'hand'. At the same time to attach the Osset. *kænyyn* 'to do' to the stem **kærn-* when the Osset. *kærnæ* 'work, task' remains constant is rather doubtful (HED, I, 580). In spite of V. Abayev, we suppose, that stem *kan-* 'to do' is not a result of a loss *-r* in Iran. **karn-* 'to do'. We come to such a conclusion be the reason of semantic universal 'hand' – 'to do':

Nakh-Dagh. **ka* 'hand' > Nakh. *kan-* 'hand' > PIE **kan-* 'hand' > PIE **kan-* 'делать';

Nakh-Dagh. **ka* 'hand' > Nakh-Dagh. **kar-* 'hand' > PIE **kar-* 'hand' > PIE **kar-* 'to do, to act, make magic';

The another semantic universal, related to hand, is a chain 'hand' > 'to show, teach', cf.

Nakh-Dagh. **dak-* 'right hand; good', PIE **dok-* '(right) hand' – Lat. *docere* 'to teach', OE *tacan*;

Iran. **das* 'hand' – Iran. *daiš-* 'to educate, to demonstrate', Chech. *diešaⁿ* 'to study'.

On this basic the Chech. *āman* 'to learn' we tie up to Nostratic **am-* // **'am-* 'hand' (Illich-Svitich, 1971: 270), presented in Udi *am* 'hand', Arab. *amin* 'faithful' from 'right-side', 'amal' 'deed, action, work', Old Hebru *jamin* 'right hand'; Hurrit. *eman* 'ten' (Nozadze, 2007: 118) < 'right hand'; PIE **em-* 'take, seize' (Slav. **eti*, *јѣмо* 'take', Prus. *imt*, *imma* 'to take', Lith. *imtis* 'start, begin to work, learn, get accustomed', Lat. *emo* 'I buy, gain', M.-Ir. *em-in air-fo-em* 'to take, catch' [ЭССЯ 6: 27; Otremski 1939: 203; Anikin, 1996: 364]), PIE **om-* 'a force' (Makovsky, 2004: 24; 2005: 496) from 'arm, strength of arm; muscles'.

It is rather meaningful the very fact that Ossetian word (*amonyn // amonun* 'to teach'), as in many other cases joins to Chechen form (*amuon*), passing Ingush (*omade* 'to teach').

V a s h a k i d z e T. (Tbilisi)

Towards one kind of idioms in Old Georgian

One kind of idioms, which grammatically are equivalent with analytical verbs, are attested in Old Georgian written sources (original as well as translated ones). Two-componency is characteristic of them (like of descriptive verbs). A verbal member functions as an auxiliary verb even in this case.

The sum of constituent components of the correspondences of the mentioned type (differently from descriptive verbs such as **gyrgynosan-Ko** "He crowned smb.", **urwmuno-Ko** "He made smb. to become unbeliever", **kac-ikmna** "He made smb. to become a man", **borot-ikmna** "He made smb. to become evil"...) is not equivalent with the contents showed by these entries. The words denoting the parts of a human's body, are mainly attested as a nominal member. The figurative correspondences are mainly used by an author or a translator to express a human's feelings and manners; e. g.: **guls-dgma** "enmity", **guls-dadeba** "striving", "trying", **guls-moqdoma** "intention", "thinking", **guls-deba** "wishing", "wanting", **enis-Kopa** "speaking evil", **bagis-Kopa** "making fun of smb. ", **Kurad-xuma** "listening", "hearing", **muclad-yeba** "pregmancy", **piris-dakvra** "stillness", **piris dasxma** "to address", **perqis-dapKroba** "standing", **qelis-aypKroba** "helping", **tavis-Kopaj** "honour", "enhancing", **tavs-sxma** "patience", "infect", **tualt-yeba** "modesty", "respect", "flattery", **tualt-Kopa** "casting a look", **saxed-dadeba** "to be exemplar"...

By origin a nominal component of idioms can be: a) subject (**natel-iyō** igi "He/She was christened"), b) direct object (**piri daikra** man "He/She fell silent"), c) indirect object (**žuars-ecua** igi "He was crucified"), d) simple object (**muclad-iyō** "She become pregnant"), e) determinant of direct object (man **gulsavse-Ko** igi "He made smb. to persuade").

The variants of organic formation (they are not idioms) are evidenced along with different editions of the Four Gospels, e. g.: xolo igi **dumna** "And he/she was silent", cf. xolo man **piri daikra**; rametu ara **tual-ayeb** pirsā kacisasa "He cannot see a man", cf. rame ara **xedav** pirsā kacisasa; herodias **guls-edga** misi da unda moklvaj misi "Herodia enmited him and wanted to kill him", cf. Herode **hemtera** mas da unda moklvaj misi; romelsa **guls-edga** micemaj misi "He/She tried to give it", cf. romelsa eguleboda micemaj misi; aha

esera šen **muclad-iyo** "She become pregnant", cf. aha **miudge**; **dadga** iesu "Jesus stood", cf. **perqi daipKra** iesu...

Giving the priority to idioms and organic formation speaks to a translator's writing style. Influence of a foreign language (original) should be taken into account.

Z e k a l a s h v i l i R. (Tbilisi)

Politeness as reflection of national values, system and its language expressing in Georgian

Necessity of inter-cultural communication conditioned striving to understanding of the national originality and study of motivation of the speech behavior is of great significance for this. Therefore, study of the peculiarities of the phenomenon of politeness in various linguistic spaces is important for contemporary linguistics.

Politeness is the integral part of social behavior expressed by both, linguistic and non-linguistic means. It includes the set of behaviors based on the historical experience, beliefs, traditions and language perception of the world. Politeness is indivisible part of the national culture and knowledge of its rules implies its having at certain extent. Culture of the nation could not be understood without taking into consideration of the peculiarities of the speech etiquette.

In the system of values recognized as the basis for politeness three layers could be distinguished:

- a) Universal;
- b) Common-Caucasian;
- c) National-specific (common Georgian).

Politeness, as the set of social and speech behaviors, in Georgian language space are based on the universal values (respect to the other persons, appreciation and recognition of his/her dignity, expression of the attention and sympathy, respect and modesty of the speaker ...), the hierarchy of which differs in different cultures and the language and the spoken and non-spoken forms of expression are nation-specific. Common Caucasian values include special

respect and appreciation of the elderly people, parents, head of the family, special respect to the guests, desire of gratuitous self-sacrifice, chivalry features, desire of support through foul and fair, sympathy, generosity, tolerance ... As for the common Georgian values, here are love to the native language and land etc. Therefore, it is reasonable that there is divided the ethnoetiquette, which is closely linked with the ethnic traditions and original culture.

As dominating characteristics of Georgian communication the following could be regarded: high communicability, emotionality, disposition towards open conversation and close contact, as well as low self-control and communicative egocentrism. In Georgian society so called positive politeness is more widespread (according to classification of Brown and Levinson), or demonstration of unity and solidarity, non-formalized communication, rather than negative (social distance, giving freedom to the other person, self-restriction).

Language means of politeness in Georgian language compose the unified system including both, lexical-grammatical means (euphemisms, forms of address, modal words and particles, singular and plural of pronoun “you”, verbs with changing persons of verbs, indirect speech acts) and stable phatic communication expressions and phrases, proverbs.

In various situations of phatic communication – greeting and saying goodbye, thanking and apologizing, asking, blessing, congratulating, giving and accepting presents, expression of sympathy, sharing of good and bad, invitation, hosting and being guest, table etiquette – Georgians use numerous language formulas, roots of which are closely linked with the historical past of Georgia, its traditions, everyday life, system of beliefs. For example, great number of stable language formulas related with peace and victory in the formulas of greeting, bidding farewell and blessing shows that Georgia has always had the enemies, it missed peaceful life and this contributed to placing of these words in the formulas.

Though, the differences in language forms of expression of politeness could be noticed between the regions of Georgia (Svaneti, Samegrelo, Imereti, Guria, Kartli, Tush-Pshav-Khevsureti...), still, entire Georgian speech etiquette is distinguished with original national color and contains the culture elements of both, east and west.

М. А. Абдулаев (Кизляр)

Набеговая система «вольных» обществ горного Дагестана

«Вольные» общества горного Дагестана составляли одну из наиболее значительных «баз» набеговой системы на Большом Кавказе. Набеги, направленные на низину, дореволюционные историки именовали «воровскими», «хищническими».

В советской историографии А. Скачко рассматривал набеги как источник пополнения скудного горского хозяйства, видя в них своего рода «отхожий промысел». Подчёркивая высокую «воинскую репутацию» дагестанских горцев, А. Скачко писал о социальных последствиях набегов: этот «способ производства» ускорил разложение родовых отношений и формирование раннефеодальных, поскольку «военная удача, большое количество захваченного скота и рабов – создавали мощь отдельных родов и власть их над другими».

И. П. Петрушевский, исследовав общественно-политические процессы, протекавшие в Джаро-Белоканских обществах в первой трети XIX в., пришёл к выводу о господстве в них системы военной экспансии. По его мнению, военные походы горцев с середины XVIII в. были прежде всего организованной охотой за людьми в целях работорговли или получения выкупа. Кроме того, система экспансии обусловила важное место аварских обществ как в политических комбинациях мелких ханств Азербайджана и Дагестана, так и в планах Турции и Персии, стремившихся заручиться союзом с аварцами.

В 1957 г. Р. М. Магомедов на основании источников, главным образом опубликованных, и собранного им полевого материала заключил: «Пожалуй, трудно назвать такое вольное общество, которое не предпринимало бы набегов за пределы Аварии».

В. Н. Гамрекели набеговую систему определял как комплекс

явлений, включавших в себя: миграцию горцев, их компактное расселение, попытки отторжения части территории Грузии, набеги и разбои мелких отрядов, нашествие многолюдных ополчений, участие в антифеодальной борьбе Грузии и т. д. Однако основное достижение учёного – установление им социальной мотивации «лекианоба» и периодизации набеговой системы по степени её интенсивности в разные периоды.

В. Н. Гамрекели считал, что система набегов зародилась в «вольных» обществах в атмосфере, когда «стремящаяся к дальнейшему имущественному и социальному возвышению общинная знать, так же, как и ищущая источники удовлетворения своих минимальных нужд обедневшая часть общинников – эти оба слоя оказались заинтересованными в поисках вовне удовлетворения своих потребностей в материальных средствах».

Грузинский этнограф А. И. Робакидзе обосновал положение о роли системы экспансии в образовании сословий и классов раннефеодального общества. Военная дружина, прежде занимавшаяся добычей скота и оружия, со временем сделала основной целью набегов захват пленников. Часть пленников продавали на сторону, другая – оседала в хозяйствах дружинников в качестве рабочих рук, «иногда составляя для всей дружины объект коллективной эксплуатации».

В. М. Шамиладзе рассматривает развитие родовой знати и формирование раннеклассового общества как результат вооружённого нападения на соседние племена.

Как видно, большинство исследователей с объяснением причин и характера экспансии горцев Дагестана чаще связывают научные задачи, оставляя в стороне «политические». Именно в контексте академической науки должна рассматриваться проблема, решение которой многое прояснит не только в понимании закономерностей генезиса «горского феодализма», но и социальных истоков и сущности Кавказской войны. При этом важно, чтобы исследование набеговой практики горцев не сводилось к выяснению «варварских правил» участников экспансии, к поискам фактов «враждебности» в отношениях между народами в прошлом.

угодий»; *ГПалахельъиге гведа эссе хъвани къчагъолоде мишеведи* «С пастбища нашего коня украли разбойники».

Относительная скудность посессивных глаголов в исследуемом языке своеобразно компенсируется полисемантической и свободной сочетаемостью этих глаголов. Детализация каждого лексико-семантического варианта проявляется на синтаксическом уровне. Для носителей ахвахского языка ситуация обладания приравнивается к ситуации бытия, существования кого/чего-либо, принадлежащего субъекту – посессору: *Гьудуссу коцилъъиге че чамисса ракъIва бикIлавуди* «Он владел несколькими отарами».

Посессивные глаголы, где доминантой является обладание – цель передают посессивную ситуацию передачи субъектом-посессором объекта во владение другому посессору, т. е. обладание становится целью, достижением другого посессора – *охъурулъIа* «дать», «продать», *сегъате гурулъIа* «подарить», *садакъа гурулъIа* «раздать милостыню», *бикъурулъIа* «раздать», *къазилъъа охъурулъIа* «одолжить, дать займы». Для глаголов этого типа (с компонентом «обладание – цель») могут быть релевантны следующие семантические компоненты: «другой посессор», «орудие // средство приобщения», «количество объекта приобретения», «воздействие // усилие с целью привлечения» и др., что свидетельствует о детальной конкретизации различных видов имущественных отношений. Указанные глаголы по наличию или отсутствию второго посессора (предыдущего обладателя) можно разбить на две группы:

- 1) «обладание исходно независимым объектом» – *хъайе охъорулъIа*, *бекъIорулъIа*, *мичонулъIа*, *бакIа-бахъарилорулъIа*, *даⁿдигурулъIа*;
- 2) «обладание объектом, принадлежащим другому посессору» – *бехъурулъIа*, *мишунулъIа*, *хъонулъIа*, *бехурулъIа*, *исилъъа бекъIурулъIа* и др.

П. М. Абдулмуслимова (Махачкала)

К вопросу о происхождении локатива аварского языка

Исследуя исходную основу местных падежей в аварском языке, И. И. Церцвадзе приходит к заключению, что «исходной для образования всех местных падежей в аварском языке служит основа родительного падежа» [Церцвадзе 1955: 287]. Тезис об образовании локативных падежей от формы генитива активно используется в авароведении. Хотя и не все исследователи разделяют данную точку зрения. Так, З. М. Маллаева полагает возможным трактовать это, не затрагивая форм родительного падежа, поскольку принцип образования локативов тот же, что и генитива: именная основа + формант [Маллаева 1989: 19].

По логике локативные падежи, как падежи, выражающие конкретный смысл, должны были предшествовать абстрактным падежам: родительному и дательному. Б. К. Гигинейшвили приходит к следующему выводу: «Для более ранней эпохи предполагается полное отсутствие основных падежей (за исключением основного). Система местных падежей сложилась уже на древней ступени развития общедагестанского языка, и совершенно исключается возможность их трактовки как послеложных. На этом этапе развития субъектно-объектные отношения передавались только абсолютным падежом, а противопоставление *agens'a* и *patients'a* осуществлялось лишь благодаря строго фиксированному порядку основных членов предложения: субъекта, объекта и глагола» [Гигинейшвили 1976: 39]. Этот закономерный вывод ещё раз доказывает неправомочность возведения формы локатива первой серии к форме родительного падежа. Даже не вдаваясь в историю становления падежной системы, а исходя только из синхронного исследования языка, видно, что и локатив первой серии, и родительный падеж образуются по одной и той же схеме: косвенная основа + соответствующий формант, ср.: лок. I. *vas-ac + da = vasacda* «на мальчике»;

род. п. *vas-ac + ul = vasacul* «мальчика»;

На более ранних этапах развития языка родительный падеж,

возможно, не имел собственного показателя и использовалась форма местного падежа, на это указывает также Б. К. Гигинейшвили: «Что касается родительного и дательного падежей, они также не имели специальных показателей и, надо полагать, они также пользовались формами местных» [Гигинейшвили 1976: 37]. Возможно этим объясняется синонимия форм местного падежа второй серии и родительного падежа в аварском языке в словах, обозначающих разумное лицо, например: *инсул* (род.п.) и *инсухъ* (лок. II.) «у отца»; *васасул* (род. п.) и *васасухъ* (лок. II.) «у мальчика» и т. д. Совпадение форм местных и некоторых основных падежей имеет место и в других дагестанских языках, например, «в цезском языке эргативный падеж совпадает по форме с местным падежом, оканчивающимся на гласный, который обозначает нахождение предмета внутри чего-либо. Таким образом, в цезском языке одна и та же падежная форма используется для выражения подлежащего (преимущественно от существительных одушевлённых) и как обстоятельство (от имён существительных неодушевлённых): *обийъ бих косих* ‘отец сено косит’; *КлемотIийъ гегмо йоль* ‘в сундуке мука’» [Бокарев 1956: 118].

А. Н. А б р е г о в (Майкоп)

Структурно-словообразовательная и номинативно-мотивационная типология дендронимов в разносистемных языках

В лексической системе любого языка значительный пласт занимают названия деревьев – дендронимы, имеющие различную структуру. Часть дендронимов представлена производными словами. Ср., груз. *швинди* «кизил», адыгейск. *ланчъэ* «клён», русск. *дуб*, нем. *Eiche* «дуб» и т. д. Среди дендронимов есть лексемы, имеющие производную структуру: адыгейск. *зэрыджа-й(э)* «калина (дерево)» (ср. *зэрыдж* «калина (плод)») образовано с помощью «дендронимического» суффикса *-е (-йэ)*, восходящего к аффиксу посессивности. Дендронимы с данным суффиксом восходят к эпохе общеадыгского языкового единства. В процессе развития

адыгейского языка некоторые производящие основы вышли из употребления в качестве самостоятельных лексических единиц и срослись с суффиксом, в дальнейшем произошёл семантический сдвиг, повлёкший сужение значения. Так, в частности, слово *зае* «кизил (дерево)» стало означать «кизил (плод)» как следствие синекдохи. Для обозначения дерева стали употреблять словосочетание *зэе чьыг* (букв. «кизиловое дерево»). В кабардино-черкесском языке сохранилась корреляция *зэ* «кизил (плод)» и *зей* «кизил (дерево)». Аналогичная ситуация наблюдается у лексемы *мые* «дикая яблоня» в бжедугском диалекте адыгейского языка, где она функционирует в значении «дикое яблоко», а для наименования дерева используется атрибутивное словосочетание *мые чьыг* (букв. «яблоневое дерево»). Нем. *Kirschbaum* «вишня (дерево)» является сложным словом с компонентами *Kirsch* «вишня (плод)» и *Baum* «дерево». Некоторые названия деревьев имеют структуру словосочетания. Ср.: адыгейск. *мыГэрысэ чьыг* «яблоня» (букв. «яблоко дерево»), груз. *вашилис хэ* «яблоко (дерево)». Вышеприведённые примеры показывают типологические расхождения в образовании дендронимов.

В качестве мотивационного признака могут быть использованы различные основания. Так, адыгейск. *къужь чьыг* «груша» и нем. *Birnbaum* «груша» имеют одинаковые мотивационные признаки – ‘название фрукта’ + ‘дерево’. В русском языке *груша* (дерево) восходит к наименованию плода *груша*, что является результатом переноса названия части на целое как следствие синекдохи. Это свидетельствует о том, что существуют типологические совпадения и различия в разносистемных языках.

Л. А б у л а д з е (Мюнстер)

Роберт Блейхштейнер и Грузия

Австрийский этнолог и языковед Роберт Блейхштейнер в своих ранних работах изучал в основном историю, языки и литературу, религию и этнографию народов Кавказа. Позднее его научные интересы переместились восточнее, к Монголии и Тибету. Но следует подчеркнуть, что Грузия всегда оставалась в сфере его особого внимания.

Упоминание имени Роберта Блейхштейнера в среде кавказоведов, в первую очередь, вызывает в памяти его гипотезу о родстве кавказских языков с языком бурушаски (в северной Индии). Сравнительно меньше известен он как переводчик и популяризатор грузинской литературы. Кроме перевода повести Даниэла Чонкадзе «Сурамская крепость» (1940), ему принадлежит также сборник переводов грузинских поэтов: «Neue georgische Dichter» (1946), в который вошли стихи поэтов Галактиона Табидзе, Георгия Леонидзе, Валериана Гаприндашвили и др. Во время работы над переводами Блейхштейнеру помогал грузинский поэт, переводчик и журналист Бидзина Абуладзе, который в 1943-44 годах находился в Вене по поручению издававшегося в Берлине журнала грузинских эмигрантов «Картвели эри» (ему было поручено составление библиографии грузинских рукописей и материалов, относящихся к Грузии XVI-XVII вв. и хранящихся в венских архивах). Для антологии грузинских поэтов Б. Абуладзе сделал подстрочный перевод свыше трех тысяч строк.

В 1947 году Роберт Блейхштейнер гостил в Грузии и написал небольшую книгу об этом путешествии, изданную в 1950 г. Эта книга показывает не очень далёкое прошлое Грузинской ССР, увиденное глазами доброжелательно расположенного к тогдашней системе иностранца.

Л. А з м а й п а р а ш в и л и (Тбилиси)

К вопросу диалектологического изучения аварского словообразования

Об особенностях именного словообразования аварского языка исследователями высказано немало заслуживающих внимания мнений (П. К. Услар, Л. И. Жирков, А. С. Чикобава, И. И. Церцвадзе, Т. Е. Гудава, З. М. Магомедбекова, К. Ш. Микаилов, Г. И. Мадиева, С. З. Алиханов...). На сегодня собран значительный лексический материал о многообразных диалектах и говорах данного языка (П. А. Саидова), благодаря чему уже становится возможным наблюдать такие явления в словообразовании,

осмысление которых в дальнейшем должно способствовать восстановлению истории многих слов или аффиксов.

В докладе рассмотрены отдельные подобные явления на основе анализа диалектного материала.

В аварском языке выделяются имена существительные, образованные от словосочетаний. Некоторые словосочетания сначала стали композитами, затем фонетически видоизменились, в частности – редуцировались; напр., в анцухском диалекте имеется существительное h'ede «дед» (в ташском и чадаколовском говорах) ← h'era dede досл. «старый отец» (ср. h'ada «id.» в анцросунхадинском говоре того же д-та); анцух. h'aba «бабушка» (в анцросунхадинском говоре), карах. h'eba «id.» (в тлессерухском говоре) ← h'eraĵ baba досл. «старая мать»... В литературном аварском сегодня широко употребляется полученное аналогичным путём слово das,i «дядя» ← *dadal was,i досл. «брат отца», ср. dadawas,i «id.» (в бухнадинском говоре анцухского д-та)...

ĉah'ažu «град» (в ташско-чадаколовской речи анцухцев, проживающих в Грузии, в с. Тиви Кварельского р-на) ← ĉah'-wažu ← ĉah'-ab wažu досл. «крупный снег» (чад. wažu «снег», лит. wazo «id.»)...

лит. bawaĉ «шишка (сосновая)», ср. bewe-ko «id.» (в кахибском смешанном говоре). По происхождению слово bawaĉ («шишка») возможно является композитом, в котором должна выделяться основа **weĉ**; ср. bewe-weĉ «сосновая шишка» (в салтинском говоре андалальского д-та), guk'u-weĉ «id.» (в сугратлинском говоре того же д-та). Хотя основа **weĉ** в аварском означает «яблоко», но, видимо, в отдельных случаях она использована языком и в обобщённом значении растительного плода, например и в таких диалектных словах, как ɣerç'il- weĉ «облепиха» (ср. лит. ɣarç'i) или ç'ono- weĉ «id.»...

При историческом исследовании строения слова естественно возникает вопрос – какого происхождения может быть вычлененная в этом слове та или иная морфема. Во многих случаях трудно установить, как мог появиться в языке какой-либо новый аффикс, тем более, что в других родственных языках возможно и не найти соответствующего эквивалента этого аффикса. Можно сказать, что в родственных языках

мало чего может быть такого, что не основано на общем материале, однако пути развития неоднородны, и этот общий материал каждый из языков использует по-своему, в течение времён перерабатывает и значительно изменяет его облик.

Такое суждение наглядно можно проверить и на примере диалектов. В родственных языках процессы развития и изменения в этом отношении обычно идут ещё дальше.

К примеру, в некоторых диалектах и говорах аварского языка уже сформированы как отдельные дериваты морфемы **-џо**, **-џу**, но в литературном аварском (resp. североаварском) такие дериваты не известны: напр., **kiki -џо** «коврик, постилаемый при совершении намаза» (в гидском д-те), **maŷa-џу** «подхвостник» (в верхнекарахском говоре карахского д-та), **miŷgi-џу** «подставка-розетка для веретена» (в закатальском д-те), **miŷgi-џу** «id.» (в анцросунхадинском говоре анцухского д-та)...

Как появились эти дериваты? Сравнение показывает, что они получены слиянием двух различных морфем в результате фонетического изменения: **-џо** ← **-t^{3/4}-џо**, **-џу** ← **-t^{3/4}-џу** (**t^{3/4}** является показателем локативного падежа III серии, а **џо** // **џу** – независимое слово со значением «вещь»); ср. лит. **kaŷ-i-t^{3/4} џо** «коврик, подстилка для моления», досл. «под молитвой вещь» (каŷ «молитва, намаз»); **maŷ-a-t^{3/4} џо** «подхвостник», досл. «под хвостом вещь» (maŷ «хвост»), **meŷgi-i-t^{3/4} џо** «подставка для веретена», досл. «под веретеном вещь» (meŷgo «веретено»)....В диалектах латеральная абруптивная аффриката **t^{3/4}** уподобила элемент **џо**, в частности, превратила его, подобно себе, в резкую аффрикату: **-t^{3/4}-џо** → **-џо**.

В отдельных диалектах аварского языка непродуктивным дериватом стал также элемент **-la**; напр., в существительных: **џanda-la** «челюсть» (в чадаколюбском говоре анцухского д-та, ср. лит. **џande-ro** «id.», глаг. **џand-e-ze** «жевать»), **buhna-la** «лопаточная кость» (в гидском д-те), **guzi-la** «набедренная часть тазовой кости» (в верхнекарахском говоре карахского д-та)...Элемент **-la** в данных именах является фонетически упрощённым вариантом слова **laga** «орган, часть организма»; ср. лит. **buhna-laga** «лопатка», **guzi-laga** «таз»...Одно слово с окончанием **-la** встречается и в

литературном аварском: **urhis'a-la** «почка» (← **urhis'a laga** досл. «изнутри орган», ср. в литературном аварском **urhis'a žo** «почка», досл. «изнутри вещь»)...

В то же время в составе отдельных существительных можно выделить и непродуктивные морфемы, о происхождении которых уверенно сказать что-нибудь пока трудно. Здесь приведём лишь некоторые из них:

-mes: **urhi-mes** «внутренности, потроха», ср. **urhi-b** «внутри»; **ωodo-mes** «подземелье», ср. **ωodo-b** «внизу»;

-mo: **γalda-mo** «калитка из прутьев или реек» (в кюядинском говоре андалальского д-та), ср. лит. **γaldu** «id.»;

-tī: **x¹/₂on-tī** «зародыш», ср. **x¹/₂on** «семя»;

-x'u: **mese-x'u** «ядро грецкого ореха», ср. **mesed** «золото» (интересно название содержимого грецкого ореха в закательском диалекте – **mesed-o**);

-eω: **çed-eω** «светлячок» (в ташском говоре анцухского д-та), ср. **ça** «огонь» (← ***çad**, род.п. **çad-u-l** «огня»). В начальном слоге основы вызвана регрессивная ассимиляция ударного гласного: **çed-éω** ← ***çad-éω**);

-oω: диал. **çot-oω** «черви, которые заводятся в сыре», ср. **çeṭ** «блоха» (привлекают внимание названия этого насекомого в некоторых диалектах, напр., в анцросунхадинском говоре анцухского д-та: **h'anil çeṭ** досл. «сырная блоха», в гидском д-те: **nusul çeṭ** досл. «творожная блоха». **çot-oω** ← ***çeṭ-oω**);

-ç': **qunṭru-ç'** «фурункул» (в сугратлинском говоре андалальского д-та), ср. **qunṭru** «шишка» (в том же говоре). Подобную морфему выявил и К. Ш. Микаилов в диалектном слове **gwanḡwa-ç** «череп», ср. лит. **gwanḡwa-ḡa** «id.»;

-čō (//**-čū**): **h'aṭi-čō** «тренога» (в кюядинском говоре андалальского д-та), ср. **h'eṭe** «нога, ступня» (исходной является косвенная основа этого слова: **h'aṭ-i-**, ср. род. п. **h'aṭ-i-l**); **qarqan-čō** «паук» (в кахибском смешанном говоре) ← **qanqra** (в результате метатезы – **qarqan**) «паутина» (в диалектах **qanqra**, **ханхга** часто обозначает и самого паука); **qama-čō** «чуб»

(в бухтинском говоре андалальского д-та), **qama-čü** «гребень птиц» (в том же говоре), ср. лит. **qama** «гребень (птиц)», **qam-ur** «id.» (в ругуджинском говоре андалальского д-та)...

bebe-čü «ласточка» (в томуринском говоре анцухского д-та и в закатальском д-те), **bebe-č** «id.» (в речи с. Мазада ташского говора анцухского д-та), а в анцросунхадинском говоре анцухского диалекта словом **bebe-č** обозначается «летучая мышь». В данных словах следует выделить основу **beb-** (**beb-e-čü**, **beb-e-č**), которая относится к ряду звуко-символических; для аналогии ср. груз. **per-el-a** «бабочка», бежт. **rimrala-rari** «летучая мышь», гунзиб. **rari** «id.»; ср. также русс. **баб-очк-а...**

-č: **xaḡ-o-č** «паук» (в келебском смешанном говоре), ср. **xaḡx-u-č** «id.» (в гидском д-те), **qaqan-čö** «id.» (в кахибском смешанном говоре);

-š: **qanqig-u-š** «паук» (в риссибском говоре карахского д-та)...

Анализ диалектной лексики аварского языка может обнаружить ещё немало фактов в морфемном составе слов. Цель изучения диалектного материала на данном этапе – по возможности широкое выявление и установление имеющегося в языке морфологического инвентаря. Изучение вопросов словообразования важно в том смысле, что для глубинной разработки проблем историко-генетических отношений иберийско-кавказских языков, наряду с исследованием и установлением общей лексики, следует обратить внимание и на выявление аффиксов общего происхождения.

Т. М. Айтберов (Махачкала)

К вопросу взаимоотношения грузин и дагестанских аварцев

1. Большинство древних надписей, выявленных на территории Аваристана, выполнены на грузинском языке. Это – свидетельство грузинского культурного и политического влияния на отдельные, причём значительные, группы аварского народа эпохи средневековья. Развал империи Хулагидов создал предпосылки для вытеснения мусульманами грузинских государственных и религиозно-культурных структур: вначале из Западного Дагестана, а позднее и из «Закатальского округа» (ЗО), то есть из части восточного Закавказья.

2. В XVII в. сефевиды содействовали, фактически, формированию авароязычных мусульманских структур политического характера, которые начали действовать на территории Закавказья. Делалось это для ослабления грузинского влияния в регионе, которое существовало там со времён Давида Строителя. В начале XVIII в., когда Иран ослаб, всё это привело к сложению достаточно сильной авароязычной мусульманской государственности в пределах ЗО, известной как Джарская республика.

3. С сефевидской эпохи начались столкновения, а затем и настоящие сражения между Грузией (которая считала ЗО исконно своей территорией, ибо грузинские феодальные структуры распоряжались там в течение столетий) и западными аварцами. Последние считали, что политика шаха Аббаса помогла им вернуть себе то, что было утеряно их предками в домонгольскую эпоху.

4. Многочисленные столкновения и сражения между грузинами и аварцами в XVIII – начале XIX вв. отражены в письменных источниках различного происхождения. Это имеет место, к примеру, в *Хронике войн Джара* и в дагестанских *памятных записях*, составленных на арабском языке. Этот факт отрицать невозможно. Однако, стараниями ряда русскоязычных и грузинских историков второй половины XIX – XX вв., у которых не хватало терпения для работы в архивах и изучения всего комплекса источников, преподносились реалии прошлого, как говорится, в

«заострённых» формах. В работах таких лиц кража нескольких куриц или барана анцухцем, например, у кахетинца или тушином у дидойца – толковалась как серьёзное проявление «вековой борьбы грузин и дагестанцев.

5. Нами обнаружено несколько ранее неизвестных науке подлинных писем (на арабском языке), входящих в блок переписки представителей элиты Грузии и Аваристана XVIII – начала XIX вв. Они написаны «от моурава Тушетии и эристава Каракалкана» по имени «Джемшид-бек» на имя «правителя области Дагестан – Мухаммад-нуцала, сына Уммахана»; от «главного из великих валиев Ирекли-хана» главному «эмиру Дагестана» Мухаммад-нуцал-хану – «моему любимому другу, доверенному человеку», можно сказать «брату» и т. д. Сохранилось также несколько интересных арабских писем, направленных Александром Багратиони на имя особо влиятельных аварцев, а также от хана Аварии на его высокое имя. Этот рукописный материал позволяет говорить о том, что между элитой Грузии и Аваристана XVIII – начала XIX вв. отношения были во многом доверительными, деловыми, товарищескими. Внешние силы, однако, пытались разжигать между ними вражду в своих политических интересах.

С. И. А к к и е в а (Нальчик)

**Факторы адаптации депортированных народов
Северного Кавказа в местах спецпоселений
в 40-50-ые годы XX века**

Народы Северного Кавказа (чеченцы, ингуши, карачаевцы и балкарцы) в 40-х годах XX века были насильственно депортированы по обвинению в коллаборационизме и предательстве в восточные районы СССР. В последние два десятилетия вышло несколько сот работ, в которых нашли отражение самые разные вопросы этой большой темы. Вместе с тем, до настоящего времени мало исследований, посвящённых антропологии адаптационных процессов депортированных народов в

местах спецпоселений в новых хозяйственно-бытовых условиях и иноэтническом окружении.

Депортация народов сопровождалась нормативными документами, регулирующими положение спецпереселенцев, однако эти нормативные документы не всегда выполнялись. Это приводило нередко к правовому беспределу по отношению к спецпереселенцам. Стратегия выживания депортированных народов определялась возможностью выживания в условиях принуждения и отсутствия выбора. Эта стратегия приводила к тому, что депортированные народы вынуждены были менять свой образ жизни, устоявшиеся элементы соционормативной культуры. Адаптационная практика к новым хозяйственно-экономическим, бытовым, социально-культурным, экологическим факторам определялась инстинктом самосохранения.

В условиях спецпереселения труд стал главным фактором выживания и адаптации. Он притуплял чувство неполноценности, обусловленное клеймом «спецпереселенца», и приглушал социальную несправедливость. За короткие сроки депортированные народы, которые на родине традиционно занимались скотоводством, занялись непривычными для них формами хозяйственной деятельности в колхозах и на промышленных объектах. Спецпереселенцы были заняты в сельском хозяйстве (выращивали хлопок, табак, сахарную свёклу), трудились в угольных шахтах, каменоломнях, на лесоповале, заводах и фабриках горнодобывающей промышленности. Труд – как основа адаптационной стратегии депортированных народов оказал своё влияние и на соционормативную культуру. В годы депортации, в условиях, когда многие семьи остались без мужского главенства по причине их отсутствия, женщинам пришлось взять на себя ответственность за сохранение семьи. Это привело к изменению положения женщины в семье и обществе.

Трудолюбие спецпереселенцев способствовало их скорейшей адаптации к новым хозяйственным и социально-бытовым условиям, улучшило отношения с местным населением, которое на первых порах отнеслось к ним весьма настороженно. Через 2-3 года после депортации труд спецпереселенцев стал поощряться наравне с трудом других граждан. Трудовые достижения открывали возможность для участия в общественной жизни, что было одним из основных факторов жизненного успеха советских людей.

В условиях депортации важным фактором адаптации и самосохранения выступили родственные (фамильные, тейповые) связи и этническая солидарность. В Средней Азии и Казахстане эту сплочённость депортированных народов казахи, киргизы, узбеки называли «дидин уя» (осиное гнездо), подразумевая под этим, что все представители депортированных народов выступают в защиту представителя своего народа сообща.

Важным фактором адаптации спецпереселенцев в местах депортации стал ислам. Чеченцы, ингуши, карачаевцы и балкарцы, по вероисповеданию мусульмане, были расселены в Киргизии и Казахстане среди мусульманского населения. Единая религия способствовала преодолению существующего между спецпереселенцами и местными жителями отчуждения. Единоверец вызывал сострадание и доверие. Спецпереселенцев местные жители называли «мусафир – гость», и многие верующие узбеки, киргизы, казахи старались облегчить их участь. Нередко соседи – местные жители, несмотря на скудность собственных материальных средств, давали еду, кров, одежду представителям насильственно переселённых народов.

Исламская религия с её постулатами смирения, терпения, веры в торжество справедливости давала людям, попавшим в трудную жизненную ситуацию, надежду, что завтрашний день может изменить всё к лучшему, что надо собрать всю волю в кулак и не отчаиваться. В ссылке депортированные народы соблюдали все обряды и мусульманские праздники, которые проводились в семье, без афиширования, чтобы не привлечь внимания партийных органов.

Важную роль в процессе адаптации депортированных народов – карачаевцев и балкарцев – сыграл их язык, который, как и казахский, узбекский и киргизский, относится к языкам тюркской группы. Эта языковая близость способствовала ускорению адаптационных процессов в условиях инонационального окружения.

П. Ш. А л и е в а (Махачкала)

Правовое положение женщины в дореволюционном Дагестане

Место и роль дагестанской женщины в историческом аспекте можно разделить на дореволюционный и послереволюционный периоды. В дореволюционной историографии роль дагестанской женщины специально не изучалась. Многие историки оценивали положение женщины как тяжёлое и принижённое [Абельдяев Я., 1857; Пржевальский П. Г., 1860, 1867; Костемировский И. С., 1861; Воронов Н. И., 1868, 1870; Львов Н., 1867, 1870], но имелось и противоположное мнение, особенно у дагестанских авторов [Шихалиев Д.-М., 1848; Омаров А., 1868, 1869, 1870; Амиров Г.-М., 1873; Бутаев Д.-Б., 1906; Габиев С. И., 1906; Ковалевский М. М., 1890].

До периода национально-освободительной борьбы горцев за свою независимость под руководством трёх имамов (Газимагомеда, Гамзатбека, Шамиля) народы Северо-Западного Дагестана в своей общественной и частной жизни больше руководствовались адатом, неписанными, особыми для каждого аула, а иногда и тухума, правилами жизни и поведения.

Одновременно с адатом в общественной и частной жизни применялся и шариат – совокупность юридических и религиозно-обрядовых норм, основанных на общих правилах ислама, изложенных в Коране, в отличие от адата, основанного на обычном праве. Они вместе – адат и шариат – охватывали всю жизнь и быт горцев.

Нравственные нормы адатов во многом ставили женщин в полную зависимость от мужа и прививали ей с детства чувство покорности перед ним. О правовом и нравственном ущемлении адатами женщин говорят ограничения относительно их свидетельских показаний. Женщины допускались в свидетели, когда имелся один свидетель-мужчина. В этом случае показания двух женщин приравнивались к показаниям одного свидетеля.

Как видно по адатам горцев, женщины, как правило, не могли быть самостоятельными свидетелями. Их присяга принималась в расчёт только тогда, когда не было совершеннолетних близких родственников мужского

пола, которые могли бы за них присягать. Все эти установления были заимствованы адатами из шариата.

Говоря о взглядах и правово-нравственных нормах адатов в отношении женщин, необходимо остановиться ещё на некоторых аспектах, связанных с взаимоотношением полов. В адатах большое внимание уделяется защите женской личности от посягательств мужчин. «За оскорбление женщины снятием её головного убора или платка с виновного в пользу обиженной взыскивается 40 руб. и штраф 10 руб. в пользу общества, и виновный изгоняется из общества на один год... За увоз девушки без согласия виновный платит отцу 150 руб., штраф 50 руб. и кебинских – 4 руб» [см. Адаты общества Каралал, 2002].

Прикосновение к женщине, её увоз и изнасилование считались преступным актом. В случае примирения сторон виновный мужчина подвергался штрафу в пользу сельской общины, родителей и мужа, если женщина была замужем. Таким образом, оскорбление женщины приравнивалось к убийству.

В выяснении правового положения женщины в дореволюционном Дагестане большое значение имеет определение отношения к собственности. На вопросы права и наследования собственности в адатах большое влияние оказал шариат. Женщина могла иметь в своей собственности кебинные деньги, приданое, заработанное своим трудом или в виде дохода от личной земли и скота, а также то, что досталось ей при дележе имущества семьи после смерти мужа.

Характер общественного строя и шариатско-адатные установления сильно ограничивали роль женщины в обществе. Однако были и религиозно-нравственные предписания в отношении женщины, облегчившие её положение. В Дагестане многожёнство было редким явлением, хотя полигамия была узаконена и освящена шариатом. Это объяснялось не только трудностями материальной жизни, но и традициями горцев. Лишь в чрезвычайных случаях (например, бесплодие или неизлечимая тяжёлая болезнь жены) горцы женились на двух, трёх жёнах, но при обязательном согласии предыдущих. При этом справедливые отношения и равноценное материальное обеспечение всех жён гарантировалось. Только у представителей феодальной верхушки было одновременно несколько жён.

Изложенное выше свидетельствует о непоследовательности и

противоречивости шариатско-адатных представлений и норм в отношении женщины. Не вызывает сомнения, что всё это имело целью поставить женщину в зависимое от мужчины неравноправное положение. Однако есть и некоторые установления, которые направлены на то, чтобы защитить женщину от жестокого обращения, от попыток лишить её ограниченных прав, в том числе и права собственности.

Х. М. А м и н о в а (Махачкала)

Интонационное оформление напевного лакского стиха

Интонационное оформление стиха относится к числу интереснейших проблем стиховедения, имеющих непосредственное отношение к ритму, произносительным особенностям стиха и его эмоциональной природе. В плане нашей работы наибольший интерес представляют способы мелодизации традиционного лакского стиха.

Мелодийное начало, будучи старейшим по времени его применения организационным принципом речи, свелось в литературе к определённым традиционным ритмическим образцам, исследованным и систематизированным поэтикой. Напевным стихам характерно развитие темы и композиционное строение, напоминающее структуру музыкального произведения, насыщенного повторами, восклицаниями, смысловыми паузами текста, а также мелодичность языка, плавность ритма, гибкая речевая интонация.

Создаваемая самой системой интонирования напевность усиливается ритмической структурой стиха. Для стихов этого типа характерен 7 и 11-сложный размер, в них нет резких мелодических переходов, взлётов и спадов, нет сложных интонационных схем. Амплитуда колебания мелодической линии невелика. Мелодический рисунок основан на повторяемости, монотонности ритмических ходов, что и создаёт впечатление плавной текучести.

Метрическое сечение, разбивающее стих на полустипы, образует идеальную паузу. В реальном звучании стиха эта пауза иногда обозначается молчанием или особой интонационной каденцией. Иначе говоря, на месте цезуры в стихе с напевной интонацией всегда наблюдается перерыв в звучании. Не только единообразное фонетическое оформление цезуры, но и совпадение структурных пауз, членение текста на два полустипы, повышение тона и некоторый перерыв в звучании между строк, его длительность на границе полустипы и в месте расположения цезуры и цезурных дистанций, создают чёткую ритмичность. Совпадение речевых и структурных швов способствует предсказуемости паузирования текста.

В мелодичном стихе слияние стиховых и синтаксических членений достигает необычайной гармоничности, не только стих совпадает с тем или иным, более или менее законченным, отрезком речи, но совпадает и градация ритмического и синтаксического членения.

Мелодическую основу стиха создаёт также чередование рифмующихся строк, что является отличительной чертой его поэзии. Двойное, тройное повторение созвучия в конце рядом стоящих строк как бы увеличивает протяжённость времени, передаёт медленность его течения в элегическом состоянии героя.

В стихах напевно-мелодического типа система интонирования, подчиняющая себе весь строй стиха, выступает на первый план с гораздо большей отчётливостью. Напевность проявляется в выравненности интонационного построения: во-первых, в строгом соблюдении и фонетическом оформлении цезуры; во-вторых, в нём совпадают речевые и структурно-ритмические швы, в силу чего паузировка здесь носит предсказуемый характер; в-третьих, в чётком распределении количества акцентов и слоговых или ударных групп; в-четвёртых, в стихотворении отмечаются урегулированные эмфатические повторы; в-пятых, обнаруживается единообразие мелодических каденций на гласных и согласных, завершающих строку; в-шестых, налицо повторяемость синтаксических конструкций в строфе – чередование однотипных, с точки зрения интонации, предложений, что создаёт ритмическую монотонию.

В. А м и р я н (Ереван)

Некоторые аспекты трансформаций в искусстве традиционной резьбы по дереву в Армении

Урбанизация и индустриализация села по советскому образцу привела к тому, что уже во второй половине XX века традиционное народное искусство в Армении перестало воспроизводиться и существовало лишь на уровне прекрасных, но редких мастеров, продолжающих своё дело, но не могущих создать благоприятной почвы для возрождения художественных ремёсел. Ситуация усугублялась тем, что традиционное народное искусство и ремёсла воспринимались в обществе как пережиток прошлого, т. е. не существовало и ценностной базы для реконструкции.

Так называемая “оттепель” и патриотические движения 60-х годов привели к осознанию ситуации. Вскоре появился Музей народного искусства Армении, а в 1977 году был создан первый в Европе (возможно, пока единственный) Музей резьбы по дереву.

Музей был основан, фактически, на личных коллекциях и в начале своего существования имел небогатую экспозицию. Однако, очень скоро, благодаря коллективу энтузиастов – сотрудников музея, фонды стали пополняться.

Кроме собирательной работы музей был призван, фактически, восстановить угасающее искусство традиционной резьбы по дереву и связанных с ней ремёсел. По крупицам возрождались технологии, принципы формообразования и композиционные схемы традиционного художественного ремесла. Было положено начало новому, современному армянскому “деревянному” искусству, верному духу традиций.

Преданность любимому делу и бурлящая творческая энергия превратили музей в крупный (по значимости) очаг национальной культуры. К нему тянулась творческая молодёжь из разных областей искусства, и не только. Музей стал, фактически, действующей школой традиционных искусств с серьёзной репутацией. Очень скоро школа насчитывала уже несколько десятков *народных мастеров*, произведения которых пополняли фонды как родного музея, так и других музеев СССР и

за рубежом. Периодически устраивались выставки как в стенах музея, так и выездные, передвижные. Происходила популяризация “деревянного” искусства Армении. Состояние дел в сфере резьбы по дереву и некоторых ремёсел начало внушать надежду и обоснованный оптимизм.

Так продолжалось до восстановления независимости Армении.

Обретение независимости, сопровождающееся войной и тяжёлой блокадой, наступивших после разрушительного землетрясения, естественно, подорвали устои всего, что не было связано с физиологическим жизнеобеспечением. Фактическое отсутствие государственного финансирования и проблемы выживания разбросали людей по разным сферам деятельности и странам мира. Своему делу осталась верна лишь кучка соратников. Благодаря их личному самопожертвованию музей выжил и сегодня действует, являясь одним из важных очагов воспроизводства и развития традиционной армянской культуры.

Процесс строительства новой государственности привёл к новым реалиям.

Отколовшиеся от “матери-школы” мастера воспитали в новых условиях новое поколение резчиков по дереву, ориентированных на новый “дикий” рынок.

Доминирующее господство рынка сувенирной продукции со своими стереотипами привело к естественной примитивизации произведений резьбы по дереву и артефактов всего современного традиционного искусства. Использование элементов национальной орнаментики вне своего композиционного контекста и ценностного содержания не только не способствует развитию традиционного народного искусства, но просто антогонично ему по своей сути и следствию.

Однако, ориентирование на потребление – нормальное явление в сувенирной индустрии всего мира, и мы тут не оригинальны. Наши проблемы находятся в другой плоскости. В условиях фактического отсутствия востребованности в истинно “народном” традиционном искусстве продукция сувенирного рынка подменила собой понятие “армянское декоративно-прикладное искусство”.

Народ в широком смысле, т. е. население, сегодня перестал быть носителем архетипов своей традиционной культуры. Истинно “народное” национальное искусство стало доступно только избранным. Возникла

странная ситуация, когда преемственность традиций народного искусства возможно сохранить только на академическом уровне. т. е. воспроизводство принципов и сохранение духа традиционного искусства под силу только профессионалам, получившим академическое образование и впитавшим в себя сущность национальной культуры.

Н. Антелава (Тбилиси)

Социально-религиозные основы кавказского свадебного антагонизма

До недавнего времени традиционная брачная культура кавказских народов в виде реликтов содержала в себе элементы ритуального насилия, которые проявлялись на всех этапах упорядочения брачных отношений (начиная со сватовства). В этот обоюдный обрядовый антагонизм включены как жених и невеста (имитация их оскорбления, похищения и выкупа; также борьба жениха и невесты и т. д.), так и свадебная свита (ритуальное избивание, связывание, отбирание одежды, «погром» села и т. д.).

Свадебный антагонизм – универсальное явление, которое широко представлено в соответствующих обрядах многих народов мира. Анализ имеющихся материалов даёт возможность заключить, что кроме всей свадьбы, как символизации товарообменных взаимоотношений (калым и приданое, обоюдные индивидуальные подарки, взаимные групповые угощения и т. д.), между семьями происходит символизация союзных отношений, в которых эти союзы моделируются в негативных формах. В соответствии с законами симметрии (принцип уравнивания) между сторонами происходит не только «обмен ценностями», но и «обмен силой». Таким образом, в архаическом обществе брачные отношения несознательно основываются априори, что «обретение» всяких ценностей возможно только лишь обмeнами.

В интересующих нас обрядах выделяется «насилие» внутри самого социума (в частности, уход как жениха, так и невесты до и после свадьбы

на определённый период из отчего дома и их временное проживание в другом месте, похищение жениха, его выкуп и т. п.), что, по нашему мнению, мотивировано нарушением полового табу.

В рамках свадебного антагонизма вся композиция ритуальных выкупов жениха и невесты строится на том, что в нём оказываются последовательно отмеченными все основные сакрализованные части жилого пространства: очаг, главная опора помещения, порог (дверь жилья, ворота усадьбы, сельские перекрёстки, комната или домик новобрачных).

Свадебный антагонизм должен был зародиться в период перехода от дислокального к авункулокальной форме брачного поселения.

Н. А р д о т е л и (Тбилиси)

К генезису показателей эргативного падежа в дагестанских языках

1. Эргативный падеж и эргативная конструкция, характерные для дагестанских языков, реконструируются и для эпохи единства этих языков. Правда, производящая основа эргатива и его маркеры на основе формальной модификации и функционально-семантической реинтерпретации претерпели определённые изменения, но постулирование этих последних возможно с учётом показаний как лезгинских и лакско-даргинских, так и аварско-андийских языков. Что касается дидойских языков, то в этих языках исторический маркер эргатива **-d**, в результате распределения функций стал показателем инструменталиса в именах, выражающих неразумные живые существа и вещи. Несмотря на это, маркер эргатива **-di** (> **-ti**) в виде реликта сохранился в хваршинском и бежитинском языках.

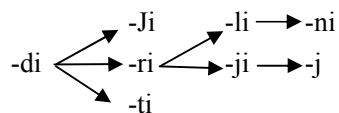
2. Анализ структуры формантов современного эргатива исследуемых языков показывает архаичность маркера, содержащего в себе **-d** [А. С. Чикобава, Б. К. Гигинейшвили, М. Е. Алексеев, Г. В. Топуриа...].

Ниже представлена синоптическая таблица основных показателей эргативного (инструменталиса/родительного) падежа в дагестанских языках.

Языки \ Падежи	Эргатив	Инструменталис	Родительный
Аварский	-d, -c'а (< -t-s'а < -d-s'а)		–
Андийский	-d, -di, -ni (< -di)		–
Ботлихский	-di		–
Чамалинский	-d (гакв.), -di (гиг.), -du (гад.)		–
Багвалинский	-d/>-r		–
Каратинский	-ž/>l(< -r), -di		–
Ахвахский	-de/-l (< -de)		–
Дидойский	–	-d	–
Гинухский	–	-d	–
Хваршинский	-di/>-ti	-d, -z (< -d)	–
Бежитинский	-di/> -ti, -li, -l/-lo	-d/-do	–
Лакский	-l		–
Даргинский	-l/-li, -ni		–
Лезгинский	-di, -ni	–	–
Табасаранский	-di/-ri, -Z, -ji, -li, -i...	-di, -Ji, -ri...	–
Агульский	-di, -ji, -ni...	-di	–
Рутульский	-ra	–	-d/-d ^h , -da
Цахурский	-n	–	-n, -di
Арчинский	-de/> -te, -ri, -li, -ni...		–
Крызский	-r, -l	-J/-Ji	–
Будухский	-r	–	-d, -r
Хиналутский	-i		-i
Удийский	-n		

3. Вышепредставленная таблица указывает на то, что в абсолютном большинстве исследуемых языков формант **-d** (resp. его содержащий) наблюдается систематически или спорадически, и именно этот маркер является исходным архетипом. Как известно, основа с формантом **-d** была использована для образования палеоэргативной основы (=для основы эргатив-генитив-инструменталиса), которая, со своей стороны, в результате функционально-семантического преобразования стала формантом

эргативного и косвенных падежей. Исходя из этого, маркер со структурой (-V)С архаичного эргатива, который увязывается с классификатором вещей, модифицируется аналогично классному экспоненту:

Если мы примем во внимание классное склонение, совпадение изменений соответствующих показателей в спряжении и особенности некоторых языков, тогда при "диффузном" склонении предположение о маркированности с грамматическими классными экспонентами нам кажется более достоверным.

4. При формировании деклинационной системы в дагестанских языках привлекает внимание фонематическая система падежных морфем, что увязывается с образованием самостоятельного эргатива (resp. родительного, инструменталиса). За исключением некоторых языков (ав., собств. дид., гин., лак., уд., буд.), морфема самостоятельного эргатива (resp. генитива, инструменталиса) является морфемой структуры -CV, "...сегментация которой становится возможной лишь при диахроническом анализе" [Г. Топуриа]. При дифференциации палеоэргативной основы-формы язык старается для каждого падежа использовать самостоятельные добавочные морфемы, чем можно отличить эти последние от диффузной грамматической единицы, напр.: ав. -l'-a < -l'-a [И. И. Церцвадзе], -c'-a < -t-s'-a < -d+s'-a [К. Ш. Микаилов].

Предполагается, что маркер эргатива -di состоит из двух компонентов: -d – показатель палеоэргатива + -i – показатель самостоятельного эргатива. Важные показания дают, с одной стороны, лакский, а, с другой, хиналугский, напр.: лак. dik "мясо" – эрг. dik-u-l, хин. ki "баран" – эрг. ki-i...

Что касается дидойских языков, то в этих языках архаический эргатив преобразовался в инструменталис (хвар. zeⁿ "медведь" – INSTR. zeⁿ-z...), а самостоятельный эргатив реликтно сохранился (хвар. obu "отец" – эрг. obu-di...).

Э. А с л а н о в а (Баку-Тбилиси)

К вопросу адаптации консонантов азербайджанского языка в хиналугском языке

Хиналугский язык – это одноаульный бесписьменный язык, входящий в лезгинскую подгруппу иберийско-кавказской семьи языков. Носители хиналугского языка проживают в селениях Хиналуг Кубинского района и Пирсаган Али-Байрамлинского района Азербайджанской республики. Хиналуг – один из высокогорных и отдалённых от плоскостных районов населённый пункт Шахдага. Он расположен на высоте 2000 м над уровнем моря. Селение Хиналуг, как и Курум в Дагестане, стоит обособленно от других населённых пунктов. Эта обособленность наложила определённый отпечаток не только на быт хиналугцев, но и на их язык.

Хиналугский язык, как бесписьменный, имеет ограниченную сферу употребления – им пользуются только в быту. Языком делопроизводства, обучения, средств массовой информации является азербайджанский язык. Следовательно, все хиналугцы являются билингвами, а билингвизм этот носит ярко выраженный диглосивный характер, то есть азербайджанский и хиналугский языки занимают разные ступени социальной иерархии.

Так что ареалы распространения и действия языка межнационального общения могут порой существенно различаться временными и пространственными границами, своеобразием бытования.

Целью нашей работы являются тюркизмы в хиналугском языке. Сильное влияние на хиналугский язык оказывают азербайджанский и лезгинский языки, в окружении которых он находится. Особенно много заимствований в хиналугском языке встречаются из азербайджанского языка и через него из других языков.

Заимствованные слова появляются в лексической системе языка под влиянием внешних (экстралингвистических) или внутренних (собственно лингвистических) причин. Заимствования из азербайджанского языка носят, в основном, односторонний характер: когда дело касается государственного и одного из реликтных бесписьменных языков, то обязательным условием является высокая частотность и всеобщность употреб-

ления заимствованной лексической единицы. Заимствования из хиналугского языка не удовлетворяют этим требованиям и, следовательно, мы можем охарактеризовать эти требования как преимущественно односторонние.

Лексика хиналугского языка состоит из двух пластов: исконная и заимствованная. Исконная лексика составляет основу словарного фонда хиналугского языка.

При заимствовании того или иного слова язык может претерпевать фонетические изменения, а может и нет. Приведём те примеры, когда слова не поддаются изменениям:

Kamal – разум	a ^h Ca ^h g – ключ
dost – друг	ka ^h sƏb – бедный

Фонетический состав хиналугского языка в целом укладывается в общую фонологическую систему лезгинского языка. В нём насчитывается 65 фонем, из них 9 гласных и 56 согласных.

Система согласных хиналугского языка по сравнению с азербайджанским языком сложная.

В хиналугском языке зафиксированы все согласные звуки, присущие и другим дагестанским языкам, за исключением латералов, широко представленных в языках аварской группы, и звонкой аффрикаты [dʒ].

Нас интересовали случаи изменения консонантов при заимствовании. Рассмотрим их.

1. В хиналугском языке некоторые смычные, аффрикаты и спиранты имеют свои долгие варианты: c^h, m̄m̄, n̄n̄, p^h, b̄b̄, t^h, q^hq^h, v̄v̄, č^h, k^h, l̄. Процесс интенсификации согласного наблюдается и при заимствовании. Например:

č ^h aq ^h q ^h al ← čaggal – шакал	ičk ^h i ← ički – спиртной напиток
ba ^h č ^h a ← ba ^h ča – сад	mäkt ^h äb ← mäktäb – школа

2. Наличие абруптивов в исконной лексике не должно вызывать сомнения, что же касается слов, заимствованных из азербайджанского языка, то в них тоже есть абруптивы. Например,

pa ^h ax ← pa ^h ax – шапка	po ^h xu ^h ← po ^h xud – горох
čəmbə ^h lə ← čəmbə ^h lə – малыш	çət ^h an ← çərt ^h dan – маленький

3. При заимствовании в хиналугский язык лексем с фонемой [č̣] происходит процесс деаффрикатизации, фонема č̣ → č :

aži ← ažə – горький

viždan ← viždan – совесть

üçmižay ← üçbužag – треугольник

4. При заимствовании из азербайджанского языка наблюдается процесс озвончения конечных согласных [g] → [ɣ] и [k] → [g]. Например,

çiray ← çərag – светильник

bilig ← bilik – знание

qarmağ ← qarmaq – крючок

gäräg ← gərək – нужно

5. В процессе заимствования наблюдается процесс наращивания фонем как согласных, так и гласных, утери вокала:

5.1 bəwzi ← bəzi – некоторый

žäməwät ← žəmaat – общество, социум

xsusə ← xüsusi – собственный

5.2 ämir ← ämr – приказ

fähim ← fəhm – внимание

5.3 stəälžäm ← sətälžäm – простуда

6. Сонорный [n] в вариантах некоторых лексем при заимствовании: наблюдается процесс его утери, а предыдущий гласный удлиняется. Например:

çigin //çigī ← çijin – плечо

zindan//zidā ← zəndan – наковальня

žəbən//žəbə ← žib – карман

7. Нельзя не отметить случаи, когда звонкие интенсивные консонанты азербайджанского языка при заимствовании передаются в хиналугском языке глухими интенсивными согласными. Например,

žitəi ← židdi – серьезный

atəəm ← addəm – шаг

8. В процессе заимствования наблюдается также процесс метатезы:

naqat ← nöktə – точка

sähbi ← sahib – хозяин

ağzə ← ağız – рот

9. Процесс ассимиляции наблюдается на стыке морфем: корня и азербайджанского словообразовательного аффикса -lə// -li:

abər-rə ← abər-lə – приличный

h_əürmät_əi (h_əürmt-ti) ← hörmät-li – уважаемый

dat_əə (dat-ti) ← dad-lə – вкусный

В представленной нами работе мы ставили целью показать влияние фонотактики хиналугского языка на заимствованную лексическую единицу из азербайджанского языка (мы рассматривали случаи изменения консонантов). Именно фонотактика и определяет фонетический облик в заимствующем языке.

В результате языковых контактов нужно рассматривать также выработку в двуязычном коллективе навыков произношения, чуждых родному языку, но характерных для второго языка звуков, звукокомплексов и отражение этих навыков в фонетической системе родного языка.

Т. И. А х у н д о в (Баку)

Археологические исследования в Юго-Восточном Азербайджане (Талыш-Муганский регион)

Юго-Восточный Азербайджан, состоящий из Муганской, Сальянской и Ленкоранской степей с массивом Талышских гор, представляет собой интереснейшую природную среду для обитания и хозяйственной деятельности человека.

Древнейшие следы человека эпохи камня в этом регионе отмечены в карстовых пещерах Горного Талыша и относятся ко времени мустье.

После длительного вакуума данных в распоряжении исследователей появляется богатейший материал расселения человека в регионе. В V тыс. до н. э. осваивается подгорная полоса Муганской степи. В это время здесь появляется первое оседло-земледельческое население региона. Оно представлено многочисленными поселениями эпохи неолит-энеолита, сохранившимися в виде «тепе». К середине первой половины IV тыс. до н. э. это население покидает свои поселения. Дальнейшая их судьба и причины ухода нам пока неизвестны.

По прошествии определённого времени, во второй половине IV тыс. до н. э. на этих подгорных равнинах появляется совершенно новое население, сочетающее оседлое земледелие и подвижное скотоводческое хозяйство. Эти люди не имели каких-либо связей с предшествующим населением. Расселение их имело совершенно другую топографию, и в настоящее время их культурные отложения находятся ниже современного горизонта. С ними связаны и древнейшие в этом регионе захоронения под курганной насыпью. Но и это население просуществовало здесь недолго.

В III тыс. до н. э. на Муганской и Ленкоранской равнинах появляются носители куро-аракской традиции. Следов их контактов с предшественниками нет. Они освоили как подгорные равнины, так и низкогорные долины рек. В отличие от своих предшественников в этом регионе куро-аракцы заселяли вершины естественных останцев в руслах рек и вершины «тепе» древнейшего населения в этом регионе, используемые ими как естественный холм.

К середине III тыс. до н. э. куро-аракское население сменяется носителями традиций подвижных скотоводов, оставивших множество курганов. Следы их материальной культуры незначительной мощности на остатках поселений перекрывают отложения куро-аракской традиции.

Для характеристики начала II тыс. до н. э. в этом регионе имеются остатки поселения, впускные погребения на древних поселениях, отдельные находки. Они по всем показателям отличны от остатков материальной культуры предшественников. Относительно этого времени имеются пока ещё очень слабые намёки на освоение высокогорной зоны региона.

Во второй половине II – первой половине I тыс. до н. э. в этом регионе расцветает Талыш-Муганская культура. Она охватывает всю равнинную и горную зоны Юго-Восточного Азербайджана.

В настоящее время в этом регионе проводятся комплексные археологические исследования. Силами «Муганской неолит-энеолитической экспедиции» стационарными раскопками изучаются поселение Полутепе (V-IV тыс. до н. э.), поселение Алхантепе (IV тыс. до н. э.), проводятся фиксация и картографирование древних памятников, палеогеографические и палеотопографические исследования, разведочными работами охвачен весь регион, от высокогорий до приморских заболоченных низин.

М. Р. Б а б а е в а (Баку)

**Отражение социально-политических проблем
в исторической трагедии «Шейх Санан»
Гусейна Джавида**

Одним из ярких представителей романтизма в Азербайджане в начале XX века является Г. Джавид. Джавид – автор драм, отражающих историю Кавказа и Ближнего Востока. Чтобы представить социально-политические и нравственно-духовные проблемы истории, Г. Джавид описывал факты современности, обращаясь к исторической реальности.

В начале прошлого века у Джавида возник замысел о воспроизведении истории Востока. Для того, чтобы воссоздать картину политических интриг, народных движений, семейных нравов Гусейну Джавиду потребовалось затратить немало усилий. Перечень книг, прочитанных автором с этой целью, ещё ничего не доказывает. Нужно было обладать редчайшим мастерством, изумительной фантазией, чтобы воскресить весь драматизм жизни многих столетий, наделить героев реальными человеческими страстями. Г. Джавид порою сознательно допускал отклонения от хронологии, но всегда стремился дать верное описание эпохи, представить персонажей пьес в реальной обстановке, продемонстрировать в живом диалоге особенности их речи и образ мышления.

В 1912-1914 годах Г. Джавид, проживая в Тбилиси и Нахичевани, написал трагедию «Шейх Санан». Как известно, тема этой пьесы давно существовала в древних персидских и кавказских источниках. Во всех вариантах Шейх Санан был истолкован как суфий, который, поднимаясь по ступени самопознания, достигает духовной вершины. У народов Южного Кавказа эта история истолкована немного иначе. Так как здесь, в отличие от персидских вариантов, Санан не семидесятилетний духовный наставник. Он – молодой духовный лидер мусульманского общества и может добиться земной любви любой красивой девушки.

Двадцатые годы прошлого века на Кавказе были совсем не тем временем, чтобы писать исторические драмы, тем более на тему истории и культуры Кавказа. Г. Джавид в «Шейх Санане» воскресил любовь

мусульманского духовного лидера Санана и его возлюбленной грузинской девушки Хумар – дочери священника. Неудивительно, что в связи с этим критики того времени упрекали Джавида в отдалённости от живых интересов времени и проблем. Но Г. Джавид своим творчеством обращается не только к азербайджанскому народу и той эпохе, в которой он жил, а ко всему человечеству всех времён. Он в своих произведениях ставил всеобщие и вечные проблемы. Этими принципами особенно обогащены исторические драмы поэта.

В 1929 году Джавид написал пьесу «Князь», которая была посвящена революционной теме. Действия в этой пьесе происходят в Грузии в начале XX века, когда создавались режимы социалистического строя. Чтобы придать пьесе местный колорит, Джавид со своей семьёй в 1928 году приезжает в Грузию на отдых в Боржоми. Здесь он начинает вести наблюдение за характером местного населения, учится грузинскому языку и традициям.

Революционные события 1905 года и трагические события двадцатых годов отразились в пьесе драматурга. Джавид увидел общество, где грубый денежный интерес стал главной пружиной человеческих действий, где патриотизм и законы – только слова лицемерного прикрытия этого интереса, вызывающего бесчисленные преступления; деньги разъедают семью; превращение духа в товар ставит людей науки и искусства в приниженное положение, порождая бесчисленные трагедии; золото извращает все чувства и отношения.

В произведениях великого романтика Джавида драматические эффекты усиливали социальные и нравственные контрасты, придавали предельную рельефность вырисовывающейся за ними борьбе Добра и Зла. У Джавида драматические конфликты и ситуации «работают» на обнажение непримиримых противоречий, корнящихся в самой природе советского строя.

М. Р. Багомедов (Махачкала)

**К этнолингвистическому анализу комонимов
полиэтнического региона**

Комонимы (комоним – вид ойконима; собственное имя любого сельского поселения [Подольская 1988]) являются одним из наиболее важных и ценных источников этнокультурной информации о народах, заселяющих данную территорию. А для такого уникального полиэтнического региона мира как Дагестан, этнолингвистический анализ названий сельских населённых пунктов видится одним из перспективных путей.

Интересный и богатый материал по топонимии региона представлен в различных исследованиях исторического и географического характера. В плане этнолингвистического изучения топонимии Дагестана наиболее привлекательными являются исторические труды Р. М. Магомедова, М.-З. О. Османова, Б. И. Гаджиева, А. Р. Шихсаидова, Б. Г. Алиева, М.-С. К. Умаханова и др. Хотя в них отсутствует сугубо лингвистический анализ названий населённых пунктов (НП), они ценны для лингвистики тем, что приводятся различного рода историко-географические справки, а в отдельных случаях и этимологии.

Об истории и культуре дагестанских НП написано немало как в отдельных статьях, так и в крупных работах. В некоторых из них упоминаются комонимы, но не всегда даётся их этимология. С выходом в последние годы книг об отдельных НП, союзах сельских обществ и районов эта проблема более или менее решается. Вышли книги о селениях Бацада [1993], Дибгаши [1994], Мюрего [1996], Карабудахкент [1997], Куппа [1997], Харбук [1997], Кубачи [1998, 2000], Куруш [1998], Унчукатль [1998], Цовкра [1998], Ашты [1999], Губден [1999; 2002], Калакорейш [2000], Хаджалмахи [2000; 2002], Мекеги [2001], Дуакар [2002], Чираг [2002], Чиркей [2002; 2003], Кутиша [2003], Микрах [2003], Урахи [2004], Сугурбимахи [2005], Уркарах [2005], Джангамахи [2006], Карлабко [2006] и др. Имеющийся в них материал по топонимике может послужить богатым источником для этнолингвистических исследований. В силу характера своего исследования авторы делают анализ историко-

этнографического, географического порядка. Тем не менее, они представляют несомненный интерес для лингвистики.

Несмотря на пёструю языковую картину, в ойконимии просматриваются общие для всех языков модели. В ряде комонимов отражается специфика территории и языковые (диалектные) особенности.

В республике насчитывается более 1600 населённых пунктов (НП), из которых: 10 городов, 19 поселков городского типа и 1567 сельских НП [Дагестанская АССР. Административно – территориальное деление 1980]. В регионе, как правило, сельские НП строились исходя из географических, экономических и оборонительных соображений. Это наложило отпечаток на сходство в образовании комонимов.

В языках народов Дагестана понятие «сельский НП» («село», «хутор») выражается различными словами. Например: а) в аварском: *росу* «село»; *коло* «хутор»; б) в даргинском: *ши (ша)* «село», *махьи (магьи, маши, машиши)* «хутор»; в) в лакском: *шяр, шяравалу* «село», *мащи* «хутор» (они не представлены в ойконимах); г) в лезгинском: *хуър (хюр), кент, къеле (келе)* «село». В официальных документах на русском языке в лезгинских ойконимах зафиксирован компонент –*кент*, но в изданиях на родном языке и в устной речи используется исконный *хуър*.

В комонимах Дагестана встречаются и тюркские элементы *кент, аул, къала*, используемые для передачи понятия НП: *Сулайбакент, Маллакент, Сулевкент; Мяммаул; Сергокъала* и др. Они свидетельствуют о более позднем образовании этих названий, а в отдельных случаях и самих НП. Основообразующими элементами в них чаще всего выступают мужские личные имена.

В результате миграционных процессов и различных других обстоятельств возникли новые НП. Об этом свидетельствует компонент *новый*, который наличествует в названиях 37 вновь образованных НП [Дагестанская АССР. Административно-территориальное деление 1980: 182-183]: *Новая Барша, Новый Хушет, Новокаре, Ново-Кули, Новый Чиркей* и др. Как правило, название прежнего села сохраняется. Исключением является НП *Сагаси Дейбук*, где даргинское слово *сагаси* «новый» не переведено. Для НП с многонациональным составом (иногда одной национальности, но из разных сёл), как правило, выбирают нейтральное название: *Зеленоморск, Родниковый, Краснопартизанск, Морское, Друж-*

ба, Ленинкент, Красноармейское и др. В основном эти поселения образовались во второй половине XX в. В них налицо следы советской эпохи.

Наличие или отсутствие компонентов «верхний-нижний» в комонимах языков народов Дагестана объясняется географическим расположением НП. Сравнительно большое количество таких даргинских и аварских названий НП истолковывается их местоположением в горной части.

Таким образом, в образовании комонимов важную роль играют следующие факторы: географическое расположение села, рельеф, природно-климатические особенности, время образования, историческое событие, статус населённого пункта и др.

При этнолингвистическом исследовании важно учесть и топонимический фольклор, т. к. он содержит в себе богатый материал об образовании того или иного названия НП.

Ц. Б а р а м и д з е (Тбилиси)

Несколько вопросов ареальной лингвистики из синтаксиса кавказских языков

Комплексное изучение распространённых на Кавказе иберийско-кавказских и других языков, а также изучение их отношений к языкам ареала Передней Азии и индоевропейским языкам представляет собой важнейшую проблему современной лингвистики. В этой связи приобретает значение историческое взаимоотношение собственно иберийско-кавказских языков с индоевропейскими языками и древнейшими языками Передней Азии. Подобное изучение интересно как для языков первой, так и второй семьи. Например, с одной стороны, недостаточна интерпретация ряда особенностей языковых данных индоевропейского языка кавказского ареала с учётом данных только лишь родственных языков; с другой стороны, многие иберийско-кавказские языки, которые существуют и изменяются относительно индоевропейских, представляют особенности, которые являются свойством другого субстрата. Вместе с тем, для

гетерогенных языков свойственны труднообъяснимые типологические параллели; единство особенностей проявляется не только в фонетике, морфологии, лексике, но, что весьма важно, и в синтаксисе.

В докладе сделана попытка установления сравнительно-типологических изоглосс; проблемные вопросы синтаксиса рассмотрены как общелингвистическая проблема (например, эргатив, формирование гипотаксиса) эргатива, как древнейшего языкового явления. Это наиболее слабое звено в ареальной лингвистике. Гипотаксис слабо развит в абхазско-адыгских, нахских и дагестанских языках. Существенную роль в формировании гипотаксиса играют причастие и формы абсолютива, а также данные древнейших письменных языков, которые оказывают непрерывное влияние на бесписьменные языки и языки с новой письменностью. Формируется тип гипотактического строения гипотаксиса (например, в результате устного и письменного влияния азербайджанского языка на аварский и цахурский языки в Закавказье).

В докладе рассмотрены вопросы трансформации и структурных особенностей синтаксических моделей языков различной системы, распространённых на Кавказе.

Ц. Б а р а м и д з е (Тбилиси)

Из общей баскско – картвельской лексики (баскск. *šoç* : груз. *ჭაჭა*-а)

В докладе рассмотрена связь баск. *šoç*- и картвельск. *ჭაჭა*- из общего баскско-картвельского лексического фонда. Высказано мнение, что баскская основа *šoç*- «яблочное вино» семантически и этимологически связана с грузинской основой *ჭაჭა*-а. Баск. *šoç*- «яблочное вино» (желтоватое, цвета соломы, наподобие водки) отглагольное имя, и как груз. *ჭაჭა*-а отражает особенности его приготовления. В докладе проанализированы лексические единицы, связанные с основами *ჭაჭა*- : *šoç*-.

Э. А. Бароков (Нальчик)

К вопросу военной культуры адыгов (черкесов)

Адыги, адыгейцы – современные кабардинцы, черкесы – являются одними из древнейших народов Северного Кавказа. Их в Российской Федерации более 700 тыс. человек, в том числе в Кабардино-Балкарской Республике более 500 тыс. человек.

В результате Кавказской войны, которая продолжалась более 100 лет и завершилась в 1864 г., абсолютное большинство населения было вынуждено покинуть свою историческую родину и переселиться в Османскую империю, а затем они были разбросаны по всему земному шару. По неполным данным сейчас в одной только Турции проживает около 7 млн. адыго-черкесов. Если посмотреть на их тысячелетнюю историю с то она полна многими драматическими событиями. Эти народы постоянно испытывали притеснения со стороны многих племён и народов.

В связи с этим адыго-черкесам приходилось не только защищать свою землю. Постоянная военная угроза со стороны завоевателей как из Азии, так и Европы, заставила их подчинить свой образ жизни, свою материальную и духовную культуру войне, подготовке будущих защитников своей земли, своего очага. Это и понятно, так как все завоеватели, которые приходили на Северный Кавказ и проходили через него, прежде всего сталкивались именно с адыгами (черкесами), т.к. они занимали в этом районе – на Северном Кавказе – самые плодородные и удобные в стратегическом отношении земли. Поэтому, неслучайно, в представлении многих народов Европы и Азии адыг (черкес) был прежде всего воином.

Многие детали адыгского этикета (адыгэ хабзэ), в особенности дворянский этикет (уэркъ хабзэ), во многом напоминают военный устав современной регулярной армии. Между дворянским этикетом адыгов и рыцарством много параллелей.

Для адыга, особенно князя или дворянина, смерть была ничто по сравнению с его честью и достоинством. Он без всяких раздумий мог отдать жизнь, чтобы защитить свою честь. Он шёл на верную смерть,

когда речь шла о защите родной земли. Считалось самым большим позором по адыгскому этикету, если черкес (адыг) проявлял малодушие на войне. Он не имел права сдаваться в плен. Был у адыгов специальный традиционный институт, где осуждали такого труса. Его водили по селу, посадив на осла задом наперёд. При этом на него надевали специальную «рубашку труса» (къэрабгъэ джанэ) – от слов «къэрабгъэ»- «трус» и «джанэ»- «рубашка» – и «шапку труса» (къэрабгъэ пыІэ) – от слов «къэрабгъэ»- «трус» и «пыІэ» – «шапка».

Адыги (черкесы) огромное внимание уделяли военно-физическому воспитанию мальчиков, вообще молодёжи. На протяжении веков была создана целая система воспитания мальчиков и юношей в духе патриотизма. Она была направлена на выработку у них таких необходимых черт, как смелость, отвага, решительность, презрение к смерти и т. д. Их приучали с раннего детства переносить голод, холод и различные лишения. Воспитанию этих и других необходимых качеств воина были подчинены все детские и многие взрослые национальные игры адыгов (черкесов). Их военную славу по достоинству оценивали многие соседние и дальние народы. Поэтому они приглашали адыго-черкесов на военную службу, обращались к ним, чтобы они вместе с ними воевали с врагами. История знает немало случаев, когда, например, адыго-черкесы и грузины воевали с общим врагом и одерживали не одну славную победу, и такая ратная дружба между этими древнейшими народами продолжалась не одно столетие.

Н. Б е п и е в а (Тбилиси)

К некоторым функциям послелогов в грузинском и осетинском языках

В осетинском языке встречаются как предлоги (ос. разёвёрдтё), так и послелого (ос. фёсёвёрдтё, фёсдырдтё). Обе части речи являются вспомогательными словами, которые «добавляются к той или иной падежной форме имён для обозначения состояния, направления, назначения или какого-нибудь другого отношения к предмету» (А. Шанидзе).

В осетинском языке, в отличие от послелогов, предлогов всего несколько, в частности:

1. Ёд «с», «вместе». В грузинском языке этому предлогу соответствует форма обстоятельного падежа, оформленная «притяжательным» суффиксом **-ian**, напр.:

Осетинский	Грузинский
ёд-гёрзтё	iaɣaɣ-ian-ad «с оружием»
ёд-дзаума	nivteb-ian-ad «с вещами» . . .

Тут же необходимо отметить, что суффиксам – **-ovan**, **-ian**, **-osan**, **-ier**, посредством которых в грузинском образуются притяжательные формы, в осетинском соответствует суффикс **-джын**; ср.:

дур-джын	kv-ian-i «каменистый»
фыд-джын	hogc-ian-i «мясной», «мясистый»
ном-джын	saxel-ovan-i, saxel-ian-i «знаменитый», «именитый» . . .

В осетинском предлогом является также **ёнё** «без». В грузинском языке ему соответствует циркумфикс **u- – -o**, указывающий на отсутствие обозначаемого предмета.

ёнё-зёнёг	u-švil-o «бездетный»
ёнё-гьдау	u-çesgig-o «беспорядочный» . . .

3. Кроме этого, некоторые исследователи осетинского языка выделяют третий предлог – **фёйнё** «по-одному» (хотя данная форма имеет не только это значение).

Некоторые односложные послелогов грузинского языка (**-vit**, **-tan**, **-ze**, **-ši**, **-tvis**, **-gan** (**-dan**), **-ken**) в осетинском передаются формами разных падежей (а не с помощью предлогов), ср.:

хадзёр-ау	saxli-vit «как дом»
хадзёр-ёй	saxli-dan «из дому»
хадзёр-мё, хадзёр-ы	saxl-ši «в доме»

В грузинском языке различаются вопросы, задаваемые к формам с послелогоми **-gan** (амханagisa-**gan** «от друга») и **-dan**//**-idan** (çqaro-**dan** «от родника»), это – от кого? откуда? В осетинском они передаются формой родительного падежа, т. е. форма одинакова независимо от различных вопросов, задаваемых к ней. Напротив, послелог грузинского языка **-ši** (соответствует русскому предлогу «в») в осетинском передаётся формами различных падежей, напр.: **sopel-ši çavedi** – **хъаутам** ацыдтан «я поехал в деревню»; иначе выражается словосочетание **я в деревне** – **sopel-ši var** –

хъёуты дён, послелог -šĭ в грузинском используется как во время статики, так и динамики, а в осетинском эти отношения выражаются разными падежами.

Правописание послелогов в грузинском и осетинском языках часто не совпадает. Аналоги некоторых пишущихся слитно грузинских форм в осетинском пишутся отдельно, напр.:

saxl-**tan** – хадзёры **цур** «около дома»

saxli-**dan** – хадзёры **рдге** «из дома»

saxlis-**ken** – хадзёры **рдём** «к дому»

Представляется, что в осетинском языке на ранней стадии развития было намного больше предлогов и послелогов, нежели мы имеем сейчас. Об этом свидетельствуют некоторые формы, сохранившиеся в дигорском диалекте, часть которых представлена и в современном осетинском литературном языке: **раз**-дарён («фартук», «передник»), **дёл**-базыр («под крылом»), **дёл**-барад («отношение», «зависимость»), **уёл**-арв («небеса»), **уёлё**-дарёс («верхняя одежда»), **фёс**-хох («за горой»), **мид**-былты («в середине губ») и др.

Таким образом, функцию грузинских послелогов в осетинском выполняют послелоги и несколько предлогов. Вместе с тем, необходимо отметить то обстоятельство, что в некоторых случаях грузинские послелоги (в основном, примыкающие к именам) в осетинском передаются падежными формами. В грузинском и осетинском также различно правописание послелогов.

Л. Б е р и а ш в и л и (Тбилиси)

Реликты в культуре земледелия Кавказа («молотильный камень» из Месхети)

Материалы специальных исследований позволяют говорить о существовании основных, древних очагов мировых земледельческих культур, к числу которых относится территория Кавказа.

Среди регионов Кавказа Грузия является центром возникновения многих культурных растений (зерновые, бобовые, виноградная лоза...) и

самобытным очагом развития земледелия (Жуковский, 1950). На основе специальных исследований установлены микро- и макрорегиональные области различных природных ресурсов, которые представлены в сочетании климатических режимов Восточной (умеренно континентальный) и Западной (субтропический) Грузии.

На территории Грузии установлено возделывание проса, ячменя, льна, пшеницы в древнейший период. Как пишет П. Жуковский «...грузинские виды пшеницы – древнекопская **полба**, **маха**, **зандури** – являются осколками древней культуры, такими же реликтами древнего земледелия, как копательная палка, мотыга, деревянная соха, зернотёрки..., с потомственной же стороны территория Грузии может быть признана первичным очагом пшениц» (Жуковский, 1950).

Особо следует выделить группу плёнчатых пшениц, относящихся к первичным видам этой культуры. Г. С. Читая специально касается вопроса соотношения инициальных видов зерновых с соответствующими орудиями труда. На примере эндемов Грузии маха и зандури, им определяется взаимосвязь этих видов с орудием для уборки – шнаква (Читая, 1969). Этот способ, уникальный по своей сути, сохранился лишь в ограниченном пространстве нахождения данных культур (Синская, 1975).

В аналогичном плане, на основе зафиксированных в Месхети этнографических сведений, становится возможным установить функциональную взаимозависимость между культурой полбы и древнейшим орудием труда «молотильным камнем». Полба относится к группе плёнчатых пшениц, зерно которых заключено в колосковые чешуйки, и для получения зерна приходится прибегать к вторичной обработке – удалению зерновых ячеек. Что касается «молотильного камня», то он состоит из двух частей: «нижнего камня» (kveda kva), диаметром 95 см и, расположенного на нём «верхнего камня» (zeda kva) овальной, шарообразной формы, окружностью 100 см. На «нижний камень» засыпается определённое количество зёрен полбы и руками приводится в кругообразное движение «верхний камень», что и составляет процесс молотбы. Далее зерно толкут в ступах, «родины», или ручных мельницах и употребляют в пищу. Особенно востребовалась полбяная каша «коркоти» для поминания усопших, которую каждая семья готовила в «месяц душ» (sulta tve) в феврале и потчевала ею соседей.

В связи с приведённым материалом заслуживает внимания опубликованная в журнале *Ethnographisch – areheologische Zeitschrift* –

статья Э. Геннинга «Наблюдения над преисторическими и раннеисторическими зернотёрками». Для нас представляют непосредственный интерес рассмотренные Геннингом каменные зернотёрки. Автор особо выделяет зернотёрки «седлообразной» и «шарообразной» формы и делает заключение: «вышеуказанные зернотёрки использовались для размельчения хлебных зёрен; в шарообразной зёрнотерке – это движение производилось руками и имело круговое направление... Зернотёрки седлообразной и шарообразной формы в далёком прошлом сосуществовали, хотя до настоящего времени в быту сохранились лишь последние» (указ. раб.).

Далее Геннинг приводит сравнительные данные производительности труда указанных зернотёрок: для превращения в муку 1 кг зерна в «седлообразной» зернотёрке требуется 40 мин. В шарообразной зернотёрке тот же результат достигается после 3-х часового непрерывного труда, получается в итоге лишь частично молотое зерно. Таким образом, производительность труда шарообразных зернотёрок значительно ниже, и автор высказывает сомнение о целесообразности их применения для помола зерновых. При этом, не имея необходимой аргументации, воздерживается от выводов, и вопрос о причине сосуществования названных зернотёрок остаётся открытым.

Мы полагаем, что этнографический материал из Месхети о «молотильном камне» (который находит аналог с «шарообразными» зернотёрками) может дать объяснение данному обстоятельству. В частности, первоначальной функцией «шарообразной зернотёрки» (как и «молотильного камня») предполагаем молотьбу плёнчатых культур, в частности полбы – *T. dicossum*, в своём распространении охватывающей районы повсеместного нахождения указанных орудий. Что касается сосуществования зернотёрок «седлообразной» и «шарообразной» форм, оно было обусловлено их различной функцией (помол и молотьба). Возрастающее превалирование в мировом земледелии мягких видов пшениц и связанного с ним технического прогресса привело к полному исчезновению седловидных зернотёрок. Шарообразные же орудия, наподобие нашего «молотильного камня» сохранились в быту в местах распространения плёнчатых пшениц и вплоть до исчезновения из быта последних, выполняли свою функцию.

М. А. Б е т р о з о в а (Нальчик)

Религиозные верования адыгов

Адыги являются одним из древнейших автохтонных народов Северного Кавказа. Самыми ближайшими, родственными им народами являются абазины, абхазы и исчезнувшие убыхи. Адыги, абазины, абхазы, убыхи в глубокой древности составляли единую группу племён, и их древними предками были хатты, каски, синдо-меотские племена. Адыги, в свою очередь, подразделялись на различные этнические группы. У них у всех самоназвание – «адыгэ». К ним относятся кабардинцы (500 тыс. чел.), черкесы (более 53 тыс. чел.), адыгейцы, т. е. абадзехи, бжедуги, темиргоевцы, жанеевцы, шапсуги и др. (более 125 тыс. чел.). В общей сложности в РФ проживает более 700 тыс. адыгов.

Кроме этого, от 3 до 7 млн. адыгов проживают в Турции; немалое количество адыго-черкесов живёт в Иордании, Сирии, США, Германии и т. д. Они разбросаны по всему миру и проживают в более чем сорока странах мира.

Этот народ, наряду с древней историей и культурой, оставил значительный след и в своих религиозных верованиях.

Религиозная культура является важнейшим пластом общей культуры каждого народа, в том числе и адыго-черкесов. В истории их культуры религия наложила свой отпечаток, и на протяжении многих веков она всегда «сопровождала» адыгов. При этом следует отметить, что адыги, как и многие другие народы мира, прошли все формы религиозных верований: от самых древних и примитивных (анимизм, фетишизм, тотемизм, магия) до мировых религий.

Как известно, религия, являясь важнейшей составной частью духовной культуры человечества, играла и играет огромную роль в жизни миллионов людей. При этом следует отметить, что число приверженцев той или иной религии, главным образом мировых – христианства, ислама и буддизма – с каждым годом увеличивается. Миллионы людей находят своё душевное успокоение в религии, в служении Богу. Но люди «приходят» к Нему различными путями.

Религиозное сознание у людей появилось не сразу, и оно имеет свою историю возникновения, дальнейшего развития. Религиозные верования людей менялись с изменением той реальной действительности, фантастическим отражением которой она сама являлась.

Протоадыги, как и большинство народов, почитали небесные тела, особенно Солнце и Луну. В частности, в период разложения родового строя и образования классов древнесиндские племена ещё поклонялись Солнцу не как божеству конкретно, а как явлению природы, обладающему сверхъестественной силой. Об этом свидетельствуют те круги из камня, которыми сопровождали погребения вождей в курганах. Они, несомненно, являлись символом Солнца.

Ярким подтверждением того, что древние адыги обожествляли и поклонялись Солнцу, считали его священным, является тот факт, что само адыгское слово «Тхъэ» (Бог), по мнению многих авторитетных учёных, в том числе филологов, происходит от слова «Дыгъэ» (Солнце). Дело в том, что в адыгском языке слово «Дыгъэ» (Солнце) произносится как «Тыгъэ», и от этого слова происходит «Тхъэ» (Бог). Другими словами, адыги когда говорили «Дыгъэ» (Солнце), подразумевали «Тхъэ» (Бог). Это слово напрямую связано с одной из древнейших форм религиозных верований – тотемизмом. Речь идёт о том, что у адыгов тотемным животным выступал волк (собака). Поэтому адыги и волка и собаку называют одним словом «Хъэ» (собака, волк). Таким образом, современные адыгские слова «Бог», «Солнце», «волк-собака» назывались одним словом.

С дальнейшим развитием адыгских племён у них появляются свои национальные боги, и язычество начинает играть в их духовной жизни огромную роль. Адыгский пантеон самый разнообразный, и он подразделяется на космогонические (небесные) и хтонические (земные) божества. Последние, в свою очередь, подразделяются на мужские и женские божества. Имена большинства адыгских языческих богов не только сохранились в народной памяти до наших дней, но они также показывают нам, какой хозяйственной деятельностью занимались адыги. Адыгские языческие боги покровительствовали широкому кругу занятий, которые были распространены среди других народов мира – это земледелие, скотоводство, охота, пчеловодство, рыболовство, война и т. д. Были у адыгов и свои «национальные» боги. Речь идёт прежде всего о боге наездничества «Зеклуэтхъэ». Дело в том, что основным занятием адыгских феодалов было наездничество, военные походы, и у них был

свой бог «ЗекІуэтхэ» (бог наездников – воинов).

Среди адыгских космогонических божеств особое место занимает «Тхьэшхуэ» (самый главный великий Бог).

По верованиям адыгов, Тхашхо не принимал непосредственного участия в действиях богов и людей. Он просто наблюдал за их действиями. В его честь устраивали торжества, клялись его именем. Именем Тхьэшхуэ начиналось всякое культовое мероприятие и молитвы адыгов. Он – начало всех начал. Его именем начинаются до сих пор почти все хохи (здравницы) и проклятия. В представлении адыгов Тхьэшхо – творец Вселенной.

В пантеоне адыгов после Тхьэшхуэ (Тхашхо) большое место занимал Псатха (Псатхэ) – бог души. Это слово состоит из двух слов: «Псэ» – душа и «Тхэ»- бог, т. е. Бог души. Это лишний раз подтверждает, что адыги огромное значение придавали внутреннему миру человека, его духовности, нравственности. Адыги, как было сказано выше, обожествляли многие небесные светила. Вообще они всегда с особым трепетом обращались к космосу, к небу, придавали большое значение многим природным явлениям. И одним из космогонических богов был Щыблэ (Шибле) – Бог молнии и грома. Даже убитого ударом молнии человека или животного считали святым, считалось, что это Божья благодать, и это событие праздновалось несколько дней. Оплакивая умершего от удара молнии, его родственники в то же время поздравляли друг друга с выпавшей на их долю «честью». С именем этого языческого божества связано много обрядов и ритуалов. Были даже специальные танцы – щыблэ удж – танец шибле.

Таким образом, у адыгов, кроме космогонических богов, было около двадцати хтонических (земных) как мужских, так и женских божеств, которые покровительствовали самым различным видам деятельности и жизни людей в целом.

Многие из них до сих пор занимают определённое место в общественной и личной жизни адыгов. Праздники отмечаются ими и по настоящее время. Однако значительным явлением в жизни адыгов были исторические эпохи, когда они исповедовали христианство и ислам. Сейчас основная масса адыгов исповедует ислам, который занял устойчивую позицию в их среде ещё в XVIII в.

Тем не менее, одной из особенностей религиозности адыгов является её синкретизм.

Л. Б и т а д з е (Тбилиси)

**Генезис кавкасионского типа
(по данным антропологии)**

Население горной полосы Грузии и Кавказа всегда привлекало внимание исследователей не только своим этническим составом, но и лингвистическим и религиозным своеобразием. Антропологические особенности этого населения впервые были отмечены В. Бунаком, который предвидел возможность выделения высокогорного кавказского антропологического типа (Бунак, 1946). Более светлая пигментация, слабое развитие третичного волосяного покрова и высокий головной указатель хевсур, мохевцев, сванов и горных рачинцев, по мнению Бунака, значительно отличают их от южнокавказских групп.

Обширные морфологические исследования горногрузинских групп позволили А. Натишвили и М. Абдушелишвили отнести это население к кавкасионскому типу, который от других грузинских антропологических типов отличается широким и средневысоким лицом, прямым и средневысоким носом, высоким процентом светлой окраски глаз, средней частотой складки верхнего века, большим нижнечелюстным диаметром, большим головным указателем, большой длиной тела (Натишвили, Абдушелишвили, 1953).

Сразу же после выделения в населении Грузии кавкасионского типа было высказано много противоречивых мнений относительно его генезиса. По мнению Г. Дебеца, этот тип «наиболее кавказский среди кавказских антропологических типов» (Дебец, 1956). В то же время, более светлая пигментация и ширина лица в населении этого типа заставила искать его параллели в протоевропеоидном населении эпохи бронзы (Г. Дебец, 1956). Генезис кавкасионского типа, по мнению Н. Миклашевской, связан с проникновением брахикранных сарматских племён (Н. Миклашевская, 1961). По мнению В. П. Алексеева, «кавкасионский тип представляет собой древнюю формацию в истории европеоидной расы, древний широколицый и массивный тип, очевидно, ещё верхнепалеолитического населения, сохранившийся до современности в резуль-

тате изоляции в условиях высокогорной зоны Кавказа» (В. Алексеев, 1972). Согласно представлениям учёного, Кавказ не входил в ареал действия грацилизации, поэтому этот тип сформировался в пределах территории, которую занимает и ныне. Сохранение своеобразия древних антропологических черт даёт возможность предположить в генезисе этого типа существование палеоевропеоидного типа эпохи неолита и бронзы. Механизмы изоляции в высокогорье способствовали сохранению этого своеобразия. Позднее В. Алексеевым было высказано предположение, что в формировании антропологических типов населения Кавказа значительную роль сыграл европеоидный тип, массивный и широколицый, содержащий некоторое количество протоморфных признаков и узколицый тип южноевропеоидной расы.

По мнению грузинских антропологов «кавказионский тип, по всей вероятности, сложился на основании местных антропологических типов, претерпевших существенные изменения вследствие закономерных процессов эпохальной трансформации юноевропеоидных антропологических типов, усиленных факторами изоляции в отличающейся от прочих высокогорной географической среде» (М. Абдушелишвили, 1964).

Изучение краниологического материала древнего населения Грузии выявило преобладание долихокранного и узколицего типа, наряду с которым зафиксированы мезо и брахикранные формы черепа, которые по форме лица, выступу носовых костей к горизонтали, высоте орбит и горизонтальной профилировке лица и т. д. не проявляют многообразия сочетания признаков, выявленных на долихокранных и узколицых черепах. Из сказанного явствует, что однородность населения этого периода условна не только на территории Грузии и Кавказа, но и Передней Азии.

В настоящее время материалы эпохи ранней бронзы являются отправной точкой в этногенетических исследованиях населения Грузии. Поэтому краниологический полиморфизм этого населения рассматривается нами как механизм поддержания в течение очень длительного времени определённого морфологического статуса населения. Именно поэтому, нами детально были изучены все черепа эпохи бронзы в поисках того европеоидного массивного типа, который мог стать отправной точкой в наших рассуждениях. Анализ 167 черепов эпохи бронзы, найденных на

территории Грузии, в том числе в предгорной и горной полосе, убедительно показал отсутствие широколицего и массивного населения. Более того, даже в позднем средневековье, в период, когда уже сложился кавкасионский тип, в горногрузинских сериях отмечены узколищые, мезокранные формы.

Включение новых систем (дискретно-варьирующие признаки, изоантигенные системы крови, дерматоглифика) подтвердили существование общего субстрата у населения Кавказа, который проявляется и у современного населения.

Распределение комплекса дерматоглифических признаков у населения Кавказа показало очень высокий уровень сходства не только групп, входящих в кавкасионский антропологический тип, но и кавказского населения в целом. По нашему мнению, подобный факт является не только результатом их возможных контактов, инфильтраций, миграций, но и в большей степени отражает древнейшие этапы их этнической истории. Несмотря на то, что среди населения Кавказа выявлено несколько различающихся антропологических типов, в общем, можно констатировать общность антропологического облика кавказцев, о чём писал в начале XX века А. Джавахишвили (1923).

Вероятно, высокий уровень сходства, выявленный среди групп, входящих в кавкасионский антропологический тип, связан с рядом факторов: общим субстратом, высокогорной географической средой (суровые климатические условия, отсутствие большого количества плодородных земель, небольшая численность населения, небольшой круг брачных связей и т. д.), которые в значительной мере определяют изменчивость их антропологического типа, хотя у каждой этнической группы сформировались и собственные, характерные для каждого этноса, специфические черты.

А. Д. Вагапов (Грозный)

Чечен. 'атио' «учить» – осет. атопун «учить»

Объяснение В. И. Абаевым осет. *атопун // атопун* «учить, наставлять, показывать» как сращение преверба *a-* с основой *map-* (и.-е. **men-* «проявлять духовную активность») представляется нам неубедительным как в словообразовательном, так и в семантическом отношении. Из всего ряда соответствий (хорезм. *атанау* «показывать», согд. *тап* «раскаяние», *тапау* «дух», сак. *тап-* «думать, почитать», авест. *тап-* «думать, полагать, считать», вед. *тап-* «считать, полагать», лат. *men* «дух», *monere* «напоминать, наставлять», гот. *muþan*, нем. *meinen* «считать, полагать», *mahnen* «увещевать, уговаривать», рус. *мнить, помнить*, лит. *manuti* «думать»), привлекаемых В. И. Абаевым к сравнению с осет. *атопун // атопун* «учить», заслуживает внимания лишь хорезм. *ātānau* «показывать». Прочие примеры сюда не относятся. В то же время, вне поля зрения автора остались такие факты как: курд. *атој* «обучение, воспитание», дари *амозиш* «учение», *амохтан* «учиться, изучать», шугн. *омухт* «обученный», а также чеч. *'атион* «учить». Думаем, что забывчивость по отношению к чеченской лексеме не случайна: она объясняется тем, что здесь нельзя было использовать обычную в таких случаях формулу «чеч. *'атион* «учить» заимствовано из «алано-осетинского» языка». Действительно, чеч. *'атион* – это закономерная каузативная форма от чеч. *'атан* «овладеть навыками, научиться, привыкнуть», такая как *'ānuo*ⁿ «разлить, пролить», *'ābuo*ⁿ «насытить», *'āduo*ⁿ «привести в шоковое состояние» от соответствующих непереходных глаголов *'ānd*ⁿ «разлиться», *'āba*ⁿ «насытиться», *'āda*ⁿ «прийти в ужас, в транс».

Не исключено, что осетинская форма представляет собой заимствование из чеченского языка, оформленное на осетинской почве посредством суф. инфинитива *-ун // -ун*. В пользу этого говорит осет. *канун* «делать», которое наряду с памир. *кан, кэп, парачи кан-, заа кән, белудж. канәг* «делать» (ИЭС I 580), тох. А *kān* «совершаться, случаться» (Маковский, 2005: 256), и.-е. **ken-* // **kon-* «делать, творить» (Маковский, 2004: 488), связывается нами с нах. *кан* «рука, кисть руки». При этом

возведение осет. *kænyl* «делать» к основе **kærn-* при неизменном осет. *kærnæ* «заданная работа, задание» (ИЭС, I, 580) представляется сомнительным. Вопреки В. А. Абаеву мы полагаем, что основа *kan-* «делать» не является результатом выпадения -г в иран. **karn-* «делать». Такое решение нам подсказывает семантическая универсалия «рука» – «делать»:

Нах.-даг. **ka* «рука» > нах. *kan-* «кисть руки» > и.-е. **kan-* «рука» > и.-е. **kan-* «делать»;

Нах.-даг. **ka* «рука» > нах.-даг. **kaг-* «рука» > и.-е. **kaг-* «рука» > и.-е. **kaг-* «делать, действовать, чародействовать»;

Другой семантической универсалией, связанной с понятием "рука", является цепочка «рука» > «показывать, учить», ср.

Нах.-даг. **dak-* «правая рука; хороший», и.-е. **dok-* «(правая) рука» – лат. *docere* «учить», др.-англ. *tacan* «учить»;

Иран. **das* «рука» – иран. *daiš-* «образовывать, показывать», чеч. *диеша* «учиться».

На этом основании чеч. *‘ātan* «учить(ся)» мы увязываем с ностр. **am-* // **'am-* «рука» (Иллич-Свитыч 1971: 270), представленным в удин. *am* «рука», араб. *amin* «верный» от «правосторонний, праворучный», *'amal* «деяние», др.-евр. *jamin* «десница»; хурр. *etan* «десять» (Нозадзе, 2007: 118) < «десница»; и.-е. **em-* «брать, взять, схватить рукой» (слав. **eti*, *јѣто* «взять, схватить рукой», прус. *imt*, *imma* «брать», лит. *imtis* «приниматься, взяться (за работу), учиться, привыкать», лат. *emo* «покупаю, приобретаю», ср.-ирл. *em-* в *air-fo-em* «брать, хватать» [ЭССЯ 6: 27; Otremski 1939: 203; Аникин 1996: 364]), и.-е. **om-* «сила» (Маковский, 2004: 24; 2005: 496) от «рука, сила руки; мускулы».

Многозначительным является и тот факт, что осетинское слово (*атонун* // *атонин* «учить»), как и во многих других случаях, примыкает к чеченской форме (*‘атион*), минуя территориально близкую ингушскую (*‘omade* «учить»).

Ш. Г а б е с к и р и а (Тбилиси)

**О значении хеттского и хаттского языков
для изучения картвельской ономастики
и истории грузинского языка**

Данные хеттского и хаттского (протохеттского) языков весьма ценны для изучения истории картвельских и абхазо-адыгских языков с точки зрения этногенеза грузин и древней истории Грузии. В докладе под вопросом ставится принятая точка зрения в хеттологии, согласно которой, живущие в Передней Азии хатты, язык которых, по мнению некоторых учёных, принадлежит к абхазо-адыгской языковой группе, в III тыс. до н. э. были ассимилированы индоевропейцами, а их язык слился с хеттским и палайским языками. Общий лексический материал хаттского и картвельских языков объясняется как результат контактов этих языков, имевших место в северо-восточных районах Малой Азии, начиная с XVIII-XVII вв. до н. э. до средних веков III тыс. до н. э. Между топонимами, засвидетельствованными в Хеттском государстве и в исторической Грузии, выявляется большое сходство как исходных основ, так и топоформантов : хетт. *-s, -nd, -uva* (груз. *-ov, -ia* и др. Примечательно, что названия кашков, соседей хеттов, западногрузинского происхождения (Г. Гиоргадзе). Этническое наименование кашков, которое связывают с этнонимом черкесов – *кашаг*, видимо передает этноним *колх* (в клинописи *o* не обозначается, а *l* → *u*). По происхождению картвельским является название реки Галис, в дельте которой жили хетты и кашки (ср. груз. *γele*, зан. *γal-* «речка»), как и гидроним Топада (озеро в Каппадокии, ср. груз. *ḫba* : зан. *toba* «озеро»).

Согласно точке зрения, высказанной в докладе, языческие божества древней Грузии, из которых, по мнению учёных, древнеиранскими являются *Армази* (*A(h)uramazda*) и *Задени* (*Yazatan*), а *Гаум* считается семитским (Н. Я. Марр), – исконно грузинские. Это предположение подтверждают и топонимы Грузии: *Армази*, *Заденгора*.

Хеттские теонимы в Грузии сохранились как 1. имена языческих богов: Армази, Задени, Телепия; 2. личные имена, часть которых –

теофорические антропонимы: *Тархун*, *Дата*, *Гоча* (занская форма грузинского *Гац-и*); 3. нарицательные имена: хат. *Tar-и* «бог погоды» – груз. *dar-i* «погода». Некоторые хеттские теонимы сохранились и у абхазо-адыгских народов.

Выявлены идентичные хеттские и грузинские антропонимы с тождественными структурными типами. Некоторые хеттские антропонимы в картвельских языках сохранились как нарицательные имена. Имя правителя Хатгуса *Piust* в сванском языке обозначает «господин», «владыка». В группе хеттских имён выделяются грузинские суффиксы, образующие личные имена: хет. *-il* – груз. *-el*, хет. *-ia* – груз. *-ia*. В некоторых хеттских антропонимах имеются грузинские этимологии: *Hattia*, *Huzzia* (груз. Хатиа, Хуциа).

Сопоставление данных хеттского и частично хаттского языков с грузинским выявляет совпадения на всех уровнях языка, в особенности в морфологии, напр., общие показатели падежей: хет. *-it* – груз. *-it* (твор. п.), хет. *-ta* – др. груз. *d(a)* (направ. п.). Примечательно использование грузинских местоимений в спряжении хеттского глагола: груз. *me* «я» – хет. *mi* : *iia-mi* «я делаю»; груз. *šen* «ты» – хет. *si* : *iia-si* «ты делаешь», груз. *is* «он» – хет. *zi*, груз. *čweni* «наш» – хет. *weni*, груз. *tkweni* хет. *teni* «ваш» (Г. Гиоргадзе), ср. также аффиксы, указывающие на происхождение человека: хат. суф. *-el* – хет. *-ili*, груз. *-el*; также: хет. *-umna*, груз. *-ovan*.

В хаттских и хеттских текстах засвидетельствованы грузинские (resp. картвельские) слова. Критерии, на основе которых рассмотренные лексемы можно считать картвелизмами, предусматривает: распространение слов (большинство слов встречаются в картвельских языках, но в тоже время, кроме хетто-лувийской группы языков, в других индоевропейских языках они не засвидетельствованы); его структуру, этимологию; оригинальность лексико-семантической группы, в которую входит анализируемое слово; выводимость формы, напр. груз. *pir-i* «рот» → хет. *puri* «губа», груз. *Armaz-i* → хет. *arma* «луна». Конечный согласный грузинского теонима в хеттском был воспринят, как показатель именительного падежа.

Грузинские слова имеются в тех сферах лексики хеттского языка, в которых хаттское влияние на хеттскую культуру несомненно (религия, металлургия, виноделие, социальная терминология): груз. *wercxl* «сереб-

ро» – хет. *arzil*, архетип груз. *γwino* («вино») можно усмотреть в *win* (в хаттском термине *windukaram* «кравчий»).

хат. *sama* – груз. *sm-* «слышать(ся)», хат. *va (zar)* – груз. *cxwar* – «овца», хат. *ures* «кузнец» – груз. *uro* «молот», хат. *tete* (← **titi*) груз. *didi* «большой», хет. *tekan* «земля» – груз. *tixa* «глина», зан. *dixa* «земля»; хет. *ta* груз. *da* «и» (союз), хет. *ešhar (išhar)* – груз. *sisxl-* «кровь», хет. *zuwa* «женщина» – груз. *zu* «самка», хет. *kakkaba* – груз. *kaqab-* «куропатка».

Название Хеттского царства, известное в III тыс. до н. э., в хеттских текстах XVIII в. до н. э. засвидетельствовано в разных формах, в том числе в виде аккадограммы *ḪATTI*. Из термина Хатти (Хеттское царство и его столица) получен ойконим Хаттуса, засвидетельствованный в хаттских и староассирийских текстах в виде *Hattus*, а хеттский вариант *Ḫattuša* известен с 1800 г. до н. э. Название *Ḫammi*, которое некоторые хеттологи считают производным от слова, известного в древнеегипетском, коптском, угаритском в значении «серебро», должно быть является передачей грузинского этнонима *Карм* согласно фонетическим нормам аккадского языка – груз. *κ* → аккад. *x*, а комплекс *rt* → *tt*. Примечательно, что г. Хаттуса именуется как «город серебра».

Из термина *Ḫammi* образована форма *ḫatt-ili* «по – хаттски, хаттский язык», ср. суффикс *-el* в древнегрузинском: др.-груз. *ebra-el-i ena* «еврейский язык».

Хеттское *Ḫattu*, возможно, передает этнопоним *Карму* («страна грузин», ср. *kartu-el-i* «грузин»), занским соответствием которого является *Корту* («коренной житель Восточной Грузии», «грузин». От *Карму* образован топоним *Картуси* («город картов»), семитоязычной передачей которого должна быть хаттская форма столицы хеттов *Ḫammus*.

Карту лежит и в основе самоназвания грузинского народа – *Картвели* (V-VI вв.). Для реконструкции прототипа должна быть учтена также хурритская форма *Ḫattuḫi* (г. Хаттуса) и этноним *Кардух* (Ксенофонт).

С этой точки зрения примечательно название г. Мазака, носившего этническое имя живущих там месхов. Видимо, этническое название месхов, одного из ведущего племени картов, переселившихся на север, отражено в названии столицы древнегрузинского государства Картли – *Мцхета* (← **Месх-та*, т. е. «принадлежащее месхам»).

В докладе сделано заключение, что ареал расселения грузин в II тыс. до н. э. должен быть южнее исторической Грузии, на территории хеттов.

Подтверждением представленной точки зрения может быть и наличие картвело-семитских языковых контактов, имевших место в Северной Сирии и Месопотамии.

Итоги исследования хеттского и хаттского языков, полученные на данном этапе, приводят нас к мысли, заключению, что один из древнейших индоевропейских языков – хеттский (неситский) – смешанный язык, неиндоевропейским компонентом которого в основном является древнегрузинский. С учётом данных древневосточных языков и хеттской ономастики можно предположить, что появится больше аргументов в пользу того, что картвельские и северокавказские языки, в особенности абхазо-адыгские, в I тыс. до н. э. стояли ближе друг к другу; этнонимами общего происхождения могут быть западногрузинский *бас* // *фас* (груз. *бес*) и самоназвание абхазов *апсуа* (* *а-фас-уа*).

Ю. Гагошидзе (Тбилиси)

Археология и баскско-картвельская проблема

Проблема родства баскского и картвельских языков, имеющая многовековую предысторию, положительно решена ныне трудами лингвистов нескольких поколений. При этом миграцию с Кавказа предков нынешних басков относят ко второй половине III тысячелетия до н. э. (Р. Лафон), к 5000-3000 годам до н. э. (Я. Браун) или к V тысячелетию до н. э. (М. Курдиани).

Количество мигрантов, несомненно, должно было быть значительным, поскольку переселенцы сумели сохранить язык в иноязычной среде, столь далеко от родины, при отсутствии контактов с ней. Однако иммиграция многочисленной группы инородцев не могла не отразиться в археологии принимающей мигрантов страны, ибо культура, наряду с языком, важнейший маркер этноса.

Куро-аракская культура эпохи ранней бронзы – единственная из археологических культур Кавказа, следы присутствия которой засвидетельствованы и в Западной Европе – в Придунавье, в Карпатах, на Пиренейском полуострове и т. д. (Я. Махник). Куро-аракская культура на Кавказе датируется последней четвертью IV тысячелетия – первой половиной III тысячелетия до н. э. и характеризуется развитой металлургией и первым на Кавказе появлением колёсного транспорта. Следовательно, наличие соответствий в терминологии, связанной с металлами и тягловым транспортом в баскском и картвельских языках – дополнительный аргумент в пользу предположения, что миграция в Европу предков басков могла осуществиться именно из недр Куро-аракской культуры.

Процесс миграции должен был быть растянутым во времени и, если это движение началось в первой половине III тысячелетия до н. э., то мигранты достигли Пиренеев только в начале II тысячелетия до н. э.

Ю. Гагошидзе (Тбилиси), И. Бабаев (Баку)
Ф. Кнаус (Мюнхен)

Ахемениды на Кавказе

Геродот пишет, что «даже колхи и их соседи до Кавказского хребта (до этих гор ведь простирается персидская держава) налагают на себя подати в виде добровольных даров», а перечисляя народы, включённые в ахеменидские сатрапии, упоминает некоторые из кавказских племён (например, саспейров), однако Плутарх утверждает, что Иберия не была завоёвана персами. Фактически этим исчерпываются прямые указания письменных источников, касающиеся возможного пребывания персов на Кавказе в ахеменидский период. Следовательно, исследование этой проблемы должно опираться на источники иного порядка, важнейшие среди которых – это археологические источники.

Однако и в интерпретации данных археологических источников нет согласия среди исследователей. Часть из них считает, что наличие на

Кавказе вещественных находок ахеменидского происхождения должно быть объяснено только лишь торговыми сношениями и культурным влиянием, причём некоторые даже отрицают возможность такого влияния. Они почему-то забывают результаты раскопок Сари-тепе 1956 года в Азербайджане.

Положение изменилось после открытия дворца в Гумбати в Грузии (Кахети) и грандиозного архитектурного комплекса в Гараджамирлы в Западном Азербайджане: и в Гумбати, и в Гараджамирлы, как и в Сари-тепе найдены типичные персидско-ахеменидские сооружения с классическими ахеменидскими колоколовидными базами колонн, которые ранее были известны только из столиц и центральных областей ахеменидской империи.

Анализ археологических материалов, с учётом данных языка и письменных источников, даёт нам право утверждать, что восточная часть Южного Кавказа, включая и восточную часть современной Грузии, была непосредственно включена в пределы ахеменидской империи уже в первой половине V века до н. э., если не ранее. Надо думать, что именно такая близость ахеменидских сатрапий принудила колхов и их соседей каждый пятый год «добровольно» посылать 100 юношей и столько же девушек в дар Великому Царю.

Картлийское царство (Иберия) возникло на развалинах ахеменидской империи, и закономерно, что Парнаваз обустроил государство «наподобие царства персидского».

Т. Э. Г а д ж и м у р а д о в а (Махачкала)

Феномен «проза поэта» на примере повести Арбена Кардаша «Пастух и Орёл»

«Проза поэта» – актуальное для современной науки явление. В этом смысле проза лезгинского поэта Арбена Кардаша – яркий вариант феномена «проза поэта», в которой явно прослеживаются связи поэзии с прозой, их взаимовлияние и наличие множества переходных форм. «Проза

поэта» характеризуется концентрацией символических образов, раскрывающих идейный замысел произведения. Такая насыщенность создаётся с помощью повторов определённых символов, метафор и отражает синкретизм поэтического и прозаического элементов в структуре прозы.

Сюжет повести «Пастух и Орёл» основан на биографическом материале. Каждый фрагмент повествования сопровождается эмоциональными лирическими комментариями, выражающими движение чувств автора, эмоции, переживания, испытываемые героем. Одним из ярких символов повести являются горы (Красная гора, Шалбуздаг, Шахдаг). Безмятежные, спокойные, гордые в своём одиночестве они наблюдают за тем, что происходит на земле. Гора в то же время и символ близости к Богу. Возвышаясь над повседневной жизнью человечества и простираясь до неба, она символизирует постепенное, шаг за шагом, освобождение от будничной жизни и духовное восхождение.

Большая река – «говорящий» символ повести. По реке уходят в мир иной герои Арбена Кардаша (Ахмед, Орёл, Шах-Буба). Вода священной реки, горных родников очищает от всякой скверны, грехов, уносит боль и страдания страждущих, совершающих паломничество к их берегам, истокам. Река детства Кудрата – Большая, потому что с нею «связаны большие людские горести и несчастья».

Особое место среди символов повести занимает Орёл. «Царь птиц» – символ всепокрушающей власти и обороноспособности, победы света над властью тьмы. Орёл всегда наделён положительными качествами (силой, обновлением, созерцательностью, зоркостью взгляда, царской сущностью). Символ силы, мощи, долголетия, нерушимой силы трактуется как одиночный воин, которому дано духовное озарение. Все просторы повести Арбена Кардаша принадлежат орлам – и на земле, и на небесах. Старуха Тенфе и орёл Цавдар «понимают» друг друга, они «одного поля ягоды». Оба прожили долгую, но не очень счастливую жизнь, потеряли близких и родных, но при этом сохранили удивительное спокойствие, силу духа, гордость и выдержку. Неслучайно Кудрат сравнивает старуху Тенфе со состарившейся орлицей. Именно с ней – старухой Тенфе – Цавдар вступает в поединок и ждёт от неё «честной игры». Представители старшего поколения в повести – хранители традиций, обычаев, языка, мудрости народа – сродни орлам. Это они говорят: «наступили времена,

когда шуты тащат орлов по земле», «вышедший из сеновала позорит того, кто сидит на годекане», «мужчина один раз рождается, один раз и умирает», «уронить папаху всё равно, что потерять голову», «где садится орёл, остаётся его перо», «люди пьют вино не для веселья и не для того, чтобы облегчить свое горе, а для того, чтобы уравновесить их на весах жизни». В конце повести все символы объединяются, чтобы подчеркнуть, наиболее ярко выразить все чувства, связанные с прошлым, настоящим и будущим.

Арбен Кардаш создал прозу, рассматриваемую нами в контексте «прозы поэта», гармонично сочетающую в себе элементы, характерные для эпических и лирических произведений. Черты, свойства «прозы поэта» не являются чем-то искусственным в ткани художественного произведения, а органично отражают мировоззрение художника, особенности восприятия мира и человека в нём, желание придать прозаическому произведению эмоциональность и лиричность.

З. Т. Г а й д а р о в а (Махачкала)

Концепт «одежда» как отражение представления о внешности человека в разносистемных языках

Современный этап развития лингвистики характеризуется многочисленными попытками учёных заново осмыслить традиционные языковые понятия и явления с позиций антропоцентрического подхода. Исследование специфики семантического пространства языка, проявляющейся в своеобразном членении объективной действительности с помощью значимых единиц разных уровней, было и остаётся одной из ключевых проблем современного языкознания, среди которых важное место принадлежит изучению идиоматической картины мира, т. е. отражению во фразеологической семантике связей и отношений, существующих в самой объективной действительности. Как известно, в языке находит отражение всё, что окружает человека; язык как бы аккумулирует всё это в себе, хранит,

передаёт из поколения в поколение. Анализируя фразеологические единицы того или иного языка, можно составить определённую оценку внешности человека и сравнить с оценкой внешности в других языках. В данном случае возможно рассмотрение фразеологизмов с оценкой внешности человека в семантической группе «одежда».

В семантическом ряду «одежда» можно выделить следующие признаки: «нарядный», «стильный», «старомодный», «не по размеру», «нагишом, безо всякой одежды».

В лезгинском языке о нарядном и стильном человеке говорят *дамах*, *чагда авайди*, что соответствует русскому фразеологизму *при полном параде*. В английском *in full dress, in one's best suit* («при полном параде») и в немецком *sich in Gala werfen* («надеть парадный костюм», «принарядиться») языках фразеологизмы содержат элементы одежды *dress* «платье», «одежда», *suit* «костюм», «одежда», *Gala* «парадная одежда», «форма».

Для описания человека старомодного в лезгинском языке используются следующие идиомы: *буш келле*, *явакъан-экъуьгъун яз ишлемиззавай ибара*, *къабачи-хъуьруьн къведайвал*, которые можно перевести на русский язык как «шут (чучело, пугало) гороховый». Этой же русской идиоме соответствуют следующие идиомы английского языка: *scarecrow, bugbear, laughing-stock*. В данном случае, в лезгинском и английском языках имеется больше фразеологизмов, чем в русском. Русскому фразеологизму *шут (чучело, пугало) гороховый* соответствуют немецкие *dastehen wie ein lackierter Affe* «стоять как выряженное пугало», *aussehen wie eine Vogelscheuche* «выглядеть как пугало», в которых, с одной стороны, описывается внешность человека, а с другой – нелепость ситуации.

Наиболее ярким примером выражения значения «нагишом, безо всякой одежды» в русском языке является идиома *в чём мать родила*. Этой идиоме соответствуют лезгинские *didedi гьикл ханамла гьакл*, *чунладиз*, *къеуцлала*, английские *stark naked, in a state of nature, in one's birthday suit*, немецкие идиомы *barfuß bis an den Hals, nackt und bloß*. Фразеологизмы русского языка *в чём мать родила* и лезгинского *didedi гьикл ханамла гьакл* (букв. «как мать родила, так») являются полными эквивалентами. Также полными эквивалентами являются идиомы английского *stark naked*, немецкого *nackt und bloß* и лезгинского языков *къеуцлала*.

Таким образом, концепт «внешность человека» может реализоваться на уровне «одежда». В языковой картине мира этнический менталитет актуализируется в «ключевых» культурных концептах. Идиоматический анализ дистрибуции лезгинской, русской, английской и немецкой фразеологии, связанный с описанием внешности человека, и исследование семантики фразеологических единиц, свидетельствуют о возможности вербальной передачи средствами фразеологии рассматриваемого концепта у представителей разных культур.

Ф. А. Г а н и е в а (Махачкала)

О лексическом составе гутумского диалекта лезгинского языка

Лексика гутумского диалекта лезгинского языка характеризуется специфическими особенностями, отличающими её от литературного языка и остальных лезгинских диалектов. Она делится на два больших пласта – исконная и заимствованная. Основной частью гутумской лексики являются слова исконно лезгинские, составляющие основной словарный фонд диалекта, её определяющее лицо. Исконный пласт лексики, по утверждению В. И. Абаева, «представляет своего рода исторический документ, свидетельствующий либо о происхождении народа, либо о его сношениях с другими народами». В исконной лексике выделяется прежде всего основной словарный фонд, который объединяет, в первую очередь, корневые слова, дающие начало многим сложным лексемам и словосочетаниям, восходящим к лезгинскому языку-основе, а многие из них – к общеджугославянскому лексическому фонду. Первичные корневые слова являются общими почти для всех диалектов. Они менее подвержены изменению, но в то же время по ним устанавливаются закономерные звуковые корреспонденции, характеризующие конкретные локальные единицы.

Исконная лексика делится на следующие лексико-семантические группы: соматическая лексика, термины родства, названия древнейших

орудий труда, сельскохозяйственного инвентаря и предметов домашнего обихода, названия домашних и диких животных, названия культурных и дикорастущих растений, названия пищи, одежды и обуви, названия некоторых явлений и предметов окружающей среды.

Развитие лексики литературного языка и его диалектов происходит за счёт собственных словообразовательных средств.

Лексика гутумского диалекта может обогащаться и за счёт обрастания уже существующих лексем новыми или дополнительными значениями, т. е. появляются лексические омонимы. В то же время в языке и диалектах появляется целый ряд слов, по-разному обозначающих одно и то же понятие. Подобные слова-синонимы образуются и в результате заимствований. Заимствования, которые лишь в определённый период жизни языка являются неологизмами, затем адаптируются в языке и диалектах, постепенно трансформируя свой языковой облик согласно закономерностям заимствующего языка и диалектов. В отдельные периоды развития языка определённые заимствования, как и исконные лексемы, могут перейти и в разряд архаизмов.

Используя в основном словарный фонд лезгинского языка, гутумский диалект имеет с ним расхождения в целом ряде слов, которые по характеристике этих расхождений можно разбить на несколько групп:

- 1) Слова, абсолютно идентичные с литературным языком по своему значению и звуковому оформлению: *кIвалах* «работа» (лит. *кIвалах*), *рекьер* «дороги» (лит. *рекьер*).
- 2) Слова, имеющие незначительные фонетико-морфологические отличия от тех же слов литературного языка: *кIатһун* «бить» (лит. *гатһун*), *хун* «принести» (лит. *гьун*).
- 3) Слова, значительно отличающиеся по звучанию от лексем литературного языка и одинаковые по семантике (фонетические диалектизмы): *йей* «был» (лит. *тир*), *говнгаьгь* «темя» (лит. *кһичегь*).
- 4) Слова, имеющие одинаковое звучание в диалекте и литературном языке, но различающиеся по значению или имеющие дополнительные оттенки значений (семантические диалектизмы): *кIунтI* «свалка мусора» (лит. *кIунтI* «бугор, горка»).
- 5) Слова, отсутствующие в литературном языке и диалектах, составляющие достояние гутумского диалекта (собственно диалектизмы): *кIатIрум* «сажа», *тIучһ* «один из пучков снопа».

А. А. Г а н и ч (Москва)

Нереализованные проекты: из истории Северокавказского муфтиата

Формирование исламских институтов в Российской империи началось в последней трети XVIII в. Политика веротерпимости, провозглашённая указом императрицы Екатерины II в 1773 г. Священному Синоду, открыла мусульманскому населению империи возможность строительства культовых сооружений и в определённой степени защитила от вмешательства во внутренние дела со стороны православной церкви. В 1789 г. было открыто Оренбургское магометанское духовное собрание; после завоевания Крыма было принято решение о создании Таврического магометанского духовного правления, начавшего свою работу в 1831 г. Территориальные приобретения на Кавказе конца XVIII – первой половины XIX в. обусловили усложнение административного и военного аппаратов управления новыми подданными империи. Включение закавказских мусульманских ханств в состав Российской империи в первой трети XIX в. и относительное спокойствие этих провинций сделали возможным открытие в 1872 г. Закавказских магометанских духовных правлений шиитского и суннитского учений, юрисдикция которых распространялась на мусульманское население Тифлисской, Эриванской, Елисаветпольской и Бакинской губерний. Одновременно с организацией управления духовными делами мусульман происходило создание из служителей культа особой иерархии со строгой системой соподчинения, изначально чуждой исламской религии.

Однако вне юрисдикции Закавказских духовных управлений осталась многочисленная группа последователей суннитского ислама, проживавшая на Северном Кавказе: в Дагестане, в Терской и Кубанской областях, Черноморской губернии, Ставропольском крае. Вопрос упорядочения управления мусульманами-суннитами Северного Кавказа неоднократно поднимался не только чиновниками царской администрации, но и общественными деятелями, о чём подробно изложено в книге российского исследователя Д. Ю. Арапова «Система государственного регулирования

ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.)» (М., 2004). «Мусульманская» политика в отношении этого региона в значительной степени определялась ведением длительных военных действий как на самом Северном Кавказе (Кавказская война 1817-1864 гг.), так и с соседними державами – Османской империей и Ираном. Несмотря на то, что попытки сформировать Северокавказский муфтиат так и не увенчались успехом, изучение этого вопроса заслуживает пристального внимания в рамках исследования более широких тем, таких как религиозная политика царской России в отношении мусульманского населения империи и история утверждения российской власти на Кавказе.

В данной работе будет рассмотрено «законодательное предположение» об учреждении муфтиата на Северном Кавказе, с которым в декабре 1913 г. выступили 39 депутатов IV Государственной думы (15 ноября 1912 г. – 25 февраля 1917 г.). Это одна из последних инициатив в царской России по созданию особого Северокавказского мусульманского духовного управления. Февраль 1917 г. и последующие события изменили ход российской истории, и система регулирования ислама стала претерпевать трансформацию, анализ которой должен быть предметом отдельного исследования.

Законодательная инициатива депутатов была направлена для ознакомления в кавказское наместничество. В проекте предлагалось учредить в г. Владикавказе Северокавказское духовное управление во главе с муфтием для заведывания духовными делами мусульман Терской и Кубанской областей и Ставропольской губернии. Структура управления и организация его деятельности должна была быть сформирована по образцу Закавказского муфтиата. Аргументируя необходимость создания отдельного муфтиата, депутаты обратились к численности мусульманского населения этих областей. По данным переписи 1897 г. в Терской области проживало 486.462 мусульманина, в Кубанской области 103.313 мусульман и в Ставропольском крае – 38.395 последователей ислама. Отмечая, что уже более полувека прошло с тех пор, как эти территории были включены в состав Российской империи, депутаты выразили озабоченность тем, что «до сих пор русское правительство не приняло никаких серьёзных мер к упорядочению духовно-религиозной жизни этих народов, оставляя их в этом отношении в ... хаотических условиях» [ЦГИАГ, ф. 13, оп. 11, д. 233, л. 10]. Формальное подчинение с 1788 г.

Оренбургскому муфтиату не приносило никаких ощутимых результатов. За исключением случаев, когда по просьбе чиновников царской администрации нужно было давать шариатские разъяснения по тем или иным вопросам, оренбургский муфтий не вмешивался в дела мусульман Северного Кавказа.

Следствием невнимательности царских властей на Кавказе к организации духовного управления и реформированию системы религиозного образования, по мнению депутатов, стала «невежественность» *мулл* и *кади*, знания которых не соответствовали занимаемым ими должностям. Между тем, роль служителей культа в повседневной жизни мусульманского общества было трудно переоценить. Кади являлись членами горских словесных судов, рассматривавших на основе шариата бракоразводные, наследственные и опекуные дела, и проводивших испытания на получение духовных должностей. Муллы, помимо отправления богослужения и исполнения духовных треб населения являлись «единственными возможными проводниками культуры... при полном почти отсутствии русских школ в туземных селениях» [там же, л. 10]. Традиционная методика преподавания в примечательных школах-*мактабах*, ограничивавшаяся заучиванием коранических текстов, слабое знание арабского языка требовали полного реформирования системы мусульманской школы. Именно поэтому, в рамках создания муфтиата, депутаты предполагали открытие мусульманской духовной семинарии для подготовки служителей культа, в которой бы наряду с богословскими предметами шло преподавание и светских наук, в том числе изучение русского языка.

С другой стороны, экономическая необеспеченность и правовая незащищённость «низшего духовенства» перед царскими чиновниками на местах лишала их заинтересованности и инициативы в исполнении своих обязанностей. В случае расторжения договора с обществом мулла превращался из служителя культа в «рядового поселанина», занимавшегося ремёслами и торговлей. Необходимость сохранения заработка приводила к распространению суеверий, «веры в спасительность всякого рода талисманов и писанных муллою заговоров и отчитываний» [там же, л. 10 об.].

Кроме того, посредством деятельности духовного управления, подчинённого общеимперским законам, депутаты предполагали решить насущные проблемы традиционных обществ на Кавказе, такие как кровная месть, абречество, калым и т. п.

Несмотря на то, что кавказский наместник граф И. И. Воронцов-Дашков (1905-1915) выразил готовность заняться разработкой соответствующего законопроекта, власти в Петербурге признали его реализацию неприемлемой. По их мнению, подобное законодательное предложение не могло обсуждаться вне государственного решения «общего вопроса об упорядочении высшего управления делами магометан в тех местностях империи, где такового управления в настоящее время не имеется» [л. 19 а]. На Кавказе к их числу относились не только Кубанская и Терская области и Ставропольская губерния, но и Черноморская губерния, Дагестанская и Батумская области, а также и Закатальский и Сухумский округа.

На волне движения за реформирование ислама (*джадидизма*), всколыхнувшего мусульманское общество Российской империи, и усиления пропаганды панисламизма царские чиновники опасались возможной антиправительственной консолидации северокавказских мусульман во главе с «духовенством». Решение вопроса о создании Духовного управления мусульман Северного Кавказа было вновь отложено.

Л. М. Гарсаев, М. М. Гарсаева (Грозный)

Традиционное воинское снаряжение чеченцев

Комплекс мужской одежды на Северном Кавказе не рассматривается без оружия и воинского снаряжения. Казалось бы, оружие не входит в понятие «костюма чеченца», но история этого края, к сожалению, чаще писалась шашками, кинжалами и кровью, и с ним связан общий стиль, характер костюма и отдельные его детали (газырницы, пояс и др.). Пояс, увешанный оружием и принадлежностями для ухода за ним, непосредственно связан с воинским бытом.

Оружие составляло основную ценность и богатство горца и являлось главным украшением гостевой комнаты в доме чеченца. На стенах, коврах развешивались шашки, сабли, кинжалы, ружья и пистолеты. Рядом висели бурка, а также плеть, украшенная серебром. Тут же хранилось и дорогое убранство коня (седло, уздечка).

Из огнестрельного оружия в арсенал вайнахов входили ружья (топ), пистолеты (тапча, тапанча).

К огнестрельному оружию полагалось снаряжение. Дюбуа де Монпере (1833 г.) следующим образом описывает принадлежности огнестрельного оружия: «На груди с двух сторон имеются два маленьких кармашка или чаще два ряда маленьких коробочек или патронных гильз, сделанных из дерева, камыша, кости или металла. У более богатых крышечки патронташей прикреплены к плечам серебряными цепочками. На плече черкес носит ружьё, вложенное в чёрный фетровый чехол, прикреплённый двумя кольцами из красной кожи к ремню. На поясе черкес имеет кинжал; там же у него прикреплены, кроме того, тесак-отвёртка, кожаный кошель, где хранятся трут, ружейный кремьнь... прекрасно выполненная из чёрнённого серебра маленькая коробочка с салом, которым натираются пули для того, чтобы они лучше скользили в стволе. В руке черкес держит маленькую подставку из двух деревянных реек; на эту подставку кладётся ствол ружья при стрельбе». Приспособлениями для ношения пороха были газыри, пороховницы и натруски.

Газыри, или патронные гильзы, как называет их Монпере, представляют собой круглые, полые внутри, деревянные или камышовые трубочки высотой 8-10 см. Во внутрь палочек насыпался порох и отверстие затыкалось шерстью или просто тряпочкой. Головки (верхушки) газырей, выступавшие из карманчиков, обычно делались из кости, железа или серебра и украшались золотой или серебряной инкрустацией (кость, железо) или гравировкой и чернью (серебро). Газыри продолжали носить и после того, как оружие стало более совершенным, и не было нужды насыпать в них порох. Они представляли собой уже не трубочки, а палочки с серебряными головками, носимые в качестве украшения.

Э. Аствацатурян отмечает, что в больших пороховницах хранился запас пороха. Эти пороховницы имели форму закрученного рога, делались же из дерева, а сверху оклеивались кожей. Они имели специальное приспособление для отмеривания дозы пороха, засыпаемого в ствол-мерку, а она прикреплялась к широкой части пороховницы, в которой имелось отверстие для отсыпки пороха. Пороховница опрокидывалась, порох отсыпался в мерку, а затем отверстие закрывалось специальной костяной пластинкой, задвигавшейся в пороховницу. Сверху мерка затыкалась деревянной пробкой.

В маленьких пороховницах, называвшихся натрусками, хранили высококачественный порох, который насыпали на полку ружья или пистолета. Натруски имели форму рожка, более редкой была их круглая форма. Натруски делались из рога, кости, дерева, в редких случаях – целиком из серебра, оправлялись в серебро, которое украшалось гравировкой и чернью. Натруски сбоку имели устройство, представлявшее собой рычаг, верхнее плечо которого имело пружину. Пружина надавливала на плечо рычага, заканчивавшееся крышкой, закрывающей отверстие натруски.

В специальной коробочке носились пыжи, представлявшие собой кусочки войлока или тряпочки. Пыж должен был быть туго забит в дуло, иначе выстрел не имел бы силы. Пуля с пыжом должна была быть прибита к нижнему пыжу, чтобы не было сильной отдачи. Ружьё считалось хорошо заряжённым, если при ударе о пыж отскакивал шомпол. Инструментами для ухода за ружьём служили отвёртка, сальница (коробочка с жиром); привешивалась к поясу также пластинка для отливки пуль.

В настоящее время газыри, пороховницы и натруски стали музейной редкостью.

У. У. Г а с а н о в а (Махачкала)

Соматические названия в хайдакском и даргинском языках

Соматическая лексика в дагестанских языках в основном является исконной и восходит к эпохе общедагестанского хронологического уровня. В каждом из дагестанских языков наличествует слой этой лексики, общий для группы или одного и двух языков. Вместе с тем обнаруживается иноязычный слой лексики, связанный с соматическими терминами. При этом языком-источником служит язык соседствующих народов. Так, табасаранским и лезгинскими языками усвоены слова, в том числе и соматизмы, из соседнего азербайджанского языка, а андо-цезскими языками усвоены слова из соседнего аварского языка. Таким же образом

бесписьменным хайдакским языком усвоены слова из близкородственного даргинского языка.

Соматические названия в родственных языках имеют много общих черт. Они являются одной из наиболее устойчивых частей лексики любого языка. Их можно дифференцировать на следующие семантические поля: названия головы и шеи, названия рук и ног, названия туловища, названия внутренних органов, названия выделений, общие понятия тела.

Названия головы и шеи: бек1 (хайд.), бек1 (дарг.) "голова", бек1ла вакъкъа (хайд.), бек1ла вахъ (дарг.) "череп", хъяв (хайд.), хъяб (дарг.) "шея".

Названия рук и ног: някъ (хайд.), някъ (дарг.) "рука", т1я (хайд.), къяш (дарг.) "нога", къвакъ (хайд.), къукъа (дарг.) "колени".

Названия туловища: чарх (хайд.), чарх (дарг.) "тело", ликка (хайд.), лига (дарг.) "кость", хъиц1ери (хайд.), хъуц1ари (дарг.) "плечо".

Названия внутренних органов: руд (хайд.), руд (дарг.) "кишка", дилек1(хайд.), дулек1(дарг.) "печень", урч1и (хайд.), урк1и (дарг.) "сердце".

Названия выделений: шут1и (хайд.), шутри (дарг.) "слюна", би (хайд.), х1и (дарг.) "кровь", дацци (хайд.), жих1 (дарг.) "моча".

Общие понятия тела: кам (хайд.), кам (дарг.) "кожа", кавц (хайд.), кабц (дарг.) "шкура", гъигъ (хайд.), гъигъ (дарг.) "дыхание", ккурум (хайд.).

При сравнении данных бесписьменного хайдакского и младописьменного даргинского языков выясняется, что для обозначения некоторых названий частей тела используются одни и те же слова. Такие слова, общие для хайдакского и даргинского языков, объединяются в две основные группы.

В одну группу включаются единицы, семантически и структурно идентичные: хайд. бек1, дарг. бек1 "голова", хайд. гъез, дарг. гъез "волосы", хайд. някъ, дарг. някъ "рука", хайд. супел, дарг. супил "ус" и т. д.

Структурное расхождение, наблюдаемое между хайдакским и даргинскими эквивалентами названий частей тела, является результатом различных внутриязыковых явлений. Наблюдаются звуковые изменения, вызванные отсутствием геминат кк, тт, цц, чч и лабиализованных кв, чв, къв в даргинских эквивалентах: хайд. антта, дарг. анда "лоб", хайд. миква, дарг. ника "ноготь", хайд. къвакъ, дарг. къукъа "колени", хайд. натта и т. д.

Между хайдакским и даргинским языками наблюдается также обозначение одних и тех же частей тела и выделений разными

лексическими единицами: хайд. иркъкџи, дарг. ляжи "щека", хайд. дацци, дарг. жих1 "моча", хайд. к1улт1а, дарг. кани "живот", хайд. мяли, дарг. кџянкџ "нос".

Названия частей тела в хайдакском представляют интерес и в семантическом отношении – они оказываются многозначными. Наряду с первичным значением, названия частей тела могут приобретать абстрактные значения, которые считаются вторичными. Например: бек1 "голова", "рассудок", "глава", "вершина", "раздел книги"; мукџ "спина", "опора"; баг "поясница", "середина", "центр".

Названия частей тела образуют также и устойчивые словосочетания: бек1 биххяра "жить" (букв. беречь голову); урч1и ищул "переживать, волноваться" (букв. сердцем болеть); мукџ ивкџивли "надеяться на кого-либо" (букв. спиной облокотившись); някџби дукунни "не сидеть сложа руки" (букв. руки чешутся) и т. д.

Л. Г е г у ч а д з е (Тбилиси)

О сложных конструкциях с союзом **tumca** в грузинском языке

Союз **tumca** (**tuca**, **tumc**) встречается на всех ступенях развития грузинского литературного языка. Вначале он был условным союзом (со значением **если**): **tumca** didis xelm□ipisagan gamogzavnili ar i□venit, ... tavebs dag□ridi ("Амирандареджаниани") «**Если** бы вы не были присланы великим государџем, я бы головы отрубил вам».

Позднее **tuca** // **tumca** употребляется в значении **хотя** (**хоть**) в конструкции, которая традиционно называется сложноподчинџнным предложением с уступительной придаточной частью. (По мнению Ш. Дзидзигури, данная конструкция паратаксическо-гипотаксическая.)

Уступительное придаточное содержит указание на условие, вопреки которому совершается то, о чџм сказано в главной части предложения. Напр.: **tuca** hmartebѕ dedakacsa mamacisa didi krzalva, magra upro uarea ara-

tkma da □irta malva (Руставели) «**Хотя** стыдливость перед мужчиной свойственна женскому полу, худо скрывать горе (несчастье)»; mamašemiс **tumca** ar i□o xelgašlili, ... stumari mainc u□varda (Важа-Пшавела) «**Хотя** мой отец не был щедрым, но гостей он любил»...

Для данной конструкции характерно противопоставление сообщений главной и придаточной частей сложноподчинённого предложения; однако в современном грузинском языке часто встречаются сложные конструкции с союзом **tumca** в значении **magram** (**но, однако**). Напр.: Sakartveloši mdgomareoba aucileblad gaum□obesdeba, **tumca** es dyes da xval albat ar moxdeba «Положение в Грузии обязательно улучшится, **но/однако** это не произойдет сегодня или завтра»; icit, rogori gogo i□o? saocrad lamazi, žlieri, **tumc** zalze sevdiani «Знаете какая была девушка? Удивительно красивая, сильная, но очень печальная»...

Данные предложения не являются сложноподчинёнными с придаточной уступительной частью – они требуют иной квалификации. В докладе рассматриваются вопросы, связанные с этой проблемой.

Е. Г о г и а ш в и л и (Тбилиси)

Моральные ценности в вайнахских сказках

В фольклоре народов Кавказа общекавказские сказочные сюжеты, мотивы и персонажи отличаются друг от друга по характерным для каждого из них национальным особенностям. Многообразны формы выражения моральных ценностей в вайнахском фольклоре, в частности, в нарративных жанрах.

В докладе рассматриваются вайнахские сказки, в которых такие человеческие качества, как честь и достоинства, представлены в разных аспектах:

- 1) Уважение человеческих достоинств, даже врага, в контексте традиции гостеприимства («Долг гостеприимства»);
- 2) Самолюбие и гордость во взаимоотношениях молодых – девушки

и юноши («Выбор девушки»);

3) Честь и достоинство как персонифицированный художественный образ в мифо-поэтическом сознании («Честь»).

Исследования нарративных жанров вайнахского фольклора показывают, что бытовые реалии (обычное право, законы нравственности или взаимоотношения молодых) в нарративной традиции отражены в разных художественных формах – бытовой сказки, притчи и мифо-поэтической. В то же время в них вполне ощутимо стремление народа к общественному порядку, признающему решающую роль высоких моральных ценностей. Выдуманная история, фикция предлагает идеальную модель общественных отношений.

Г. Г о ц и р и д з е (Тбилиси)

Этносоциальные аспекты традиционных культурных взаимоотношений народов Кавказа.

Институт куначества

Корни истории этнокультурных взаимоотношений народов Кавказа уходят в глубь веков, и изучение этой уникальной социальной системы общения является одним из важнейших направлений современной антропологической и этнологической науки.

Слово «кунак» тюркского происхождения. В грузинской речи звучит как «кьонагъи» («уонаGi») и обозначает друга, породнившегося человека, «кавказца». Конфессиональная и гендерная принадлежность значения не имеют.

Исторически кунаками становились, в основном, кавказские горцы, которые часто встречались друг с другом на общем пастбище, религиозных и других народных праздниках, во время путешествий, в период наёмных работ, находясь в гостях и т. п. На Кавказе существует такое выражение: «Гость – посланник Бога».

Желанный гость мог стать родным человеком, хорошим кунаком, и

эта дружба, скорее всего, породнение, по устному преданию, сохранялась и передавалась от поколения к поколению. Огромную роль в этом деле играли старейшины семьи, аксакалы, защитники обычного права, т. к. свобода кунака, его социальный статус, **желание** были закреплены Адамом (С. Рехвиашвили).

Кунаки друг к другу относились с большим уважением и почтением, обе стороны были морально обязаны посещать друг друга семьями, оказать помощь и содействие в беде и радости, а также строго соблюдать определённые запреты, напр., заключение брака между членами семей кунаков. Что касается географии кунакских связей, она охватывала почти все пограничные зоны Кавказа, т. к. рачинцы, сваны и лечхумцы поддерживали дружбу с балкарцами, адыгами, черкесами через Мамисонский перевал. Примерно также поступали тушины и мохевцы, кахетинцы с вайнахами, с дагестанцами, сваны и мегрелы с абхазами и т. д. (С. Рехвиашвили, Н. Азикури, Ш. Инал-Ипа).

В фольклоре и этнографических материалах сохранились предания об уникальных случаях кунакских отношений. О том, как они посещали друг друга, оказывали помощь и содействие в беде и радости, как отдавали на воспитание своих сыновей, многие из которых становились наследниками своих воспитателей.

Этнографические материалы доказывают также, что куначество, как и другие формы искусственного родства (аталычество, побратимство) способствовали не только укреплению дружбы и связей между кавказскими народами, но и поэтапной миграции и созданию этнических диаспор. Напр., рачинцы часто посещали регионы Северного Кавказа, в основном, Кабардино-Балкарию. Закончив свою работу, некоторые из них оставались там навсегда. В одних случаях это были молодые ремесленники – плотники, столяры, кузнецы, строители домов, женившиеся на местных девушках, в других случаях переселенцами были женатые мужчины (купцы, ремесленники и др.), которые открывали там духаны, мастерские по различным специализациям. Потомки этих переселенцев и по сей день живут на Северном Кавказе. Они давно адаптировались, меняли фамилии, записаны балкарцами, но, вместе с тем, строго сохранили основные элементы национального самосознания и идентичности. В отдельных городах и сёлах есть целые кварталы компактного поселения

грузин, носящих теперь фамилии «Эристовых» или «Эристаевых» (княжеского происхождения), Гобеджишвили, Чагелишвили и др. (Мусукаев, 2003). Имеются подлинные документы личной переписки, один из которых (письмо Реваза Эристави) опубликован мною (Г. Гоциридзе, 2010).

3. Г у м а ш в и л и (Телави)

Современные российско-чеченские взаимоотношения через призму фальсификаторов истории

После распада СССР чеченский народ начал общественно-политическое движение на пути национального самоопределения. Для этого с начала 90-х годов XX века чеченская социально-политическая элита и общество в целом посчитали нужным отделиться от фиктивной государственности, которую они имели в виде «автономии» в составе советской империи. По мнению чеченцев, реальное самоопределение осуществимо только при условии самостоятельной государственности. Таким образом, основная задача 90-х годов – вопрос отделения Чечни от Российской Федерации – остаётся актуальным и поныне.

Особенные исторические военно-политические явления в Чечне развивались в 90-х годах XX века. Болезненно протекала борьба чеченского народа против российских вооружённых сил. Военные операции, проводимые в Чечне во время первой и второй войн требуют объективной оценки.

В 2004 году в г. Минске была издана книга Н. Н. Гродненского «Неоконченная война в Чечне. История военного конфликта». Книга вышла под эгидой военно-исторической библиотеки. 668 страниц книги Н. Гродненского пропитаны субъективизмом и идеей человеконенавистничества. В ней была поставлена цель оправдать курс российских агрессоров в деле осуществления геноцида чеченского народа. Историю борьбы чеченского народа для сохранения своей национальной самобытности автор рассматривает как крайне ошибочную тенден-

циозность.

Война 1994-1996 годов в Чечне не была гражданской. В этой войне чеченский народ защищал своё будущее. Односторонний подход к изучению исторического значения военных действий в Чечне, ложная трактовка реальных фактов, унижение известных личностей и оскорбление народа, проявляются в вопросе, поставленном во введении книги – «Возможен ли бандитский народ?» Как раз в этом и проявляется отношение автора к чеченской нации.

Вся идеология Н. Н. Гродненского направлена на унижение бойцовского духа и оскорбление чеченцев, что совершенно неприемлемо при попытке научного обобщения исторических явлений. Боевые действия любого народа по пути к независимости требуют весьма осторожного, умеренного, добропорядочного подхода.

Исторический материал Н. Н. Гродненского является примером того, как не должна писаться история.

Г.-Р. А.-К. Г у с е й н о в (Махачкала)

Кавказ и древнейшая тюркская (булгарская) письменность

В 544 году н. э. (по М. И. Артамонову, около 520 г.) после семилетнего пребывания в «стране гуннов» участники миссии «Кардоста, епископа земли Аран» «выпустили там, – как сообщает сирийский автор Псевдо-Захария, – писание на гуннском языке», точнее языке хонов. Они ещё до этого упоминаются армянскими авторами V века Егише и Фавстосом Бузандом на Северо-Восточном Кавказе, а также в нынешнем Дагестане в связи с аналогичными по смыслу (попытка распространения христианства) событиями 30-40-х гг. IV века.

Показательно, что последние события имели место до начала продвижения в 70-х гг. IV века собственно (центральноазиатских) гуннов-хунгу в Европу, название которых легло в основу русского названия

гунн. Другой, кроме Северного Кавказа, областью проживания хонов было Закавказье, и речь в конечном счёте идёт об одном из субэтнических подразделений (племён) древнекумыкского, тогда ещё болгароязычного, этноса – булгарах-хоногурах.

Можно предполагать, что христианская традиция не прерывалась среди хонов и после 30-40-х гг. IV века, если принять во внимание сведения латинского христианского писателя Евсевия Иеронима, относящиеся к рубежу IV-V веков: «Отложил колчаны армянин, гунны изучают Псалтирь...». (Этот христианский святой жил в Вифлееме с 386 г. и до самой смерти (420 г.), его сведения о жителях Кавказа могут считаться достаточно надёжными).

Таким образом, если принять во внимание вышеупомянутые 30-40 гг. IV века, письменность в «стране гуннов» (хонов) появилась раньше имевшего место в начале V века (точнее, согласно армянским первоисточникам (Корюн, Хоренаци, Каганкатваци), в 420-422 гг.) создания армянским просветителем Месропом Маштоцем албанского алфавита. Подобная возможность тем более вероятна, что к 410 г. относят деятельность «епископа гуннов» Иунана, которая, по-видимому, была не столь успешной, ибо, как указывает Мовсес Каланкатуаци, к 30-м гг. V в. язычество среди «варварских племён Восточного края» возрождается.

Вместе с тем чрезвычайно маловероятно, чтобы албанский язык был известен тем армянским священникам (см. выше), которые создали позднее, в 520-544 гг., письменность для гуннов-хонов. Тем более, что алфавитная письменность кавказских албанцев была создана на одном из ответвлений греческой (или арамейской) графической основы, имеющей типологически общие особенности с древнеармянским и древнегрузинским письмом.

Среди гуннов-хонов наряду с распространением христианства должны были, в принципе, появиться и сопутствующие ему письменность и грамотность, необходимые для чтения богослужебных книг. Трудно предполагать, что около 410 г. использовалось армянское письмо, так как незадолго до этого, ок. 406 г., Месропом Маштоцем была создана собственно армянская письменность, а до этого времени в Армении было известно письмо арамейское в его пехлевийской разновидности. Возможно, именно на нём тогда и были созданы богослужебные книги для

хонов.

Таким образом, если не принимать во внимание близкие к древнетюркской письменности надписи иссыкского и таласского письма V-III вв. до н. э., письменность хонов Восточного Кавказа была самой ранней среди тюркских народов, ибо первые собственно (восточно) тюркоязычные рунические памятники относятся ко времени не позднее VII в. Они были созданы, согласно наиболее распространённой точке зрения, на основе согдийского письма, на котором была написана ханская грамота, доставленная в 568 г. византийскому императору Юстиниану II. К 581-587 гг. относится и собственно согдийская надпись из Центральной Монголии, которая была связана с именем кагана Таспара, правившего в 572-581 г.г.

Ю. У. Д а д а е в (Махачкала)

Социальные реформы в государстве

Шамиля

В первой половине XIX века в ходе освободительной борьбы за независимость имам Шамиль и его соратники создали на территории Дагестана и Чечни уникальное многонациональное и многоконфессиональное государство нового типа, в котором наряду с экономическими, политико-правовыми и военными реформами были проведены также поистине революционные социальные реформы. При этом Шамиль проявил себя как выдающийся организатор, реформатор, законодатель и государственный деятель. Социальные реформы, проведённые в государстве Шамиля, и сегодня вызывают огромный интерес, как у народов Кавказа, так и во многих странах мира.

Социальные реформы в государстве Шамиля, прежде всего, были направлены на защиту интересов и прав рядовых граждан государства независимо от социальной и этнической принадлежности, а также вероисповедания. В этом государстве впервые на Кавказе указом Шамиля было отменено рабство. Это редчайший случай в мировой истории XIX

века, в том числе истории народов Кавказа, когда освобождение рабов произошло по инициативе государственной власти. А царское правительство России официально не обсудило ни одного вопроса, касающегося рабства на Кавказе, до 60-х годов XIX века включительно.

В государстве Шамиля впервые на Кавказе были приняты законы о всеобщем начальном образовании детей от 8 до 11 лет, изданы распоряжения о создании всевозможных условий для жизни перебежчикам – царским солдатам, офицерам (русским, полякам, грузинам, армянам и др.), пленным, оказавшимся в Имамате. При Государственном Совете было создано специальное управление по делам христиан и веротерпимости, за счёт казны построены и отремонтированы церкви, часовни, школы и молитвенные дома для иноверцев в столице государства и других местах на территории Дагестана, Чечни, Адыгеи, Черкессии.

Крупным социальным мероприятием в государстве Шамиля следует считать указ о запрете кровной мести. Кровная месть сильно мешала объединению горцев, в связи с чем Шамиль издал указ, которым запрещал этот обычай. Если кровник совершал преступление, убийство, то его жестоко наказывали, вплоть до конфискации имущества. Шамиль приложил много усилий, чтобы все столкновения заканчивались примирением обеих сторон, и своими строгими мерами уменьшил кровомщение.

Много внимания Шамиль уделял и вопросам улучшения положения женщин в обществе. Особенно тяжёлым было положение пленницы, которая становилась рабыней владельца в предшествовавший Имамату период. Даже если владелец вступал с ней в брак, она не получала прав, равных с другими жёнами. Для неё вообще не существовало развода. Муж-владелец мог продать, подарить и даже убить свою жену, если от неё не было детей. Дети пленниц также были лишены тех прав, которые имели другие дети. После смерти мужа-владельца положение пленницы ещё более усугублялось.

Если муж перед смертью не давал ей свободу или не оставлял завещания на этот счёт, пленница поступала в полное распоряжение его родственников, которые могли её продать как простую рабыню. Видя это социальное неравенство, Шамиль внёс некоторые коррективы в этой области. Учитывая, что женщины по своему общественному положению не имели собственности, Шамиль запретил взимать с них какие бы то ни

было денежные штрафы.

Более детальному регулированию он подверг брачные и бракоразводные отношения, издав «Правила, защищающие имущественные права разведённой женщины», имевшие большое значение для улучшения правового положения женщины в обществе. Эта проблема привлекала столь пристальное внимание Шамиля потому, что женщина в горском обществе играла весьма заметную роль как в общественной жизни, так и в освободительной борьбе вместе с мужчинами, принимая участие в защите родного края.

Беспокойство Шамиля вызывали также и социальные вопросы в Имамате: обеспечение крепкой семьи – основы духовного здоровья общества, регулирование нормального прироста народонаселения Имамата и др.

Представляют большой интерес в социальной политике Шамиля и законы, в которых вводятся всякого рода запреты, а также предписываются правила здорового образа жизни и поведения в быту.

Необходимо отметить, что Шамиль своим поведением и соблюдением им же введённых законов подавал личный пример остальному населению. Он сам придерживался установленных им правил поведения, потому что понимал, насколько трудно населению жить в таких напряжённых и суровых условиях осаждённой противником страны. Но поскольку жесточайшая война с царизмом вынуждала горцев стоять насмерть за свою свободу, надо было поддерживать в них общественный тонус, хотя и строгими, но необходимыми мерами.

Н. Джавახишвили (Тбилиси)

Халил-бек Мусаясул и Грузия

Всемирно известный дагестанский (аварский) художник Халил-бек Мусаясул (Мусаев) (1896-1949) является одним из достойных представителей когорты великих кавказских творцов. Он имел тесную творческую связь с Грузией и грузинами.

Х. Мусаясул был родом из тухума (родовое объединение) Манижал, проживающего в Чохе (Авария). Его предки были военными и служили в армии Российской империи. В частности, дед – Мухаммад (Мохамма) служил в дагестанской милиции, участвовал в русско-турецкой войне и погиб во время сражения при крепости Карс (1845 г.), а отец Исафил-бек, офицер лейб-гвардии, служил в личном конвое императора Александра II, а позже сделал карьеру военного чиновника в военно-народном управлении Дагестана.

Известно, что правами свободных общинников (узденей) обладали не все проживающие в общинах Дагестана. К таковым относилось осевшее пришлое население – „апарагал“ (наёмные работники, приглашённые мастера, кровники и др.). Отдельную группу составляли так называемые переселенцы и вольноотпущенники – потомки некогда захваченных в бою или купленных рабов, которые со временем включались в тухумы. В Чохе было известно 6 таких больших групп.

Чохские тухумы описывали: в 1882 г. – О. Каранаилов, в 1916 г. – Д. Бутаев, а в 1927 г. – этнограф Г. Чурсин, однако они не упоминают о тухуме Манижал. Любопытно, что сопровождавший Чурсина в поездке по Гунибскому округу в качестве переводчика брат Х. Мусаясула – Абдул-Каир, у которого он гостил в Чохе, не называл ему в числе тухумов аула свой род – Манижал.

Интересно, чем это вызвано? Можно предположить, что основоположник тухума Манижал обосновался в Чохе позже других и был из совершенно другого края. На наш взгляд, он был из Грузии, в частности, из Кахети, соседнего с Дагестаном региона, где до сих пор проживает род Манижашвили. По переписи 1995 года их численность во всей Грузии

составляла 410 человек.

Определённый период жизни и творческой деятельности Х. Мусаясула связан с Грузией. В 1910-1913 и 1916-1921 годах он в разное время жил в Тбилиси, где учился, дружил с видными деятелями грузинской общественности и принимал участие в выставках. Он написал портреты многих грузинских деятелей. Часть этих портретов хранится в Грузии, в государственном музее, а также в частных коллекциях.

После оккупации Демократической Республики Грузия войсками Красной армии РСФСР (1921 г.) Х. Мусаясул, как и многие грузинские патриоты, эмигрировал за границу. До конца жизни он сохранил тесные дружеские отношения с грузинскими эмигрантами.

Итак, великий дагестанский (аварский) художник Халил-бек Мусаясул (Мусаев) (1896-1949) имел тесную творческую связь с Грузией и с грузинами. Можно предположить, что его предок, основоположник тухума Манижал, проживающий в Чохе, по происхождению был из рода Манижашвили, который является одним из коренных родов Кахети (Восточная Грузия).

С. З е д е л а ш в и л и (Тбилиси)

Обычное право и проблема консолидации горских народов Кавказа (XIX в.)

В докладе рассмотрена роль одного из базисных компонентов структуры кавказской цивилизации – адатного института в интеграции кавказских народов; рассмотрено отношение географической, аграрно-культурной и политической подсистем кавказской цивилизации, как единой системы, к общественно-адатным институтам. Как известно, адатно-правовые институты определяли права и обязанности, правила поведения и существования для всех слоёв общества. Институты охраны имущества, кровной мести, защиты личности, административно-правовые и нравственные институты общества – адатное право – являлись проявле-

нием демократичности. Адатное право отдавало предпочтение человеку и защищало его. Кавказские горные сообщества гораздо раньше достигли демократичности в вопросе защиты прав личности, чем современные демократические сообщества. В иерархическом плане адатное право стояло выше всех подсистем цивилизационной системы и оказывало влияние на остальные подсистемы.

Кавказская цивилизация, которая уже в раннюю пору развития была не только географической реальностью, но и культурным пространством – единством, основанным на адатной ментальности, традиционной культуре, время от времени расшатывалась разного рода захватчиками. Подобное расшатывание в конечном итоге переросло в кризис кавказской цивилизации. Этот кризис остановил развитие аграрной и традиционной культуры, однако не сумел уничтожить тысячелетнего адатного права. Оно действует и по сей день и является самым жизнеспособным среди всех подсистем цивилизации.

М.-Р. А. И б р а г и м о в (Махачкала)

Дагестан в XX в.: этапы этнодемографической истории

Народы Дагестана в XX в. прошли сложный путь этнодемографического развития, в котором можно выделить несколько периодов.

В первый период (1890-х гг. – 1917 г.) режим воспроизводства населения характеризовался высокой рождаемостью и очень высокой смертностью (особенно младенческой). Компактность и стабильность расселения народов в сельской местности (где проживало более 96 % населения), сочетались с ежегодным сезонным отходничеством (особенно горцев). Переселенческое движение русского и др. населения из внутренних губерний России на Кумыкскую равнину (Дагестан) было связано с сельскохозяйственной и промышленной колонизацией, обусловивших рост городского населения.

Во второй период (1917-1941 гг.) гражданская война и иностранная интервенция способствовали повышенной смертности, вызвали отток части населения (в основном элиты) за рубеж. Индустриализация, земельно-водная реформа, культурное строительство привели к существенным позитивным преобразованиям во многих сферах жизни народов Дагестана. Фиксируется значительный приток в Дагестан русского населения и представителей других народов СССР, внутриреспубликанское перемещение сельских жителей в города и строительство первых переселенческих посёлков горцев на равнине. Исчезновение около двух десятков единиц из официального перечня народов Дагестана по итогам переписи 1939 г. следует объяснять стремлением руководства республики стимулировать и ускорить процессы искусственной консолидации, которые соответствовали общесоюзным политическим установкам, ориентированным на форсированное слияние наций и народов СССР.

Третий период охватывает время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. и восстановления народного хозяйства; он характеризуется большими перемещениями (мобилизация 180 тыс. человек) и потерями дагестанцев на фронтах (90 тыс.), огромными по дагестанским масштабам насильственными переселениями (116 тыс.) населения на присоединённые к ДАССР территории бывшей ЧИАССР и внутри республики. Отмечается интенсивный рост городского населения, связанный со строительством предприятий военно-промышленного комплекса в республике.

Четвертый период, начавшийся в конце 1950-х годов, отличается динамичным ростом численности народов Дагестана за счёт высокого уровня естественного прироста населения (до 36 промилле) и продолжающимся притоком русского населения. Наблюдается постоянное возрастание численности и доли дагестанцев среди городского населения республики.

Пятый период (конец 1970-х – начало 1990-х гг.) характеризуется постепенным снижением рождаемости и естественного прироста и нарастающим оттоком русского и русскоязычного населения из Дагестана. Характерной чертой этнической структуры городского населения, наряду с его многонациональностью, являлось возрастание доли коренных этносов республики, обусловленное постоянным ростом удельного веса горожан среди населения этих народностей.

Шестой период (начало 1990-х гг. по настоящее время) отличается дальнейшим ростом численности населения Дагестана за счёт более высокого уровня естественного прироста пяти народов (аварцев, даргинцев, кумыков, лезгин и лакцев), существенным уменьшением численности и доли русских, украинцев, евреев и других народов из-за продолжающегося оттока их за пределы Дагестана. Фиксируется демографический переход к простому воспроизводству, снижаются показатели рождаемости; однако на фоне депопуляции в России общий коэффициент естественного прироста населения Дагестана остаётся относительно высоким.

Н. Ф. Кабыш (Махачкала)

Влияние Каспийского моря на геополитическое развитие Кавказского региона

В последнее десятилетие Кавказско-Каспийский регион, долгое время считавшийся далёкой периферией геополитических интересов ведущих государств мира, чуть ли не в одночасье оказался в центре соперничества различных стран и политических сил, поскольку стал рассматриваться в качестве источника баснословных природных ресурсов, прежде всего углеводородного сырья. Углеводородные ресурсы региона на глазах превратились в одну из стержневых проблем современной международной политики. Наряду с энергоресурсами регион богат запасами таких полезных ископаемых, как железные, медные и хромовые руды, глауберова соль, хлориды, фосфориты, асбест и так далее, а также биоресурсами. В Каспийском море сосредоточено около 90 % мировых запасов осетровых рыб. Кавказско-Каспийский регион имеет большие перспективы стать важным узлом комплексных трансконтинентальных транспортных систем по линии Юг-Север и Восток-Запад. Он превратился в эпицентр широкомасштабных событий и процессов всемирно-исторического значения. Неожиданно здесь завязались многосложные узлы местных, региональных и глобальных интересов. Всё это делает

Кавказско-Каспийскую региональную систему политических отношений важным перекрёстком для нескольких крупномасштабных проектов, требующих сотрудничества стран всего континента.

Кавказско-Каспийский регион занимает в геополитике стратегическую нишу. С географической точки зрения Кавказско-Каспийский регион это:

-во-первых, плацдарм, оттягивающий на себя Черноморское и Каспийское морские пространства;

-во-вторых, с военно-стратегической точки зрения – важнейший плацдарм для давления и наступления в любом направлении, на любую страну не только данного региона, но и прилегающих регионов;

-в-третьих – это плацдарм для контроля над коммуникациями;

-в-четвёртых, с экономической точки зрения – это не только мировой перекрёсток транспортных путей по осям Восток-Запад, Север-Юг, но и регион с прилегающими к нему огромными углеводородными ресурсами.

По данным США ресурсы Каспийского бассейна оцениваются в следующих цифрах:

-нефть – от 17 до 33 млрд. баррелей, потенциальные запасы 230 млрд. баррелей (около 27,5 млрд.т.);

-газ – разведано 232 трлн. куб. футов, потенциально 350 трлн. куб. футов. Таким образом, Каспийский регион Государственным департаментом США определяется как «наиболее значительный игрок на мировом нефтяном рынке в предстоящем десятилетии».

При анализе места и роли Кавказско-Каспийского геостратегического региона как в мировой политике, так и в политической стратегии России следует рассматривать как единое целое безотносительно к государственным, административным, этнонациональным и иным границам, разделяющим его изнутри. Обоснованность такого подхода определяется общностью тесных многовековых экономических, культурных, политических и иных связей, исторических судеб, близостью форм, стандартов и стереотипов поведения, особенностями менталитета. У народов Кавказа есть и общие дела, интересы, особенно в обеспечении и поддержании в регионе мира и стабильности, преодолении последствий войн и конфликтов, предотвращении нового витка конфронтации, защите его этнокультурного и природно-экологического своеобразия.

Таким образом, нынешние геополитические процессы, происходя-

щие на Северном Кавказе, со всей очевидностью показали провал прежней кавказской политики России. На протяжении всего последнего периода она характеризовалась колебаниями и непоследовательностью, ошибками в оценке ситуации и сомнительными решениями, отсутствием политической воли в достижении поставленных целей. В настоящее время идёт сложный процесс осмысления концепции кавказской политики России применительно к жизнедеятельности ЮФО, в частности, Северокавказского региона. При этом западное сообщество активно старается участвовать в кавказских делах, ведёт поиск и навязывает своё видение региональной системы коллективной безопасности, предлагает новые формы сосуществования народов, подталкивая процессы в выгодном для себя направлении.

Э. К а в т а р а д з е (Тбилиси)

Из грузиноведческой деятельности

Мари Броссе

В фондах Национального центра рукописей Грузии, в архивах французского ориенталиста Мари Броссе, нами был обнаружен весьма интересный эпистолярный материал, который чётко определяет истоки грузиноведческих исследований. В материале были найдены письма Мари Броссе к представителям первого поколения грузинских филологов и историков.

Грузиноведческая деятельность Мари Броссе совпала с тем периодом, когда в европейской ориенталистике только утверждалась идея необходимости подобных исследований. Интерес к грузинологии в нём пробудил основоположник этой науки в Европе – Сен Мартен. Изучать грузинологию Мари Броссе начал с Парижских рукописей. Начатую деятельность Мари Броссе продолжил в Петербургском университете и в Академии Наук. В начале своих исследований Мари Броссе уделял большое внимание изучению исторических древностей Грузии.

С этой целью Мари Броссе познакомился с работающими в России грузинскими учёными, а затем и с учёными, проживающими в Грузии. После этого он дважды посетил Грузию с целью ознакомления и выявления на месте вышеупомянутых древностей. Благодаря помощи учёны Грузии, Мари Броссе переводит и публикует собранные сведения.

В Петербурге Мари Броссе в трёх томах издаёт многогранный труд о грузинских древностях.

Адресатами писем, написанных Мари Броссе, являются Теймураз Багратиони, Димитрий Бакрадзе, Платон Иоселиани и Димитрий Мегвинетуцеси.

Считая, что основой истории страны являются материальные и письменные памятники, Мари Броссе просит учёных Грузии собрать эти ценности и передать ему сведения о них. Особую значимость по Мари Броссе представляют церковно-монастырские надписи и грамоты. Он не только просит собрать этот материал, но обсуждает в письмах маршрут экспедиции и график работ, кроме того, делает замечания в полученном материале. Мари Броссе рекомендует грузинским учёным иметь постоянную связь с Российской Академией Наук и обещает финансовую поддержку экспедиции.

Выявленный довольно солидный эпистолярный материал показывает путь начального этапа развития грузинологии, что само собой представляет большую ценность.

М. К а н т а р и а (Тбилиси)

Исчисление времени у кавказских народов

У вайнахов с древнейших времён существовала унифицированная эмпирическая система летоисчисления. Исходя из этого, можно говорить только о ранних формах отсчёта времён, без чего было бы невозможно вести хозяйственную деятельность, а также о религиозно-ритуальном годовом цикле, как регулирующим быт, увязывая его с определённой

системой времени. Разными способами общество всё же производило отсчёт времени.

Ингушам было известно, какое положение занимают Солнце и Луна на небосводе в тот или иной период, и в соответствии с этим они определяли сезоны года. Например, если первые лучи восходящего солнца освещали сел. Бейни, это означало приход весны, и люди брались за полевые работы. Почти в каждом селе было установлено, в какое время дня солнечный луч падает на ту или иную скалу, или когда на них ложится тень. Определение времени происходило и по длине тени, например, в Асинском ущелье ориентиром была Чёрная гора. Наблюдение производили с крайней башни сел. Даккал и определяли время по тому, какое место было освещено солнцем. Такой способ определения времени был известен во всех сёлах горной Ингушетии, и у всех имелись свои показатели. Таким образом, у местных жителей была выработана система отсчёта и определения времени, которая в их понимании опиралась на обращение Солнца вокруг Земли. Этот эффективный способ был создан в результате повседневного визуального наблюдения, и определение времени с его помощью, кроме точного знания местных географических условий, не требовало каких-либо вычислений и расчётов. На основе анализа самобытного этнографического материала установлено, что по длине отбрасываемой тени вайнахи исчисляли время и таким путём определяли воображаемый круговорот Солнца.

Подобными знаниями обладали почти все народы Кавказа. Например, у хевсуров определение времени года производилось посредством каменных столбов, воздвигнутых на расположенных к востоку от сёл горных вершинах, в так называемых солнечных гнёздах.

В Дагестане также существовал подобный «астрономический календарь» в виде воздвигнутых на востоке или на западе от села каменных конусов, называемых «чви» или «чой». Например, восход солнца со стороны первого восточного «чви» являлся признаком наступления весны. Поэтому на этой горе устраивался большой весенний праздник и определялся срок начала пахоты.

Таким образом, кавказским народам хорошо было известно местоположение Солнца и Луны на небосводе в различные периоды, и соответственно эмпирически определялись сезоны года.

И. Капанадзе (Тбилиси)

**Понятие одушевленности-неодушевленности
в русском языке и категория грамматических
классов в горских иберийско-кавказских языках**

Исследование особенностей становления и развития категории одушевленности-неодушевленности в таких разноструктурных языках, как русский и иберийско-кавказские языки, представляет несомненный научный интерес. В её формировании в языках различной типологии, кроме известного онтологического, ведущая роль принадлежит гносеологическому основанию, отражающему обыденные представления носителей этих языков о живом и неживом. В данных языках это проявляется в том, что одушевленные и неодушевленные субстантивы обозначают не столько живые и неживые предметы, сколько предметы, осмысливающиеся как живые и неживые. В русском языке признаки живого (неживого), проявившиеся на гносеологическом уровне и ставшие конструктивными компонентами значения слова на уровне языка, обуславливают значение одушевленности-неодушевленности субстантива. В основе противопоставления «одушевленное-неодушевленное» лежит факт субъективной оценки объектов действительности человеком: «Субъективная классификация ... редко покоится на физических свойствах объекта, чаще она основывается на роли, функции полезности (воображаемой или реальной) данного объекта» (Л. Ельмслев. О категориях личности-неличности и одушевленности-неодушевленности // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972, с. 120). Ср. отнесение в некоторых иберийско-кавказских языках слова *табак* к группе одушевленных существительных, а слова *букашка* к группе неодушевленных (А. С. Чикобава. Введение в иберийско-кавказское языкознание. – Тбилиси. 1979, с. 88).

В русском языке процесс становления категории одушевленности был довольно длительным. Употребление новой формы В.-Р. прежде всего регулировалось семантикой слова. Грамматическое обобщение семантики способствовало формированию двух противопоставленных парадигм

склонения имён существительных во множественном числе (а также в единственном числе для существительных мужского рода), в одной из которых форма винительного падежа совпадает с формой родительного (В.=Р.), а в другой – с формой именительного падежа (В.=И.).

В форме В.-Р. употреблялись только слова, обозначающие *полноправных* лиц (князь, господин), а слова, обозначающие *зависимых* лиц (типа *отрок, тиун, раб, холоп, челядин*), имели старую форму В.п., что находит своё отражение уже в древнейших славянских памятниках, в том числе древнерусских (ср. отсутствие категории одушевлённости у слов женского рода в ед. ч. и наличие старой формы И.-В.). Ср. также существование в горских иберийско-кавказских языках системы грамматических классов, отражающей патриархальные отношения (например, отнесение к I грамматическому классу названий мужчин и обозначение названий женщин формантом класса вещей *j* (А.С. Чикобава. Введение в иберийско-кавказское языкознание. – Тбилиси. 1979, с. 89).

В русском языке новая форма В.-Р. ранее всего, а именно в XI в., появляется в *церковных* памятниках (причём для названий лиц различной социальной квалификации и для существительных с различными древними основами). Форма В.-Р. распространяется и на постоянные персонажи религиозных текстов, например: *Бог, Отец, Сын и Святой дух, ангел* и др. (ср. отнесение в аварском языке существительных Бог и ангел к I грамматическому классу (к классу *w*) (А. С. Чикобава. Введение в иберийско-кавказское языкознание. – Тбилиси. 1979, с. 108).

Таким образом, разделение имён существительных на одушевлённые и неодушевлённые в таких разноструктурных языках, как русский и иберийско-кавказские языки обусловлено спецификой осмысления действительности носителями данных языков и отражает стереотипы обыденного сознания многих поколений, «наивные» представления о мире, зафиксированные в системе языка. Как сходства, так и различия, существующие в передаче одинакового смысла средствами исследуемых нами языков, носят системный характер и могут подвергаться моделированию. Это позволяет поставить задачу полного сопоставления языков, необходимого для решения проблемы связи языка и мышления, а также изучения механизма языковой номинации, что имеет важное значение для практики перевода и изучения языков.

Дж. К в и ц и а н и (Тбилиси)

Проблема преемственности в кавказской цивилизации

В современном глобализирующемся мире цивилизационная парадигма получает всё новое признание. Диалог культур в системе единой общечеловеческой цивилизации, где локальные (региональные), в том числе кавказская, цивилизации, являются структурными единицами такой целостности, носит интенсивный характер. Кавказ проявляет стремление активно участвовать в развивающихся евразийских интеграционных процессах. Однако, к сожалению, очевиден факт малоэффективности таких усилий. На мой взгляд причина тому – проблема преемственности в кавказской цивилизации.

Сегодня базовые ценности кавказской цивилизации – этического и коммуникативного характера – носят традиционный характер. Их новое осмысление, реконструкция показывают, что уважение прав человека, достоинства, собственности, подчинение власти закона (основополагающие признаки гражданского общества) в различных формах были присущи кавказской аграрной цивилизации. К сожалению, по известным (внутренним и внешним) причинам она не смогла на местной культурно-цивилизационной почве трансформироваться из аграрной, традиционной в современную, индустриальную, а затем в информационную цивилизацию. На Кавказе, за последние два столетия, индуцирование большими странами (Российская империя, СССР) индустриальных структур в отрыве от местной этнокультурной реальности, после распада СССР привели к актуализации этнической, в ущерб гражданской, идентичности. Контуры последней в постсоветский период оказались во многом «искусственными» и поэтому неэффективными. Они вызвали дезинтеграцию и конфликты в регионе.

Вместе с тем, в последние два десятилетия на Кавказе процесс трансформации и самоорганизации общества (во многом из-за высокого образовательного уровня и демократических начал в традиционной культуре) показал тенденцию к флуктуации, дрейфу отдельных социально-

политических элит от старой организации – от социальной стратификации к функциональной дифференциации общества. Их активность в этом направлении открывает путь всему обществу к овладению интегральным мышлением и вышеотмеченными принципами гражданской идентичности. Активность элит в определённых условиях бывает настолько сильной, что в моменты бифуркации может оказывать решающее влияние на трансформацию кавказской традиционной культуры в современную.

На Кавказе опыт демократизации последних двух десятилетий позволяет видеть, что построением плюралистического гражданского общества, где бок о бок будут сосуществовать традиционная и современная культуры, а также формируемая синергия в обществе, проблема преемственности в соответствующих условиях есть процесс естественного цивилизованного развития общества.

Н. Д. К о д з о е в (Магас)

Участки торговых путей раннего средневековья на территории Ингушетии

1. На территории Ингушетии участки трассы средневековых торговых путей можно определить по концентрации на этих участках: в горной зоне – башенных поселений, в предгорно-плоскостной зоне – укреплённых городищ.

2. После того, как в послегуннский период перестал функционировать степной путь по Северному Прикаспию до устья Дона, торговля с Европой, в основном, шла через Черноморское побережье Северо-Западного Кавказа. С VI в. большое значение приобретают кавказские перевальные трассы Великого Шёлкового пути. В основном, до причерноморских греческих колоний караваны проходили по перевалам Северо-Западного Кавказа. Но караваны к черноморскому побережью шли также от Дербента по предгорно-плоскостной зоне Северного Кавказа.

3. По территории современной Ингушетии основная трасса торгового пути шла по долине р. Сунжи. В районе впадения в Сунжу р. Назранки дорога раздваивалась. Одна ветвь шла через Ачалукский проход в Сунженском хребте и через Терский хребет в Маджары (совр. Будёновск). Вторая ветвь – до р. Камбилеевки, по течению Камбилеевки и далее по Тереку на северо-запад (к Эльхотовским воротам – осет. «Арджи Нараг»; инг. «АргИ НаIар» – «Ворота [Сунженского] Хребта»).

4. На всём протяжении караванных путей возникали укрепленные городища – крепости, которые контролировали участки Великого Шёлкового пути. На плоскости и в предгорной части Ингушетии на сравнительно небольшой по площади территории их зафиксировано более 40. Стены городищ были укреплены башнями, аналогичными башням, известным в горах Ингушетии. (Башни были каменно-турлучные или турлучные; для каменного строительства была не пригодна мягкая почва). Большая группа городищ-крепостей расположена вдоль рек Сунжи, Назранки, Камбилеевки, Ачалуки. Возникновение этих укрепленных поселений было связано, в основном, с необходимостью контролировать территории, через которые проходили караванные пути. Местное население само участвовало в торговле, а также получало прибыль от охраны торговых путей.

5. В этот период по перевальным путям Центрального и Северо-Восточного Кавказа, в основном, судя по подъёмному материалу из могильников с прилегающей территории, развивалась торговля северокавказского населения с закавказскими странами. Торговые пути по территории Ингушетии от Дарьяльского ущелья шли по нескольким направлениям: по Тереку (через Эльхотовские ворота); через Арамхинское ущелье и далее через Чулхойское ущелье в Ассинское ущелье, и далее одна ветвь шла на восток – в Цори и далее, другая – через Ассинское ущелье на плоскость и т. д.

6. В XIII в., когда Предкавказье было захвачено монголами, караванные пути на плоскости перестают функционировать. Городища на плоскости были уничтожены. Шёлковый путь полностью перемещается в горы. В районе Дербента караваны уходили в горы и выходили на плоскость только у Чёрного моря.

7. На территории Ингушетии горная ветвь пути шла по ущелью реки Гулойхи, вдоль расположения башенных поселений Гули (Гул), Цори,

Пялинг, Ний, Йовли, Вовнушки и т. д. Одна из ветвей сворачивала на Барах, и оттуда выходила к Таргиму. В Таргимской котловине располагался большой базар, упоминаемый в ингушском фольклоре. (Само слово «Таргим», возможно, означает «базар»: от инг. «тярг» – «торг»). На запад от Таргима дорога шла мимо Эгикала по ущелью р. Чулхи. Здесь дорога раздваивалась – одна дорога шла через Тумгойское ущелье, другая – через Хули, и далее обе дороги выходили в ущелье реки Арамхи. Оттуда через Арамхинское ущелье путь продолжался далее на запад. Одна дорога шла на Джейрах и, далее, на запад. Вторая дорога, через перевал Гирте, выходила в район Ангушта (верховья Камбилеевки). Часть пути проходила немного севернее – по ущелью р. Фортанги, через ущелье Эгичож (в этом районе исследователями отмечены мощные башенные поселения замкового типа), затем путь выходил в район сс. Даттых-Галашки, далее – в район Ангушта и, далее, – на запад.

8. К этому периоду относится всплеск башенного строительства в Горной Ингушетии. Исследователи обычно объясняют этот всплеск перемещением населения с плоскости в горы и необходимостью обороняться от монгольского нашествия. Но следует отметить, что башни не имели того военного назначения, которое им придают некоторые исследователи. Они могли быть эффективны при межродовых столкновениях, но не для противостояния армиям сильных государств. Так называемые «боевые башни» на самом деле имели более сторожевые и наблюдательные функции, чем оборонительные. На всём протяжении прохождения участков Великого Шёлкового пути в горной Ингушетии возникают мощные каменные башни и поселения замкового типа. Башни ингуши строили с глубокой древности, но в XIII в. развитие башенного строительства, благодаря Шёлковому пути, стало более интенсивным, т. к. контроль над торговыми путями давал местному населению средства, с помощью которых они могли вести и развивать башенное строительство. По мере того, как в XIV-XV вв. караванов становилось меньше, массовое башенное строительство в Горной Ингушетии начинает затухать. Но единичные башни продолжают строить до начала XIX в.

Х. К р а г (Копенгаген)

Наблюдения чеченской идентичности в эмиграции

Начиная с 1990-х гг. чеченцы были вытеснены из своей территории, на юге Российской Федерации. На сегодняшний день в результате войн как минимум 100.000 чеченцев покинули Чечню и осели в Западной Европе. Это создало абсолютно новую структуру оседлости, по сравнению с ранними направлениями Чеченской диаспоры. Эта новая эмиграционная волна (out-migration) открывает новые возможности для формулирования политических идей и политической деятельности. Впервые эмиграция чеченцев берёт своё начало в демократической атмосфере и формируется ею. Хотя диаспора ещё не совсем оформилась, вырисовывающиеся структуры могут быть охарактеризованы как политическая эмиграция. То есть особая форма новой диаспоры уже начинает образовываться. Политической эмиграции зачастую угрожают факторы внешнего и внутреннего характера, такие как убийство чеченцев, несогласия по политическим вопросам, а также различные изменения в Чечне. Политическая эмиграция недостаточно изучена, несмотря на то, что в истории довольно много примеров такой политической эмиграции. Поэтому на сегодняшний день важно и актуально исследовать политическую эмиграцию Чечни. Данной эмиграции свойственно то, что эмигранты являются людьми, бежавшими из Чечни в силу предыдущей задезованности в подпольном движении, и интересно проследить, как будет разворачиваться их активность.

Тема моего доклада – развитие чеченской идентичности (identity) в Европейской эмиграции. В докладе анализируются наблюдения над чеченской идентичностью за пределами страны. Представленный материал основан на интервью с чеченскими лидерами и полевых наблюдениях и охватывает следующие вопросы:

- 1) Каков политический фокус находящихся в эмиграции чеченцев?
- 2) Как происходит кооперация между людьми?
- 3) Каковы изменения в идентичности в силу эмиграции?
- 4) Как развивается язык?
- 5) Как изменяются культурные ценности?

Н. Ч. К у б о в (Майкоп)

Роль женщины в репродукции этничности

В полиэтничном пространстве этничность – обязательная составляющая ментальности индивида, т. к. является одним из основных ресурсов, повышающих его личную эффективность. Инструменты этничности востребованы сегодня, как и всегда. Доступ к ним возможен только через идентификационные коды. Современный этнический код фрагментирован, следовательно, затруднён доступ к ресурсам этничности. Причины фрагментации – трансформация ретрансляционных механизмов.

Репродукция этничности есть результат ретрансляции этнической информации. Источником этой информации может быть семья, просвещение, масс-медиа и пр.

До недавнего времени семья занимала ведущее место в этнорепродуктивном процессе. При этом следует подчеркнуть, что семья является многоканальным источником информации. Появляется необходимость её структурирования, так как каждый член семьи создаёт своё собственное информационное пространство. Условия, в которых находится семья, определяют количество времени, проводимое ребёнком в том или ином информационном поле. Это в конечном итоге определяет структуру этнической информации, получаемой ребёнком, а также характеристики этнической атрибутики, к которой впоследствии будет прибегать человек.

Адыги, в силу дисперсности своего расселения, предоставляют достаточно разнообразный материал, демонстрирующий различные типы внутрисемейного построения, этномаркирующих информационных потоков, определяемых гендером источника.

Таковы «Косовские адыги», являющиеся феноменом современной истории России. Некоторые механизмы их этнического бытия позволяют выявить основные проблемы ретрансляции этнической культуры и всех составляющих этнической идентичности. Залогом успеха адыгской этничности на Балканах в своё время стал семейный уклад, который, подчиняясь исламскому пониманию семьи, частично изолировал женщину

от внутрибалканских социокультурных процессов. Мужчина – фильтр между изменениями, происходящими в полиэтничном пространстве и картиной мира женщины. Большая часть информации, приносимой мужчиной в семейное пространство, переводится в знаковую систему, определяемую адыгской культурной идентичностью.

Адыгская женщина в Косово, исключённая из основных производственных процессов, получала прерогативу в воздействии на ребёнка. При этом она обладала стабильными образцами этноатрибутики адыгской культуры. Косовский феномен позволяет выявить и осмыслить роль женщины в ретрансляции маркеров этнической идентичности и репродукции этничности.

Интересен в этом плане пример адыгов, проживающих в Северо-Западной Турции, в районе города Эскишехир. В 1919-1922 г.г. во время Второй греко-турецкой войны, фактически всё мужское население адыгских аулов этого района было мобилизовано. В результате гендерная структура большей части адыгских семей изменилась более чем на десятилетие, в течение которого основным источником ретрансляции этнической информации становится женщина, воспитывающая новое поколение данной части диаспоры. В результате адыгский язык функционально оказался ограниченным статусом внутрисемейного общения, что привело к обеднению лексики.

Рейханлы – район на юге Турции, в провинции Хатай. В середине XIX века в этих местах поселилось большое количество беженцев-мусульман с Кипра и Кавказа. Внутрисемейная ситуация и здесь меняется, но абсолютно по другому вектору. В этом регионе на довольно раннем этапе адыгская женщина включается в производственные процессы, что в определённой степени уменьшает причастность её к воспроизводству этничности, а это, в свою очередь, приводит к аналогичным с Эскишехирским вилайетом результатам в этнорепродуктивных процессах.

Включённость современной женщины в производственные процессы отчуждает её от семьи и от непосредственного формирования сознания ребёнка. Именно этот факт можно считать одним из основных, определяющих деструктивные процессы в этнокультурном поле, его фрагментацию в этническом сознании подростка, социализующегося в полиэтничном пространстве.

Т. Курдованидзе (Тбилиси)

**Сказочный сюжет «Царская собака» (ATU 449)
в грузино-северокавказской традиции**

Возникший на мифической основе сюжетный тип о человеке, превращённом в собаку, в международном сказочном эпосе распространён в двух версиях. Наиболее древний письменный источник встречается в сказках «1001 ночи» (вторая ночь, рассказ третьего старца), на основании которого возникла западнославянская версия сюжета. Вторая версия сюжета распространилась из Сирии в Восточную Европу, Балканы и Кавказ. На Кавказе сказка встречается в Абхазии, Адыгее, Осетии, Армении и Грузии.

Вообще, мотив превращения в животное или в человека берёт начало в первобытном тотемистическом мифе. Известен сюжет, в котором лягушка (лебедь), превращённая в женщину и проживающая среди людей со статусом чудесной жены, после сжигания внешнего прикрытия вновь превращается в лягушку (лебедя), и возвращается к господину отцу. Существует вторая, более поздняя по времени форма превращения, когда волшебница временно превращает человека в животное с сохранением человеческого разума и суждения.

Грузинские и северокавказские варианты типа ATU 449 по развитию темы конфликта следуют восточнославянской версии. Записанные в Грузии сказки распространены в чистом виде (без контаминации) и содержат все обязательные типологические мотивы. В кабардинском варианте (Адыгские сказки, М., 1978, № 7) с основным сюжетом сливается приключение циклопа Полифема («Одиссея» IX песнь). Данный тип встречается и в абхазском варианте (Абхазские народные сказки, М., 1975, стр. 229), чем усиливается героическая тема. Во втором адыгском варианте (Адыгские сказки, Майкоп, 1957, стр. 188) акцентированы местные обычаи и человеческие повадки собаки, присутствует мотив спасения ребёнка. Ингушский (Сказки и легенды ингушей и чеченцев, М., 1983, № 5) и чеченский (там же, № 19) варианты неполны. В ингушском варианте типологические мотивы заменены подобными, хотя история

излагается. В чеченском варианте появляется история циклопа (здесь он называется нартом), оживляются не сыновья царя, а братья охотника. В осетинском варианте (Осетинские народные сказки, М., 1959, стр. 234) любовник женщины превращает героя в быка (коня, собаку). Днём его заставляют работать, а ночью вновь возвращают человеческий облик. Служа у пастуха, умная собака ловит волка, который знает его историю. За полученную свободу волк помогает собаке вновь стать человеком. Во всех вариантах сюжетного типа герой, вернувший человеческий облик, наказывает жену и её любовника, превратив их в ослицу и осла.

Рассказывая сказки типа АТУ 449, сказочники в основном соблюдают международную сюжетную схему. Привнесение же в процессе повествования отдельных этнических элементов (либо замещение мотивов) не выходит за рамки традиции.

Этот древний мифологический мотив впервые в художественной литературе обработал Овидий («Метаморфозы»). В «Преображении» Франца Кафки изменение облика Грегора Замзы имеет функцию отчуждения. Осмысление явления данным признаком (физический план) проявляет общее с идеей сказки.

Е. Куртшвили (Тбилиси)

К генезису формантов локативных падежей даргинского языка.

В докладе рассмотрен вопрос генезиса локативных падежей даргинского языка в сравнении с данными кубинского диалекта. Проанализированы локативные падежи с формально-функциональной точки зрения. Выделяются особенности кубинского диалекта по сравнению с другими диалектами.

Рассмотрено соотношение производящей основы местных падежей с основой основных падежей.

Рассмотрены фонетические изменения, которые может претерпевать исходная основа в формах местных падежей.

Г. К у т а л а д з е, Г. Ж у ж у н а ш в и л и (Тбилиси)

**Геополитика Южного Кавказа – аналогия века
(письмо второе)**

1. Распад Советского Союза и завершение «холодной войны» практически поставили точку идеолого-политической диспозиции «Запад-Восток». В новой историко-политической реальности США стали гарантом глобальной политической стабильности и территориальной целостности и суверенности вновь объявленных национальных государств. Новый мировой порядок определяет невиданный взрыв научно-технических знаний, начавшийся в конце последнего десятилетия прошлого века, что в свою очередь находится в прямой связи с усилением терроризма, точнее, с увеличением военного арсенала террористических организаций, в том числе и оружия массового уничтожения.

2. Геополитика Южного Кавказа, естественно, определяется указанными факторами. После распада Советского Союза в регионе был нарушен искусственный политический уют, что отразилось в национальном противостоянии и увеличении очагов этнонациональных конфликтов.

Окончательно наметились политические ориентиры всех трёх суверенных государств Южного Кавказа. После гражданского противостояния Грузия избрала западный курс развития. Результатом вышеуказанного является превращение Грузии в субъект международной политики, что подтвердилось во время конфликта в Ираке. Признание Грузии субъектом международной политики Европой и США подтверждает правильность геополитического курса страны. Политический вектор Азербайджана также разворачивается в западном направлении, на сегодняшний день только лишь Армения склоняется к северному пути.

3. Южный Кавказ рассматривается функционально видоизменённым НАТО как геостратегический партнёр. А здесь стержневым государством является Грузия, тем более, что она осмысливается как пограничная зона возможных конфликтов цивилизаций. Иными словами, Южный Кавказ (Грузия) является геостратегическим узлом глобальной безопасности, охватывающим интересные и важные перспективы. Специалисты выде-

ляют несколько «геополитических вектральных направлений» к «выходу в океанское пространство»:

- Черноморский бассейн-Дарданеллы-Эгейское море-Средиземное море-Атлантический океан;
- Черноморский бассейн-Дарданеллы-Суэцкий канал-Красное море-Аденский залив-Индийский океан;
- Каспийское море-Волжский бассейн-Северный Ледовитый океан;
- Кавказ-Иран (по южному пути) – Персидский залив-Оман-Арабское море-Индийский океан.

Эти и другие не менее важные факторы определяют интерес Запада и НАТО к Южному Кавказу.

4. В таких условиях следует выяснить, что является главной угрозой для политической стабильности региона. Россия? Нет. Активизация её агрессии против Грузии вовсе не означает её восстановления в статусе сверхдержавы. Во всяком случае, в этом статусе она не предстанет перед нами в ближайшем будущем. Как говорят, «Россия же больше не участник забега» (З. Бжезинский). Лично мы доказательством этого считаем объект Баку – Джейхан. Никто не сомневался, что в определении его вектора ведущая роль принадлежит Грузии. Опасность таится в нашей же жизни, и весьма важно найти и преодолеть её.

К. К у т а т е л а д з е (Тбилиси)

К вопросу "арменизации" грузин согласно грузинской периодике на рубеже XIX-XX вв.

На протяжении веков армянская нация лишённая государственности, старалась восстановить армянское государство. Но очень часто империалистические государства использовали это их стремление в своих интересах, нанося этим самым физический урон не только армянам, но и их соседним народом. Эта политика сеяла вражду между народами, что часто становилось причиной противостояния. Вопросом восстановления

армянской государственности была заинтересована Российская империя. Грузия, как субъект, своим удобным местоположением выполняла роль доминанты на Кавказе и была центром общекавказской культуры, ввиду чего для России она представляла опасности. Поэтому Россия, на фоне дискриминации грузин, старалась продвинуть другой этнический элемент, который был бы более верен России. Таким культурным элементом сочли армян, которые в особенности отличались стремлением к национальной консолидации, и их всегда поддерживала богатая армянская диаспора. Со своей стороны армяне, постоянно находившие себе приют в Грузии, под покровительством России старались занять желаемые для них грузинские земли.

Кроме переселения армян на Южный Кавказ с различных мест, третья сила пришедшая на Кавказ, способствовала армянской конфессиональной политике. Хотя с верой это сила не имели ничего общего и одной из преследовала политические цели которых был переход местного грузинского населения в григорианскую веру, т. е. так называемая „арменизация”, чтобы согласно этнической картине поставить её принадлежности и присвоить территорию. Разграничение армян от других наций в основном определялось конфессией, которая была главным рычагом консолидации нации. Для них вера (подобно евреям) ассоциировалась с национальностью, т. е. тот, кто принимал григорианство, сразу же становился „армянином”, так же как армянин, перешедший в православную веру становился „грузином”. Политике „арменизации” также способствовало объявление армянами-католиками грузинских католиков, которые признавали латинский типикон богослужения. И заставляли перейти на армянский типикон, после чего таких грузин объявляли армянами.

Выдвижение армянского элемента Российской империей в любой сфере происходило на фоне охаивания грузин, когда наша нация выставлялась ничего не знающей, ничего не имеющей, подозрительной нацией с неопределённой репутацией. На рубеже XIX-XX вв. в защиту нации выступили общественные деятели, общую мысль которых огласил Илья Чавчавадзе в „Камни гласят”.

„Вопросу арменизации” грузин на рубеже XIX-XX в.в. посвящён исторический обзор Захарии Чичинадзе под следующим заголовком „Грузины григориане” (Грузины армянской веры), который автор

напечатал в Тбилиси в 1906 году под псевдонимом Шавшели. Два года раньше, в 1904 году Михаил Тamarашвили опубликовал историческое исследование – „В ответ писателям армянам, которые отрицают грузинское католичество”. С своим трудом Михаил Тamarашвили выступил против тех писателей – армян, утверждавших, что якобы на Кавказе католиками были только армяне, а грузины – католики – были армянского происхождения грузин усвоившими грузинский язык. На страницах газеты "Самшобло" №332, 333, 334 1916 года З. Чичинадзе напечатал цикл статей, малоизвестных научной общественности, под названием „Армения в Грузии” (мечта армянского духовенства и дашнаков), который также касался проблем „арменизации”. В вышеуказанных работах З. Чичинадзе называет все те деревни и посёлки, где жили грузины, перешедшие в григорианскую веру, перечисляет также „арменизированные” грузинские фамилии. Причинами „арменизации” исследователь считает следующее:

1. Покупка земель в окрестностях Тбилиси, в Кахетии и поселение там беженцев – армян.

2. Покупка грузинских деревень крестьянами армянским духовенством при помощи Эчмиадзина и затем их „арменизация”.

3. Крестьяне, убежавшие от жестокого господина, меняли веру и принимали григорианское вероисповедание.

4. Незаконорождённых детей господ от их крепостных крестьянок крестили по-армянски.

5. В трудные времена, когда грузины не хотели принять мусульманство, часть грузин вынуждена была перейти в григорианское вероисповедание.

6. Объявление грузин-католиков этническими армянами-католиками.

Особое внимание исследователь уделяет вопросу грузинского языка. Искоренению грузинского языка большое внимание уделяла армянская сторона, которая считала язык одним из основных рычагов единства грузин. Поэтому армяне старались укоренить армянский язык среди грузин, перешедших в григорианскую веру и изменить их сознание. По этим же мотивам происходила запись грузин-католиков в армянский типикон, что само собой было одним из путей „арменизации”.

Вышеуказанная политика была в прямой связи с понятием т.н. „Великой Армении”, согласно которой, она была растянута от Кавказа до Средиземного моря. Значительная часть южного Кавказа, которая является частью исторической Грузии, с искусственно увеличенным за счёт армянского элемента, объявлялась Арменией.

Этой цели служило также выдвижение армянского элемента на служебные посты и накопление армянского капитала в Тбилиси. Тема „Великой Армении” особенно прозвучала во время I мировой войны, когда желанием империалистических государств (Россия, Англия) была замена Османской империи на фоне её распада, армянской автономией. Политические игры больших государств дорого обошлись армянской нации. После массовых погромов большая часть беженцев армян из Османской империи двинулась в сторону Грузии. Этой теме орган национально-демократической партии – журнал „Клде” (Скала) и газета „Сакартвело” посвятили статьи под заголовком „Беженцы” и „Южная опасность”, где прозвучала мысль редакции о том, что поселение чуждого элемента на пустынных пограничных местах создавало опасность территориальному единству Грузии.

Б. К у ч м е з о в (Нальчик)

Архаические черты скотоводства балкарцев

В этнографическом балкароведении важное место занимало исследование вопросов скотоводства. Дореволюционные авторы считали скотоводство важнейшей отраслью хозяйства балкарцев. Не без основания отмечались довольно продвинутые формы содержания скота и способы воспроизводства его поголовья. В балкарском скотоводстве, носившем отгонный характер, исследователи обнаруживали как черты местного скотоводства древних времён, так и степные, кочевые элементы. Известный кавказовед Калоев Б. А. в своём фундаментальном труде, посвящённом скотоводству, отмечал, что отгонной форме скотоводства «трансюмансу» исторически

предшествовало стойловое содержание скота. По мнению учёного, вертикальные миграции скотоводов-горцев начались ещё в период позднего энеолита и ранней бронзы. Причиной сезонных миграций являлось увеличение населения в тесных ущельях Центрального Кавказа и, как следствие, поголовья скота. Подобная форма хозяйствования имела значение не только для хозяйственных связей горцев с жителями равнины, но была стимулом для языковых, культурных, политических взаимосвязей. В древности этот фактор играл важную роль в культурной и языковой ассимиляции горцев Кавказа жителями равнины.

В традиционной системе жизнеобеспечения у балкарцев главное место занимало скотоводство (балк. «малчылык»). Наличие обширных альпийских и субальпийских пастбищ, сухой климат, умеренные морозы, способствовали в горах развитию пастбищного и отгонного скотоводства. Продукция скотоводства составляла основу экономики всего горного края, т. к. земледелие здесь было представлено относительно слабо, что объяснялось, в первую очередь, отсутствием удобных для пахоты участков и суровостью местного климата. Подобное одностороннее развитие скотоводства, с одной стороны, компенсировало нехватку пахотных земель – балкарцы обменивали продукцию скотоводства на пшеницу, ячмень, кукурузу и другие злаки в Кабарде, с другой, стимулировало выработку этносом оптимальных и экологически взвешенных форм хозяйствования. Архаические черты балкарского скотоводства прослеживались на всех этапах скотоводческого цикла. Другим характерным элементом скотоводческого быта балкарцев было прикошное земледелие, когда рядом с высокогорными стойбищами скотоводы возделывали участки под ячмень, картофель (во втор. пол. XIX века) или разводили фруктовые сады. Подобная хозяйственная система была характерна хазарам, полуоседлым аланам и половцам, крымским татарам и ногайцам. Особенно интересным явлением в быту некоторых групп балкарцев были семейные сезонные перекочёвки, когда вслед за отарами и стадами вместе со скотоводами-мужчинами переезжали их семьи. Такое наблюдалось и у карачаевцев ещё в XIX веке.

Исследование архаических черт скотоводческого быта может привести к выявлению древних культурогенных и этногенетических процессов, происходящих в ранние периоды.

Ю. А. Л а н д е р (Москва)

Тантынские даргинские приимённые посессивные конструкции: типологический взгляд

1. Настоящая работа посвящена приимённым посессивным конструкциям в тантынском даргинском – даргинском говоре, используемом в селе Танты (Акушинский район, Республика Дагестан). Согласно С. М. Гасановой (1971), тантынский даргинский принадлежит цудахарскому диалекту даргинского языка. В то же время, по-видимому, данная разновидность отличается от других цудахарских говоров по некоторым существенным параметрам.

На первый взгляд, даргинские посессивные конструкции с типологической точки зрения не представляют значительного интереса. Как и во многих других дагестанских языках (Алексеев 2003), в тантынском даргинском посессор маркируется показателем генитива (родительного падежа) независимо от типа посессора, типа объекта обладания или типа посессивного отношения; ср.:

- (1) murgul-la qaruk' [мужчина-GEN рубашка] 'рубашка мужа'
- (2) murgl-a-lla qaruk' [мужчина:PL-OBL:PL-GEN рубашка] 'мужская рубашка'

Тем не менее, как будет показано далее, и у тантынских посессивных конструкций имеется ряд типологически примечательных особенностей.

2. Позиция посессора относительно объекта обладания в тантынском даргинском не является жёстко фиксированной, что, в принципе, вполне типично для дагестанского ареала (ср. Creissels, to arrear). При нейтральном порядке слов посессор предшествует объекту обладания. Однако генитивные именные группы могут и следовать за вершиной всей именной группы:

- (3) r=uc:i-li mustapa-lla du axt:ar-ʔa^rrq'-ib-daʒ
F=сиблинг-ERG Мустафа-GEN я заметить-NEG+делать.PF-
PRET-1
'Я не заметил сестру Мустафы'.

Более того, генитивные группы без дополнительного маркирования могут отделяться от объектов обладания. Это особенно очевидно в предикативных посессивных конструкциях, которые задействуют «генитивную схему», согласно терминологии Б. Хайне (Heine 1995); ср. (4). Впрочем, вставка «внешнего» материала (не принадлежащего именной группе объекта обладания) между посессором и вторым участником отношения оказывается затруднена, когда объект обладания находится в падеже другом, чем именительный (5). Это сближает тантынский даргинский с языками, в которых «внешний посессор» (посессор, не входящий в синтаксическую группу объекта обладания) допустим только, если объект обладания находится в именительном падеже, — например, с тагальским (Kroeger 1995) и адыгейским (Lander, to appear).

(4) urk:a=b ša'ri χe=b-le-sa=b hiχ-t:-a-la
 между=HUM.PL озеро LOC=N-ADV-COP=N тот-PL-OBL:PL-GEN
 'Посередине у них было озеро'.

(5) ?? hita-la s:a uc:i-li na'q b=a'č-un
 тот.OBL-GEN вчера [М]сиблинг-ERG рука N=ломать.PF-PRET
 (Ожидалось: 'Его брат вчера сломал руку'.)

3. Если генитивная группа оформлена одним из «атрибутивных» показателей, которые могут появляться и на других определениях, её позиционная свобода оказывается более ограничена. В первую очередь это касается генитивных групп с маркерами контрастной рестриктивности *-il* (единственное число определяемого) и *-te* (множественное число определяемого) (о категории рестриктивности см., в частности, Boguslavskaja 1995):

(6) hiž dila-jil qali sa<b>i
 этот я:GEN-RESTR дом COP<N>
 'Это МОЙ дом (а не твой)'.

Сходное поведение наблюдается у разнообразных косвенных именных групп, которые сами по себе могут выступать в качестве обстоятельств, но в функции определений требуют атрибутивных показателей:

(7) juldaš qo' -a'n-ne sa=j rasul-li-c:ele
 друг идти.IPF-TN-ADV COP=M Расул-OBL-COM

‘(Мой) друг идёт вместе с Расулом.’

(8) rasul-li-c:ele-se juldaš w=až-ib-da

Расул-OBL-COM-ATR друг M=видеть.PF-PRET-1

‘Я увидел моего друга, который был в тот момент / был ранее с Расулом’.

Впрочем, генитивные группы не могут быть целиком уподоблены косвенным именным группам, поскольку при генитивах нейтральный атрибутивный показатель *-se* (ср. пример 8) обнаруживает особые свойства. Так, появление этого маркера с генитивом указывает на то, что посессивное отношение относится к прошлому:

(9) dila juldaš w=až-ib-da

я:GEN друг M=видеть.PF-PRET-1

‘Я увидел своего друга’.

(10) dila-se juldaš w=až-ib-da

я:GEN-ATR друг M=видеть.PF-PRET-1

‘Я увидел своего бывшего друга’.

Это явление наблюдается лишь при наиболее прототипических посессорах, которые без *-se* используются для установления референции объекта обладаемого. В прочих конструкциях появление *-se* либо не влияет на интерпретацию отношения (11), либо признаётся недопустимым (12):

(11) na^hmšima-la-se mus:a [Гапшима-GEN-ATR место]

‘Гапшиминские места’

(12) *murgl-a-lla qaruk’ [мужчина:PL-OBL:PL-GEN-ATR рубашка]

(Ожидалось: ‘бывшая мужская рубашка’)

Статус такого *-se* не вполне ясен. В отличие от других определений с этим суффиксом, генитивные группы, оформленные *-se*, могут даже принимать показатели рестриктивности:

(13) dila-se-jil qali he-b=ert:-ib

я:GEN-ATR-RESTR дом PRV-N=разрушать.PF-PRET

‘МОЙ дом был разрушен’.

(Примечательно, что существует и форма *dila-jil-se* [я:GEN-RESTR-ATR].)

Как кажется, основная функция *-se* при генитиве состоит в том, чтобы ослабить посессивное отношение, отдалить конструкцию от прототипа приимённых посессивных конструкций, одновременно уподобив её другим определениям.

4. Нахско-дагестанские языки, к которым относится даргинская группа, практически не обнаруживают вершинного маркирования в именных группах, но даргинские идиомы демонстрируют нечто близкое к вершинному маркированию. В большей части даргинских существительных именной класс не эксплицируется, хотя имеются и исключения — например, некоторые термины родства (ср. *r=uci* [F=сibling] ‘сестра’, *uci* < *w=uci* [M=сibling] ‘брат’). Тем не менее некоторые «неотторжимые» реляционные имена, а именно отдельные обозначения частей тела и существительное *CL=ajaqala* ‘половина’ содержат префиксы именной класс, которые меняются в зависимости от класса посессора:

- (14) *dali hita-la w=a^hun-se w=a^h ušk-ur-da*
 я:ERG тот.OBL-GEN M=мокрый-ATR M=лицо [M]вытирать.
 PF-PRET-1
 ‘Я вытер его мокрое лицо’.
- (15) *dali hita-la r=a^hun-se r=a^h r=ušk-ur-da*
 я:ERG тот.OBL-GEN F=мокрый-ATR F=лицо F=вытирать.PF-
 PRET-1
 ‘Я вытер её мокрое лицо’.
- (16) *hita-la č’a^hrt’-se r=ag te=r*
 тот.OBL-GEN тонкий-ATR F=талия быть=F
 ‘У неё тонкая талия’.
- (17) *hita-la č’a^hrt’-se w=ag te=w*
 тот.OBL-GEN тонкий-ATR M=талия быть=M
 ‘У него тонкая талия’.

Как видно, эти имена не только маркируются по классу посессора, но и контролируют согласование (как в сказуемом, так и в согласующихся определениях) по тому же классу. Фактически эти имена принимают класс своего посессора.

5. Таким образом, тантынские даргинские посессивные конструкции обладают целым рядом специфических особенностей. Во-первых, в этой идиоме (а предположительно и в других даргинских разновидностях) посессоры могут обнаруживать сходство с обстоятельственными выражениями. В результате оказывается размытой граница между приимёнными посессивными конструкциями и конструкциями с «внешним посессором» (в типологическом плане эта размытость обсуждается в работе Lander

2004). Во-вторых, в тантынском даргинском есть особая конструкция, в которой к генитивной группе присоединяется атрибутивный показатель и посессивное отношение относится к прошлому. Такая конструкция подтверждает идею, согласно которой прототипические посессоры отличаются от других определений тем, что с их помощью устанавливается референция определяемого (это противопоставляется его характеристике), однако некоторые посессивные конструкции допускают ослабление посессивного отношения и оказываются ближе к прилагательным (см., например, Кортевская-Тамм 2004). В-третьих, в даргинских идиомах некоторые «неотторжимые» имена могут принимать именную класс своих посессоров. Интересно, что аналогичные конструкции зафиксированы для некоторых австралийских и амазонских языков (ср. Aikhenvald 2000: 59, 65). В результате, оказывается, что хотя некоторые тантынские даргинские относительные конструкции и могут выглядеть достаточно экзотично, они вполне укладываются в типологические предсказания и вовсе не уникальны.

Работа выполнена при поддержке РФФИ (проекты № 07-04-00266а и № 10-04-00228а).

Сокращения: ADV – обстоятельственная форма, ATR – атрибутивный показатель, COM – комитатив, COP – связка, F – женский класс, ERG – эргатив, GEN – генитив, HUM – личные классы, IPF – несовершенный вид, M – мужской класс, N – неличный класс, NEG – отрицание, OBL – косвенная основа, PF – совершенный вид, PL – множественное число, PRET – претерит, RESTR – контрастная рестриктивность, TH – тематический показатель.

К. Б. Л е р н е р (Иерусалим)

Гипотеза о "языковом движении"

1. Каждый естественный язык может быть рассмотрен как частная реализация некоторой универсальной семиотической системы, которую можно назвать. Языком Человека (ЯЧ). Соответственно, грамматические категории, актуализированные в конкретных языках, в таком случае

окажутся конкретной реализацией универсальных семиотических категорий, присущих ЯЧ.

2. По мере "раскрытия" этой универсальной семиотической системы во времени число необходимых (и достаточных?) познавательных-коммуникативных категорий несомненно менялось. Однако на основании показаний большинства живых (и реконструированных) языков можно предположить, что эта универсальная система включает такие классификационные и оценочные категории, как "Имя", "Движение" и "Качество".

3. Универсальные семиотические категории могут иметь лексическое или грамматическое (или параллельно и то, и другое) выражение, хотя грамматическая (морфологическая) реализация получает более чёткий системный характер и легче поддаётся формализованному описанию.

4. Семиотическая категория "Имени" актуализируется посредством различных собственно языковых субкатегорий, таких, например, как "одушевлённость-неодушевлённость", категория "человек - нечеловек", "грамматический род", "грамматический класс" и т. д. по языкам.

Допустимая сочетаемость и одновременно действующие ограничения на дистрибуцию подобных категорий создают основу для новой классификации языков, видимо, не совпадающей ни с генетической принадлежностью того или иного языка, ни с его обычной типологической классификацией.

Вместе с тем, все возможные реализации этой универсальной категории можно считать "эквивалентными", что и отражается в самом характере реализации, которая имеет "диффузный" характер.

5. Реализация категории "Качества" носит целенаправленный, "векторный" характер: от одноступенчатой системы оценки качества (положительная степень) – к трехступенчатой (положительная, сравнительная, превосходная).

6. Более сложный тип реализации характеризует категорию "Движения". В частности, аспектуальная система представления действия, движения или состояния во многих языках на разных хронологических уровнях сменяется системой времён и наклонений. Однако по данным некоторых языков (напр., иранских) выясняется, что возможен и обратный процесс – в рамках времён и наклонений зарождается (возрождается?) аспектуальная система. Если это так, то такой тип системной трансформации можно назвать "возвратно-поступательным".

7. Анализ конкретных реализаций обнаруживает, по крайней мере, три типа языкового "движения" (motion), которые определяются внутренним объемом и потенцией семиотической категории. Реализация каждой универсальной категории протекает по определенным каналам, хотя эти предполагаемые каналы не непроницаемы и не изолированы друг от друга абсолютно. Этим обуславливается возможность перехода из одной части речи в другую и появление "промежуточных" частей речи, которые частично сохраняют свойства двух "движений", двух каналов, но утрачивают другие.

Р. Л о л у а (Тбилиси)

К вопросу реконструкции системы классно-личного спряжения в удийском языке

Система личного согласования в удийском языке принципиально отличается не только от систем тех иберийско-кавказских языков, глагол которых изменяется по лицам, но и от соответствующих систем исследованных языков мира. Как в последнее время показано в научной литературе [см. Харрис 2002], показателями личного согласования в удийском языке являются т.н. *эндоклитики*, т. е. клитики, способные находиться внутри единой словоформы или даже «разрывать» мономорфемную глагольную основу.

Для объяснения причин возникновения в удийском языке личных показателей в качестве эндоклитик было предложено несколько гипотез. Несмотря на это, в специальной литературе не рассматривалась возможность функционирования лично-классного спряжения. На допустимость такой реконструкции указывает то, что большинство производных глаголов в удийском языке имеют в своей основе окаменелый показатель грамматического класса (*b-*, *ba-*, *be-*, *bi-*, *bo-*, *bo'-*, *bu-*, *bu'-*, *d-*, *du-*, *u-* [*< *vu-*], *u'-* [*< *vu'-*]...), после которого и локализуется инфиксальная позиция личных клитик. Представленные окаменелые классные префиксы на синхронном уровне

составляют одну морфему с корнем глагола, но выделение указанных элементов возможно с помощью привлечения данных родственных языков. Представляется маловероятным, что личные показатели заняли интраморфемную позицию после утраты классного спряжения и, соответственно, слияния классного показателя и корня (исторически – основы) глагола в единую основу.

Обращает на себя внимание и то, что личные показатели в удийском языке обозначают лишь лицо субъекта, хотя отображение прямого объекта в переходных глаголах необходимо признать первичным для иберийско-кавказских языков в целом [Чикобава 1979]. Для объяснения этого можно предположить, что удийский язык от классного спряжения до личного согласования прошёл ступень классно-личного спряжения, которое предусматривало отображение класса объекта и лица субъекта (как во всех иберийско-кавказских языках, имеющих классно-личное спряжение). После утраты категории грамматических классов объектное личное спряжение в отличие, например, от картвельских и адыгских языков, в удийском, видимо, из-за внешнего языкового воздействия, не развилось.

По нашему мнению, личные показатели не развивались во «внутриморфемной» (между корнем и классным префиксом) позиции, а происходил процесс их постепенного передвижения на указанную позицию. Мы предполагаем, что первично личный согласовательный показатель примыкал к глаголу энклитически. Изменение позиции личного показателя на инфиксальную (//интерфиксальную) и маркирование фокуса согласовательной клитикой, по нашему мнению, было вызвано различными синтаксическими и морфологическими процессами.

Поскольку большая часть глагольных корней и служебных глаголов в удийском языке имеет моноконсонантную структуру, то позиция перед последней согласной основы (или перед вторым компонентом сложного глагола) стала восприниматься как место для личного показателя, в результате чего, по аналогии, личные показатели стали занимать интерфиксальную позицию в производных глаголах и инфиксальную в таких непроизводных глаголах, как: *a□-es* «видеть», *a□-es* «брать», «покупать», *es-un* «идти», «приходить», *ef-es* «хранить», «содержать»..., срв., *a=□u=□-sa* «видит», *a=ne=□-sa* «берёт», «покупает», *e=ne=s-a* «идет», «приходит», *e=ne=f-esa* «хранит»... (эти глагольные формы не

содержат окаменелых классов префиксов).

По нашему мнению, представленное предположение не противоречит некоторым другим гипотезам, напр., гипотезе «окружения личных показателей», высказанной А. Харрис. Вместе с этим, необходимо отметить, что гипотеза о «наследовании позиции» у показателей грамматических классов видится нам необоснованной. По нашему мнению, явление «эндоклизиса» (вклинивание согласовательных клитик в глагольную основу) в удийском языке объясняется лишь параллельным функционированием классовых и личных показателей, а не простой заменой аффиксов класса на личные согласовательные форманты.

М. Л о р д к и п а н и д з е (Тбилиси)

Из истории сражения царя Георгия II за Веджинскую и Карскую крепости

Историк Давида Строителя, хорошо знавший политическую ситуацию на территории Передней Азии и процессы, происходившие в Грузии во времена правления Георгия II, проявляет тенденциозность к указанному правителю, что отчётливо прослеживается в его отношении к снятию осады с Веджинской крепости после трехмесячной борьбы за неё (фактически – за все Кахет-Эретское княжество) и последующему переходу Георгия II в Западную Грузию. Также историком недооценена заслуга Георгия II в деле освобождения Карской (груз. *qari*; *qaris sixe*) крепости и её окраин от турок-сельджуков.

К. Лорткипанидзе,
Г. Лорткипанидзе (Тбилиси)

Гунны в Пятиунте (IV в.)

Гунны – кочевники тюркского происхождения – в 60-ых годах IV в. неожиданно появились в т.н. «Южнорусских степях» и в Прикаспье. Они уничтожили аланские племенные объединения, королевство остготов на Дону, реально угрожали Риму. Гунны положили конец тысячелетнему господству ираноязычных племён на Северном Кавказе (скифов, сарматов, алан) непосредственно у северных границ Грузии. Они неоднократно использовали горные перевалы Большого Кавказа, разоряя в IV-V вв. богатые провинции Персии и Византии. Несмотря на относительно кратковременное господство гуннов (380-453 гг.) на Евразийском пространстве, они существенно повлияли на этнополитическую, этнокультурную обстановку региона. Соответственно данный исторический отрезок времени именуется «гуннской эпохой». Она ознаменовалась Великим Переселением народов, формированием новых этнополитических образований. Соответственно с определёнными трудностями связана идентификация гуннской культуры. Её специфическими чертами принято считать: конские захоронения, сплюснутые, искусственно деформированные черепа; низкорослая, выносливая порода коней (ср. грузинское «гуне» – hune), полихромные украшения. Неизвестно на каком языке говорили гунны, но сохранившиеся антропонимы явно тяготеют к тюркскому миру. Брата Атиллы звали «Октор», т. е. Могучий, их отец именовался «Мунздук»-ом – Жемчугом, Перлом. Жена Атиллы носила нежное имя «Терекан» – Красавица, их первенец был наречён именем «Ернак» – Герой. Вполне вероятно, что и «Атилла» связывается с тюркским словом «отец». Тюркские корни имеют и гуннские племенные названия: белые и чёрные гунны, сарагуры, акитиры и утургуры. Вероятно грузинское имя «Утури» и горская фамилия «Утургаули» гуннского происхождения.

В 371 году гунны захватили грекоязычное Босфорское царство, поселились в Северном Причерноморье и Приазовье. В 755 году разгромили остготов, непосредственно вышли на римские владения в

Дакии и Панонии (современные Румыния и Венгрия). В 371-372 гг. они вторглись в пределы исторической Колхиды и штурмом взяли хорошо укрепленный город Пителинт. В стратегические интересы гуннов к этому времени уже входили горные перевалы Большого Кавказа, контролируемые Персией и Византией. Пителинт, расположенный на стратегически важной «колхидо-меотидской» дороге, защищал дальние подступы Римской империи. Прокопий Кесарийский, отмечая вассальное положение колхов (лазов), подчёркивал: они безвозмездно защищали границы страны от враждебных гуннов, стремящихся вторгнуться в римские владения (Pr. Ces. V.P., 11, 15; V.G, V111, 4).

Результаты многолетних археологических исследований подтвердили существование здесь римского форта, кастеллы с мощными рубежами, башнями и каменными крепостными стенами, со своей преторией, принципией, благоустроенными казармами, лазаретом, гарнизонной термой, складами, мощёными дорогами и пр. Город был взят штурмом, разграблен, сожжён дотла. Население было уничтожено. Слой пожарища и разрушений достигает 0,40 м. На некрополе выявлены массовые захоронения горожан – женщин и детей, беспорядочно сваленные в обширные ямы. Впервые в Грузии обнаружены погребения гуннов IV в. до н. э. Раскопано около десяти ямных погребений гуннских всадников. Скорее всего гунны не задержались в разорённом Пителинте, однако нам не известно, вторглись ли они во внутренние области Западной Грузии.

А. Л у д д е н (Мюнстер, Германия)

Адольф Дирр и Кавказ

Среди исследователей Кавказа Адольф Дирр по праву занимает особое место. Он изучал восточные языки в Берлине и Париже, хотя в своё время даже не кончал гимназии. Дирр провел на Кавказе почти тринадцать лет (1900-1913), годами жил в Тбилиси, Темир-Хан-Шуре (Буйнакск), много ездил по Северному и Южному Кавказу, изучал языки: грузинский, удинский, абхазский, убыхский, табасаранский, андийский, агульский,

арчинский, цахурский, рутульский...Его языковедческие труды привлекли внимание таких выдающихся учёных, как семитолог Гоммель и индолог Кун, по их рекомендации Мюнхенский университет удостоил Дирра докторского звания (*honoris causa*).

Велика заслуга Дирра в изучении этнографии и археологии Кавказа. Достаточно сказать, что две трети материала Кавказского отделения Мюнхенского этнографического музея (400 объектов) собраны им.

Мой доклад в основном посвящается подробному анализу одной из ранних работ Дирра «Theoretisch-praktische Grammatik der georgischen (grusinischen) Sprache» (1904), являющейся первой немецкоязычной грамматикой грузинского языка.

М. М. Магамедова (Махачкала)

Особенности маскулинного и феминного стилей текстопорождения

(на материале лексики лезгинского языка)

Гендерные различия в языке и речи создаются гендерными стереотипами, которые обусловлены социальными ролями мужчины и женщины и влияют на гендерное самоопределение личности в соответствии с социокультурными установками, нормами и правилами данного общества. В основе формирования гендерных стереотипов лежат понятия феминности и маскулинности.

Термины «феминность – маскулинность» прочно вошли в сферу гуманитарного знания, и, как правило, используются для номинации половой статусной роли личности.

Параметр половой статусной роли особенно интересен тем, что, будучи тесно связанным с психофизиологическими свойствами личности, с одной стороны, и с её социальными проявлениями – с другой, он находится в точке пересечения двух осей: индивидуальных и ролевых качеств говорящего. Очевидно, что, реализуясь в данном параметре,

расположенные на обеих осях факторы в совокупности оказывают определённое влияние на манеру речи человека [Антинескул О.Л., 1999].

Следовательно, вполне допустимо и обосновано выделение «феминных» и «маскулинных» языковых явлений, исследование которых позволяет установить, каким образом параметр половой статусной роли участвует в процессе текстообразования.

Частота употребления в речи персонажей определённых языковых явлений получила название «признаков маскулинности/феминности», и проецирование данного критерия на единицы лексического уровня позволяет выделить «феминные» и «маскулинные» особенности текстообразования.

«Феминные» и «маскулинные» стилистические параметры в лезгинском языке выделяются достаточно отчётливо. Как пишет А. Г. Гюльмагомедов, сам факт присутствия активного гендерного начала в языковой стихии дагестанских языков не вызывает никаких сомнений, и сами носители дагестанских языков без труда выделяют «мужские» и «женские» слова в речи собеседника [Гюльмагомедов А. Г., 2004].

К маскулинным параметрам текстообразования относятся маскулиная лексика (архаичный лексикон, редкие, диалектные слова, технические термины, сниженные лексические средства, профессиональный жаргон) и отклонения от грамматической нормы [Антинескул О. Л., 1999]. Кроме того, мужская стилистика характеризуется концентрацией профессиональной терминологии, стилистически нейтральной и негативной эмоционально-оценочной лексикой, инвективами. Например: *кърме* «дробинка», *къундах* «деревянная часть винтовки, ружья», *къардаш* «брат, друг», *бали!* – возглас, которым подгоняют буйволов, *вагъа!* – возглас, которым останавливают или замедляют ход быков, буйволов, *гъав!* – возглас, которым погоняют волов, буйволов и др.

К феминным параметрам текстообразования, соответственно, относятся феминная лексика (эвфемизмы, эмоционально окрашенные прилагательные, особая лексика, связанная с сугубо женским времяпрепровождением, смягчающие слова, употребляющиеся с целью нейтрализации категоричности высказывания), лексика эмфатического и междометного характера, «языковые средства самозащиты» (вводные слова, фразы-клише), восклицания, повторы, усилительные грамматические

конструкции и специальные формы вежливости [Антинескул О. Л., 1999]. Женская стилистика характеризуется гиперболизированной экспрессивностью, интенсификацией позитивной оценки, концентрацией эмоционально оценочной лексики и уменьшительных суффиксов: *баабагь* «байбай» – междометие, убаюкивающее ребёнка; *батлан* «повязка для удержания на голове чохты»; *жегьреяр* (*жегьре*) «алая пряжа»; *гьаргьалаг* «металлический скребок» (для очистки квашни от теста); *фирчин* «круглая плоская дощечка, на которой раскатывают хлеб и сажают в печь»; *тангар* «матерчатые ремни» (используются для пеленания детей в колыбели); *чама* – обращение к сверстнице; *дегь! ву-у! вуя!* – удивление в речи женщин и др.

М. А. Магомедов (Махачкала)

**Проблемы функционирования языков
малочисленных народов Дагестана
(андо-цезские языки)**

Носители аваро-андо-цезских языков проживают на юго-западе Республики Дагестан. Территориально они граничат на юге с Грузией и Азербайджаном, на западе с Чеченской Республикой. Аваро-андо-цезская группа языков насчитывает 14 единиц, которая, в свою очередь, делится на подгруппы: 1) аварская – 1 язык; 2) андийская – 8 языков (андийский, ботлихский, годоберинский, багвалинский, чамалинский, тиндинский, ахвахский, каратинский); 3) цезская – 5 языков (бежтинский, гинухский, гунзибский, цезский, хваршинский). Аварцев по данным последней переписи насчитывается более 800 тыс. человек. Примерно 100 тыс. человек составляют 13 народностей андо-цезской группы.

Многоязычие – исторически сложившаяся объективная реальность Дагестана. Оно создаёт условия и проблемы особого порядка, требующие к себе неординарного подхода. Аваро-андо-цезский регион представляет собой ареал широко распространённого трехязычия, обусловленного

наличием и сложным функциональным взаимодействием аварского литературного как межэтнического посредника и бесписьменных¹ андо-цезских языков.

Малочисленные или миноритарные языки определяются количеством их носителей. В науке нет однозначного определения «малочисленности» народов: их количество может колебаться от одной тысячи человек до 50 тысяч. В условиях Дагестана к малочисленным относят народности количеством до 20 тыс. человек.

Аваро-андо-цезское этноязыковое единство настолько крепкое, что представители андо-цезских языков, имея самостоятельные языки, всегда ощущали свою кровную близость с аварцами. Андо-цезские народности близкородственны не только в языковом, но и в историко-культурном, этнопсихологическом отношении к аварцам, а в политическом плане всегда входили в состав аварских государственных образований. Языком межплеменного общения у них всегда был аварский, что является фактором, стимулирующим консолидационный процесс данной группы этносов и языков. Тот факт, что почти 100 процентов опрошенных представителей андо-цезских народностей назвали аварцами, не оставляет места для сомнений в достаточной прочности общностного этноязыкового сознания у населения этой языковой группы.

Проблема функционирования миноритарных языков Дагестана (в том числе и андо-цезских) в создавшихся условиях сводятся не к функционированию их в качестве государственных языков (хотя все языки Дагестана являются государственными), а к их элементарному выживанию.

---

¹ В настоящее время почти по всем этим языкам составлены национально-русские словари, изданы разного характера тексты.

З. М. Маллаева (Махачкала)

Формы морфологического оптатива аварского языка

Оптатив – это глагольное наклонение семантически и функционально близкое к императиву. Оптатив выражает, преимущественно, желание говорящего. Во многих языках мира оптативная семантика выражается слитно с другими категориями. Аварский язык относится к языкам, в которых функционирует специализированный оптатив. Традиционной формой выражения проклятий или благословений, которые широко представлены в аварском языке, является оптатив. Произнося проклятия или благословения, говорящий не только выражает своё желание, чтобы то или иное действие осуществилось, но и пытается повлиять на его реализацию.

В аварском языке, по нашим наблюдениям, представлены две формы морфологического оптатива. Первая форма оптатива образуется от повелительной формы глагола путём присоединения к ней суффикса *-gi*: *кка-gi* «да случится», «пусть случится» – от гл. *ккeze* «случиться, происходить».

Образование форм оптатива зависит от типа основы и семантики переходности // непереходности глагола. Глаголы непереходной семантики с основой на согласный образуют форму оптатива путём присоединения суффикса *-gi* непосредственно к форме императива: *хва!* «умри!» – *хва-gi!* «да умрёт!», «пусть умрёт!» (гл. *хвезе* «умереть»).

Глаголы переходной семантики с основой на согласный меняют формант императива на формант *-a* перед суффиксом *-ge*, например: *т-е!* «оставь!» – *т-а-gi!* «да оставят!»; *бос-е!* «возьми» – *бос-а-gi!* «да возьмёт!».

Возможны также исключения, когда формант императива остаётся неизменным, например: *къ-е!* «дай!» – *къе-gi!* «да воздастся!»; *хъв-е!* «режь!» – *хъв-е-gi!* «да порежет!».

Посредством форм оптатива можно выразить не только своё расположение, не только своё доброе отношение, но и своё негативное отношение. Негативная семантика включает в себя: ненависть, презрение,

недоброжелательность, ярость и т. д. Не менее распространён в аварском языке оптатив, образованный посредством форманта *-ад*, который присоединяется к основе глагола, например: *бетIер чIахъад!* «тот, чья голова, да здоровствует!»; *берал рахъад!* «тот, чьи глаза, да вырвут!».

Данная форма оптатива, в отличие от форм императива, располагает самостоятельной формой множественного числа. Форма множественного числа образуется от соответствующей формы единственного числа прибавлением форманта множественности *-ал*.

Форма оптатива, выражающая надежду на исполнение желания, образуется при помощи десемантизированной формы будущего времени от глагола *батизе* «находить» – *башила*: *къелеб башила* «даст, наверное», *къелареб башила* «не даст, наверное», *бакъвалеб башила* «высохнет, наверное» – *бакъвалареб башила* «не высохнет, наверное».

Эти формы могут выражать ненавязчивую просьбу.

Данная форма оптатива совмещает в себе также семантику предположения: *Умумузул хъала лъугъинеб башила нилье хIалаг...* «Надеюсь, крепость предков нам поможет...».

Представляется, это один из тех случаев, когда модальность предположения и побудительная модальность обнаруживают зыбкие границы.

К. М а р г и а н и - С у б а р и,

К. М а р г и а н и - Д а д в а н и (Тбилиси)

Категория эвиденциальности

в сванском языке

1. В широком смысле эвиденциальность и эпистемичность рассматриваются в лингвистике как одна категория (Т. Гивон), по мнению другой части исследователей (П. Дендале, Л. Тасмовски, Н. Козинцева, Э. Корд...) – разные категории: эвиденциальность оценивает источник информации, а эпистемика – достоверность информации. Согласно последней формулировке, в сванском языке прямой эвиденциальности

соответствует акт невидимости действия; с этой точки зрения сванский (также, как и остальные картвельские языки) относится к числу языков, в которых значения категории эвиденциальности находят свое выражение как в морфологии, так и в синтаксисе. Указанный вопрос в сванском языке изучен на надлежащем уровне, акт действия же признан морфологической категорией. Однако по сей день, почему-то, никем не признана характерность эпистемичности для данного языка. Более того, существует мнение (Т. Виллет, З. Сумбатова), что для сванского, также как и для грузинского языка, не характерна последующая детализация – дифференциация эвиденциальных форм (эпистемика, инференция...).

2. В сванском языке имеются формы, называемые будущим несовершенным и условно несовершенным, которых не имеется в скривах грузинского глагола. Их семантика является именно эпистемичной, в грузинском подобное содержание передаётся описательно; будущее несовершенное: **idgarwni** «будет убивать, если бы убивало»; **ijruni** «будет писать, если бы писало»; условно несовершенное: **idgarwnöl** «может убивало, если бы убивало»; **ijrunöl** «может писало, если бы писало...»;

3. В грузинском языке будущее время в основном представляет собой превербную форму настоящего времени: пишет – напишет..., будущее, образуемое подобным образом, имеется и в сванском: форма настоящего + т. н. «предлог-послеслог»: **adgäri** «убивает», **čwadgäri** «убьёт»; их семантика абсолютно совпадает с грузинской: время – будущее, аспект – совершенный, неэвиденциальный, достоверный, без дополнительных субнюансов («идеальные знания», С. Деленс). Однако формы будущего совершенного, образуемые с помощью морфем, в отличие от последних и подобно будущему несовершенному, лишены явного, достоверного действия (состояния), для них характерна условность: **məxär ž'ödri**, **məxärečxän čuṭwexwni** «если завтра **поднимусь**, послезавтра вернусь», ср.: **məxär žiyuri**, **məxärečxän čuṭwexwni** «завтра **поднимусь** (без сомнения, «идеальные знания»), послезавтра спущусь». Эпистемичный элемент также характерен в сванском языке для форм, известных под названием условной скривы, которые формально отличаются от будущего всего лишь суффиксами прошедшего несовершенного, а по содержанию временем действия (прошедшее): **ičwdunöl** «ведь (может) читал»...

4. Инференциальная эпистемичность является ещё более важной характеризующей для форм переходных и медиоактивных глаголов, засвидетельствованных нами в последнее время и квалифицируемых как **I и II условно-результативное**. Эти глаголы создают семантическую оппозицию относительно I и II результативных всего лишь по признаку неуточнённости, потенциальности действия: ср. **xodgara** «убивал» – **xedgāri** «может (возможно/наверное) убивал», **xozelāla** «ходил» – **xezelāli** «может (возможно/наверное) ходил».

5. С точки зрения эвиденциальности – эпистемичности положение сванского языка частично напоминает положение некоторых индоевропейских языков; например, во французском «модальный кондиционал (формы с суффиксом -rais) в большинстве своём выражает нереальное или потенциальное действие, которое зависит от реализации определённого условия» (Корд); ср. в сван. **məxārd lew čwādpəçwi** «до завтра мясо испортится» («может испортиться») – с одной стороны, оно эпистемичное, источником же является инференция (заключение на основании собственного опыта, знаний об окружающем мире: мясо – скоропортящийся продукт...), с другой стороны – это действие (испортится) является потенциальным (ср. нейтральное будущее **čwipçawi** «испортится» – выражает не возможность действия, а его действительность, т. е. «идеальное знание»).

Эвиденциальным элементом согласно своей функции считается в немецком языке конъюнктив I (Б. Ханзен).

6. Анализируемые формы (будущее несовершенное и совершенное, условно-несовершенное и совершенное, условно-результативное I и II) выражают всего лишь вероятность, предполагаемое знание о выполненном или выполняемом действии; вместе с тем, они безо всякой модальной лексемы или частицы обладают способностью гипотаксиса, при котором зависимое предложение очень часто является именно условным; в силу этого, точка зрения зарубежных коллег о том, что эвиденциальная категория в сванском языке ограничивается всего лишь актом невидимости и «чужой речи», не соответствует реальности; и **акт действия** (невидимость, **эвиденциальность**, в её широком смысле), и **эпистемика** (которая в большинстве языков является всего лишь модальностью или вообще требует распространённого контекста) **в сванском языке являются независимыми морфосинтаксическими категориями.**

П. М. Махмудова (Махачкала)

**Особенности морфологического и деривационного
освоения кумыкизмов салатавским
диалектом аварского языка**

Лексика аварского языка, как и любого другого функционирующего языка, состоит из исконных и заимствованных слов. Заимствования из кумыкского источника образуют значительный пласт лексики аварского языка.

Изучение причин и путей проникновения тюркизмов в аварский язык, их лексико-семантическая адаптация является одной из основных проблем исторической лексикологии нахско-дагестанских языков, решение которой имеет как практическое, так и теоретическое значение. Кроме того, рассматриваемая проблема тесно связана с исследованием ряда вопросов, касающихся различных аспектов контактирования таких разносистемных и разноструктурных языков, какими являются аварский и тюркские языки.

Изучение лексики любого языка, в том числе и аварского, имеет не только лингвистический, но и исторический, этнографический интерес, так как именно в языке отражаются многие процессы, происходящие в обществе.

Обращение к данной теме обусловлено возобновившимся и возросшим за последние десятилетия интересом к восточным странам, их культуре и языкам.

Усиление контактов между носителями разных языков приводит к пополнению и расширению словарного запаса одного языка, вытеснению определённой части лексем из другого языка, порою даже к постепенной утрате его основного фонда. В связи с этим актуальным является изучение словарного состава языка, выяснение соотношения в нём исконной и заимствованной лексики.

Изучение кумыкизмов в аварском языке представляет значительный интерес не только для лингвистического кавказоведения, но и для изучения функционирования отдельно взятого аварского языка.

Основной целью исследования является анализ кумыкизмов как составной части лексической системы салатавского диалекта аварского языка, а также своеобразие их освоения.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые рассматривается проблема кумыкизмов в салатавском диалекте аварского языка в монографическом плане и делается попытка проследить историю аварско-кумыкских языковых контактов.

По салатавскому диалекту существует лишь несколько публикаций в виде статей (см. Саидов, 1964). Фонетическая, лексическая, семантическая и морфологическая структуры кумыкизмов этого диалекта остаются малоизученными.

Важной задачей нахско-дагестанского языкознания является комплексное изучение тюркских элементов, исследование которых проводилось обычно в плане этимологических изысканий.

Взаимодействие аварского и кумыкского языков на протяжении всей истории этих народов было настолько продолжительным и интенсивным, что оставило глубокие следы во всех пластах лексики этих языков, в их фразеологии и отчасти фонетике и грамматике.

Проникновение элементов тюркских языков в аварский язык чрезвычайно многоаспектно, но до сих пор оно ещё недостаточно полно исследовано, особенно в отношении лексики, грамматики, фонетики и фразеологии.

Для изучения истории народов Дагестана и Северного Кавказа, их культур и древних памятников фольклора большое значение имеет анализ прошлых связей между народами и более полное раскрытие закономерностей, определяющих взаимодействие культур и языков. Большой интерес представляют процессы взаимодействия языков тюркских и нахско-дагестанских племён и народов, обитавших на этой территории в конце I – начале II тыс.

Взаимодействие аварского и кумыкского языков охватывает пять исторических периодов, оказавших влияние на формирование аварского языка.

Дж. М е с х и д з е (Санкт-Петербург)

Кавказское направление внешней политики Италии: эвентуальность и реальность

В восточной политике Римского государства, безущей истоки с 60-х годов I века н. э. и впитавшей в себя наследие эллинистического мира, видная роль отводилась кавказскому направлению. На восточном берегу Чёрного моря римляне содержали постоянную флотилию, а Фазис // Потти являлся главным пунктом восточной торговли: через него проходил путь, связывавший Европу с Персией и Парфией.

Традиционные политические, экономические и культурные связи во многом предрешили и последующие – с 30-х годов IV века – взаимоотношения между Западным миром и Кавказом через Византию. Предложение папы Гонория II грузинскому царю Георгию Лаши принять участие в крестовом походе было первым фактом сношений Грузии с Европой после падения Рима. С этих пор путь католическому прозелитизму, а вслед за тем и итальянской торговле, был открыт: благодаря венецианцам и генуэзцам европейско-кавказские контакты вновь оживляются и получают новый импульс к развитию.

В последующие столетия информация о Кавказе распространялась на Западе в известной мере благодаря итальянским путешественникам и миссионерам (к примеру – Pietro Avitabili, Jacov Stefani, Archangelo Lamberti, Josafa Mario Zampi, Pietro della Valle и др.), чьи письменные материалы не утратили своей важности до сих пор. Любопытно, что Томмазо Кампанелла, обречённый на гибель и забвение в мрачных казематах неаполитанских крепостей и сумевший превратить тюремную камеру в рабочий кабинет, в библиотеку, в кафедру и амвон, вспоминая легенду о Прометее, прикованном к Кавказским горам, назвал подземелья замка св. Эльма своим Кавказом. Вопрос о переплетении судеб двух легендарных фигур – чеченского религиозно-политического деятеля Шейха Мансура и итальянского монаха-доминиканца Джованни Баттиста Ботти – на фоне международных событий 80–90-х годов XVIII века также не потерял своей привлекательности.

После окончания Первой мировой войны и послевоенного мироустройства известную роль в кавказских событиях сыграл отказ премьер-министра Италии Франческо Саверио Нитти от военной интервенции в Грузию в 1919 году. С начала 90-х годов XX века Кавказский регион оказался в центре внимания различных стран, в том числе и Италии. Когда в мае 2000 года Италия стала председателем Совета Европы, она обозначила свою позицию по проблемам войны в Чечне, урегулированию конфликтов на Южном Кавказе и перспективам развития взаимоотношений между Европой и республиками Южного Кавказа.

История, как признают сами итальянцы, занимает в итальянской общественной жизни значительное место. А если принять во внимание, что современная Италия – немаловажный элемент международных отношений, то можно полагать, что, благодаря своим культурно-историческим и идеологическим ресурсам, она способна играть ключевую роль в дальнейшем развитии взаимовыгодных связей и сотрудничества между Европейским Союзом и Кавказом.

Л. М и н а ш в и л и (Тбилиси)

Идея единства народов Кавказа в художественном творчестве Ильи Чавчавадзе

Первое эпическое творение Ильи Чавчавадзе – поэма «Видение» – своей структурой и жанровым своеобразием отходит от традиционного понятия поэмы и приближается к современным бессюжетным поэмам.

Проблемы, представленные в «Видении», являются непосредственным отражением убеждений и национальных идеалов поэта.

Поэма «Видение», так же как рассказ «Записки проезжего», программное произведение Ильи Чавчавадзе; это значит, что высказанные в ней мысли и идеи на протяжении всей деятельности Ильи Чавчавадзе не меняются и в последующих сочинениях расширяются и углубляются.

Наряду с другими вопросами, юный Илья Чавчавадзе, думающий о судьбе своей страны, о её будущем, наглядно представляет идею единства народов Кавказа и их совместной борьбы за свободу.

Илья Чавчавадзе необходимым условием свободы Грузии считает духовное объединение и борьбу народов «могучего Кавказа», и в этой святой борьбе ведущую роль должен сыграть грузинский народ.

Эта желанная идея, в общей форме выраженная в поэме «Видение», находит конкретное отображение в драматической поэме «Мать и сын», где она превращается в действующую идею-силу персонажей поэмы – матери и сына.

Г. М и н д и а ш в и л и (Тбилиси)

Новые открытия на поселении раннебронзового века Гудабертка

Многослойное поселение на холме Гудабертка расположено в семи километрах северо-восточнее г. Гори. Северный склон холма пересекает автомагистраль Тбилиси-Кутаиси-Поти.

С 1956 по 1989 годы на поселении с разной интенсивностью производил раскопки С. Надимашвили. В 2005 и 2009 годах возможность проводить археологические раскопки на Гудабертка была предоставлена нам. До начала полевых работ мы попытались отыскать в Историко-этнографическом музее им. С. Макалатиа г. Гори документацию и материалы полевых работ, которые проводил на протяжении многих лет С. Надимашвили.

Раскопки подтвердили, что поселение Гудабертка содержит слои т.н. урартского периода (IX-VI вв. до н. э.) и куро-аракской культуры эпохи ранней бронзы (вторая половина IV тыс. до н. э. – первая половина III тыс. до н. э.). Слои куро-аракской культуры, в свою очередь, состоят из нескольких строительных горизонтов. Их мощность на отдельных участках поселения различается и колеблется между 2,5-4,0 м.

Для раскопа была выбрана площадь, с которой был снят слой урартской эпохи, в результате чего при снятии тонкого гумусного слоя оказался очаг, характерный для куро-аракской культуры. Здесь же были

засвидетельствованы и расчищены остатки жилищ четырёх строительных периодов.

Самое раннее помещение было округлого плана, вероятно, с плоской крышей (помещение № 2), ко входу которого был пристроен большой прямоугольный коридор (сени).

После того, как развалины сгоревшего дома разровняли с землёй, на этом месте построили прямоугольный дом (№1, развалины которого вместе с фрагментами дома №2 были повреждены во время строительства дома №3, который, в свою очередь, повреждён домом №4).

Лучше всех сохранился самый древний, дом №2. Вероятно, он был покинут неожиданно, так как содержал большое количество керамической посуды, аналогичной посуде из круглых домов поселения Квацхела слос.

Керамические изделия разных слоёв различаются между собой. Для более поздней эпохи характерен тонкий черепок и выемчатый орнамент. Количество чернолощённых экземпляров увеличивается.

О хронологической и культурной близости поселений Гудабертка и Квацхела свидетельствуют хранящиеся в музее г. Гори две бронзовые диадемы, ранее найденные в слое куро-аракской культуры Гудабертка и считавшиеся поясами. Эти диадемы очень схожи с диадемами из Арслантепе (юго-восточная Турция), обнаруженными в т.н. царском погребении, которое содержало инвентарь, характерный для куро-аракской культуры из Южного Кавказа.

Этот факт ещё раз подтверждает, что племена, носители куро-аракской культуры, несмотря на широкое территориальное расселение на Кавказе и Ближнем Востоке, отличаются преданностью своим веро-представлениям, эстетике и технологиям.

С. И. Муртузалиев (Махачкала)

Идентичность дагестанцев в трансформирующемся мире

Национальная идентичность не является какой-то постоянной константой – в истории любого этноса можно проследить и выделить определённый комплекс факторов, воздействующих на векторы её развития в различные исторические эпохи.

Исторические события, репрезентация которых очерчивает групповую идентичность, Й. Рюзен подразделяет на три типа. Дагестан, на наш взгляд, можно отнести к третьему типу, когда «события или цепь событий ... обновляют старую идентичность. Среди этих последних различаются:

- а) поворотные события;
- б) события, делающие несостоятельными действовавшие до этого времени модели коллективной идентичности;
- в) события, которые обновляют действующие модели коллективной идентичности».

На рубеже XX-XXI веков в Дагестане и на Северном Кавказе присутствуют все три вышеуказанных компонента.

Всё это сопровождалось разрушением прежних мировоззренческих, морально-ценностных ориентиров. Возникший идеологический вакуум стал заполняться иной идеологией и иными взаимоотношениями между людьми. Идеологическая переоценка трансформирует прежнюю модель коллективной идентичности, влияет на самоидентификацию и поведение индивида, электората.

Стремительное развитие социокультурной ситуации обострило неизбежный конфликт поколений – в построении коллективной идентичности всё отчетливее стали проявляться существенные различия, проистекающие из противоречий между социальной памятью, транслируемой *старшими*, и жизненным опытом взаимодействия с изменяющейся реальностью настоящего, который формирует представления *младших* и, соответственно, их «проектирование» прошлого и будущего.

Не обошёл стороной этот процесс и дагестанскую умму. Дагестанские, как и российские, мусульмане – не однородная «масса».

Предпринимаемые в поликонфессиональной России попытки искусственного создания российской идентичности с помощью православного катализатора обречены на неудачу. Немало тех, кто считает, что нации формируются только в «империях». Сторонники этой точки зрения предлагают строить новую Россию как нацию-государство на основе возврата к «православной сакральной империи». Идея эта особенно популярна среди духовенства Русской православной церкви (РПЦ). Считаем, что в поликонфессиональной России использование религиозного фактора в таком аспекте недопустимо, т. к. РПЦ не является этнической церковью русских – это, во-первых. Во-вторых, еще А.В. Соловьев писал: «В государственном мундире церковь перестанет быть сама собой и превратится в Министерство вероисповедания и треб». В данном вопросе требуется значительно более тонкий подход, учитывающий региональную специфику и т. д. В Дагестане, как и в других кавказских субъектах России, осуществляется (формируется) надконфессиональная идентичность аврааматических религий («традиционные конфессии»). Основу идентичности здесь составляют исторические корни тех или иных религиозных течений в кавказском ареале. Кроме того, исламские религиозные установления гармонично слились здесь с местными этнокультурными традициями и особенностями. Это служит базой, на которой «старый ислам» (суфийский и догматичный), совместно с православием, отстаивает свои позиции против салафитов и протестантских объединений. Это же можно сказать и в отношении действующих в регионе иудейских религиозных общин.

М. М. М у с а е в (Кизляр)

Некоторые аспекты положения немцев в Дагестане в 20-х гг. XX в.

Первая мировая война напоминает о себе, разжигая националистические чувства у народов, проживающих в Дагестане, и тому были определённые причины: это рост цен, мобилизация взрослых мужчин на войну, рост налогового бремени, ухудшение материального положения, обострение социальных противоречий.

Данные обстоятельства дали козырь в руки местных националистов, обвинявших во всём переселенцев – немцев и русских. Споры и столкновения между местными крестьянами и переселенцами усиливаются.

В Дагестане возникают националистические организации. Руководители этих организаций выдвинули лозунги: «Дагестан для дагестанцев», «Все мусульмане – братья» и настойчиво проповедовали идею объединения всех мусульман независимо от их классовой принадлежности против неверных – немцев, русских и народов других национальностей.

Националистические силы организовывали провокации против немецких переселенцев, стремясь любой ценой выжить их из Дагестана.

После Февральской революции 1917 года националистические банды продолжали устраивать вооружённые набеги на посёлки немцев-переселенцев в Хасавюртовском округе. Не выдерживая этих бесчинств, переселенцы бросали свои хозяйства и уезжали из Дагестана.

В августе 1917 года, в связи с участвовавшими набегами банд на посёлки немцев-переселенцев, была организована собственная охрана этих посёлков. В одном из сообщений указывалось, что «шайки абреков наводят ужас на переселенцев».

Нападение банд на поселения немцев в Хасавюртовском округе продолжались и после Октябрьской революции, в годы гражданской войны. Постоянно происходившие столкновения с бандитами нередко заканчивались кровавыми стычками.

Немцы-переселенцы обратились за помощью к руководству городов Грозного и Кизляра, прося у них помощи. Но городские власти потребовали, чтобы немцы-переселенцы оставили свои сёла, и дали им лишь маленькие вооружённые отряды для сопровождения.

В ходе переселения некоторые немцы дошли до Ставропольского края, некоторые – до Краснодарского края и Ростова. Переселенцы из Бессарабии в 1920 году обратились к германскому посольству в Берлине и вскоре получили право переехать в свои старые материнские колонии.

Обострение ситуации и дальнейший массовый исход немцев с обжитых и в экономическом плане выгодных районов проживания свели на нет все достижения немцев-колонистов в Дагестане.

Все оросительные системы к началу 20-х годов XX в. пришли в полную негодность, цветущие плодовые сады и поля обратились вновь в безводные степи. Благоустроенные посёлки с артезианскими колодцами, кирпичными и черепичными заводами, мастерскими сельскохозяйственных орудий и транспорта были заброшены.

Некоторые меры по усилению контроля, бесспорно, были закономерны в условиях войны.

Тотальная настороженность, неоправданная подозрительность властей и местного населения вселяли неуверенность, а, возможно, и неприязнь к новому отечеству.

Немцы способствовали подъёму экономики края, но в то же время остро встал земельный вопрос.

М. М ш в и л д а д з е (Тбилиси)

Распространение христианства в Западной Грузии (Аджара) (по археологическим материалам)

Распространение христианства в Западной Грузии и объявление его государственной религией является одним из актуальных вопросов в истории нашей страны. Как известно, распространение христианства на территории Западной Грузии связано с Апостолами Христа – Андреем Первозванным, Симоном Кананитом и Матфием. На основании археологического материала и античных письменных источников мы не исключаем того, что в деле распространения новой монотеистической религии в Западной Грузии определённую роль могли играть и римские легионеры.

Прибрежные города Западной Грузии Питиунт (с II в.), Себастополис, Фасис и Апсарунт в I-IV вв. н. э. входили непосредственно в состав стратегической оборонительной системы Римской империи, как крайний северо-восточный форпост владычества римлян, и являлись частью провинции Каппадокия.

В распространении христианства в Западной Грузии исключительную роль играла современная территория Аджарии, в частности, Гонио-Апсарунт – стратегический центр позднеантичного и раннесредневекового периода, важнейшая крепость и римский форпост в Восточном Причерноморье. Именно с Апсарунтом связывают письменные источники III-IV-го и последующих веков (Дорофей Тирский, Эпифан Критский, Эпифан Константинопольский, «Пасхальная хроника»...) миссионерскую деятельность Апостолов Христа. На территории Гонио-Апсарунта найдена гемма с изображением трёхлистного цветка, которая датируется II-III вв. н. э. Интальо, по нашему мнению, исходя из религиозной ситуации города, можно связать с раннехристианской символикой и, возможно, это – олицетворение Святой Троицы. Сюжет, представленный на гемме отражает религиозные изменения, происходящие на территории юго-западной Грузии, связанные с распространением новой монотеистической религии. Такие сюжеты, как правило, отражались на геммах-инталиях.

Материал, связанный с первой мировой монотеистической религией, выявлен археологической экспедицией и в Цихисдзири. Цихисдзири отличается многообразием археологических находок позднеантичного и раннесредневекового периода. Раннехристианский символ – две параллельно плывущие рыбы, изображён на стеклянной инталии из Цихисдзири (погребение №2). Примечателен тот факт, что среди населения античного «Цихисдзири» христианство начало распространяться уже с первых веков нашей эры, о чём свидетельствуют руины христианских церквей. Выявлен мозаичный, орнаментированный фрагмент, который по стилю близок к мозаике Шухути (IV в.), и на нём выцарапана молитва «Господи, помилуй» на греческом языке. В культурных слоях и погребениях археологической экспедицией выявлен материал с христианской символикой – изображение рыб на геммах, изображение креста и граффито с христианским содержанием на амфорах.

Христианский погребальный обряд выявлен в Пичвнари при раскопках античного могильника «Напурвала». Здесь найдено несколько раннехристианских могил. Часть материала обнаруживает параллели с цебельдской, а часть – с местной археологической культурой. В могильнике также выявлен миниатюрный крест из мрамора, на котором изображено распятие.

На основе исследованного материала можно сделать вывод, что на современной территории Аджарии довольно ярко отражались перемены, происходящие в Римской империи с I в. н. э., что, в данном случае, можно свести к распространению новой монотеистической религии – христианства.

Г. Н а р и м а н и ш в и л и (Тбилиси)

Циклопические крепости Южного Кавказа

На Южном Кавказе известны пять основных типов «циклопических» памятников: 1. Поселения, которые расположены в устьях рек и не имеют единой оборонительной системы; 2. Поселения, регулярная часть которых расположена в цитадели, а жилые кварталы, находящиеся за пределами цитадели, не имеют оборонной системы; 3. Отдельно стоящие крепости, внутри которых расположены хозяйственные постройки, но поселений вокруг крепости не замечено; 4. Отдельно стоящие крепости, где ни внутри и ни в округе не замечено следов поселений; 5. Объекты, которые расположены на вершине горы, имеют защищённую центральную часть, но из-за малого размера связанных с ними нежилых помещений, вероятно, являются культовыми комплексами. «Циклопические» поселения и крепостные системы распространены в Южной Грузии, на юго-западе Азербайджана, в Армении, в северо-восточной Турции, в прибрежных районах оз. Ван и Урмия и на севере Ирака. «Циклопические» памятники, расположенные в прибрежных районах оз. Ван и Урмия археологически изучены слабо, хотя все исследователи считают, что те крепостные системы, которые построены были в доурартскую эпоху, функционировали и в урартский период.

«Циклопические» крепости в основном распространяются во второй половине II-го и первой половине I-го тыс. до н. э. Вышеупомянутая территория в данный хронологический отрезок по ассирийским письменным источникам известна как страна «Наири». Это географическое название упоминается с эпохи Тукулти-Нинурта I (конец XIII в. до н. э.) до времени царствования Саргона II (722-705 гг. до н. э.), также в некоторых ассирийских надписях урартских царей (Сардур I, Ишпуини, Менуа). Объединение стран Наири было направлено против северной экспансии ассирийских царей. С конца XIII в. до н. э. во главе объединения стран Наири стояло царство Диаухи-Даиаэни. Северные провинции этого царства охватывали часть Южного Кавказа, а территориально оно покрывало определённый ареал распространения «циклопических» памятников. С IX в. до н. э. выдвигается царство Урарту, политическая, экономическая и военная мощь которого заметно возрастает в первой половине I тыс. до н. э. Именно Урарту становится во главе борьбы против Ассирии. Судя по урартским надписям, это царство старается завоевать бывших союзников и своё влияние распространяет на север, вследствие чего уничтожает царство Диаухи.

Археологические исследования показали, что в XVI-V вв. до н. э. «циклопические» памятники занимают центральную часть Южного Кавказа. Большинство из них относятся к XIII-VIII вв. до н. э. На некоторых же поселениях подобные постройки засвидетельствованы с XVI в. до н. э. С XIII-XII вв. до н. э., вероятно, начинается строительство крепостных систем второго и третьего типа. «Циклопические» памятники на территории Армении, которые датируются VI-IV вв. до н. э., вероятно, строились в предыдущую эпоху, а позднее, после падения Урарту, использовались вторично. Строительство такого широкого масштаба «циклопических» крепостных систем в т. н. «раннеармянский» период (VI-IV вв. до н. э.) кажется невероятным, так как с конца VI в. до н. э. эту территорию занимают Ахемениды, и, соответственно, появляется совершенно другая система оборонительных сооружений. Неубедительным представляется их строительство и в урартскую эпоху. По-видимому, урартские цари здесь столкнулись с хорошо организованной линией обороны. Строительство «циклопических» крепостей, скорее всего, происходило в доурартскую эпоху или непосредственно перед началом урартской экспансии. Постройки новых «циклопических» крепостей

можно предполагать лишь на той территории, которую урартцы не занимали. Таковыми нам представляются регионы севернее Бамбакского хребта – Триалети, Месхет-Джаваheti и историческая Южная Грузия.

Письменные источники и археологические данные свидетельствуют о высоком уровне скотоводства и металлургии Диаухи-Даиаэни. Металлургия, видимо, являлась основным источником богатства и мощи этого царства. Письменные источники также свидетельствуют о социальной дифференциации Диаухи-Даиаэни. Судя по ассирийским и урартским надписям, во главе иерархии стоит царь, которому подчиняются правители более мелких единиц. О сложной общественной структуре свидетельствует иерархия «циклопических» памятников. Основной функцией «циклопических» крепостей, вероятно, являлось военное контролирование и защита слабо защищённых и незащищённых поселений. Отдельно стоящие крепости, видимо, кроме путей охраняли также центры металлообработки. Защита дорог и рудников, а также организация оборонной системы на большой территории являлись прерогативой центрального управления. Центральный аппарат требовал сбора податей, что необходимо было для сбора налога, который цари Диаухи-Даиаэни платили Ассирии, а затем Урарту.

История царства Диаухи-Даиаэни всё ещё является белым пятном в истории Древнего Востока, так как основные его центры археологически не изучены. Комплексное и интенсивное исследование даст ответы на многие неясные вопросы.

С. А. Натеев (Грозный)

К вопросу о системе родства у чеченцев

Система родства чеченцев относится к малоизученным проблемам по истории Чечни. Родство – это тот феномен, на фундаменте которого строились социальные институты чеченской традиционной культуры. В чеченском языке имеются термины родства квалификационного и описательного характера, определяющие степень родства и статус каждого члена родственной группы в системе родства и свойства чеченцев.

Каждый чеченец должен был знать, имена *ворхI да* – семи своих предков, в каждой семье велась родословная, которая обозначалась термином *силсила*. Понятие «родство» в чеченском языке обозначается термином *гергарло*, который, в свою очередь, в зависимости от степени родства, дефинируется на: *чуьра гергарло* «внутреннее родство», близкое по крови родство; оно объединяет от 4-5 поколений по отцовской линии, и членов кровнородственной группы *цхьана цIийна нах*, букв. «люди одного дома, люди одной крови». Последующая форма родства у чеченцев – *арара гергарло* «внешнее родство» – охватывает 5-7 поколений; *генара гергарло* «далёкое родство», родство не кровнородственное, а идеологическое, объединено единым мифическим предком – эпонимом: напр., *Вени некъи* (*Вена* является эпонимом, а *некъе // некъи* в научной литературе трактуется как «линии», «путь», «сопутствующие»). На наш взгляд, термин *некъе // некъи* служил для обозначения родственной группы, восходящей к единому предку, например, *Вени некъе*, то есть «сыновья», «потомство» *Вени*, а не «путь», «сопутствующие», как принято в научной литературе. Надо отметить, что традиционно *некъи* включал восемь поколений родственников, в девятом поколении начиналась *гара* – ветвь тайпа. Понятие «родственники» – *гергара нах*, в зависимости от степени близости и дальности родства, имеет свои обозначения терминами – *чуьра гергара нах*, букв. «люди внутреннего родства», *арара гергара нах* «люди внешнего родства», *генара гергара нах*, букв. «люди дальнего родства». Родственники по патрилинейной стороне классифицируются термином *дехой*, а по матрилинейной стороне – *ненахой*.

Гергарло («родство»), возникающее посредством семейно-брачных отношений, обозначается термином *захало* «сватовство». Родственники по линии свойства имеют обозначение *захали*. Родственники мужа для жены имеют обозначение *марзхой*, родственники жены для мужа именуется *стунцхой*. Родственники мужа, с одной стороны, с другой – родня жены обозначаются термином *захали* «сваты, сватья».

В работе М. А. Мамакаева «Чеченский тайп в период его разложения» дана следующая схема степени родства чеченцев: *доьзал* «семья», *данана* «родители», *ваша-йиша* «брат и сестра», *шича* «двоюродный брат/сестра», *маьхча* «троюродный брат/сестра», *вовхтар / йовхтар* «четвероюродный брат / сестра», *юкъйокъьарг* «разделяющий», *цIейоцург* «безымянный», *гергарниг* «близкий/родственный», *кхочушверг / кхочушверг* «причастный / причастная».

В чеченской номенклатуре терминов родства есть понятие *йиша-ваша* «родня» (букв. «сестра-брат»). Есть также термин *тайпан ваша* «брат по тайпу», термины *вошалла* «братство», *йишалла* «посестримство». Эти термины выражают некровное родство. Они приобрели со временем социальный характер и являются категориями института родственной солидарности чеченцев, выходцев из конкретных обществ и братств, имевших своего мифического единого предка.

Искусственное родство у чеченцев возникает, как и у других народов Кавказа, через институты усыновления или побратимства: *сту бийна ваша, дуи биъна доттагла*. Свою специфику имели у чеченцев *Хьошалла* «куначество», институт кормилиц, аталычество.

Есть ещё один термин *цхъана тIийрига нах* «люди одной верёвки», сопоставимый с древнерусскими *вервь, вира, вирник*. Этот термин засвидетельствован и в древнегерманском праве – *вир-гельд*. Термин *цхъана тIийрига нах* служит для обозначения членов религиозных братств суфийских тарикатов в Чечне. В чеченской системе родства немаловажную роль играет и уровень поддержки родственников, дружеских, приятельских отношений, которые обозначаются терминами *тIекаренаш* – уровень отношений, возникающих между дальними родственниками, знакомыми и приятелями; *чукаренаш* – взаимоотношения на уровне дружбы домами, с обязательствами соучастия при брачных и ритуальных обрядах.

З. М. О ц о м и е в а - Т а г и р о в а (Махачкала)

Семантические модели топонимов в аварском языке

1. *Термины, связанные с частями тела человека и животных в топонимии.* Древние географические имена часто утрачивают отличительные признаки, положенные в основу названия, а сами названия остаются. Такие географические названия важны как географо-исторические

документы, дающие возможность мысленно восстановить прошлые географические и другие особенности местности. Многие термины, связанные с частями тела человека и животных метафоричны. Метафоричность их ярко проявляется в топонимии.

Можно выделить 3 группы географического содержания терминов.

К первой группе относятся термины оронимического характера: «*грива*» со значением «водораздел» – аварск. *жал*, азерб., кумык. *ял*, лезг. *къам*, дарг. *къама*; «*бровь*» со значением «выступающая вперёд часть горы» – ав. *къенсер*, азерб. *гаиш*, кум. *къаиш*, дарг. *нед*, лезг. *галилам*, таб. *вурьим*, лак. *итацлани*, *чIаму*; «*шея*» со значением «перевал» – ав. *щекьер*, азерб. *боют*, дарг. *хъаьб*, лак. *ссурсу*, агул. *къак*, таб., лезг. *гардан*; «*нога*» со значением «отрог горы» – ав. *хIетIе*, азерб., кум. *аяг*, лак. *чIан* «*подошва*», лезг. *кек*, дарг., таб. *лик*; «*спина*» со значением «гора, плоская вытянутая возвышенность» – ав. *мугъ*, азерб., кумык. *сырт* (*сирт*), дарг. *къакъ*, лезг. *йукъ*, лак. *махъалу*, *бярхI*, таб. *далу*; «*нос*» со значением «выступ горы, мыс» – ав. *мегIер*, азерб., кумык. *бурын*, дарг. *къянк*, лезг. *нер*, агул., таб. *хъюхъ*, лак. *май*.

Ко второй группе относятся термины гидронимического характера: «*рот*» со значением «место впадения реки в водный объект, устье реки» – ав. *кIал*, азерб. *агыз*, кум. *авуз*, дарг. *мисса*, *къак*, лак. *къацI*, лезг. *сив*, агул. *ссив*; «*горло*» со значением «залив, перешеек, горловина» – ав. *мукъулукъ*, азерб., кумык., рут. *бугаз*, лезг. *туьд*, цахур. *харкам*, дарг., лак. *къакъари*, таб. *гъух*.

В третью группу входят общие термины, относящиеся к оронимам, гидронимам и ойконимам: «*голова*» со значением «вершина холма, горы, кургана; начало, исток реки; начало населённого пункта» – авар. *бетIер*, азерб., кумык. *баиш*, дарг. *бекI*, таб. *кIул*, агул. *кил*, лак. *бакI* (диал.); «*ладонь*» со значением «открытое место, ровная гладкая поверхность» – авар. *хъат*, кумык. *къолну*, *аясы*, дарг. *хъат*, лезг. *кап*, агул. *хилин глаг*, лак. *хъат*.

При описании горы в топонимии встречаются и такие термины, как «*голова*» со значением «вершина», край горы – как «*плечо*», а центральная часть – как «*живот*»; нижняя часть, основание горы – как «*подошва*». Возможно использование и таких терминов, как «*желудок*», «*сердце*», «*хвост*» и др.

2. *Названия флоры и фауны в топонимии.* Географический объект имеет целую систему свойств и признаков. Его можно охарактеризовать с разных точек зрения: по цвету, величине, форме и т. д. Они подразделяются на различные группы: по природным признакам объекта, по хозяйственным признакам объекта, по имени владельца или первого поселенца, по происходившим событиям; топонимы культового содержания и др.

По данным топонимии можно изучать распространение комплексов и видов растений. В системе топонимов можно выделить названия с абстрактным указателем на комплекс деревьев или растений, где основными компонентами составных топонимов являются лексемы *рохь* «лес», *ах* «сад»: *Жани ах* «Внутренний сад», *Къварильул рохь* «Лес в теснине» (с. Тлярата). Фитотопонимы могли информировать людей о распространении отдельных видов растений, о различных свойствах летних и зимних пастбищ. Вот чем можно объяснить то, что представители растительного мира становились основой для именованя географических объектов: *ГъабудукIкIал* «Ущелье с виноградниками» (с. Генуб), *ГъарцIцIаль* «В барбарисовых кустах» (с. Хунзах) и др. Следующую группу географических названий составляют зоотопонимы: *КъинчIликIкIал* «Овраг ящериц» (с. Пюбода), *Цидурохъо* «В медвежьем лесу» (с. Балахуни).

3. *Ландшафтные термины в топонимии.* Территория Аварии неоднородна по природным условиям и включает ландшафты, совершенно различные по своему происхождению, как в целом и сам Дагестан. Названия около десяти рек связаны с термином *кара* «чёрный»: *Карасу* «Чёрная вода» (канал, который впадает в реку Улучай с правого берега), *Кара-Самур* (левый приток Самура). Несколько названий рек содержат термин *ахъ* «белый»: *Ахъташ* (впадает в Каспийское море), *Ахсу* (левый приток Сулака) и др. На цвет воды в реках и, одновременно, на характер местности, по которой они протекают, указывает название *Саласу* «Песчаная вода». Непосредственно на характер местности указывают названия рек: *Камышчай* «Место, где растёт камыш, тростник». Некоторые реки имеют названия, указывающие на леса, которые растут сейчас или росли в прошлом по их берегам. Такие названия рек, вместе с подобными названиями населённых пунктов, служат одним из важных оснований для восстановления картины прежних ландшафтов: р. *Чумгесген озень* «Кизил

рубивший, срубивший, река», р. *Наратлык* «Сосна, сосновая река». Названия некоторых рек связаны с животным миром: р. *Цанибакълы* «Солнечная сторона, где бывают козы»; с именами людей – р. *ТимирГор* «имя личн. муж. + река». Такое же явление встречаем и в комонимах: с. *Ахкент* «Белое селение», с. *ХъахIаб росу* «Белое селение». Встречаются названия, связанные с растительным покровом: с. *Агъачаул* «Лес, дерево + аул», с. *Ахакъ* «В садах, в виноградниках».

Все приведённые примеры топонимов, в которых отражаются природные условия, свидетельствуют о большом разнообразии географических названий и одновременно об их типичности. Они ярко показывают языковое богатство народа и его тонкую наблюдательность.

Р. И. П а р е у л и д з е (Тбилиси)

Система локативных падежей в кистинском диалекте чеченского языка

Как известно, в чеченском языке падежи делятся на основные и послеложные. Послеложные, в свою очередь, группируются на: 1) падежи, образованные посредством одного послелога и 2) падежи, образованные посредством более одного послелога (П. К. Услар, Д. Имнаишвили, Н. Ф. Яковлев, И. Арсахов, А.Тимаев, Н. Бибулатов...).

Основные падежи отличаются большей степенью абстрактности, чем послеложные. В специальной литературе среди падежей, образованных посредством одного послелога, даётся так называемый сравнительный падеж с флексией -I. По нашему мнению, данный формант является словообразовательным элементом, а не послелогом или падежным показателем. Следовательно, сравнительный падеж нужно исключить из падежной системы чеченского языка.

В системе падежей, образованных посредством одного послелога, рассматривается также т. н. местный падеж с послелогом -ga||-je (-ga||-je > -ja > -je). Формант -ga||-je имеет направлятельную функцию, это локатив-

ный падеж. Форма данного падежа является основным локативным падежом, так как остальные локативные падежи образуются от него.

В чеченском языке выделяются семь локативных падежей. В докладе впервые сравниваются локативные падежи по словообразовательному порядку и с локативными падежами кистинского диалекта, где имеется три таких падежа.

С. У. П а т и е в (Магас)

К вопросу гипотаксиса в ингушском языке

В лингвистической литературе сложное предложение понимается как особая синтаксическая единица, представляющая собой объединение двух или более предикативных частей на основе синтаксической связи и функционирующая в речи как единое интонационное и коммуникативное целое. Сложное предложение следует понимать как единицу общения, представляющую особую синтаксическую конструкцию, которая отличается от конструкции простого предложения.

Если считать, что сложное предложение есть объединение нескольких предикативных единиц, то тогда возникает вопрос, что следует считать предикативностью, могут ли обладать предикативностью причастные, деепричастные, масдарные обороты, например в ингушском языке?

Именно по этой причине немало спорного порождает в кавказских языках сама трактовка синтаксической природы сложного предложения, особенно много ошибочного в определении гипотаксиса.

Исследователь кавказских языков Н. Ф. Яковлев отмечал: «В яфетических языках Кавказа, сохраняющих наиболее архаические формы, почти совсем нет относительных местоимений и союзов. Зато в этих исключениях типы придаточных предложений выражаются придаточными формами сказуемого».

Свои доводы Яковлев подкрепляет следующими примерами: Болх ца бечо хIама даац «Кто не работает, тот не ест».

К придаточным предложениям автор относит вышеотмеченные словосочетания, что в корне является ошибочным суждением. Это легко доказать, восстановив опущенные компоненты, например: болх ца беча саго. – досл.: работу не выполняющий человек, хъара воагIача къонахчо – досл.: с мельницы идущий мужчина.

Оба компонента выполняют функцию подлежащего в эргативном падеже, при их опущении причастия, стоящие при определяемом слове в препозиции, субстантивируются, т. е. принимают на себя функцию подлежащего в эргативном падеже.

Отсюда словосочетания: болх ца бечо, хъара воагIачо представляют собой единую синтагматическую единицу, т. е. осложнённое подлежащее.

Другой исследователь ингушского синтаксиса И.А. Оздоев относит к придаточным предложениям: БIаь шера миho мершаат аренаш ядача, сийна сомий бетамаш кхеллай советски саго. (С.О.) Досл.: «Там, где веками ветер ворошил песчаные пустыни, советский человек создал зелёные фруктовые сады».

БурокIала Наьсар Шолжах кхетача, вах са доттагIа. Досл.: «В Барсуках, где Назранка впадает в Сунжу, живёт мой друг».

В этих примерах, как показывает анализ, причастие выполняет функцию обстоятельства места, и данные формы глагола лишены основного признака предикативности.

Всё это говорит о том, что причастные, деепричастные, масдарные словосочетания не могут считаться не только предложениями, имеющими грамматическое тождество с эргативной или номинативной конструкцией, но вообще придаточными предложениями, даже особого типа. Они представляют собой не придаточные предложения, а словосочетания соответствующих глагольных форм в составе простого предложения. Что же касается характера синтаксического функционирования данных словосочетаний, то они могут быть выразителями разных членов предложения: подлежащего, сказуемого, определения, дополнения, обстоятельства.

М. М. П а ш т о в а (М и ж а е в а) (Майкоп)

Собиратель и информант: актуализация типов фольклорного контекста

Диалог собирателя и информанта как вид общения: глубинное интервью, «репортаж», игровое прение. Микрофонобоязнь, отказ от общения на камеру, мотивировки – формальные, этикетные, социальные, индивидуально-психологические. Этический аспект проведения съёмок, дальнейшего использования фольклорных видеоматериалов (В. Л. Кляус). Реакция на просьбу информанта выключить камеру, проблема скрытой записи.

Социальный контекст общения, факторы стимулирующие (или препятствующие) эффективную работу с информантом. Полилог «собиратель – информант – аудитория».

Статус текста (ритуальный, социально-культурный, исторический, жанровый) и статус информанта. Отказ исполнить текст и передача «полномочий» другому информанту, утверждение своего варианта как «единственно верного».

Околотекстовые двусторонние (собиратель и информант) суждения – окказиональный контекст – гиперконтекст.

Статус собирателя в контексте описываемой локальной культурной традиции («свой» или «чужой»). Вербальные и коммуникативные методы дистанцирования с целью объективного описания – с одной стороны, и проявление лояльности, доверительности, традиционно-этнических форм общения в разговоре с информантом – с другой.

Взаимоструктурируемые (вопросами собирателя и ответами информанта) ассоциативные ряды, слияние контекстов одного текста в мегаконтекст; реально приведённый контекст – гипотетический (ментальный) контекст (В. Е. Добровольская). Функциональная типология фольклорных ключевых слов (антропонимы, топонимы, фразеологемы, обрядовая лексика), клише первоэлементов и их использование в качестве ассоциативных сигналов.

Переход контекста в собственно текст в процессе фиксации,

границы текста. Особенности функционирования современных форм фольклора, непрерывная запись и полная расшифровка как метод фиксации гиперконтекста.

Контекстуальная обусловленность характера речи информанта: «текст для других», «текст для себя», «текст в себе».

А. П о г о с я н (Ереван)

Трансформация функции Армянской Григорианской Церкви в повседневной жизни армянских мигрантов в России

Сегодня исследования миграции актуальны как в социально-политической, так и в научной сферах.

С этнологической точки зрения интересно проследить, как некоторые культурные аспекты меняют своё значение или/и функцию в повседневной жизни мигрантов. В основном трансформация интерпретаций и функций служит адаптации мигрантов.

Этнографические исследования миграции, проведённые мной с 2008 года, показывают, что некоторые группы мигрантов (в зависимости от цели миграции, намерения остаться или вернуться, выбора стратегии адаптации и т. д.) после отъезда за границу стараются воспроизвести там жизненный уклад, принятый на родине. Однако в некоторых аспектах мигранты имеют двойные атитюды, восприятие двойной реальности. Одна – реальность за границей, вторая – реальность на родине, которая прерывается отъездом за границу и продолжается после возвращения на родину.

Можно привести много примеров двойной интерпретации и двойного выбора поведения (восприятие работы как занятости, имплементация семейных ролей, отношение к супругу/супруге, восприятие культуры и т. д., которые имеют разные выражения на родине и за границей).

В данной статье рассматривается пример изменения функции Армянской григорианской церкви среди армянских мигрантов в России.

На основе объёмного этнографического материала можно проследить трансформацию религиозной функции христианской веры в этнически консолидирующую.

Многие респонденты рассказывают, что когда они жили в Армении, не всегда соблюдали церковные традиции и праздники, но в России начали больше внимания уделять этому. Часто ходили в армянскую церковь. Многие отмечали, что посещали церковь, потому что она “армянская”. Посещая армянскую церковь в России, армяне общаются с чем-то “армянским”, встречаются с армянами, разговаривают на армянском языке. Церковь принимается не только как место религиозного общения, проявления веры, но и как элемент этнической идентичности. Значимость этничности особенно возрастает вдали от родины.

То, что в России армяне более часто посещают церковь, сами мигранты объясняют тем, что за границей есть опасность этнического слияния. Поэтому они более склонны сохранять элементы этнической культуры.

В некоторых случаях подчёркивание христианского вероисповедания служит средством проведения этнических границ. Многие мигранты рассказывают, что местные жители в основном не различают народов Кавказа. Воспринимают всех как кавказцев. В условиях распространённой недоброжелательности местных к представителям национальностей Кавказа, некоторые армянские мигранты стараются подчеркнуть своё христианское вероисповедание. Этим они “вырисовывают” соответственную этническую границу как бы говоря местным – *мы* христиане как и *вы*, мы не нехристиане как *они*. Таким способом христианская вера в жизни армянских мигрантов в России часто служит не только и не столько способом религиозной самореализации, сколько помогает определить их “место” в треугольнике *мы-вы-они*.

Беседы с мигрантами показывают также, что во многих случаях по возвращении на родину армяне не посещают церковь так часто, как в России. Они меняют своё поведение по отношению к церкви, поскольку на родине этническое самовыражение и подчёркивание этничности теряет свою актуальность.

Н. П о п и а ш в и л и (Тбилиси)

Образ прикованного героя в кавказском фольклоре

Образ прикованного героя встречается в фольклоре у многих кавказских народов. В большинстве – это Амирани, сын Дареджан, у разных народов именуемый по-разному: грузинский Амирани, осетинский Амран, абхазский Абрскил, дагестанский Амира и т. д.

Сюжет прикованного героя знаком также кабардинскому и черкесскому фольклору. Многими фольклористами Амирани рассматривается именно в контексте прикованного героя (Вс. Миллер, А. Веселовский). Особым интересом некоторых учёных пользовалась связь между мифологическими героями – Амирани и Прометеем (М. Чиковани, Л. Члаидзе). Хотя, по соображениям некоторых учёных, между Амирани и Прометеем больше различий, нежели сходств (К. Сихарулидзе).

Нужно отметить, что в осетинском фольклоре совершенно особое место занимают сказания «Дареджаниани». Некоторые из них впервые были опубликованы Вс. Миллером в 1881 году. Осетинский «Дареджаниани» имеет связь с некоторыми эпическими циклами. По заключению известного осетинского учёного В. И. Абаева, существует несколько циклов:

1. Средневековый грузинский героический эпос «Амирандареджаниани»;
2. Персидские сказания о Ростоме (Рустам), Зурабе (Зораб), Бежане (Бижан), с героями «Шахнаме» Фирдоуси;
3. Северокавказский нартский эпос;
4. Всемирно известный миф о Прометее.

Заслуживает внимания тот факт, что в осетинском фольклоре потомками Дареджан считаются и герои народной версии «Витязя в тигровой шкуре». Один из героев осетинского народного «Витязя» – Росаф и его сыновья (Талиар, Автандил и Фриодон) происходят из рода Дареджан. К данному роду принадлежит и Масмат (Асмати).

Как справедливо указывается исследователями (Н. Марр, В. Абаев, М. Чиковани), осетинский эпос «Дареджаниани» своими корнями уходит в грузинский «Амирандареджаниани». Однако необходимо отметить, что

эпос, вместе с тем, имеет национальный осетинский характер. В частности, появление на свет Амирани и Батра – одного из героев нартского эпоса – происходит почти идентично; в осетинском «Дареджаниани» стёрты образы царей, халифов, принцев и др.

Мотивация прикованности в осетинском сказании та же, что и вообще в кавказском фольклоре. Наказывается восставший против Бога. Гибель Амирани в осетинском эпосе напоминает кавказский миф и миф о Прометее – из-за попытки стать равным Богу возгордившийся Амран навсегда был прикован к горе, но не вообще к Кавказским горам, а «Урсаджы хохы» – «Белой горе».

Р. Т. Р а м а з а н о в а,

Р. С. А х м а д о в а (Грозный)

Арабские заимствования в чеченском языке

Ни один язык не может существовать изолированно, так как народы, постоянно передвигаются, встречаются на новых территориях, оседают на них, в результате чего происходит языковое взаимовлияние. Конечно, язык пришлых народов претерпевает сильное влияние, происходит ассимиляция и языковые грани становятся достаточно прозрачными. А порой язык победителей одерживает верх над языком побеждённых, как, например, произошло с коптским, который был вытеснен арабским языком и оказал сильное влияние на все местные языки севера Африки и даже юга Испании. Сегодня копты на улицах Каира говорят на том же языке, что и арабы-мусульмане, хотя у них сохранился свой язык, который является последней стадией развития древнеегипетского языка. Этот язык Жан Франсуа Шампольон использовал при расшифровке надписей древних египтян, которыми испещрены египетские памятники. Коптские буквы похожи на греческие, из греческого же языка коптский язык вобрал в себя большое количество новой лексики.

Конечно, проследить историю распространения арабского языка на близлежащие территории много легче. Куда сложнее обстоит дело с чеченским языком, в котором арабской заимствованной лексики довольно много. Арабская лексика интенсивно начала проникать в чеченский язык с начала XVI века, когда на территории Чечни стала распространяться религия Ислам. Со временем появились образовательные учреждения, которые назывались «хьюьжары», что в переводе с арабского языка означает «комната». Хьюьжары открывались при мечетях. Уровень образования в этих школах был невысок, но не в этом суть. Для нас важно, что именно в этот период происходит интенсивное распространение арабского языка, и тем самым в чеченский язык проникают арабизмы. Заимствованная лексика претерпела фонетическое, грамматическое, а порой и семантическое влияние и со временем «прижилась» в новом языке так, что порой трудно установить происхождение этих слов.

Значение арабского языка возросло в период Кавказской войны, когда он стал, практически, языком межнационального общения на Северном Кавказе, но владели им только духовные лица, а среди простого населения арабский язык не укоренился. В школах-медресе изучение языка оставалось на элементарном уровне, но, тем не менее, процесс языкового взаимопроникновения и взаимовлияния уже прошёл все языковые стадии.

Арабские заимствования в чеченском языке можно разделить на три группы:

1. Слова религиозного толка,
2. Имена собственные,
3. Общая лексика.

Н. Рухадзе (Тбилиси)

К истории некоторых лексем в удийском языке. I.

В удийском языке, наряду со словами основного лексического фонда, представлена лексика, заимствованная из других языков. В этом отношении вызывает интерес лексика турецкого происхождения в удийском языке, которая, по нашему мнению, проникла из грузинского языка.

Большая часть лексики, заимствованной из турецкого, засвидетельствована в ниджском диалекте удийского языка, вследствие распространения этого диалекта на территории Азербайджана и влияния азербайджанского языка, как близкого и родственного турецкому.

Выявление турецко-грузинско-удийских заимствований в этом случае определяется не генеалогическим родством, а экстралингвистическими факторами. Изучение же подобных лексем является важным и для реконструкции исходного состояния языка.

Существование общих слов (и корней слов) в удийском и грузинском языках обусловлено несколькими факторами:

1. В обоих языках (грузинском и удийском) слово усвоено из третьего языка, с этой стороны большая удельная доля принадлежит арабскому, персидскому, армянскому, русскому; сравнительно меньшая – турецкому и другим языкам.

2. Общее слово является принадлежностью одного из сравниваемых языков и усвоено другим языком – грузинским или удийским, или же общее слово вошло в язык самостоятельно, без какого-либо третьего языка.

3. Общее слово обусловлено генеалогическим родством сравниваемых языков, оно является результатом дифференциации исходных единиц.

Ряд грузинско-удийских заимствованных слов засвидетельствован и в специальной литературе.

В докладе нами представлен анализ тех турецких лексем, которые, по нашему мнению, вошли в удийский язык посредством грузинского, в частности: *borji, jida, chilinka, niati, kumkuma, kolbagi, dinji, xichini*.

П. А. Саидова (Махачкала)

Семантическая характеристика частиц ботлихского языка

Многочисленные частицы, выражающие различные смысловые оттенки, можно распределить по разрядам: вопросительные, усилительные, сравнительные, указательные, цитатные и др. Точное значение той или иной частицы определяется по контексту, так как одна и та же частица может выражать несколько значений. Кроме того, многие частицы выступают и в роли словообразовательного суффикса:

-руб – передаёт сравнительно-сопоставительное значение, выражает сходство (по внешности, качеству, размеру и др.): **Дубдаруб жила дтла хва** «И мне купи такое же платье, как твоё».

-ма – вопросительная частица: **Минма машина миho?** «Ты что ли остановил машину?»

-ду, -Оинду – показывает направление: **Маква Теаду ганда** «Передвинь стул вперёд».

-йа – указывает на безразличное отношение говорящего к действию: **Игъайа дуйда къвараб** «Делай что хочешь».

-да – усилительная частица со значением «уже», «то же», «хоть», «даже»: **НукIада а"гъа дт гъуб** «Уже давно я слышал об этом».

-кIа – имеет усилительное значение, соответствует частице «же»: **МинкIа гъуб бичIо** «Ты же это испортил».

-дала – усилительно-выделительная частица со значением «даже», «ни», «тоже»: **Рашадала къичIа** «Даже слова не сказал».

-ла – передаёт значение «если (в случае)», а также усиливает значение слова, к которому оно присоединяется: **Минла чикIов санду** «И тебя заберём с собой».

-дера – употребляется в значении «до», «пока»: **Ила гьидера гьигьи** «Подожди, пока придёт мама».

-чIалала // чIааа – частица со значением «кроме», «помимо»: **ВаричIалала цела макIааа наа игьура** «Кроме брата, другие дети тоже пошли к озеру».

-си – передает совместность: **Ищи гъани къвачараси гъамду** «Мы ели хлеб с сыром».

-кЮруди – употребляется в значении «в то время, когда»: **ИнкватакЮруди гулата вагъаји** «Не разговаривайте, когда кушаете».

-бе – выражает пожелание: **ТЮпибе дуб мурад** «Пусть исполнится твоё желание».

-у" – передаёт значение «да», как утвердительный ответ на вопрос: **Мин ахаралъима гъи?** «Ты завтра придёшь»? **У"** «Да».

-гъу – частица передаёт сравнительную семантику: **Анзигъу гъацІайа** «Белый, как снег».

-таљу – цитатная частица: **Мин бертинлъа гъвабаталу гъикъу мадухалди** «Сосед сказал, чтобы ты пришёл на свадьбу».

-цеб – неопределённая частица со значением «некий», «некоторый», «один»: **Цеб гулатир булУ букІа ишиб** «Некоторый разговор состоялся между нами».

-йа – вопросительная частица: **Мин эаа гъичІа, йа?** «Почему ты не явился, а?»

Побуждение или призыв к действию выражается при помощи слова **гъаба**: **Гъаба къибдалъи** «Давайте танцевать».

-вааа – употребляется в значении «конечно»: **Вааа гъикІов ден биштиха** «Конечно, приду я к вам».

-варé//варéја – выражает предостережение: **Вареја мин сенилъалъал вулІи** «Смотри, не залезай в воду».

В местоименных частицах содержится указание на объект с пространственной ориентацией и отражением классной принадлежности. Местоименные частицы с указательным значением «вот» имеют широкое употребление: **Гъабе дуб нā** «Вот же твои вещи».

Частицы -хума и -лъима имеют вопросительную семантику: **Гъалахума гъаб игъи?** «Так что ли это сделать?».

Р. И. Сефербеков (Махачкала)

О верховном божестве северокавказской этнической общности

Как известно, время существования прасеверокавказской этнической и языковой общности определяется V-III тыс. до н. э. К этому же времени относится бытование «северокавказской культурно-исторической общности» (В. И. Марковин). Этой общности была свойственна духовная культура, предполагающая наличие пантеона, богам которого поклонялись древние кавказцы. При анализе названий, функций, предикатов и атрибутов верховных богов и громовержцев у народов Северного Кавказа закономерно возникает вопрос: а имелось ли Верховное божество, общее для большинства северокавказских народов? Имеющиеся у нас материалы, с известной долей вероятности, позволяют ответить на этот вопрос положительно.

Если принять во внимание, что охота – наиболее древнейшее занятие человека со времён палеолита, а божество – патрон охоты – наиболее архаичное божество времён культа природы, то логично предположить, что оно и являлось Верховным божеством северокавказской этнической общности.

Таким, вероятно, было *Дал* – общекавказское понятие «божество», «всемогущий», «всевышний» (Л. П. Семёнов, В.М.Котович). Основа *дал* фиксируется в названиях божеств охоты, диких животных и др. у народов Северного Кавказа и отдельных этнографических групп грузин. Так, у аварцев встречаем *Будалаал* или *Буадалал*, у лакцев – *Авдал*, у цахуров – *Абдал* (А. М. Дирр). У сванов *Дал*, *Дали* – женское божество охоты, леса, владычица зверей и птиц, покровительница охотников, а *Ал* – повелитель гор (А. М. Дирр, Б. Ковалевский). Сванская *Дал*, *Дали* соотносится Е. Б. Вирсаладзе с *Даъле* (по-чеченски «бог»), *Дале* (у цова-тушин «бог»). Арчинцы зовут бога *Гьал*. Прослеживается несомненная этимологическая связь между *Дал* и грузинским «дила», упоминающимся в многочисленных рефренах хорových песен – *Дила*, *Дела*, *Делиа*, *Эрио Дила*, *Нана Дила*, *Дивли Далале* и др.

Предполагается генетическая и этимологическая связь между сванской богиней охоты *Дал*, *Дали* (возможно и *Ал* – покровителя гор), вайнахским верховным богом *Даьле*, *Дале*, аварскими божествами охоты и диких животных *Будалаал*, *Буадалал*, лакским *Авдал*, цахурским *Абдал*, властелином оспы *Аларды* у осетин, божеством *ХIал-ерда* // *Галь-ерды* у вайнахов, верховным богом арчинцев *Гьал*, верховным богом лакцев *Зал*, верховным богом даргинцев *ЗаПа* (И.-А.Гюльденштедт), а также встречающимся у дагестанских и иных народов демоном-антагонистом рожениц *Ал* (*Албасты*, *Ал наб*).

Таким образом, приведённый теонимический материал названий и функций божеств – патронов охоты, диких животных, верховных божеств и др. у народов Северного Кавказа и некоторых народов Грузии позволяет нам с достаточной уверенностью говорить о *Дал* как о Верховном божестве северокавказской этнической общности эпохи древности.

К. С и х а р у л и д з е (Тбилиси)

Обряд хождения по дворам на Кавказе

Одним из примечательных явлений некоторых обрядов на Кавказе было хождение по дворам (т. н. колядование). Участники ходили от одного двора к другому и пели песни, содержание которых соответствовало празднику. Во время весенних обрядов, особенно после проведения первой борозды, население совершало ритуальное хождение с поля в деревню, которому сопутствовали песни, танцы и различные действия.

Исследование фольклорно-этнографического материала выявило, что у народов, населяющих Кавказ, обряды хождения по дворам имели одинаковую структуру и содержание. Кроме песенного текста и вознаграждения в него вошли импровизированные действия, маски и другие театральные элементы. В одежде участников доминировала овечья шкура (видимо, остаток ритуального ряжения), а главный персонаж олицетворял козла (у грузин «берикаоба», у лакцев «хождение козлом», у кабардинцев

Ажи-хафа – «танцующий козел»...). Неудивительно включение этих животных в аграрные обряды, так как они являлись символами плодородия. Тем более, что наряду с фольклорными и этнографическими данными на наличие подобного культа и ритуальную функцию овечьей шкуры указывают также и археологические находки (женские фигуры с овечьей головой, фигурки барана в очагах, святилища с изображением головы овна и т. д.). соответственно, в сказании об аргонавтах и о золотом руне кроме вымысла отразились и древние мифологическо-религиозные представления кавказцев.

Зафиксированные в XIX-XX веках эти празднества уже имели увеселительно-комический характер, но именно форма гротеска сохранила в этом обычае признаки культа плодородия. Думается, что в древности хождение по дворам было независимым ритуалом, посвященным божеству плодородия. Он берёт начало со времён формирования религиозных представлений, когда божества ещё не имели собственных святилищ. Они выбирали особых личностей, при помощи которых перемещались в сёлах, сообщали людям свою волю и, как общественные божества, объединяли их под своим покровительством. Вместе с тем, в домах уже обитали духи-покровители семьи (божества более низкого ранга, чем странствующее божество природы), которым принадлежало домашнее пространство. Видимо, по этой причине участники процессии оставались на дворе и никогда не входили в дом.

Общность основных элементов ритуала хождения по дворам и сопутствующих символов лишний раз подтверждает мировоззренческое и культурное единство кавказцев в древности, в период иберийско-кавказского единства.

Т. С и х а р у л и д з е (Карс), Л. А в и д з б а (Тбилиси)

Алфавит и сепарация

Любая письменность характеризуется собственно лингвистическими и экстралингвистическими моментами. Под первым мы подразумеваем максимальное соответствие графики и звукового состава языка, под вторым понимается такой принцип распространения письменной системы, который исключает собственно лингвистический подход. Обычно экстралингвистический принцип преследует определённые цели: 1. религиозную (идеологическую), когда при помощи конкретного алфавита распространяется какая-либо одна религиозная система, например, распространение православия на Северном Кавказе посредством грузинского алфавита (распространение католичества посредством латинского и ислама – при помощи арабского); 2. культуртрегерскую, когда алфавит не предполагает идеологической нагрузки и вводится с культурологической и цивилизационной целью, например, тот же латинский в Турции и других странах ислама; 3. политико-административную, когда насильственно распространяется алфавит господствующего народа, например, русский в царской и советской империи.

В целом каждый алфавит обладает интеграционной функцией, что подтверждается элементарным сопоставлением количества языков (приблизительно 6500) и количества письменностей (около 300).

Довольно часто письменность используется и как средство сепарации. Например, русскую письменность, которая в советский период выполняла интеграционную функцию, объединяя многие гетерогенные (славянские, кавказские, угро-финские) народы, в то же время использовали как средство разделения народов. В этом случае модификации русского алфавита использовались для графики одного и того же народа с целью его расчленения: абхазский и абазинский, чеченский и ингушский, адыгейский и кабардинский, коми-зырянский и коми-пермяцкий, мордовский-эрзя и мордовский-мокша, марийский горный и марийский луговой...

Л. Т. С о л о в ь ё в а (Москва)

**Женщина в семейном и общественном быту
народов Северного Кавказа: традиции и
формирование современной идеологии**

Двойственность, неоднозначность положения женщин в традиционных обществах Северного Кавказа отмечались наблюдателями с давних времён. Европейские и российские путешественники, оценивавшие особенности положения женщин в семье и обществе с точки зрения норм своей культуры, как правило, затруднялись однозначно определить: каково же в действительности это положение. Так, в публикации 1837 г. отмечалось: "Женщины у них в совершенном рабстве, и вместе с тем пользуются большим уважением, обида, нанесённая женщине, считается поступком предосудительным". Авторы конца XIX в. стояли перед той же дилеммой: как согласовать общее мнение о том, что "женщина в глазах горца – вещь" и то, что *de facto* женщина "высоко уважается": при ней "непозволительно произносить обидное слово, мужчины не смеют драться в присутствии женщин, даже обязательная кровная месть не может состояться в их присутствии".

Источники позволяют обозначить некоторые области общественной жизни северокавказских народов, в которых роль женщины могла быть значительной: миротворчество, приостановление начавшейся между мужчинами схватки (или, напротив, требование ужесточения кровной мести), сильное влияние на общественное мнение по определённым вопросам и др.

Отчуждённость женщины от сфер общественного быта в той или иной степени характерна для всех северокавказских народов. Определённый вес и статус женщина (в основном женщина преклонного возраста) могла обрести лишь в семье и родственном окружении. Но в целом в традиционном обществе женщина, несмотря на её значительную роль в хозяйстве, обладала невысоким семейным и общественным статусом. Укрепление позиций ислама и отход от норм адата несколько расширили имущественные права женщин (право наследования имущества родителей, наделение землёй и др.), не влияя на их положение в обществе.

За годы советской власти семейный и должностной статус женщин у народов Северного Кавказа значительно повысился. Это было связано с коренными изменениями социально-экономической ситуации, высоким образовательным уровнем женщин. Активно выдвигая женщин на престижные должности, привлекая их к общественной сфере деятельности, советская власть стремилась продемонстрировать свои достижения в «раскрепощении горянки». Тем не менее всё это лишь незначительно изменило отношение к традиционному общественному статусу женщин.

В постсоветское время наблюдается некоторый возврат к идеологии «традиционных ценностей», в том числе и в отношении статуса женщин. В основном подчёркивается роль женщины лишь как хранительницы семейного очага, народных традиций. Как и прежде, высокие общественные статусы, с точки зрения традиционных норм, доступны лишь мужчинам. Конечно, это не исключает возможности появления отдельных лидеров-женщин, особенно на республиканском уровне, где традиционные стереотипы могут отчасти не учитываться, подобно тому как в ряде мусульманских стран женщины занимают порой высшие государственные посты, но это не сказывается на общественном статусе большинства женщин.

А. Та д е в о с я н (Ереван)

Проблема свободы выбора в Армении: некоторые антропологические аспекты

В Армении вопрос культуры выбора, особенно культуры политических выборов, новое явление, поскольку в советские времена участие в выборах имело чисто фиктивный характер. Наши полевые материалы показывают то, что в советские времена большинство людей считало, что их участие в выборах не имеет никакого значения, поскольку решение принимала политическая верхушка коммунистической партии. Этот стиль жизни и такой подход к выборам, по мнению респондентов, в годы

независимости хотя и изменился формально, но в сущности сохранил некоторые черты. В этой краткой статье мы не можем обсудить все стороны проблемы, обратим внимание только на некоторые аспекты. Можно сказать, что в Армении советский поведенческий подход к выборам отражается в разных формах уклонения от своего права индивидуального выбора. Этот факт замечен особенно в регионах, придерживающихся традиционного уклада жизни.

Одним из самых распространённых видов уклонения от реализации права выбора – это продажа избирательного голоса. Этот способ имеет свои инварианты. Если в 1990-ых годах люди за конкретные цены продавали свои голоса индивидуально, то уже с 1998-го года постепенно распространилась продажа голосов семьи или даже в некоторых случаях родственной группы или большой семьи. Как показывают наши полевые материалы, такие явления в основном наблюдаются в тех слоях населения, которые характеризуются традиционным укладом жизни. Уклонение от права выбора более свойственно семьям, где патриархальные традиции особенно сильны. Основная модель такого поведения имеет следующий характер. Глава семьи сам решает, какого кандидата должна выбрать его семья. Обоснованность решения может иметь разные причины. Это может быть либо партийная принадлежность, либо предпочтение главы семьи. Но как показывают наши материалы, самые распространённые причины принятия решения, это договорённость главы семьи с лицами, которые играют ключевую роль в предвыборных процессах данного сельского населения или региона города. Такой договор заключается на основе материального интереса главы семьи. Это может быть как конкретная сумма денег, какие-то материальные блага, так и обещание хорошей работы для члена или членов данной семьи.

В таком контексте подхода к возможности выбора, право выбора в слоях, придерживающихся традиционного патриархального уклада жизни, даётся только главе семьи, а остальные должны послушно уступить свои голоса ему, поскольку своими поступками и решениями патриарх обеспечивает не просто своё, а благополучие семьи или даже целой родственной группы. В таких традиционных слоях перспектива члена семейства иметь работу означает, в первую очередь, не благополучие данного индивида, а благосостояние семьи, поскольку каждый зарабаты-

вает для общего бюджета, куда поступают все деньги членов семьи. Поэтому непослушание главе семьи в вопросе политических выборов оценивается не только в политическом, но и материальном, семейном и традиционном контекстах. Неподчинение главе семьи и самостоятельный поступок не просто осуждается в семье, но и, в некоторых случаях, карается самыми жестокими мерами. В наших полевых материалах зарегистрирован даже такой крайний случай, когда свёкор за неповиновение и самостоятельный выбор чуть не убил жену своего сына, поранив её вилами.

Таким образом, можно сказать, что традиции, регулирующие отношения между половозрастными группами, оказывают значительное влияние на политические выборы, особенно в традиционных семьях, где право принятия решения принадлежит главе семьи, а остальные члены, особенно женщины, должны следовать его слову. Следовательно, очень трудно организовать политическую культуру, основанную на свободе индивидуального выбора. Такая картина характерна особенно для регионов Армении. Не случайно, что решающую роль во время выборов в сёлах играют многочисленные родственные группы, а основной политтехнологией считается «вербовка» глав семей. Можно предполагать, что изменение политической культуры обусловлено трансформационными процессами не только политического характера, но и культурного.

М. О. Т а и р о в а (Махачкала)

Атрибутивизация падежных форм рутульского языка

Характерной особенностью падежных форм именных частей речи и наречия рутульского языка является их способность атрибутироваться, присоединяя показатель **-ды** в единственном и множественном числах.

Формант **-ды/-д** в исследуемом языке, присоединяясь к различным частям речи, придаёт им семантику принадлежности/притяжательности.

Атрибутивизатор **-ды/-д** в рутульском языке может присоединяться к основе косвенных падежей имени существительного: *дид* «отец» – *дидис* «отцу» (дат. падеж) – *дидисды* «предназначенное отцу», *дидыхъван* «с отцом» (комитатив) – *дидыхъванды* «которое с отцом», *дидыхъаь* «чем отец, вместо отца» (компаратив) – *дидыхъаьды* «которое вместо отца», *дидыыла* «с отца» (II исходный падеж) – *дидыылады* «которое с отца» и т. д.

Категорию притяжательности образуют формы дательного падежа, комитатива, компаратива и исходных падежей. Не способны присоединять показатель **-ды/-д** формы номинатива, эргатива, генитива и локативно-направительных падежей.

Наблюдаются случаи присоединения атрибутивизатора к некоторым разрядам наречий – наречиям времени: *гъийгъа* «сегодня» – *гъийгъад* «сегодняшний», *нигъа* «вчера» – *нигъад* «вчерашний»; к наречиям образа действия: *бала* «много» – *балад* «многое», *сагъал* «мало» – *сагъалды* «малое» и т. д.

Наблюдаются также примеры присоединения атрибутивизатора **-ды/-д** к неопределённо-количественному числительному *духъун* «столько» и союзу *кал* «как», в результате чего они преобразуются в *духъунды* «столько, сколько», *калды* «такой, как».

Подобные атрибутивизированные падежные формы отмечаются и у местоимений, которые свободно сочетаются с существительными, образуя своеобразные субстантивные словосочетания, в которых отмечаются несколько иные синтаксические связи и отношения, чем в словосочетаниях с зависимым компонентом, выраженным атрибутивизированной падежной формой существительных.

Атрибутивируются падежные формы местоимений любого разряда, ср.: *васды* (ср. *вас* «тебе») *хъыв* «хлеб, предназначенный тебе», *гъалдыидид* (ср. *гъалдыиди* «кого-то, чьи-то») *фикирбыр* «мысли, которые у кого-то» и т. д.

Атрибутивизированные падежные формы местоимений характеризуют предмет или лицо, указывая на его пространственные отношения с другим предметом или лицом, конкретно не называя их и заменяя местоимением.

Формы именительного падежа личных местоимений, присоединяя атрибутивный показатель **-ды**, совпадающий с аффиксом родительного падежа, переходят в разряд притяжательных: *зы* «я» – *изды* «меня, мой»;

вы «ты» – *выды* «твой»). Эти притяжательные местоимения, совпадающие по форме с генитивом, могут атрибутизироваться ещё раз: *изды* «мой» – *издынийды* (I, II кл.) *хал* «тот, который моего, дом», *издыдид* (III, IV кл.) *хал* «тот, который моего, дом» и. т. д.

Таким образом, атрибутивизатор **-ды** существенно осложняет морфологию имён рутульского языка, способствуя возникновению синонимичных грамматических форм генитива и атрибутизированной формы местоимения. Причём, очень сложно разграничить вне контекста, с какой из названных выше форм столкнулся исследователь, так как некоторые формы стали абсолютными синонимами.

А. Х. Г а н к и е в (Магас)

О древнеингушской культуре в кавказской цивилизации

Кавказская цивилизация формировалась в течение тысячелетий народами, населявшими Кавказ. Изучение вклада каждого из этих народов (языков, мифологии, фольклора, философии, этики и эстетики, памятников духовной и материальной культуры) в общую сокровищницу – кавказскую цивилизацию – является одной из актуальных задач современного кавказоведения.

В этом свете и контексте древнеингушская культура становится предметом пристального внимания многих известных учёных-кавказоведов Грузии, России, Германии, Франции, других стран.

Ещё в 1959 году вышла в свет работа известного кавказоведа, глубокого знатока древнеингушской истории и культуры, профессора Л. П. Семёнова «**Фригийские мотивы в древней ингушской культуре**». Профессор Бунак, на основании антропологических данных, сообщает, что ещё в ту эпоху, когда человек пользовался орудиями из нешлифованного камня, Северный Кавказ был заселён двумя потоками: один двигался по западной окраине, другой – по восточной. Оба этих потока

родственны народам Малой Азии. В центре Кавказа они встретились и образовали собственный кавказский тип. Среди ингушей этот собственно кавказский тип сохранился более, чем у кого-либо из других северокавказских народов.

Ценности древнеингушской культуры в указанном контексте рассматривались такими исследователями Кавказа как Н. С. Трубецкой, В. Ф. Миллер, Г. Н. Потанин, А. А. Захаров, Г. Шиллинг, А. Генко, Клапрот, Е. И. Крупнов и другие.

Профессор Л. П. Семёнов в указанной работе приходит к выводу, что рассмотренный им вопрос о фригийских мотивах в древней ингушской культуре «представляет большой интерес, потому что он вводит нас в круг связей ингушского народа с целым рядом очагов **мировой культуры**: Передней Азией, древней Грецией и Римом, с Черноморскими греческими колониями. Некоторые подтемы, введённые нами в рамки данной работы, имеют связи с другими восточными странами. Например, чета любящих друг друга богов Фригии – Кибелы и Аттиса – близка к образам других богов – Иштар и Таммуз (Ассиро – Вавилония), Изиды и Озирис (Египет).

Напомним, наконец, что ингушская культура формировалась и развивалась не в изолированной обстановке, а в общении с другими народами – ближайшими к ней и отдалёнными. К настоящему времени (т. е. к 1959 г. – времени выхода в свет указанной работы профессора Л. П. Семёнова – А. Т.) имеется материал для освещения связи ингушской культуры с культурой Грузии, Древней Греции, Древней Руси...

Ярким проявлением высоких достижений кавказской цивилизации является известная во всём мире ингушская башенная архитектура. Выдающийся учёный с мировым именем, кавказовед, Е. И. Крупнов писал: «Ингушские боевые башни «воув» являются в подлинном смысле вершиной архитектурного и строительного мастерства древнего населения края. Они поражают простотой формы, монументальностью и строгим изяществом... Несколько перефразируя Константина Симонова, высоко оценившего сванские башни, можно сказать, что ингушские башни для своего времени были подлинным чудом человеческого гения, как для нашего столетия новые шаги человека в небо».

Самобытное, узнаваемое в мире «лицо» кавказской цивилизации, объединяющее всех нас, кавказцев, в единое целое, видится в выдвигании

на первое место нравственных идеалов, в уважении к старикам, почитании старших по возрасту, в ярко выраженном стремлении к возвышенному, высокому, достойному человека поведению и образу жизни.

Парадигмы этих и других канонических норм моральных и эстетических ценностей кавказской цивилизации отражены в ингушской народной этике «Эздел».

Х. Т. Та о в, Э. В. М а р е м у к о в а (Нальчик)

Система сибилантов в диалектах и говорах кабардино-черкесского языка

В процессе диахронического развития адыгских языков в системе консонантов произошли существенные изменения. Больше всего этим изменениям подверглась система сибилантов.

Анализ языкового материала показывает, что в некоторых диалектах и говорах сохраняются различные этапы звуковых изменений, конечные результаты которых обычно отражаются в литературных языках.

Из диалектов и говоров кабардино-черкесского языка более архаичным является бесленевский диалект. Кумахов М. А. полагает, что этот диалект демонстрирует переходное звено между консонантными системами адыгейских и кабардино-черкесских диалектов.

Изменение старых (общеадыгских) аффрикат в диалектах и говорах кабардино-черкесского языка протекает крайне неравномерно. Бесленевский диалект в этом отношении представляет собой зону консервации среди кабардино-черкесских диалектов и говоров (бесл. *бджэ* > бакс., каб.-черк. лит. *бжэ* – «дверь», бесл. *чъы* > бакс., каб.-черк. лит. *шы* – «лошадь»).

Заслуживает внимания тот факт, что в подобных случаях бесленевский диалект кабардино-черкесского языка сохранил придыхательные шипящие аффрикаты *чъ* и *ч*, утраченные диалектами адыгейского языка (бесл. *чъы* > бжед., абадз., темирг. *шьэ* – «молоко»).

Фонетическое своеобразие бесленеевского диалекта проявляется также в сохранении заднеязычных палатализованных *гь, кь, кIь*. В кабардино-черкесском литературном языке они перешли в аффрикаты *дж, ч, чI* (бесл. *гьанэ*, каб.-черк. лит. *джанэ* – «рубашка», бесл. *кьэзу*, каб.-черк. лит. *чэзу* – «очередь», бесл. *кIапсэ*, каб.-черк. лит. *чIапсэ* – «верёвка»).

Моздокским и кубано-зеленчукским своеобразным аффрикатам – шипяще-свистящей *тIуцI* и свистящей *тIсI* – в кабардино-черкесском языке соответствует шипяще-свистящий спирант *уцI*, а в адыгейском языке – абруптивная аффриката *чI* (каб.-черк. лит. *уцIалэ*, мозд. *тIуцIалэ* // *тIсIалэ*, адыг. *чIалэ* – «парень»).

В моздокском диалекте шипяще-свистящие звуки кабардино-черкесского литературного языка имеют свистящие корреляты *зь, сь, сIь* (мозд. *солажьэ*, каб.-черк. лит. *солажьэ* – «я работаю», мозд. *есьянэ*, каб.-черк. лит. *ещанэ* – «третий», мозд. *гьасIьэ*, каб.-черк. лит. *гьауцIэ* – «жизнь»).

В кубанском диалекте, за исключением бабугойского говора, процесс аффрикатизации палатализованных *гь, кь, кIь* в основном закончен. Палатализованные *гь, кь, кIь* встречаются исключительно редко в речи старшего поколения.

В баксанском диалекте процесс аффрикатизации палатализованных заднеязычных смычных завершён (*гьанэ* > *джанэ* – «рубашка», *кьы* > *чы* – «хворост», *кIэтIуй* > *чIэтIуй* – «кишка»). Но редко в речи представителей старшего поколения могут быть обнаружены палатализованные заднеязычные *гь, кь, кIь* параллельно с аффрикатами.

Шипяще-свистящим спирантам *жь, ц, цI* кабардино-черкесского литературного языка в баксанском диалекте корреспондируют мягкие свистящие спиранты *зь, сь, сIь* (бакс. *нэпкьыжьэ*, каб.-черк. лит. *нэпкьыжьэ* – «клеймо», бакс. *кIуась*, каб.-черк. лит. *кIуац* – «пошёл», бакс. *сIьэныгьэ*, каб.-черк. лит. *уцIэныгьэ* – «знание»). Следует заметить, что данное фонетическое явление не отличается особой устойчивостью и имеет более широкое распространение в речи женщин.

В малкинском говоре кабардино-черкесского литературного языка литературные шипяще-свистящие *жь, ц, цI* заменяются то мягкими шипящими *ж', ш', шI*, то мягкими свистящими *зь, сь, сIь* (малк. *ж'э*, каб.-

черк. лит. *жъэ* – «рот», малк. *ш'ы*, каб.-черк. лит. *щы* – «три», малк. *ш'ы*, каб.-черк. лит. *щы* – «земля», малк. *бъыхъэ*, каб.-черк. лит. *бжьыхъэ* – «осень», малк. *схъэ*, каб.-черк. лит. *цхъэ* – «голова», малк. *с'ьалэ*, каб.-черк. лит. *щ'алэ* – «парень»). Варианты *ж'*, *ш'*, *ш'л* и *зъ*, *съ*, *с'ь* не находятся в положении свободного варьирования, а образуют в малкинском говоре два слоя носителей – шипящий слой и свистящий слой.

Указанные фонетические изменения в системе сибилантов обусловили наличие сложностей при установлении звукосоответствий между абхазо-адыгскими языками.

И. Т а т и ш в и л и (Тбилиси)

К происхождению одной хеттской формулы

Культовая формула “пить Бога” (^DX + еку-), засвидетельствованная в хеттских текстах религиозного содержания, давно является предметом дискуссий хеттологов. В ней глагол “пить” (хетт. еку-) сочетается с именем божества в винительном падеже (с падежным или с нулевым показателем), а в ряде случаев - в дательном или именительном падежах.

Среди учёных нет единства в вопросе о взаимоотношении и содержании этих формул.

Формулу, в которой глагол еку- сочетается с косвенным дополнением – с именем божества в дательном падеже, обычно переводят: “пить для Бога /в честь Бога такого-то”. Но как следует переводить эту формулу в том случае, когда имя божества является прямым дополнением – “поить Бога” или “пить Бога”, мистическое действие, аналогичное христианскому причастию? Мы придерживаемся мнения об идентичности синтаксических структур с глаголом “пить” + дополнение в винительном или дательном падежах и, соответственно, интересующую нас формулу во всех случаях переводим одинаково: “пить для Бога /в честь Бога такого-то”. Исходя из того, что формула с винительным падежом встречается

чаще, чем остальные синтаксические структуры, можно предполагать, что имя божества воспринималось хеттами как прямое дополнение.

То, что в индоевропейском хеттском языке с глаголом “пить” прямое дополнение согласуется в разных падежах (в винительном – с падежным или с нулевым показателем, а также в дательном или именительном падежах), можно объяснить заимствованием хеттами интересующей нас ритуальной формулы из хаттского языка, в котором, предположительно, изменение падежа прямого дополнения было обусловлено синтаксически, подобно некоторым кавказским языкам.

С. М. Темирбулатова (Махачкала)

Особенности функционирования форм инклюзива и эксклюзива в даргинских диалектах

Формы инклюзива и эксклюзива множественного числа местоимений сохранились в даргинском языке в хайдакском, цудахарском и чирагском диалектах, которые относятся к группе диалектов геминированного типа. В этих диалектах ныне функционирует местоимение 1-го лица единственного числа *ду* «я», в отличие от диалектов негеминированного типа, в которых представлено местоимение *ну* «я». Формы инклюзива хайд. *нихъхъа*, цуд., чир. *нухъхъа* «мы (с вами)» и эксклюзива хайд. *нисса*, *нусса*, цуд. *нишиша*, чир. *нусса* «мы (без вас)» образованы от основы *ну* «я», которая, вероятно, раньше функционировала и в этой группе диалектов.

Форма 2-го лица множественного числа в говорах хайдакского диалекта также образуется от местоимения 1-го лица ед. числа *ну* «я»: санч. *нушиша* «вы», карац., джибахн. *нишиша* «вы», хотя следовало ожидать образование мн. числа 2-го лица от формы ед. числа 2-го лица *и[ъи]* «ты» как в литературном языке: *х[ъ]у* «ты» – *х[ъ]уша* «вы», *ну* «я» – *нуша* «мы». В ицаринском диалекте даргинского языка в форме *нушиша* сопряжены значения «мы» и «вы», а хайдакская форма мн. числа 2-го лица *нишиша* в цудахарском диалекте имеет значение эксклюзивной формы.

В хайдакском диалекте сохранились живые формы инклюзива и эксклюзива и полные парадигмы их склонения. В цудахарском же диалекте они не сохранили полных парадигм склонения: *нухъхъа* (инклюзив) имеет формы именительного и эргативного падежей, а остальные падежи образуются от основы эксклюзива *нишиша*, которая появляется в речи только как основа косвенных падежей. Обе формы составляют одну парадигму склонения и имеют одно значение «мы», не различающее инклюзива и эксклюзива.

Во всех формах множественного числа местоимений 1-го и 2-го лица в даргинском языке чередуются корневые согласные *хъхъ* → *шиш* → *сс*. Формы инклюзива и эксклюзива различаются корнями *хъхъ* ≈ *сс*, а в форме 2-го лица им противопоставляется геминированный шипящий спирант *шиш*.

Наиболее генетически близкие к даргинским архаичные формы инклюзива и эксклюзива встречаются в закатальском диалекте аварского языка и в аварском литературном языке: ср. хайд. *нихъхъа* – закат. *нихъ*, авар. *нилълъ*, *нилI* «мы (инклюзив)», хайд. *нисса*, *нусса* – авар. *ниж* «мы» (эксклюзив). Присутствие во всех этих формах общего предкорневого элемента *ни-* свидетельствует о древнем праязыковом общедагестанском происхождении форм инклюзива и эксклюзива. Если исходить из положения Н. С. Трубецкого о том, что во всех словах, где арчинский и языки аваро-андийской группы имеют глухие латеральные спиранты, необходимо предполагать исходный *x* (*x'*, *xx*), то хайдакская (даргинская) форма инклюзива *нихъхъа* – одна из наиболее древних.

Исчезнув в течение веков в большинстве даргинских диалектов и дагестанских языков, формы инклюзива и эксклюзива сохранились в небольших островках – зонах консервации, в которых можно проследить динамику изменения форм и тенденцию смещения и обобщения их значений, которые постепенно приводят к неразличению этой категории.

Ф. Т. Узденова (Нальчик)

Тема народной трагедии в карачаево-балкарской поэзии (кавказские мотивы)

Тема депортации в карачаево-балкарской поэзии – это целая область чрезвычайно важного и нужного исследования трагической судьбы горских народов, насильственно высланных в Среднюю Азию. Долгое время она по политическим мотивам замалчивалась. Ныне многие учёные – литературоведы, публицисты, критики – занимаются исследованиями в данной области; сняты фильмы, написаны прозаические и поэтические произведения, изданы книги.

Тематика большинства произведений строится на оппозиции родина–чужбина. Категория времени в них, по словам исследователя Т. Хаджиевой, очень подвижна. Думы, воспоминания, сны о родине явились источником вдохновения для поэтов К. Кулиева, А. Турклиева, К. Отарова, Н. Хубиева, А. Суюнчева и др. Образы Теберды, Чегема оживали перед взором каждого из них, символизируя нерасторжимую связь с родным краем, всецелую причастность к его судьбе.

Поэзия выселения карачаевца А. Турклиева пронизана глубокими философскими раздумьями. Использование приёмов аллитерации, гиперболлизации придало большую остроту эмоциональным переживаниям поэта при передаче чувства тоски по своей родине, родному краю, оставшемуся за тысячи километров: там, где «на вершинах слышен турий свист», где «бьют нарзаны в роще красных тисов, среди тюльпанов диких и нарциссов» и воздух где «как сердце горца чист» (поэма «Он вырвался из ада»).

Поэтическое повествование о Холаме, горной реке, свидетельнице потрясений и произвола – лейтмотив стихотворения балкарца А. Созаева "Песня выселения". Метафоричность мышления, удачный подбор образных конструкций позволил автору живописно обрисовать состояние речушки, в одночасье лишившейся сосуществующих ещё в недавнем прошлом жителей гор.

Многие произведения биографичны. Тема раздвоенности чувства – безграничной любви к своей исторической родине и степным просторам,

не менее полюбившимся за столь длительное сосуществование – находит выражение, в основном, в творчестве поэтов, которых условно, по определению литературоведов, называют «детьми репрессированных родителей». В их числе автор поэмы "Алма–Атада чагъадыла алмала" ("Зацвели яблони в Алма-Ате") С. Мусукаева. Две страшные трагедии вобрала судьба её героини Фатимат – войну 1941-1945 гг. и выселение, унесшее жизни её супруга и четырёх сыновей. Сквозная мысль произведения – нереализованные мечты, связанные с возвращением на историческую родину. Тоска по родине навечно отлилась в мыслях Фатимат. Снами и воспоминаниями жива её душа, исполненная радости и отчаяния. На веса положены сердце родной Балкарии, оставшееся там, у подножия великого Эльбруса, и благословенный цветущий Алма-Ата. Радужным мостом (*связующее* между Минги-Тау и Ала-Тау) объаты эти два составляющих понятия «родина».

В той же тональности выдержана и поэма другой балкарской поэтессы – С. Ахматовой - «Кюн жаууун» («Солнечный дождь»).

Выселение стало серьёзным испытанием для судеб народов, принесло немало бед не только в экономическом и политическом, но и духовном аспектах. Сегодня тема депортации в современной карачаево-балкарской литературе является одной из актуальных и требует глубокого, в конкретике и реалиях, объективированного подхода к показу «былого».

М. Ю. У н а р о к о в а (Майкоп)

Металл как системообразующий фактор этнической культуры адыгов

1. Этническая культура народа, как правило, выстраивается вокруг эндогенных и субстратных ресурсов локальной экосистемы.

Таковыми для адыгов являлись плодородные земли Предкавказья, альпийские луга горной зоны и рудные богатства недр Северо-Западного Кавказа. Культурогенным и системообразующим фактором этнической культуры адыгов являются металлы: благородные – *дышьэ* «золото»,

тыжъыны «серебро»; цветные – *гъуапльэ* «медь», *гъофы* «аллюминий», *джэрз* «бронза», *пцашло* «свинец»; чёрные – *гъучлы* «железо» и др.

2. Микролексика металлов в адыгском языке – исконная и этимологически связана с языками иберийско-кавказской семьи (Г. Рогава, А. К. Шагиров).

3. Формирование симбиозности культуры первичного производства адыгов обусловлено ранней индустрией металла, что засвидетельствовано археологией (А. Д. Столяр) и лингвистикой (*тыжъыныр пцэжъын* «очищение серебра от металлических примесей», *чыгур пцэжъын* «очищение почвы от многолетних сорняков»).

4. Ранний переход от мотыжного земледелия к плужному и производство товарного зерна на экспорт в античную эпоху (Страбон) – результат освоения железа предками адыгов ещё в VIII в. до н. э. (Н. В. Анфимов).

5. Система пахотных орудий труда – от лёгкого плуга «пэрыжъу», использовавшегося в террасном земледелии в горной зоне Черкесии, до тяжёлого «пхъэлаш», который предназначался для подъёма залежных земель предгорной равнины – в агрикультурной истории адыгов обусловлена древностью чёрной металлургии.

6. Полиструктурная металлообработка с широкой номенклатурой изделий, обслуживавших культуру жизнеобеспечения этноса, ввела адыгов в евразийское технологическое пространство как конкурентоспособных акторов культурогенных процессов.

7. Позднесредневековому геополитическому взаимодействию Черкесии с централизованным российским государством сопутствовал интерес царского двора к высоким технологиям оружейного и златокузнечного производства адыгов.

8. Образцы адыгского холодного оружия (сэшхо «шашка»), защитных средств (ашъоджан «кольчуга») стали предметом заимствования народами Кавказа и России.

9. Исходя из своей ментальности адыги приписывали металлу магические свойства благотворного влияния на репродуктивную возможность женщины, жизнеспособность новорождённого, на благополучное завершение путешествия и т. д.

Р. Б. Унароева, Р. С. Даурова (Майкоп)

Фольклор адыгов Турции: жанровые циклы, специфика бытования

К работе привлечены фольклорные материалы пяти экспедиций в Турции (1997-1999, 2002, 2005 гг.), рукописные и аудиоматериалы собирателей из среды адыгской диаспоры.

Исследуемый материал состоит из следующих жанровых циклов: сказочная и несказочная проза; историко-героические песни о русско-кавказской войне; плачевые песни (гъыбзэ) об изгнании адыгов и сопровождающие их легенды; песни-сетования, сочинённые на чужбине; фамильные истории в форме смеховых прений; аллегорическая поэзия.

В двух обрядовых циклах (свадебном и детском) обнаружено множество ситуативных, кинетических, поэтических особенностей. Часть из них традиционная, другая не имеет аналогов в системе обрядовой культуры адыгов и классифицируется нами как заимствованные особенности. В контексте этих обрядов особую значимость представляют песни типа *лъэтегъэуцо орэд* (песня первого шага ребёнка) и *нысэпчъ орэд* (песни невесты, регламентирующие систему ролевых отношений в семье).

Текстологический анализ основного корпуса рассматриваемого материала позволил выявить типологию, художественную специфику фольклорных жанров. В частности, три национально-региональные версии сказочного мотива о переходе героя в другой мир и обратно обнаруживают общие места и расхождения в фольклоре адыгов метрополии, адыгов Турции и турецкой сказки.

В исследованиях фольклора адыгов Турции особую научно-практическую значимость имеют полевые материалы, собранные самими адыгами диаспоры. Так, в работе широко анализируются аудио и рукописные архивы Хазыра Хидзетля, Музафера Черемит, Рафика Тхагазитова. На их основе выявлены жанровые особенности локального фольклорного репертуара, включающего архаичные жанры, песни-плачи, смеховые притчи.

Фольклор адыгов Турции менее, чем в адыгской метрополии,

подвержен инокультурному влиянию. Тексты, бытующие у старшего и среднего поколения, представляют собой первичный пласт, усвоенный по традиционной модели устной передачи – от старших младшим, по трансляционным каналам типа *хьакIэц (гостевой дом)*, *джэгу (свадебное игрище)*, *чэц дэс (ночные посиделки)*, *шIыхьаф (обряд взаимопомощи)*.

Фольклор турецких адыгов почти не знает фольклоризмов, возвращающихся в устную традицию по второму, третьему кругу из книг, сцены, или современных средств массовой информации. Некоторую вторичность фольклор стал приобретать лишь среди младшего поколения, которое усваивает народную поэзию через аудио – видеотехнику с записями известных исполнителей как диаспоры, так и этнической территории.

К. Х. У н е ж е в, М. А. Б е т р о з о в а (Нальчик)

Религия в системе Кавказской цивилизации

Величие и уникальность Кавказа заключается не только в том, что он является «страной гор и горой народов», но прежде всего в том, что он являлся и является местом величайших социально-экономических, политических и, конечно же, культурных событий и процессов, которые были причиной создания в этом небольшом географическом пространстве особой и неповторимой цивилизации.

Кавказская цивилизация, являясь неотъемлемой частью общечеловеческой цивилизации, вместе с тем, не похожа ни на одну из её составляющих. Кавказская цивилизация не только полифоничная по своей форме и содержанию, но она во многом сугубо «национальная». У неё во всех отношениях человеческого бытия свой особый «почерк», своя особая муза жизни.

Кавказ по-своему реагирует на всё происходящее внутри и за его пределами. У него «своё душевное состояние», своё мироощущение.

В этом плане в кавказской цивилизации особое место занимает религия.

История религиозных верований любого народа тесно связана с историей развития экономики, политики и культуры любого из них, в том числе и горцев Кавказа. Кавказ, являясь одним из центров становления человека современного типа, прошёл все стадии его развития.

Однако следует отметить, что огромное влияние на формирование кавказской цивилизации как цивилизации особого типа, оказал геополитический фактор. Кавказ находится на перепутье континентов, его природно-климатические условия не только уникальны, но и разнообразны. Здесь представлены все природно-климатические зоны. Кавказ, являясь местом великих переходов народов и племён Азии и Европы из одного континента в другой, вобрал в себя многое, как в материальной, так и в духовной культуре, в том числе в религиозной. Поэтому не исключено, что сейчас Кавказ как Южный, так и Северный является самой многоконфессиональной территорией на нашей планете. Здесь представлены не только все мировые религии с их различными направлениями и сектами, но немалое место ещё занимают в религиозном сознании кавказцев многие пережитки язычества и самых первых примитивных форм религиозных верований людей. Таким образом, одной из особенностей религиозных верований большинства горцев Кавказа является религиозный синкретизм. Как уже было сказано, религия и её функционирование тесно связаны с историей того или иного народа. Религиозные верования и их формы менялись с изменением той реальной действительности, на которой базировалась сама жизнь людей. В этой связи через религиозные верования народов Кавказа мы видим, что они прошли все стадии развития людей от первобытно-общинного строя до классового общества, внесли гигантский вклад в мировую культуру, и кавказская цивилизация занимает достойное место в мировой истории. Корни культуры Закавказья и Северного Кавказа уходят вглубь веков, и это всё красноречиво проследживается через все формы религиозных верований народов Кавказа от самых первых их форм до мировых религий. Кавказская цивилизация, как известно, включает в себя все аспекты человеческой жизнедеятельности, в том числе и религиозное сознание.

Религия, как важнейшая составная часть духовной культуры человечества, наглядно отражает пути, формы и методы культурного диалога между народами. В этом плане Кавказ является живой лабораторией

изучения этого уникального явления в истории рода человеческого. Уникальность религиозной культуры в системе кавказской цивилизации заключается ещё в том, что в этом полинациональном и поликонфессиональном регионе исключительно толерантно сосуществуют самые различные формы религиозных верований. Поэтому в истории Кавказа не встречается серьёзных конфликтов народов и племён на религиозной почве. Грузины и армяне, азербайджанцы и адыги, русские и тюркские племена и многочисленные другие кавказские автохтонные и пришлые народы жили и живут в соответствии со своей национальной культурой, своими религиозными верованиями. При этом следует отметить, что те народы, которые имеют более устойчивые и давние корни, передавали их другим соседним народам в основном мирными формами и методами. Другими словами, культурный диалог между ними устанавливался и проходил без военных и политических столкновений. В этом плане наглядный пример Грузия, Армения и другие народы, которые приносили, например, христианство в среду соседних народов.

Таким образом, религия занимает огромное место в системе кавказской цивилизации, и её невозможно понять и изучить без определения места и роли религии в этой системе.

Дж. Фэйрбенкс (Седар-рапидс, Айова, США)

Ценность традиции: этикет, этика и авторитет среди адыгов

Идея, что 1990-е годы являлись «переходным» периодом, когда страны Евразии оставляли одну политическую и экономическую систему и принимали новую систему, пользовалась большим авторитетом среди внешних наблюдателей региона. Видя, что советский образ правления и социалистический экономический режим окончились, они решили, что требовались новые подходы к правлению и экономике. Слово «переход» подразумевало непреклонное движение, и те, которые верили в то, что

Евразия перейдет на новый строй, опорочили предыдущую практику, не понимая, что эта практика продолжит влиять на многие сферы жизни. Вместо бывшей системы эти наблюдатели представляли себе североамериканские или западноевропейские типы правления, экономики и обществ. Однако, с течением времени, исследователи начали ставить под вопрос предположения, лежащие в основе понятия перехода (Cohen 2001: 5-20). С одной стороны, признали, что предсказать направление изменения в регионе невозможно (Stark & Bruszt 1998). С другой стороны, начали изучать укоренившиеся традиции и практику, понимать их значение для местного населения.

Данный доклад касается не области политики или экономики, а сферы общественной жизни, в частности, этикета и этики. В небольшой статье в 1971 г. американский культурный антрополог Эдуард Спайсер определил понятие «устойчивая община» или «народ». Члены такой группы, по описанию Спайсера, все привержены к общей территории, истории, языку, героям, мифологии, танцам или музыке. Определенные символы могут быть значимыми в разные времена, и содержание самих символов может изменяться. Но пока члены группы связаны с символами и друг другом, они составляют народ (Spicer 1971). На основе определения Спайсера выясняется значение для адыгов одного символа, кода этикета, адыгэ хабзэ, вместе с системой этики, адыгагъэ.

Хабзэ подразумевает обыденное поведение и понимается как собрание укоренившихся привычек, по которым человек действует несознательно, а также соблюдение обычаев. Практика хабзэ считается такой, согласно которой адыги могут узнавать друг друга. Эти действия увековечивают практику прошедших поколений, связывая современных адыгов с предками. Таким образом, хабзэ может представлять и связь через пространство, и связь через время. Современная литература о хабзэ описывает содержание и значение кода этикета и системы этики (Бгажноков 1999, Мафедзев 2000, Ханаху 2001). Эта литература также утверждает ценность традиции. Во время больших изменений в обществе авторы работ о хабзэ и адыгагъэ призывают адыгов обращать внимание на историю и не терять давно установленных традиций и этических принципов.

На международной арене господствует идеология, которая благоприятствует деловитости и нововведениям, идеология, которая

сопротивляется традиции. Однако для некоторых адыгов знание себя требует знания прошлого, и они утверждают, что внимание к традициям уместно; именно эти традиции содержат ответы на вопросы современности (Ханаху 2001, 2002). К тому же, литература о хабзэ является не только призывом вернуться к определённым ценностям. Литература о хабзэ служит призывом помнить традиции.

Н. М. Х а й б у л а е в а (Махачкала)

**Художественная концепция образа черкешенки в
русской публицистической литературе XIX века**
(по материалам рассказа Е. Зариной «Черкешенка Уляша»)

Довольно часто объектом внимания русских путешественников и учёных, географов и историков, писателей и поэтов (И. Н. Березина, Е. Л. Маркова, Н. Глиноецкий, Л. Екельн и др.) становились образы кавказских женщин. Однако фрагментарные описания не дают полного и ясного представления о женщине Кавказа, о её положении в обществе, характере, одним словом, публицистический материал XIX века не даёт обобщённого портрета представительницы каждого кавказского народа. Многие авторы касались проблемы вскользь, мимоходом, порою их сведения не совсем точны и не соответствовали реальности. Как замечает М. Алиханов, аварский просветитель XIX века, «никто не задавался целью серьёзного изучения этого народа (дагестанского – Н. Х.), никто не посвятил этому делу даже двух-трех месяцев жизни в среде самих горцев. Схваченные на лету сведения и впечатления переполнены небылицами и сплошь да рядом грешат относительно истины. Это в высшей степени верно, особенно относительно положения горянок, с которыми никто из писавших не говорил, конечно, и двух слов, что никакой дагестанец никогда не признал бы своих женщин в тех жалких, приниженных и пришибленных созданиях, какими рисуют эти залётные авторы».

Наше исследование является шагом к решению проблемы восприя-

тия и создания образа женщин Кавказа в русской публицистической литературе.

Популярное среди значительного круга читателей XIX века имя Екатерины Ивановны Зариной (урождённой Новиковой) ныне забыто. Она начинала свою литературную деятельность в «Современнике» Некрасова. Сотрудничала с рядом изданий, выпускала отдельными книжками свои повести и рассказы для детей и для взрослых.

В рассказе Е. Зариной «Черкешенка Уляша» отражена судьба черкешенки, вырванной из родной социальной среды, горского быта и культуры. Через образ героини мы имеем возможность раскрыть не только характерные черты и своеобразие её личности, но обратить внимание на особенности русско-кавказского диалога, спроецированного на судьбе девочки.

Встреча русской девочки с черкешенкой происходит после очередной, трагической для горцев, военной экспедиции. Дальнейшая судьба черкешенки показала, что дружба двух девочек – русской и кавказской – не смогла спасти её. Уляша, оказавшаяся в иной для неё культуре, оторванная от «естественной» цивилизации, не стала «своей» для окружающих. Она оставалась для русского общества неким «гостинцем», экзотическим сувениром.

Трагичен финал рассказа – Уляша погибает, отстаивая свою честь и свободу. Дворянское общество не осуждает виновника её гибели, наоборот, «в один голос говорили: дура – не она первая, не она последняя».

Конец Уляши – частный случай столкновения двух миров, она не стала «европейкой», осталась верной тем идеалам и ценностям и тому миру, в котором родилась и воспитывалась.

А. И. Х а л и д о в (Грозный)

О недооценке роли словопроизводства в чеченском и других кавказских языках

В кавказском языкознании, особенно в чеченском, стало общим положением, что аффиксация получила здесь слабое развитие, и словарный состав пополняется словосложением. Только Г. А. Климов считает, что, наоборот, словосложение в чеченском языке и других языках этой группы представлено не так активно, как, например, в абхазо-адыгских языках, при этом не утверждая преобладания аффиксации или иного способа.

Исследование в рамках выполнения работы над первым томом «Грамматики чеченского языка», в котором основное место занимает словообразование, даёт нам основание считать, что словопроизводство в чеченском языке представляет собой сложную систему, и эта система включает в себя много способов и средств образования слов, в том числе аффиксальных способов, которые не выделялись до сих пор.

Например, словообразование с помощью суффиксов оказалось недооценённым из-за того, что в чеченском языкознании нет чёткого разграничения словоизменения и словообразования, и в результате этого многие суффиксы считаются словоизменительными, хотя они на самом деле выполняют словообразовательную роль. В этом смысле можно рассматривать, например, образование каузативных глаголов и потенциалиса. Тщательное исследование аффиксального словообразования позволило автору выделить много новых словообразовательных моделей и типов образования имён существительных, прилагательных, слов других частей речи. Среди них много продуктивных моделей и типов. Это достаточное основание считать, что аффиксация в чеченском языке играет более существенную роль, чем мы считали до сих пор, и что мнение о бедности чеченского языка словообразовательными аффиксами является беспочвенным.

Исследователи чеченского языка и составители грамматик этого языка не учли, видимо, и того факта, что образование слов происходит не только как аффиксальное словопроизводство и словосложение. В некоторых языках в этом процессе могут принимать участие такие

средства и способы, которые, например, не используются или используются редко в других языках. В этом смысле обращают на себя внимание образование слов (особенно наречий) способом фонетической редупликации, образование многократных глаголов с помощью перегласовок гласных в корне (отдельный вопрос – принадлежность их к «многократному виду»). Если бы исследователи уделяли внимание фонетическим способам образования слов, они убедились бы, что возможности фонетики в этом плане неограниченные. А комбинация фонетических способов и аффиксации делает словообразование в чеченском языке ведущим в сравнении со словосложением.

Давая оценку роли аффиксации в пополнении словарного состава чеченского языка, следует учитывать тот факт, что некоторые средства и способы образования слов в чеченском языке используются активнее и включают большее количество слов, чем во многих других языках. Так, например, «масдар» (deverbative; *nomina actionis*) в чеченском языке образуется с помощью только одного суффикса, но от всех глаголов без исключения. А в других языках (например, в английском, немецком, русском и др.) имена действия образуются с помощью разных средств и не от всех глаголов.

Только морфологическая предвзятость не позволяет вайнахским лингвистам считать так называемые «самостоятельные» прилагательные, причастия, числительные и местоимения типа чеч. *kajniġ* «белый», *šolyaniġ* «второй», *sajniġ* «мой», *võyurg* «идуший» именами существительными и соответственно выделять разновидность суффиксального образования существительных с аффиксами **-niġ-** (в чеч.яз.), **-riġ-/-rg-** (в чеч. яз.), **-r-** (в инг. яз.): ср. чеч. *vi'e'narg* «пришедший», инг. *viēnāvar*, причём этот **-r-** заменяет в ингушском языке и чеч. **-niġ-** (ср. чеч. *jōcaniġ* «короткий» и инг. *loacaer*); в бацбийском языке – **-riġ-**, если мужчина (*vuyurik* «крикун») или **-riki-**, если женщина (*vuyuriki* «крикунья»). В пользу отнесения подобных слов к существительным говорит их неупотребление или редкое употребление в обычных для производящих основ функциях и вместе с тем приобретение ими морфологических и синтаксических признаков имён существительных. Отнесение подобных имён существительных к субстантивному словообразованию может быть предметом научного спора (они относятся отдельными авторами,

например, к морфолого-синтаксическому способу субстантивации), но вряд ли обосновано их исключение из сферы имени существительного.

Недооценки роли словопроизводства в чеченском языке (надо думать, и в других кавказских языках) могло бы не быть, если бы сами словообразовательные системы были изучены основательно. Случилось то, что обычно бывает в таких случаях: выявили только немногие из большинства фактов, обнаружили не все способы и средства образования слов, не классифицировали их как следует, не описали фундаментально, а уже сделали выводы.

Л.- Ф. Х а н с е н (Копенгаген)

Картографическая репрезентация исторической Черкессии в интернете

Картографические представления исторической Черкессии играют ключевую роль в происходящем культурном возрождении черкесов посредством распространения в Интернете. Интернет стал новым способом или, другими словами, (мульти)медийной платформой для культурного возрождения этого географически рассеянного народа, малочисленная часть которого населяет Северный Кавказ. Использование картографического изображения (и прочих исторических визуальных репрезентаций) в Интернете является частью восстановления коллективной памяти для народа без национального государства и без учреждений, таких как национальный музей или же национальный архив. В последние годы произошёл виртуальный бум черкесских сайтов в Интернете, и число черкесов, использующих различные социальные средства информации, такие как *Facebook*, *Twitter* and *YouTube* реально возросло. Мой доклад касается следующих тем:

- Какую роль играют картографические представления в происходящем процессе документации исторического наличия Черкессии как исторической родины черкесов? Каким образом они оспаривают официальные письменные источники по истории, существующие в России и касающиеся данного вопроса?
- Какую роль играет репродукция исторических карт при движении культурного возрождения и мобилизации среди черкесов? Черкесы часто описываются как «спрятанная нация» или как «жертвы этнической чистки».
- Может ли широкое распространение картографических репрезентаций среди черкесской диаспоры быть обозначено как виртуальная ом-территоризация? Какую реакцию это может за собой повлечь?
- Картографические описания (и прочие визуальные репрезентации) до 1864 года часто воспроизводятся посредством различных международных источников и иногда отражают геополитическое соревнование и позиции предыдущих веков. Представлены ли эти позиции в виртуальных изображениях сегодня?

Ш. М. Х а п и з о в (Махачкала)

Формирование города Закаталы и его населения

Город Закаталы расположен в предгорьях лесистых южных склонов ГКХ, на правом берегу реки Тала-ор и занимает площадь 367 гектаров. От столицы Азербайджана – города Баку – его отделяет 430 км. Население муниципалитета Закаталы составляет к началу 2007 г. 20 147 человек. Средняя высота города над уровнем моря – 535 метров.

Основание города Закаталы непосредственно связано с оккупацией царскими войсками Джарской республики в 1830-м году. 28 февраля этого

года **«часть Джары была разорена и положено основание крепости, получившей название Новые Закаталы...»** [Посербский А., 1865]. Дело в том, что «город Закаталы надо отличать от селения Верхний Джар в нескольких километрах от города. Окрестные аварцы называют Закаталами именно селение Верхний Джар, а город называют: Чар-базар»[Махмудов А. Р.]. При основании крепости русскими название Закаталы было «перенесено» на несколько км ниже и дана приставка «Новые», хотя местное население до сих пор придерживается старой топонимики.

Впервые название Закаталы упоминается в 1738 г. в письме джарского кади Муртазали своему сыну Мухаммаду, как *«крепость Закалтала»* [Айтберов Т. М., 2000], упоминается оно и в тексте «Хроники войн Джара» в связи с событиями 1741 г. Это название в XVIII веке было известно и грузинам. Так, например, Иоанн Багратиони в «Описании селений Картли и Кахетии», написанном в 1794-99 гг., при указании населённых пунктов «Енисели» упоминает топоним «Закатала». В местной рукописи XVIII века даётся следующее объяснение названия Закатала. *«Что касается происхождения названия Закатала, то здесь дело в том, что первым, кто оживил закатальскую землю, был мужчина по имени Зака. Он создал, таким образом, поляну (тала), которую и стали называть затем «поляна Зака» – Закатала»* [см. Айтберов Т. М., 2000]. Эта этимология объясняет и тот факт, что в местных источниках первоначально топоним фиксируется в форме «Закалтала», т. е. «поляна, [принадлежащая] Заке». Нужно сказать, что арабское по происхождению имя Заки («чистый, праведный») распространено среди джарских аварцев.

Историческим центром города, вокруг которого и произошло его формирование, является старая городская площадь и прилегающий парк площадью 1 га. Как пишет С. Сулейманова, среди Закатальского археографического материала имеется арабоязычный документ, где говорится об объявлении свободы невольнику в «мейдану-л-хауриййа» – «платановая площадь» (можно читать также как «мейдану-л-хурриййа» – «площадь свободы») [Сулейманова С., 2006]. Под «платановой площадью» подразумевается, конечно, вышеупомянутая площадь, с правой стороны которой растёт знаменитый платан, которому 800 лет [Гаджиев В. Д., Алекперов Х. М., Эфендиев М. Р., Мустафаева Р. К., 1985]. Здесь

находилась мечеть в платановой роще, которая была разрушена, а построенная позднее церковь сохранилась на этой площади, где проводились заседания Джарского джамаата [Сулейманова С., 2009]. Интересно, что эта местность и сейчас известна среди джарских аварцев под названием «Пипан», а в грузинских источниках XVIII в. как «Пипинети». Образовано оно, скорее всего, от бежтинского *tine* (употребляется в языках аварской группы, носители которых проживают на левобережье Алазани) «кавказский платан, чинара» (конечный «-н» – локатив, обозначающий расположение объекта «в» или «среди» чего-либо). Одновременно следует отметить, что место, где расположена крепость (над площадью), называлась «Папахъ», с конечным «-хъ», означающим расположение «у» чего-либо. В 1830 г. всех джарцев выселили, а жителей этого квартала Джара – в хутор *Папахъ-уба*, ныне часть крупного аварского селения Динчи на левом берегу Алазани.

Форштадту, образовавшемуся при крепости Новые Закаталы вокруг этой площади, был дан статус города в 1851 году. Главной улицей форштадта и далее города, вплоть до начала XX века, была Белоканская улица [Дзержинский В. С., 1903]. Начиналась она с так называемых «Билкан-каву» (авар. «Белоканские ворота») и тянулась вдоль платановой площади и почти до речки Цилбан-ор. В советское время Белоканская улица была названа Коммунистической, а сейчас она является частью Азербайджанского проспекта. В восприятии закатальских старожилов город ограничивается: с **севера** крепостью, с **востока** – парком имени Ленина (сейчас Гейдара Алиева) и речкой Цилбан-ор, с **востока и юго-востока** – улицами Демешко и Комсомольской (сейчас проспект Гейдара Алиева), а с **юга и юго-запада** – памятником Севиль Газиевой, находящимся на пересечении улиц Коммунистической и Кирова (сейчас проспект Гейдара Алиева и улица Деде Коркуда, соответственно). В этих границах город пребывал вплоть до конца XIX в., когда он начал стремительно расти в основном за счёт переезда сюда армян из Нахичевани, в основном с территории современного Ордубадского района. Он занял территории сел. Чукак, Тлебел-уба. В черту города вошли населённые первоначально аварцами кварталы Чукака – Кацарал-уба, Гаргаразул-уба, Тушиязул-уба, Мусаалиязул-уба и т. д. Следует отметить наличие в черте города родовых кладбищ аварских тухумов, к примеру фамилии Кацарал близ здания

прокуратуры, на месте которого находились принадлежавшие им строения.

Если в 1840 г. в Закаталы было 226 жителей, а в 1859 г. – 387, то далее в связи с окончанием Кавказской войны его население уменьшилось в 1861 г. до 324 жителей. Однако в дальнейшем население города всё-таки постепенно начало расти и по данным 1886 г., в нём проживало 1231 чел.; из них аварцев – 493, армян – 510, русских – 167, мугалов – 25, грузин – 20. К 1897 году в Закаталы уже жило 3009 жителей. В ходе войн и междоусобиц начала XX в. население города сократилось за счёт оттока армянского и русского населения – в 1920 г. в Закаталы жило 2572 чел., однако вскоре население снова начало расти и уже к 1939 г. достигло 8710 жителей.

Население города формировалось прежде всего из коренных жителей – т. е. жителей аварских селений, которые окружают город почти по всему периметру. В город в 1960-70-х годах мигрировало значительное количество выходцев из прилегающих горных районов Дагестана – в основном цахур, и в меньшей степени аварцев, осевших во вновь образованном микрорайоне Гагарина – вдоль реки Тала-ор. Цахурское население города, по официальной информации – около 2000 человек [Clifton J. M., Tiessen C., Deckinga G., Lucht L., 2005], является как раз в массе своей выходцами из Рутульского района Дагестана, больше всего из сел. Мишлеш. Основное население города – это аварцы, составляющие около половины населения, и азербайджанцы, которых – одна треть жителей. В городе также живут несколько сотен грузин-ингилойцев. Азербайджанское население города формировалось прежде всего за счёт выходцев из Грузии (около 1 тыс. чел.), Шекинского района АР (1,5 тыс.), Нахичевани (ок. 800) и северо-западного Ирана (около 400). Остальные регионы представлены в гораздо меньшей степени. К примеру, карабахцев около 150 человек, гянджинцев – 70 и т. д.

М. Н. Х а ч е м и з о в а, Э. Д. Ш е у д ж е н (Майкоп)

**Роман Тембота Керашева «Одинокий всадник» –
значительная веха в развитии
адыгской исторической прозы**

В 70-90-е годы в адыгских литературах происходит заметный сдвиг в сторону усиления внимания к истории и внутреннему миру человеческой личности, художественному исследованию психологии исторической личности, стремлению понять и объяснить его нравственный облик, его ответственность за окружающий мир. Тембот Керашев выразил эту тенденцию раньше других своим особым «керашевским» образом, проявляя глубокую привязанность к героике прошлого, к судьбе конкретного человека, так как готовность народных героев идти на самопожертвование ради защиты свободы, чести и достоинства народа всегда покоряла художественное воображение писателя.

Глубокое знание истории и быта адыгов помогло писателю воссоздать живые картины событий двухсотлетней давности в романе «Одинокий всадник» (1974), передать характер социального противостояния в обществе. Творческий же процесс создания такого исторического романа отличается тем, что устная народная эпическая традиция трансформируется в художественное авторское видение мира углублённым показом напряжённых эмоциональных и идейных исканий героя, содержательным философским подтекстом.

Рисуя историческую обстановку XVIII века, писатель не замыкается на ней, а выходит на широкий круг обобщения процессов, происходящих в жизни народа, ведя повествование на манер сказаний, воспоминаний, размышлений. Все герои поступают, повинувшись нравственному категорическому императиву: действием проверить и доказать личное мужество, отстоять своё достоинство, проявить презрение к смерти. Центральный образ Залоко Ерстэм для писателя – это не только литературный персонаж, но и национальный эпический герой, реально существовавшая, окутанная легендой личность, для которого ставится вопрос свободы выбора. Пути-дороги становятся специфическим выражением поэтической природы героя,

его поисков прекрасного в жизни. Прекрасное – это человек. Ценность бытия заключается в нём, и только от него зависит его собственная судьба. Так, преодолевая драму жизни, полной вопросов, человек, по мнению писателя, реализуется в действиях.

Тембот Керашев, как автор романа «Одинокый всадник», является новатором в полном смысле этого слова. Взаимодействие традиции и новаторства в его романе проявляется, как отмечают исследователи, в одном случае как связь, в другом – как борьба, в третьем – как синтез, свидетельствуя о напряжённых поисках автора. Этот роман – плод упорной работы писателя, яркое явление и заметная веха не только в его творчестве, но и во всех адыгских литературах.

Н. Ц и х и ш в и л и (Тбилиси)

Формы II многократного и смешанного сослагательного в среднегрузинском

1. Развитие грузинского литературного языка, охватывающее XII-XVIII века, в научной литературе известно как среднегрузинский период. Среди учёных нет единого мнения относительно этого периода. Для чёткого определения этого периода в развитии грузинского языка необходимо его глубокое исследование.

2. В цепи проблем наиболее остро стоит вопрос глагола. Целью нашего исследования является изучение двух рядов глаголов II серии по материалам письменных памятников XII-XVIII веков.

3. II многократный и смешанный сослагательный – это ряды, которые были в древнегрузинском, но их нет в современном литературном грузинском языке. Они сохранились только в некоторых диалектах современного грузинского языка.

4. При передаче многократного действия в современном литературном языке вместо устаревших форм используются другие возможности.

5. В материалах среднегрузинского независимое место занимают

формы II многократного. В памятниках этой эпохи систематически фиксируются данные глаголы не только в ранних текстах, но и в более поздних. По частотности использования они занимают одинаковое положение в литературных памятниках, которые отличаются друг от друга как по времени, так и по жанру. В «Калмасоба» Иоанна Багратиони они появляются часто, и это говорит о том, что в 20-ых годах XIX века формы *ჟლშლ* ояда ещё используются в литературном языке.

6. В систему спряжения формы смешанного сослагательного вошли позднее. Как известно, синтаксическая особенность присоединяет этот ряд ко II серии, но по другой морфологической категории он относится к I серии. Исходя из этого, можно сказать, что этот ряд по происхождению является вторичным.

7. Формы смешанного сослагательного в разное время в разных текстах были засвидетельствованы грузинскими лингвистами (А. Шанидзе, Л. Кикнадзе, К. Данелия, Т. Цкитишвили, В. Имнаишвили, З. Сарджвеладзе).

8. Эти формы, которые даже в древнегрузинском языке встречаются очень редко, были отмечены нами в сочинениях древнего цикла «Картлис Цховреба».

9. Такие формы были найдены нами в Мариамской рукописи 1633-1646 г.г.

И. Ч а н т л а д з е (Тбилиси)

Проблема диглоссии в речи населения

Верхнего Кодорского ущелья

Двуязычие (билингвизм) обогащает местный язык, а также вырабатывает иммунитет с целью самосохранения. Взаимоотношения с другими языками дают возможность привести в движение его внутренний потенциал.

В первую очередь необходимо уделить внимание сванской речи абхазских невесток и их детей. Отношения между родственными

(диглоссия) и неродственными (двуязычие) языками должны быть упомянуты отдельно. Некоторые из наших информаторов знают четыре языка (грузинский, сванский, абхазский и русский), что в данном случае называется полилингвизмом.

Когда абхазская женщина, разговаривая на сванском языке, не может выговорить гласные с умлаутом и фарингальным консонантом (**q**), который характерен для картвельских языков или смешивает конструкции эргатива или датива с номинативными, это является результатом несуществования нескольких фонотактических правил, артикуляционных баз или грамматических категорий в её родном языке.

Когда абхазские невестки или зятя сванского народа выговаривают «tkvarčeli» вместо «**tKvarčeli**» здесь проявляются два фактора:

1) Они не приучены к специфическим гармоническим комплексам картвельских языков (диглоссия); 2) Проявляется влияние русского языка (двуязычие (билингвизм)). Второй фактор также связан с произношением числительных (для абхазов представляется трудным произносить числительные (цифры) сванского языка, так что они предпочитают называть их по-русски), а также с некоторыми варваризмами (**perewäl** – «проход» **krugisga** – «в кругу» и т. д.).

Разумеется, смешивание видов склонения, эксклюзивных или инклюзивных форм глаголов и выговаривание превербов является результатом диглоссии в сванской речи абхазов.

То же самое можно сказать об интерференциальных рядах.

Синтагма, используемая в сванской речи абхазов должна быть объяснена влиянием грузинского языка – архазур **skolas** – что означает «в абхазской школе» (вместо синтагмы ləipxazu **klas**).

Т. Ч е и ш в и л и - М о с к а л е н к о (Тбилиси)

Коннотация как интертекстуальное явление

Концепции лингвистического статуса коннотации противостоят крайние точки зрения либо исключают коннотацию из сферы лингвистики вообще, на том лишь основании, что коннотативная семантика как знаковая система должна быть отнесена к области семиотики; либо относящие коннотацию к области экстралингвистики, так как здесь якобы изучается не язык. Это обстоятельство побуждало лингвистов к определению методологии исследования объема содержательной структуры и типологии коннотации, поискам методов и приемов изучения коннотативности как свойства системы языковых единиц и специфики их функционирования в различных условиях коммуникации.

Вопрос о месте коннотативных смыслов в структуре языкового знака остаётся открытым в теоретическом языкознании.

Коннотативные значения размываются между значением прагматическим и внеязыковым, ассоциативным. Сам механизм коннотации предстаёт в таком случае как нечто необязательное в языке: как то, без чего язык может обойтись.

То, что коннотация является неотъемлемой частью текста/дискурса, стало очевидным по мере становления и развития теории интертекстуальности. В прямом виде понятие коннотации было внесено в текстовый анализ Роланом Бартом. Р. Барт определил понятие коннотации применительно к тексту: текстовая коннотация представляет собой «связь, соотнесённость, анафору, метку, способность отсылать к иным – предшествующим, последующим или вовсе ей внеположным – контекстам, к другим местам того же самого (или другого) текста» [Барт Р., 1994].

Теоретической базой интертекстуальности является представление о языковой памяти как об огромном цитатном фонде и отношении к тексту как к языку, тогда как и в лексической семантике вторичное использование текстовых единиц – сколь бы трансформированы они ни были – становится коннотативным по отношению к имеющимся в языко-

вой памяти устойчивым коммуникативным фрагментам (термин Б. М. Гаспарова), и эти последние выступают как образная «внутренняя форма» по отношению к дальнейшим использованиям.

Типология интертекстуальных элементов и связей в настоящее время уже неплохо разработана. Основывается она на принципе шкалы, один из полюсов которой составляет прямая цитация, сопровождающаяся такими явлениями, как вторичная референция и овеществление метафоры. Далее следуют различные трансформации, при которых цитата всё ещё узнаваема, всё ещё прозрачна. Но в огромном большинстве случаев перед нами следовая структура, текстовые осколки, метонимически указывающие на целостный дискурсивный знак – высказывание. Интертекстуальные коннотативные означающие, выделяемые в интертекстуальных связях, могут быть описаны в терминах синонимии, антонимии, конверсии, лексико-семантических полей, словообразовательных понятий, семантических стяжений, конденсаций, аббревиатур.

Коннотации, связанные с отсылкой к тексту или к текстам, имеют то принципиальное отличие, что их опознание зависит от текстовой компетенции носителей языка, от объёма их знаний. Но в основе интертекстуальных связей лежит тот же принцип, который действует в стилистической системе: высказывание или его часть рассматриваются как языковой знак, у которого есть номинативное значение (денотация) и значение коннотативное. И чем больше интертекстуальных употреблений у высказывания, тем прочнее становится его статус в языковой памяти говорящего. Это путь к расширению как лексического состава русского языка, впитывающего историческое и культурное знание, так и порождению разных типов дискурса. Интертекстуальные коннотации не входят в стилистическую систему языка. Стилистическая система выполняет роль центра по отношению к вербальному пространству с открытыми границами и обеспечивает реализацию коннотативного механизма в дискурсе.

Краткий обзор использования понятия коннотации в разных областях лингвистики и филологии убеждает в том, что во всех случаях речь идёт об одном и том же мыслительно-языковом механизме. Коннотация распространяется на язык и его уровни, на отношения внутри текста и между текстами. Можно полагать, что коннотация представляет собой неотъемлемое устройство языковой системы и её функционирования в социуме, то есть представляет собой лингвистическую универсалию.

Н. Ш а н ш а ш в и л и (Тбилиси)

Идентификация народности *Mar-du* по древневосточным письменным источникам

Для изучения древнейшей истории народов Южного Кавказа огромное значение имеют географические и этнические наименования, которые упоминаются в древневосточных письменных источниках. Это обусловлено тем фактом, что границы южнокавказских археологических культур III-II тыс. до н. э. соприкасались с письменными культурами Ближнего Востока. На археологических памятниках Северной Сирии: Тель Мардихе (Эбла), Тель Мозане (Уркеш), Халаве, Мумбакате, Хабуба-Кабире, Тель-Хуэре, Тель Фарфаре, Тель Браке (Нагаре) встречается чернолощённая керамика, характерная для куро-аракской культуры, которая в Сирии и Палестине известна как хирбет-керакская культура.

На глиняных табличках, найденных в архиве Эблы, с середины III тыс. до н. э. упоминается топоним *Mar-du* и люди *Mar-du*. Сведения о них встречаются наряду с исторически известными городами – Эмаром, Харраном и Мари. В одном из текстов упоминается город людей *Mar-du*, которым правит EN и где почитается бог *I-da-kul*. В тексте TM.75.G.1317 рассказывается, как разгромил царь Эблы людей *Mar-du* и перебил их овец. Текст TM.76.G.524 описывает военное поражение людей *Mar-du* в местности *Kur*. Судя по текстам из Эблы, люди *Mar-du* живут как в городах, так и в гористых степях, где ведут полукочевой образ жизни. Возможно, с названием этого народа был связан определённый тип меча - *mar-du*. Этот меч изготовлялся из сплава золота и серебра и иногда украшался изображением быка с головой человека. Меч *mar-du* иногда жертвовали богам Эблы.

По мнению некоторых учёных, города и сёла людей *Mar-du* находились в Северной Сирии, в гористых степях Джебель-Бишри. На археологических памятниках, расположенных недалеко от этих степей, а также в самой Эбле была найдена чернолощённая керамика, характерная для хирбет-керакской культуры. Эта керамика была найдена вместе с раннесирийской керамикой, в слоях, которые датируются XXVII-XXIV вв.

до н. э. Кроме этих двух культур в Северной Сирии в III тыс. до н. э. распространяется керамика *Ninevite 5* и *Metallic ware*. В III тыс. до н. э. керамика *Ninevite 5* встречается во всей Месопотамии, а *Metallic ware* – в Южной Анатолии и Северной Месопотамии. По мнению учёных носителями культуры раннесирийской керамики являлись эблаиты – западносемитские племена. Хирбет-керакская керамика не распространяется восточнее Северной Сирии. Возможно, носителями хирбет-керакской культуры были упоминаемые в документах Эблы люди *Mar-du*. Хотя могильники и поселения, где основной являлась бы чернолощённая керамика, пока не найдены. Возможно, это связано с тем, что степи Джебель-Бишри археологически мало изучены.

В XXIII в. до н. э. хирбет-керакская культура в Сирии и Палестине исчезает. Видимо, к этому времени часть людей *Mar-du* ассимилировалась с западносемитскими племенами. Позднее, в текстах периода III династии Ура упоминается народ *Mar-tu*, или *Mar-du*, который ассоциируется с аккадским *amiggu* (западносемитские полукочевые племена- амореи). Для аккадцев и шумеров эпохи III династии Ура (конец III тыс. до н. э.) эти названия обозначали «западных людей», но для Эблы люди *Mar-du* не могли быть «западными людьми», так как в XXIV в. до н. э. жили восточнее Эблы. Для древних месопотамцев люди *Mar-tu/ Mar-du* ассоциировались с разрухой и смертью. В месопотамском пантеоне был бог Марту, который «разрушает города и как ураган бросается на страну». Марту является персонификацией кочевых племён, которые в последних столетиях III тыс. до н. э. с запада нападали на Месопотамию. «Западные люди» отличались воинственностью, и из-за этого цари и правители Эблы и Шумера время от времени нанимали людей Марту и Амуру в военные отряды. В качестве вознаграждения иногда этим военным в Шумере давали небольшие участки земли. Иногда «западные люди» упоминаются в числе царских чиновников.

Вполне возможно, что люди *amiggu* и *mar-tu/ mar-du*, упоминающиеся в аккадских и шумерских письменных источниках эпохи III династии Ура, которые были известны под обобщённым названием «западные люди», представляли собой объединение западносемитских племён- аморреев и людей *Mar-du*, далёкие предки которых пришли с Южного Кавказа.

В. Шенгелиа (Тбилиси)

Комплексы согласных в общеабхазско-черкесском языке

Сложность консонантизма и простота вокализма считается характерной чертой иберийско-кавказских языков. В этом отношении особенно выделяются абхазско-черкесские языки, в которых двум-трём гласным фонемам противостоят от 49 до 80 согласных фонем. При многочисленности согласных в этих языках привлекает внимание сравнительно малое количество комплексов согласных (достаточно отметить, что, вместо ожидаемых в пределах одной морфемы двухсоставных комплексов согласных в количестве нескольких тысяч консонантных групп, имеется лишь несколько сот; срв. грузинский язык, где процент реализации потенциально возможных комплексов намного выше).

Характерными для абхазско-адыгских языков надо признать дещесивно-гармонические комплексы. На общеабхазско-черкесском уровне можно восстановить комплексы типа:

1) смычные согласные переднего образования (лабиальные и дентальные) + смычные или щелевые более заднего образования (альвеолярные, заднеязычные, фарингальные, ларингальные);

2) спиранты переднего ряда + смычные или щелевые согласные более заднего ряда;

3) сонарные согласные + шумные согласные того или иного ряда.

Из перечисленных типов двухсоставных комплексов существование второго типа считаем наименее вероятным.

На данном этапе исследования исключается функционирование в общеабхазско-черкесском языке акцессивных комплексов, также, комплексов типа шумный согласный + сонорный или сонорный + сонорный.

Предполагаем существование консонантных групп, в результате упрощения которых в абхазско-черкесских языках стало возможным возникновение ряда фонем, т. е. одним из источников возникновения сложной системы согласных можно считать комплексы согласных (конечно, надо учесть и возможность влияния соседствующих гласных и дистанционно-комбинаторного изменения).

Трудно говорить о наличии трёхчленных комплексов согласных в общеабхазско-черкесском языке (тем более, говорить о комплексах, состоящих из большего числа согласных, не приходится).

М. Ш и л а к а д з е (Тбилиси)

Общие и этнолокальные особенности в кавказской традиционной инструментальной культуре

В изучении этнической культуры традиционная инструментальная культура (музыкальные инструменты, наигрыши на них и песни в сопровождении инструментов) занимают важное место. Музыкальный инструментарий – это артефакт, выявляющий в конкретном ареале распространения как общую, типологическую модель, так и локальные особенности, код музыкального мышления носителей данной этнической культуры.

Установленные нами некоторые общие, основные типологические черты, объединяющие инструментальные культуры народов Северного Кавказа, следующие:

1) гендерная дифференциация исполнителей (на традиционных музыкальных инструментах исполнителями являются одни мужчины, женским инструментом стала гармоника с XIX в.); 2) формы бытования вокально-инструментального жанра (превалирование эпического жанра, манера исполнения – речитативно-декламационный характер, пение в высоком регистре); 3) аккомпанемент песням на струнном инструменте: назойливое повторение квартового созвучия и порой одноголосное сопровождение; 4) малочисленность традиционного инструментального ансамбля; 5) неприемлемость навязанных "сверху" традиций (напр., созданные в 30-х гг. XX столетия оркестры так называемых „усовершенствованных“ музыкальных инструментов не нашли применения в быту); 6) несовместимость заимствованных инструментов с бытовыми традициями: распространённая в XIX столетии гармоника, вытеснившая, все старинные музыкальные инструменты, не освоила традиционного

репертуара (героические и исторические песни), не нашла применения в ритуалах (игра у больного и т. п.).

Этнолокальные особенности отражены в ладо-интонационных, ритмо-метрических формулах, формах многоголосия и других параметрах.

Наличие общих черт в культуре народов Северного Кавказа обусловлено несколькими факторами (существованием единой кавказской субстратной культуры, тесными экономическими и культурными контактами, схожими социальными общественными институтами и традициями гостеприимства, куначества, атальчества и др.).

Характерное для каждого народа музыкальное мышление, воплотившееся в наигрышах и песнях с инструментальным сопровождением, отражает особенности и специфику, самобытность духовной сокровищницы каждой этнической культуры.

С. Х. Ш и х а л и е в а (Махачкала)

Лексический потенциал табасаранского языка в эллипсисе христианского дискурса

Перевод классического произведения мировой литературы на дагестанские языки – важная веха в развитии национальной культуры. Переводы Священного Писания вписывают новые страницы в историю каждой из национальных культур. Работа над переводом способствует раскрытию лексических и выразительных возможностей дагестанских языков, обогащению и становлению их лексико-семантической структуры. В истории немало примеров, когда лексика христианских истин создала литературный язык. Русский литературный язык сформировался под влиянием апостольского наследия святых Кирилла и Мефодия. Под понятиями традиций и культуры христианские истины объединяют человечество и расширяют систему этнического мирозерцания. Лексика Библии обогащает национальный язык. Такие переводы свидетельствуют о зрелости языка, содействуют его развитию и сохранению, поднимают

его престиж среди языков мира. Переводные тексты Библии на табасаранском языке представляют собой интересный источник материала в том отношении, что религиозный дискурс используется как выразительное средство и способ придания произведению национального колорита.

Описание явлений, характерных для всех культур, особой проблемы не представляет. В переводном тексте табасаранского языка широко используются бытующие в дагестанских языках арабизмы, передающие нередко сходные или идентичные для мусульманства и христианства понятия: *malaik* «ангел», *iblis* «дьявол», *va'za* «проповедь», *duā* «молитва», *iman* «вера» и др. Целый ряд антропонимов также передан в арабской форме: *Ibrahim, Musa, Harun, Gabrail, Isa* и др. Однако при номинации явлений, специфичных для табасаранской культуры, могут возникнуть трудности в силу отсутствия узуального соответствия для инокультурных реалий. Наиболее очевидно это проявляется при использовании заимствований. Как правило, такой выбор – факт отсутствия необходимых ресурсов для выражения нужного смысла. В первую очередь, это касается лексики, отражающей специфичные для библейского культурно-исторического контекста, не имеющие исконных соответствий в табасаранском языке. Такие термины, как *фарисей, саддукей, левит, пасха* нельзя назвать ни ясным, ни естественным для читателя. Слова христианской лексики *праведность* – *duḡival*, *искупление* – *ḡadaub*, *благодать* – *uḡval*, *покаяние* – *ṣ^oumalx'uval*, *крещение* – *ṣtuan ap,uval* восходят к неисчерпаемому источнику Священного Писания и обладают особой богословской значимостью, нераскрытой для некоторых народов Дагестана. Эта проблема возникает во всех языках, не только в табасаранском. В таких случаях целесообразнее использовать лексическую единицу, получившую распространение в языке и ставшую частью словарного состава, т. е. входящую в базовый словарь языка (речь идёт о языковой номинации). Но в случае, когда для специфического культурного явления не имеется лексической единицы в узуальном употреблении, переводчик создаёт окказиональное соответствие, т. е. здесь используется речевая номинация. При сопоставлении культур выявляются сходные черты и элементы несовпадающие. Такие понятия как *невеста для Христа* и *слово Бога, жить в Боге, благо от Бога*, обогащая язык, создают особые семантические трудности в их усвоении. Подобного рода выражения

всегда стоят особняком и выделяются в сознании читателя. Непонимание метафор – явление весьма распространённое. Всякое общение между людьми, независимо от способа коммуникации, основывается на определённой системе знаков или символов, которые используются для передачи инокультурных реалий. В таких случаях важно передать или образ, или тему, или точку подобия. В Евангелии от Марка 8:15 Иисус предупреждает: «*Берегитесь закваски фарисейской*», в табасаранском языке при переводе используется передача образа: «*Ligai ha, fariciirin va Hirroddin dunihan ixtiiat iihai*». Сходство культур говорит о том, что они развиваются по общим для всех культур законам, а несовпадающие элементы отражают национальную специфику исследуемых культур. Несмотря на то, что грамматика табасаранского языка является наименее проницаемой и поддающейся иноязычному воздействию, всё же она способна испытывать трансформацию, обусловленную переводом Нового Завета. Надо полагать, что лексические заимствования весьма многочисленны, а грамматические – имеют место, но не систематически и не полно. Если посмотреть на этот материал не с точки зрения нормирования и кодификации, а как на отражение живого процесса развития языка, можно сделать некоторые выводы, в частности, о тенденциях в развитии дагестанской грамматической системы. Под влиянием переводных аналогий происходит трансформация ряда грамматических конструкций, изменяются значения некоторых граммем в табасаранском языке.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

- ლ. აბულაძე (მიუნსტერი), რობერტ ბლაიხშტაინერი და
საქართველო 5
- ე. ავალიანი (თბილისი), კავკასიური ძიებანი: ბრიტანელი
მეცნიერის კავკასიური სასაზღვრო მიწის ისტორიუ-
ლი მიმოხილვა 6
- ლ. აზმაიფარაშვილი (თბილისი), ხუნძური სიტყვაწარმოების
დიალექტოლოგიური შესწავლის საკითხისათვის . . 7
- ნ. ანთელავა (თბილისი), კავკასიური საქორწილო ანტაგო-
ნიზმის სოციალურ-რელიგიური საფუძვლები 12
- ნ. არღოტელი (თბილისი), ერგატიული ბრუნვის ნიშანთა
გენეზისისათვის დადესტნურ ენებში 13
- ე. ასლანოვა (ბაქო-თბილისი), აზერბაიჯანული ენის კონსო-
ნანტთა ადაპტაციისათვის ხინალულურ ენაში 16
- ჯ. აფაქიძე (თბილისი), ძველკოლხური კერამიკის ახალი
ქრონოლოგია 19
- დ. ახვლედიანი (თბილისი), კოლხეთისა და პონტოს სამე-
ფოს ურთიერთობის საკითხისათვის 20
- ნ. ახვლედიანი (ბათუმი), კერძო კოლექციებში დაცული
რამდენიმე ოსმალური დოკუმენტური წყარო 21
- ც. ბარამიძე (თბილისი), არეალური ლინგვისტიკის რამდენი-
მე საკითხი კავკასიის ენათა სინტაქსიდან 22

ც. ბარამიძე (თბილისი), საერთო ბასკურ-ქართველური ლექსიკიდან. I. (ბასკ. ჩოჩ- : ქართვ. ჭაჭ-ა)	23
ს. ბახია-ოქრუაშვილი (თბილისი), ოსური „ირადი“	24
ნ. ბეპიევი (თბილისი), თანდებულთა ზოგიერთი ფუნქციისათვის ქართულსა და ოსურში	26
ლ. ბერიაშვილი (თბილისი), რელიქტები კავკასიის ხალხთა სამიწათმოქმედო კულტურაში (სანაყი ქვა მესხეთიდან)	28
ი. ბერძენიშვილი (თბილისი), ადრექრისტიანული სანათლაგები დასავლეთ საქართველოდან	30
ლ. ბითაძე (თბილისი), კავკასიონის ტიპის გენეზისი ანთროპოლოგიური მონაცემების მიხედვით	31
შ. გაბესკირია (თბილისი), ხეთური და ხათური ენების მნიშვნელობის შესახებ ქართველური ონომასტიკისა და ქართული ენის ისტორიისათვის	34
ი. გაგოშიძე (თბილისი), არქეოლოგია და ბასკურ-ქართველური პრობლემა	38
ი. გაგოშიძე (თბილისი), ი. ბაბაევი (ბაქო), ფ. კნაუსი (მიუნხენი), აქემენიდები კავკასიაში	39
ქ. გადილია (მოსკოვი), განსაზღვრულობა და განუსაზღვრულობა კავკასიურ ენებში – არეალური თუ ტიპოლოგიური მოვლენა?	41
ა. განიჩი (მოსკოვი), არარეალიზებული პროექტები: ჩრდილოკავკასიური მუფტიათის ისტორიიდან	44
ლ. გეგუჩაძე (თბილისი), <i>თ უ მ ც ა</i> კავშირიან რთულ კონსტრუქციათა შესახებ ქართულში	48
რ. გერსამია, მ. ლომია (თბილისი), ტაბუ ქართულ ეთნოკულტურაში „გველის“ ეთნოლინგვისტური ანალიზი	50

ზის საფუძველზე	
ე. გიუნაშვილი (თბილისი), სასანური თეოფორული სახელე- ბის კვლევისათვის ქართულ წყაროებში	51
ნ. გობეჯიშვილი (თბილისი), კოლხური და ყობანური არქე- ოლოგიური კულტურების სიტულათა ტიპოლოგიუ- რი თავისებურებანი	52
ე. გოგიაშვილი (თბილისი), მორალური ღირებულებები ვაი- ნასურ ზღაპრებში	54
თ. გოგოლაძე (გორი), კავკასიის კულტურული სამყარო და ნიზამი განჯელის სიყვარულის ზნეობრივ-ესთეტი- კური მოდელი	55
ბ. გოცირიძე (თბილისი), კავკასიის ხალხთა ტრადიციული კულტურული ურთიერთობების ეთნოსოციალური ასპექტები (ყონაღობის ინსტიტუტი)	56
ბ. გრიგოლია (თბილისი), ეგრის-ლაზიკის სამეფოსა და რომის იმპერიის საზღვარები II-V საუკუნეებში	58
ზ. გუმაშვილი (თელავი), თანამედროვე რუსეთ-ჩეჩნეთის ურთი- ერთობები ისტორიის ფალსიფიკატორთა თვალთა- ხედვით	59
დ. გუნია (თბილისი), სატაძრო რელიეფური ფიგურული გამოსახულებები, მათი როლი და მხატვრული ხა- სიათი კავკასიის ხუროთმოძღვრულ სკოლათა კონ- ტექსტში	60
თ. ვაშაკიძე (თბილისი), იდიომთა ერთი სახეობისათვის ძველ ქართულში	62
ს. ზედელაშვილი (თბილისი), ადათობრივი სამართალი და კავკასიის მთიელ ხალხთა კონსოლიდაციის პრობ-	

ლემა (XIX ს.)	64
რ. ზექალაშვილი (თბილისი), თავაზიანობა, როგორც უნივერსალურ და ეროვნულ ფასეულობათა სისტემის ანარეკლი და მისი გამოსატვის ენობრივი საშუალებები ქართულში	65
ი. კაპანაძე (თბილისი), სულიერისა და უსულოს ცნება რუსულსა და იბერიულ-კავკასიურ ენებში	67
ზ. კვიციანი (თბილისი), უძველესი ოქროს ფული კავკასიაში. „კოლხური სტატერები“	69
ჯ. კვიციანი (თბილისი), მემკვიდრეობის პრობლემა კავკასიურ ცივილიზაციაში	72
ზ. კიკვიძე (ქუთაისი), რამდენიმე პოსტულატი ფარული სქესის შესწავლისათვის გრამატიკული სქესის არმქონე ენებში	74
ბ. კუტალაძე, გ. ჟუჟუნაშვილი (თბილისი), სამხრეთ კავკასიის გეოპოლიტიკა-საუკუნის ანალოგიები (წერილი მეორე)	75
კ. ლერნერი (იერუსალიმი), ენობრივი „მოძრაობის“ ჰიპოთეზა	77
ვ. ლიჩელი (თბილისი), კულტურული ურთიერთობები ცენტრალურ ამიერკავკასიაში (გრაკლიანი გორა) . . .	79
რ. ლოლუა (თბილისი), კლასოვან-პიროვანი უღვლილების სისტემის რეკონსტრუქციის საკითხისათვის უდიურენაში	81
მ. ლორთქიფანიძე (თბილისი), მეფე გიორგი II-ის ვეჯინისა და კარის ციხეთათვის ბრძოლის ისტორიიდან . . .	83
ქ. ლორთქიფანიძე, გ. ლორთქიფანიძე (თბილისი), ჰუნები	

პიტიუნტში (IV ს.)	84
ა. ლუდენი (მიუნსტერი), ადოლფ დირი და კავკასია	86
ბ. მამისიმედიშვილი (თბილისი), ნართების ჰუბრისი	87
ქ. მარგიანი-სუბარი, ქ. მარგიანი-დადვანი (თბილისი), ევი- დენციალიზმის კატეგორია სვანურ ენაში	90
ნ. მაჭავარიანი (თბილისი), კითხვითობის -მა და უარყოფი- თობის -მ- მორფემათა ისტორიისათვის აფხაზურში და მათი საერთო ამოსავლის კავშირი ქართული ენის ანალოგიურ კატეგორიებთან	92
თ. მახარობლიძე (თბილისი), ინვერსია და ერგატივიზაციის პროცესი	95
ნ. მგელაძე, თ. ტუნაძე (ბათუმი), ოსმალური გავლენები XIX საუკუნის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მემო- რიალურ კულტურაში	96
ა. მესხი (გორი), იბერიელები: კავკასია-ბრიტანეთი	98
ლ. მინაშვილი (თბილისი), კავკასიის ხალხთა ერთობის იდეა ილია ჭავჭავაძის მხატვრულ შემოქმედებაში	99
ნ. მინდაძე (თბილისი), დაავადებათა პრევენციის ტრადიციუ- ლი საშუალებები საქართველოსა და ჩრდილო კავ- კასიაში	100
გ. მინდიაშვილი (თბილისი), სიახლეები ადრებრინჯაოს ხა- ნის გუდაბერტყას ნამოსახლარიდან	102
ლ. მირიანაშვილი (თბილისი), ქართულ-სომხური კონფესიუ- რი ლიბერალიზმი შუასაუკუნეებში	104
მ. მშვილდაძე (თბილისი), ქრისტიანობის გავრცელება და- სავლეთ საქართველოში (აჭარა)	107
გ. ნარიმანიშვილი (თბილისი), სამხრეთ კავკასიის „ციკლო-	

პური“ნამოსახლარები	109
ს. ოშიაძე (თბილისი), ღირებულებითი პარადიგმა სოციალურ- კულტურული ანთროპოლოგიის თვალსაზრისით . . .	112
ლ. ოსეფაშვილი (თბილისი), „ჯვარი ვაზისას“ ისტორიიდან ქართული და სომხური ისტორიული წყაროების მიხედვით	114
თ. პაიჭაძე (თბილისი), საქართველოს მთიანეთი – XX საუ- კუნის მხატვრული აზროვნების სიმბოლური ბინარი	117
ნ. პოპიაშვილი (თბილისი), მიჯაჭვული გმირის სახე კავკა- სიურ ფოლკლორში	118
ნ. რუსაძე (თბილისი), ზოგი ლექსების ისტორიისათვის უდიურ ენაში I	120
ქ. სიხარულიძე (თბილისი), კარდაკარ სიარულის რიტუალი კავკასიაში	121
ტ. სიხარულიძე (ყარსი), ლ. ავიძბა (თბილისი), ანბანი და სეპარაცია	123
ო. ტატიშვილი (თბილისი), ერთი ხეთური ფორმულის წარ- მოშობისათვის	124
რ. ფარეულიძე (თბილისი), ლოკატიურ ბრუნვათა სისტემა ჩეჩნური ენის ქისტურ დიალექტში	125
ლ. ფაჩულია (თბილისი), ე. წ. „ჭარბი“ „და“ კავშირის შესა- ხებ ქართველურ ენებში	126
რ. ფიფია (თბილისი), მარიამ ღვთისმშობლისადმი მიძღნი- ლი საგალობლები მეათე საუკუნის ქართულ ჰიმ- ნოგრაფიაში	127
კ. ფიცხელაური (თბილისი), სახელმწიფოებრივი სტრუქტუ- რის ჩამოყალიბების საფეხურები სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში	128

მ. ფუთურიძე (თბილისი), სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის განვითარებული ეტაპისა და მიწურულის პალეოკულტურათა ქრონოლოგიურ-კულტურული ინტერპრეტაციის ცდა	129
ე. ქავთარაძე (თბილისი), მარი ბროსეს ქართველოლოგიური მოღვაწეობიდან	132
ნ. ქავთარია (თბილისი), ქართული და სომხური ხელნაწერი ოთხთავების (IX-XIV სს) გაფორმების მხატვრული ასპექტები: კამარები	134
ო. ქაზუმოვი (ბაქო-თბილისი), სამგლოვიარო პოეზიის უძველესი ტრადიციები ქართულ, კავკასიის ალბანურ და აზერბაიჯანულ ლიტერატურაში	136
მ. ქანთარია (თბილისი), დროის გამოთვლის ხალხური წესები კავკასიელ ხალხებში	138
მ. ქობოვეი (მაგასი), სავაჭრო გზის მონაკვეთები ადრეული შუასაუკუნეების ინგუშეთში	140
ქ. ქუთათელაძე (თბილისი), ქართველთა „გასომხების“ საკითხისათვის XIX-XX სს-ის მიჯნის ქართული პერიოდიკის მიხედვით	143
ნ. ქუთელია (თბილისი), დეცესიურ ჰარმონიულ კომპლექსთა A და B სისტემები ქართველურ ენებში	146
ლ. ქურდიანი (თბილისი), ძველი ეგვიპტური Tehenu-სა და JapaKia-ს იდენტიფიკაციის საკითხისათვის	148
თ. ქურდოვანიძე (თბილისი), საზღაპრო სიუჟეტი „სამეფო ძაღლი“ ქართულ- ჩრდილო კავკასიურ ტრადიციაში	151
ე. ქურთიშვილი (თბილისი), დარგუული ენის ლოკატიურ ბრუნვათა ფორმანტების გენეზისისათვის	153

ბ. შანშაშვილი (თბილისი), ძველ აღმოსავლურ წყაროებში მოხსენიებული mar-du ხალხის იდენტიფიკაციისათვის	153
ვ. შენგელია (თბილისი), თანხმოვანთა კომპლექსები საერთოაფხაზურ-ჩერქეზულ ენაში	156
მ. შილაკაძე (თბილისი), საერთო და ეთნოლოკალური თავისებურებანი კავკასიელთა ტრადიციულ ინსტრუმენტულ კულტურაში	157
თ. შინჯიაშვილი (თბილისი), მიგრაციული პროცესები სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში (პოსტსაბჭოთა პერიოდი)	158
ი. ჩაჩანიძე (ქუთაისი), ენობრივი სიტუაციები კავკასიაში: სოციოლინგვისტური და გეოლინგვისტური ასპექტები	160
მ. ჩუხუა (თბილისი), ამოსავალ სისინ-შიშინა სიბილანტთა რეფლექსაციისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში	161
მ. ცისკარიშვილი (თელავი), წოვა-თუშური „დოკ“ და ქართული „გული“ ლექსმათა შემცველი ფრაზოლოგიზმების შედარებითი ანალიზი	161
ნ. ციხიშვილი (თბილისი), II ხოლმეობითი და შერეული კავშირებითი საშუალებები ქართულში	163
ნ. ხარჩილავა (ბათუმი), ხელოვნური ნათესაობა, როგორც ქორწინების ამკრძალავი პირობა (გალის რაიონის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)	165
ნ. ჯავახიშვილი (თბილისი), ჰალილ-ბეგ მუსაიასული და საქართველო	166
ვ. ჯაფარიძე (თბილისი), ახ. წ. I ათასწლეულის ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის (აფხაზეთის) არქეოლოგიის ზოგიერთი საკითხი	168

Contents

Abdulaev M. (Qizlar) , Running system of "free" society of mountainous Daghestan	171
Abdulaeva I. (Mahachkala) , Semantic and syntactic features of verbs in the possessive Akhvakh	172
Abdulmuslimova P. (Mahachkala) , On the problem of origin of locative in Avar	173
Abregov A. (Maikop) , Structural-word building and nomination-motivation typology of dendronyms in languages with different systems	174
Akieva S. (Nalchik) , The factors of adaptation of the deported peoples of the Northern Caucasus in the places of "special settlements" in 1940sh–1950sh	175
Akhundov T. (Baku) , Studies in south-eastern Azerbaijan (Talysh-Mugan region)	177
Akhvlediani D. (Tbilisi) , Towards the issue of interrelation of the Colchis and Ponto kingdom	179
Akhvlediani N. (Batumi) , Some Ottoman documental sources preserved in private collections	180
Alieva P. (Mahachkala) , Legal status of a woman in pre-revolutionary Dagestan	181
Aminova H. (Mahachkala) , Intonational registration of melodious Lak verse	183

Amiryan V. (Yerevan) , Some aspects of traditional wood carving art's transformation in Armenia	185
Apakidze J. (Tbilisi) , New chronology of ancient Colchian ceramics .	186
Avaliani E. (Tbilisi) , "The Caucasian exploration": British scholar's historical review on the Caucasian borderland	187
Aytberov T. (Mahachkala) , Towards objective discussing of relation of the Georgian and Dagestanian Avars	190
Babayeva M. (Baku) , The reflection of social-political problems in the historical tragedy "Sheikh Sanan" by Huseyn Javid	191
Bagomedov M. (Mahachkala) , To the ethnolinguistic analysis of comonyms polyethnic region	193
Bakhia-Okruashvili S. (Tbilisi) , Towards the issue of Ossetian "Iradi"	195
Barokov E. (Nalchik) , To the issue of military culture of Circassians .	197
Berdzenishvili I. (Tbilisi) , Early Christian Baptisteries from West Georgia	198
Betrozova M. (Nalchik) , Religious beliefs of Adyghes	199
Chachanidze I. (Kutaisi) , Language situations in the Caucasus: socio-linguistic and geolinguistic aspects	202
Chantladze I. (Tbilisi) , The problem of diglossia in the speech of the Upper Kodori Gorge population	203
Cheishvili-Moskalenko T. (Tbilisi) , Connotation as intertextual phenomenon	204
Chukhua M. (Tbilisi) , Toward the reflexation of initial hising-hushing sibilants in the Iberian-Caucasian languages	206

Dadaev Y. (Mahachkala), Social reforms in Shamil's state	206
Fairbanks J. (Cedar-Rafids, Iowa, USA), The value of tradition: etiquette, ethics and authority among Adyghs	208
Gadilia K. (Moscow), Definiteness and indefiniteness in the Caucasian languages. Areal or typological phenomenon?	210
Gajimurova T. (Mahachkala), The phenomenon of "prose of the poet" on the example of Arbena Kardash's "A shepherd and an eagle"	213
Ganieva F. (Mahachkala), On vocabulary of the Gutum dialect of Lezgian	215
Garsaev L., Garsaeva M. (Grozny), The Chechens' traditional military arms	216
Gasanova U. (Mahachkala), Somatic names in the Khaidak and Dargwa	217
Gaydarova Z. (Mahachkala), Concept "clothes" as reflecting of idea about appearance of a person in the languages of different structures	218
Gersamia R., Lomia M., (Tbilisi), An Ethno-linguistic analysis of <i>gveli</i> 'snake': an example of Taboo in Georgian ethno-culture	220
Giunashvili E. (Tbilisi), On the study of Sassanian teophoric names in Georgian sources	221
Gobejishvili N. (Tbilisi), Typological characteristics of situlas from Colchian and Koban archaeological cultures	222
Gogoladze T. (Gori), Cultural world of Caucasus and aesthetic model of Nizami Ganjeli's love	223
Grigolia G. (Tbilisi), The political border of the Egrisi-Lazica Kingdom and Roman Empire in the 2 nd -5 th cc.	224

Gunia D. (Tbilisi) , Relief figures, their role and structure in the context of Caucasian architectural schools	224
Guseinov G.-R. A.-K. (Mahachkala) , Caucasus and ancient Turkish (Bulgarian) written language	225
Hansen L. F. (Copenhagen) , Cartographical representation of historical Circassia on the internet	227
Ibragimov M.-R. A. (Mahachkala) , Daghestan in the 20 th century: The periods of ethnodemographic history	228
Japaridze V. (Tbilisi) Some issues on archeology of North-West Colchis (I Millenium)	229
Kabysh N. (Mahachkala) , Influence of Caspian sea on geopolitical development of the Caucasian region	231
Kavtaria N. (Tbilisi) , Artistic aspects of Georgian and Armenian Gospel decoration (19 th -14 th cc.): the Canon Tables	233
Kazumov O. (Baku-Tbilisi) , Old traditions funeral poetry in Georgian, Caucasian Albanian and Azerbaijanian literature	235
Khachemizova M., Sheujen E. (Maikop) , Tembot Kerashev novel's «Lonely horseman», a considerable mark in development of Adyghian historical prose	236
Khalidov A. (Grozny) , On underestimation of dug compounding in Chechen and other Caucasian languages	238
Khapizov Sh. (Mahachkala) , Formation of the town Zakatala and its population	240
Kharchilava N. (Batumi) , Artificial relations as prohibiting condition for marriage (according to ethnographic data of Gali region) .	243
Khaybulaeva N. (Mahachkala) , The art concept of the Circassian woman's image in the Russian publicistic literature of the 19 th century (according to E. Zarina's story "A Circassian woman Ulyasha")	244

Kikvidze Z. (Kutaisi) , Some postulates for studying of covert gender in genderless languages	246
Krag H. (Copenhagen) , Observations on Chechen identity in exile . . .	247
Kubov N. (Maikop) , Role of a woman in a reproduction of ethnicity .	248
Kuchmezov B. (Nalchik) , Archaic features of cattle-breeding in the Balqars	250
Kurdiani L. (Tbilisi) , Towards the issue of identification of Old Egyptian <i>Teḥenu and JapaKia</i>	251
Kutelia N. (Tbilisi) , <i>A</i> and <i>B</i> systems in the Kartvelian languages	253
Kvitsiani Z. (Tbilisi) , The ancient golden coins in Caucasus: "Colchian staters"	255
Lander Y. (Moscow) , A typological view on Tanti Dargwa adnominal possessives	257
Licheli V. (Tbilisi) , Cultural relations in the Central Transcaucasia (4 th –1 st Mill. BC)	261
Machavariani N. (Tbilisi) , Towards the history of interrogative <i>-ma</i> and negative <i>-m-</i> morphemes in Abkhaz and the connection of their common origin with Georgian analogous categories . . .	263
Magamedova M. (Mahachkala) , Features of masculine and feminine styles (on the material of Lezgian languages vocabulary)	265
Magomedov M. (Mahachkala) , On the problems of functioning small languages of Dagestan (Andi and Tsez languages)	266
Makharoblidze T. (Tbilisi) , Inversion and the process of ergativization . .	268
Makhmudova P. (Mahachkala) , Features of morphological and derivational development of Cumikism in Salavatian dialect of Avar	269

Mallaeva Z. (Mahachkala) , Forms of morphological optative in Avar	270
Mamisimedishvili Kh. (Tbilisi) , The Narts' hubris	272
Meskhi A. (Gori) , Iberians : Caucasus – Britain	273
Meskhidze J. (St.-Petersburg) , The Caucasian line of the Italian foreign policy: eventuality and reality	274
Mgeladze N., Tunadze T. (Batumi) , Ottoman influences in the 19 th century memorial culture of south-western Georgia	276
Mindadze N. (Tbilisi) , Folk traditions of diseases prevention in Georgia and in North Caucasus	277
Mirianashvili L. (Tbilisi) , Georgian-Armenian confessional liberalism in the Middle Ages	278
Murtuzaliev S. (Mahachkala) , Identity of the Dagestanians in the transforming world	280
Musaev M. (Kizlar) , Some aspects of position of Germans in Dagestan in the 20 th of XX c.	282
Nataev S. (Grozny) , Towards the issue on the system of kinship in the Chechens	283
Omiadze S. (Tbilisi) , Paradigm of values from socio-cultural anthropologic viewpoint	284
Osepashvili L. (Tbilisi) , From the history of Cross of Vine in the view of Georgian and Armenian historical sources	285
Otsomieva-Tagirova Z. (Mahachkala) Semantic models of toponyms	286
Pachulia L. (Tbilisi) , On so called "abundant" conjunction <i>da</i> in the Kartvelian languages	287
Paichadze T. (Tbilisi) , Highland of Georgia – symbolic binnar of artistic thinking of the 20 th century	288

Pashtova (Mizhaeva) M. (Maikop) , The collector and informant: actualization of types of a folklore context	289
Patiev S. (Magas) , Towards the issue of hypotaxis in Ingush	290
Pipia R. (Tbilisi) , Hymns dedicated to Mariam the Virgin in hymnography of the 10 th century	291
Pitskhelauri K. (Tbilisi) , Forming stages of state structure in the central part of South Cuacasmus	292
Poghosyan A. (Yerevan) , Transformation of Armenian Gregorian Church's function in everyday life of Armenian migrants in Russia	293
Puturidze M. (Tbilisi) , An attempt of chronological-cultural interpretation of the South Caucasian Palaeocultures of the developed and final stages of the Middle Bronze Age	295
Ramasanova R., Akhmadova R. (Grozny) , Arabic borrowings in Chechen	297
Saidova P. (Mahachkala) , Semantic characterization of the Botlikh particles	299
Seferbekov R. (Mahachkala) , On the supreme deity of the North-Caucasian ethnic group	299
Shikhalieva S. (Mahachkala) , Lexical potential of the Tabassaran language in the ellipsis of the Christian discourse	301
Shinjiasvili T. (Tbilisi) , Migrating processes in the South Caucasus countries (the post soviet period)	303
Solovieva L. (Moscow) , A woman in family and social everyday life among the North Caucasus peoples: traditions and the shaping of modern ideology	304
Tadevosyan A. (Yerevan) , Freedom of choice in Armenia: some anthropological aspects	306

Tairova M. (Mahachkala) , Atributivization of case forms in Rutul . . .	308
Taov Kh., Maremukova E. (Nalchik) , The system of sibilants in dialects of the Kabardian-Circassian language	309
Temirbulatova S. (Mahachkala) , Functioning peculiarities of inclusive and exclusive forms in Dargwa dialects	311
Tankiev A. (Magas) , On ancient Ingush culture in the Caucasian civilization	312
Tsiskarishvili M. (Telavi) , Comparative analysis of the praseologisms containing the Tsova-Tushian <i>dok</i> and Georgian <i>guli</i> "heart" lexemes	312
Unarokova R., Daurova R. (Maikop) , Folklore of Adyghe of Turkey: genre cycles and specificity of its existence	314
Unarokova M. (Maikop) , Metal as the backbone factor of the Adyghe's ethnic culture	315
Unezhev K., Betrozova M. (Nalchik) Religion in the system of Caucasian civilization	316
Uzdenova F. (Nalchik) , The theme of national tragedy in Karachaevo-Balkarian poetry (Caucasian motives)	318
Vagapov A. (Grozny) , Chechen <i>amuo</i> 'to teach' – Ossetian <i>amonyn</i> 'to teach'	320
Vashakidze T. (Tbilisi) , Towards one kind of idioms in Old Georgian	322
Zekalashvili R. (Tbilisi) , Politeness as reflection of national values' system and its language expressing in Georgian	323

Содержание

М. А. Абдулаев (Кизляр), Набеговая система «вольных» обществ горного Дагестана	325
И. А. Абдулаева (Махачкала), Семантико-синтаксические особенности посессивных глаголов в ахвахском языке ...	327
П. М. Абдулмуслимова (Махачкала), К вопросу о происхождении локатива аварского языка	329
А. Н. Абрегов (Майкоп), Структурно-словообразовательная и номинативно-мотивационная типология дендронимов в разносистемных языках	330
Л. Абуладзе (Мюнстер), Роберт Блейхштейнер и Грузия	331
Л. Азмайпарашвили (Тбилиси), К вопросу диалектологического изучения аварского словообразования	332
Т. М. Айтберов (Махачкала), К вопросу взаимоотношения грузин и дагестанских аварцев	337
С. И. Аккиева (Нальчик), Факторы адаптации депортированных народов Северного Кавказа в местах спецпоселений в 40-50-ые годы XX века	338
П. Ш. Алиева (Махачкала), Правовое положение женщины в дореволюционном Дагестане	341
Х. М. Аминова (Махачкала), Интонационное оформление напевного лакского стиха	343
В. Амирян (Ереван), Некоторые аспекты трансформаций в искусстве традиционной резьбы по дереву в Армении ...	345

Н. Антелава (Тбилиси), Социально-религиозные основы кавказского свадебного антагонизма	347
Н. Ардотели (Тбилиси), К генезису показателей эргативного падежа в дагестанских языках	348
Э. Асланова (Баку-Тбилиси), К вопросу адаптации консонантов азербайджанского языка в хиналугском языке	351
Т. И. Ахундов (Баку), Археологические исследования в Юго-Восточном Азербайджане (Талыш-Муганский регион) ..	354
М. Р. Бабаева (Баку), Отражение социально-политических проблем в исторической трагедии «Шейх Санан» Гусейна Джавида	356
М. Р. Багомедов (Махачкала), К этнолингвистическому анализу комонимов полиэтнического региона	358
Ц. Барамидзе (Тбилиси), Несколько вопросов ареальной лингвистики из синтаксиса кавказских языков	360
Ц. Барамидзе (Тбилиси), Из общей баскско – картвельской лексики (баск. <i>soç-</i> : груз. <i>ჭაჭ-ა</i>)	361
Э. А. Бароков (Нальчик), К вопросу военной культуры адыгов (черкесов)	362
Н. Бепиева (Тбилиси), К некоторым функциям послелогов в грузинском и осетинском языках	363
Л. Бериашвили (Тбилиси), Реликты в культуре земледелия Кавказа	365
М. А. Бетророва (Нальчик), Религиозные верования адыгов	368
Л. Битадзе (Тбилиси), Генезис кавказского типа (по данным антропологии)	371
А. Д. Ваганов (Грозный), Чечен. <i>Датион</i> «учить» – осет. <i>атопун</i> «учить»	374

Ш. Габескириа (Тбилиси), О значении хеттского и хаттского языков для изучения картвельской ономастики и истории грузинского языка	376
Ю. Гагошидзе (Тбилиси), Археология и баскско-картвельская проблема	379
Ю. Гагошидзе (Тбилиси), И. Бабаев (Баку), Ф. Кнаус (Мюнхен), Ахемениды на Кавказе	380
Т. Э. Гаджимурадова (Махачкала), Феномен «проза поэта» на примере повести Арбена Кардаша «Пастух и Орёл»	381
З. Т. Гайдарова (Махачкала), Концепт «одежда» как отражение представления о внешности человека в разносистемных языках	383
Ф. А. Ганиева (Махачкала), О лексическом составе гутумского диалекта лезгинского языка	385
А. А. Ганич (Москва), Нереализованные проекты: из истории северокавказского муфтиата	387
Л. М. Гарсаев, М. М. Гарсаева (Грозный), Традиционное воинское снаряжение чеченцев	390
У. У. Гасанова (Махачкала), Соматические названия в хайдакском и даргинском языках	392
Л. Гегучадзе (Тбилиси), О сложных конструкциях с союзом <i>tutsa</i> в грузинском языке	394
Е. Гогиашвили (Тбилиси), Моральные ценности в вайнахских сказках	395
Г. Гоциридзе (Тбилиси), Этносоциальные аспекты традиционных культурных взаимоотношений народов Кавказа. Институт куначества	396
З. Гумашвили (Телави), Современные российско-чеченские взаимоотношения через призму фальсификаторов истории	398

Г.-Р. А.-К. Гусейнов (Махачкала), Кавказ и древнейшая тюркская (булгарская) письменность	399
Ю. У. Дадаев (Махачкала), Социальные реформы в государстве Шамиля	401
Н. Джавахишвили (Тбилиси), Халил-бек Мусаясул и Грузия ...	404
С. Зеделашвили (Тбилиси), Обычное право и проблема консолидации горских народов Кавказа (XIX в.)	405
М. Р.-А. Ибрагимов (Махачкала), Дагестан в XX в.: этапы этнодемографической истории	406
Н. Ф. Кабыш (Махачкала), Влияние Каспийского моря на геополитическое развитие кавказского региона	408
Э. Кавтарадзе (Тбилиси), Из грузиноведческой деятельности Мари Броссе	410
М. Кантариа (Тбилиси), Исчисление времени у кавказских народов	411
И. Капанадзе (Тбилиси), Понятие одушевлённости – неодушевлённости в русском и иберийско-кавказских языках	413
Дж. Квициани (Тбилиси), Проблема преемственности в кавказской цивилизации	415
Н. Д. Кодзоев (Магас), Участки торговых путей раннего средневековья на территории Ингушетии	416
Х. Краг (Копенгаген), Наблюдения чеченской идентичности в эмиграции	419
Н. Ч. Кубов (Майкоп), Роль женщины в репродукции этничности	420
Т. Курдованидзе (Тбилиси), Сказочный сюжет «Царская собака» в грузино-северокавказской традиции	422

Е. Куртишвили (Тбилиси), К генезису формантов локативных падежей даргинского языка	423
Г. Куталадзе, Г. Жужунашвили (Тбилиси), Геополитика Южного Кавказа – аналогия века (письмо второе)	424
К. Кутателадзе (Тбилиси), К вопросу "арменизации" грузин согласно грузинской периодике на рубеже XIX-XX вв. .	425
Б. Кучмезов (Нальчик), Архаические черты скотоводства балкарцев	428
Ю. А. Ландер (Москва), Тантыньские даргинские приимённые посессивные конструкции: типологический взгляд	430
К. Б. Лернер (Иерусалим), Гипотеза о "языковом движении"	434
Р. Лолуа (Тбилиси), К вопросу реконструкции системы классно-личного спряжения в удийском языке	436
М. Лордкипанидзе (Тбилиси), Из истории сражения царя Георгия II за Веджинскую и Карскую крепости	438
К. Лордкипанидзе, Г. Лордкипанидзе (Тбилиси), Гунны в Пителинте (IV в.)	439
А. Лудден (Мюнстер), Адольф Дирр и Кавказ	440
М. М. Магамедова (Махачкала), Особенности маскулинного и феминного стилей текстопорождения (на материале лексики лезгинского языка)	441
М. А. Магомедов (Махачкала), Проблемы функционирования языков малочисленных народов Дагестана (андо-цезские языки)	443
З. М. Маллаева (Махачкала), Формы морфологического оптатава аварского языка	445
К. Маргиани-Субари, К. Маргиани-Дадвани (Тбилиси), Категория эвиденциальности в сванском языке	446

П. М. Махмудова (Махачкала), Особенности морфологического и деривационного освоения кумыкизмов салатавским диалектом аварского языка	449
Дж. Месхидзе (Санкт-Петербург), Кавказское направление внешней политики Италии: эвентуальность и реальность	451
Л. Минашвили (Тбилиси), Идея единства народов Кавказа в художественном творчестве Ильи Чавчавадзе	452
Г. Миндиашвили (Тбилиси), Новые открытия на поселении раннебронзового века Гудабертка	453
С. И. Муртузалиев (Махачкала), Идентичность дагестанцев в трансформирующемся мире	455
М. М. Мусаев (Кизляр), Некоторые аспекты положения немцев в Дагестане в 20-х гг. XX в.	457
М. Мшвиладзе (Тбилиси), Распространение христианства в Западной Грузии (Аджара)	458
Г. Нариманишвили (Тбилиси), Циклопические крепости Южного Кавказа	460
С. А. Натаев (Грозный), К вопросу о системе родства чеченцев .	462
З. М. Оцомиева-Тагирова (Махачкала), Семантические модели топонимов в аварском языке	464
Р. Пареулидзе (Тбилиси), Система локативных падежей в кистинском диалекте чеченского языка	467
С. У. Патиев (Магас), К вопросу гипотаксиса в ингушском языке	468
М. М. Паштова (Мижаева) (Майкоп), Собиратель и информант: актуализация типов адыгского фольклорного контекста .	470
А. Погосян (Ереван), Трансформация функции Армянской Григорианской церкви в повседневной жизни армянских мигрантов в России	471

Н. Попиашвили (Тбилиси), Образ прикованного героя в кавказском фольклоре	473
Р. Т. Рамазанова, Р. С. Ахмадова (Грозный), Арабские заимствования в чеченском языке	474
Н. Рухадзе (Тбилиси), К истории некоторых лексем в удийском языке. I.	476
П. А. Саидова (Махачкала), Семантическая характеристика частиц ботлихского языка	477
Р. И. Сефербеков (Махачкала), О верховном божестве северокавказской этнической общности	479
К. Сихарулидзе (Тбилиси), Обряд хождения по дворам на Кавказе	480
Т. Сихарулидзе (Карс), Л. Авидзба (Тбилиси), Алфавит и сепарация	482
Л. Т. Соловьева (Москва), Женщина в семейном и общественном быту народов Северного Кавказа: традиции и формирование современной идеологии	483
А. Тадевосян (Ереван), Проблема свободы выбора в Армении: некоторые антропологические аспекты	484
М. О. Таирова (Махачкала), Атрибутивизация падежных форм рутульского языка	486
А. Х. Танкиев (Магас), О древнеингушской культуре в кавказской цивилизации	488
Х. Т. Таов, Э. В. Маремукова (Нальчик), Система сибилантов в диалектах и говорах кабардино-черкесского языка	490
И. Татишвили (Тбилиси), К происхождению одной хеттской формулы	492

С. М. Темирбулатова (Махачкала), Особенности функционирования форм инклюзива и эксклюзива в даргинских диалектах	493
Ф. Т. Узденова (Нальчик), Тема народной трагедии в карачаево-балкарской поэзии (кавказские мотивы)	495
М. Ю. Унарокова (Майкоп), Металл как системообразующий фактор этнической культуры адыгов	496
Р. Б. Унарокова, Р. С. Даурова (Майкоп), Фольклор адыгов Турции: жанровые циклы, специфика бытования	498
К. Х. Унежев, М. А. Бетрзова (Нальчик), Религия в системе Кавказской цивилизации	499
Дж. Фэйрбенкс (Седар-Рэпидс, Айова, США), Ценность традиции: этикет, этика и авторитет среди адыгов	501
Н. М. Хайбулаева (Махачкала), Художественная концепция образа черкешенки в русской публицистической литературе XIX века (по материалам рассказа Е. Зариной «Черкешенка Уляша»)	503
А. И. Халидов (Грозный), О недооценке роли словопроизводства в чеченском и других кавказских языках	505
Л.-Ф. Хансен (Копенгаген), Картографическая репрезентация исторической Черкессии в интернете	507
Ш. М. Хапизов (Махачкала), Формирование города Закаталы и его населения	508
М. Н. Хачемизова, Э. Д. Шеуджен (Майкоп), Роман Тембота Керашева «Одинокий всадник» – значительная веха в развитии адыгской исторической прозы	512
Н. Цихишвили (Тбилиси), Формы II многократного и смешанного сослагательного в среднегрузинском	513

И. Чантладзе (Тбилиси), Проблема диглоссии в речи населения Верхнего Кодорского ущелья	514
Т. А. Чеишвили-Москаленко (Тбилиси), Коннотация как интертекстуальное явление	516
Н. Шаншашвили (Тбилиси), Идентификация народности Mar-du по древневосточным письменным источникам	518
В. Шенгелиа (Тбилиси), Комплексы согласных в общеабхазско-черкесском языке	520
М. Шилакадзе (Тбилиси), Общие и этнолокальные особенности в кавказской традиционной инструментальной культуре ..	521
С. Х. Шихалиева (Махачкала), Лексический потенциал табасаранского языка в эллипсисе христианского дискурса	522

ტექნიკური რედაქტორი **ლევან ვაშაკიძე**
კომპიუტერული უზრუნველყოფა **თინათინ გაბროშვილი**